

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. II (2004), No. 4

RESTITUCIJA I DENACIONALIZACIJA

*Jeremy McBride • Zlatko Stefanović
Vladimir Todorović*

Istraživanja
Tomislav Žigmanov

Ogledi
Dragoljub Todorović • Marko Vešović

Zbivanja
Marinko Vučinić

Intervjui
Desimir Tošić • Vuk Drašković

Pogledi
Ivan Ivanović • Nebojša Šarkić • Branko Ljuboja

Polemike
Miloslav Samardžić

Dosije o Gojku Đogu

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. II (2004), No. 4

Glavni i odgovrni urednik
Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Predrag Čudić
Ivan Ivanović, zamenik glavnog urednika
Marinko Arsić Ivkov
Predrag J. Marković
Dejan Milić, sekretar
Nikola Šuica
Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija Beograd, Danijelova 32/II

Adresa uredništva

Beograd, Danijelova 32, II sprat, tel/fax: 011/249-7788
E-mail: cups@cups.org.yu

Lektura i korektura

Marinko Arsić Ivkov

Tiraž

500 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 800 din., za ustanove 1600 din.

Uplatiti na račun: 275-2230121081100-19

Za inostranstvo: 60 EUR / 75 USD

Societe General Yugoslav Bank

Vladimira Popovica 6/apt B 31 Beograd

SWIFT address SOGYYUBG

EUR: 222 30121 0083 06

Ilustracija na naslovnoj strani

Milo Milunović, „Vetar sa Jadrana“

*Radove objavljenje u ovom časopisu nije dozvoljeno preštampavati, bilo u celini,
bilo u delovima, bez izričite saglasnosti Uredništva. Ocene iznesene u
člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju nužno mišljenje
niti urednika, niti Izdavača.*

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. II (2004.), No. 4

SADRŽAJ

<i>Uvodnik</i>	3
----------------------	---

RESTITUCIJA I DENACIONALIZACIJA

Jeremy McBride

Kompenzacija i restitucija za zadiranja u svojnu u postkomunističkoj Evropi	7
--	---

Zlatko Stefanović

Denacionalizacija u Srbiji – hronologija obećanja	37
---	----

Vladimir Todorović

Denacionalizacija u Srbiji – de lege ferenda	54
--	----

Prilози

Nacrt Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu	69
Obrazloženje	87

Istraživanja

Tomislav Žigmanov

Naznaka o recepciji pojmoveva <i>krivica</i> i <i>odgovornost</i> u Srbiji	99
---	----

Ogledi

Dragoljub Todorović

Vampiri i glogov kolac	115
------------------------------	-----

Marko Vešović

Lelekanje za janjetom	123
-----------------------------	-----

Tokovi

Sima Pandurović

Kriza demokratije	127
-------------------------	-----

Zbivanja

Marinko Vučinić

O razaranju intelektualne zajednice	133
---	-----

Pogledi

Ivan Ivanović

Kad je mogla Zagorka, i mi ćemo 137

Nebojša Šarkić

Tražim mač za "Sablju" 151

Branko Ljuboja

Milo Veliki 154

Intervju

Poruke i pouke srpskog oktobra (1) 157

Desimir Tošić

Nema stvarnih promena 159

Vuk Drašković

Stubovi totalitarnog poretka ostali su nepromenjeni 177

Polemike

Miloslav Samardžić

Jagličićeve pisanije 193

Cenzurisani tekstovi

Jovica Trkulja

Đukanović je izašao iz Miloševićevog šinjela 197

Svedočenja

Miloslav Samardžić

Dosije Službe državne bezbednosti 205

Dosije o Gojku Đogu

Dragan Hadži-Antić

Slučaj Gojko Đogo – dokumenti 229

Suđenje pravu na aluziju

Uvod u suđenje 237

Suđenje 245

Reagovanje na suđenje 327

Osvrti, recenzije, prikazi

Saša Ćirić, O jednoj književnoj prevari

(Marko Vidojković, *Kandže*, Beograd, 2004) 337

Aleksandar Miljković, Obećana zemlja

(Aleks N. Dragnić, *Titova obećana zemlja Jugoslavija*) 340

Jovica Trkulja, Belezi nekrštenih vremena

(Biljana Živković, *Nekrštena vremena*, Beograd, 2004) 346

UVODNIK

U pravnom savladavanju autoritarne prošlosti posebno težak i delikatan problem predstavlja restitucija i denacionalizacija. Uspostavljanje komunističke vladavine u Centralnoj i Istočnoj Evropi bilo je skopčano sa grubim kršenjem ljudskih prava. Između ostalog to se izražavalo i u eksproprijaciji, konfiskaciji i nacionalizaciji privatne svojine i njenom stavljanju pod državno vlasništvo ili kontrolu. Ova oduzimanja su često bila deo političkog progona onih kojima je oduzimano, a u mnogim slučajevima dovodilo je do njihove smrti ili egzila. Uz to, ta oduzimanja privatne svojine, po pravilu, nisu imala pravni osnov, niti su uključivala isplatu kompenzacije.

Nakon pada Berlinskog zida 1989. godine i posle propasti ovih režima, javila su se očekivanja da se ova svojina vrati bilo onima kojima je bila oduzeta ili njihovim potomcima. Želja za restitucijom i denacionalizacijom, ili bar odgovarajućom kompenzacijom bila je neizbežni pratilac snažne privlačnosti koju su vrednosti ljudskih prava imale za one koji su se suprotstavljali komunizmu. Najzad, briga za zaštitu svojinskih interesa i prava bila je od samog početka stavljena u kontekst vrednosti pravne države i ljudskih prava. Međutim, iako su mere restitucije i denacionalizacije bile politički prihvачene i pravno proklamovane u mnogim zemljama Centralne i Istočne Evrope, one, ipak, nisu bile opšteprihvачene, još manje realizovane. Unutrašnji i međunarodni izazovi koji su im bili upućeni umnožavali su se, ali samo sa ograničenim uspehom.

Iz tih razloga, temat u ovom broju “Hereticusa” posvećen je putevima i stranputicama restitucije i denacionalizacije u društвima u tranziciji sa težištem na Srbiji. Prof. dr Džeremi McBride, profesor Međunarodnih ljudskih prava na Univerzitetu u Birmingenu, osvetjava složene i protivrečne procese restitucije u postkomunističkim zemljama Evrope, a prof. dr Zlatko Stefanović i Vladimir Todorović pišu o putevima i stranputicama denacionalizacije u Srbiji. Temat se završava prilozima koji sadrže Nacrt Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu, kao i obrazloženje tog Zakona.

Nakon temata slede uobičajene rubrike “Hereticusa”. U rubrici Isstraživanja objavljujemo tekstove Tomislava Žigmanova o recepciji pojmove krivice i odgovornosti u Srbiji. Kritički i provokativni tekstovi Dragoljuba Todorovića i Marka Vešovića, sadržina su Ogleda, a Tokovi su posvećeni razmišljanju Sime Pandurovića o krizi demokratije. Rubrika Zbivanja koja se bavi kritičkim preispitivanjem neposredne prošlosti, posvećena je ovog puta pitanju razaranja intelektualne zajednice (Marinko

Vučinić). Posle toga slede rubrike Pogledi sa prilozima Ivana Ivanovića, Nebojše Šarkića i Branka Ljuboje.

Počev od ovog broja Redakcija je odlučila da redovno objavljuje u rubrici Intervju razgovore na relevantne društvene i političke teme. Pre svega kao podsetnik na ono što smo proživeli u protekloj deceniji koju je obeležila jugoslovenska ratna apokalipsa: oslobođanje demonskih sila balkanskog zla i naše suočavanje sa beznađem. Bilo je to vreme laži, nasilja i prevara, vreme bespuća i beznađa u kojem se druga Jugoslavija rušila u užasu i tragediji građanskog i etničkog rata, ostavljajući za sobom materijalnu i emotivnu pustoš. Bilo je to vreme nove golgote srpskog i ostalih jugoslovenskih naroda koji su se našli pred donošenjem sudbonosnih odluka o svojoj budućnosti. Ova dramatična zbivanja nametnula su niz pitanja, dilema i nedoumica koje nas još uvek zbujuju, uz nemiravanju i obeshrabruju. Odgovori na ta pitanja i dileme u rubrici Intervju imaće, nadamo se, značaj arheološkog belega iskopanog iz zgarišta jedne civilizacije, svedočanstvo o smutnom vremenu kada su stranice istorije popunjavane zlom. Oni nisu samo lični dokument, nego slika vremena, delić ogromnog mozaika srpske tragedije kome još uvek ne možemo ni sagledati smisao, oblik ni veličinu.

Objavljivanje razgovora u rubrici Intervju je skromni prilog odgovornosti za javnu reč, polaganje računa za javno delanje. U uslovima kada su govor mržnje i oružja obesmisili svaku reč i intelektualni napor, kada su se olako potezale prejake reči i od njih stradalo kao od metaka, moramo se izboriti za novi etos javnog delatnika, posebno za odgovornu upotrebu reči. Neophodno je, pre svega, govoru mržnje i rata suprostaviti govor razuma, dijaloga i tolerancije, i napokon afirmisati etos javnog delanja utemeljenog na jedinstvu mišljenja, govora i delanja, na prožimanju i postojanosti životnog i misaonog opredeljenja.

Imajući sve to u vidu, Redakcija će u okviru rubrike Intervju, u ovom i narednim brojevima objavljivati seriju razgovora na temu "Poruke i pouke srpskog oktobara 2000. godine".

U rubrici Polemika je reagovanje Miloslava Samardžića na Jagličićev tekst koji je objavljen u br. 1 "Hereticusa" za 2004., a kao cenzurisani tekst objavljujemo intervju Jovice Trkulje koji su podgorički listovi odbili da objave. Rubrika Svedočenja sadrži tekst Milosava Samardžića o dosjeima SDB-a, a rubrika Dosije posvećena je ovog puta suđenju pesniku Gojku Đogu zbog zbirke pesama "Vunena vremena". Najzad, u rubrici Osrtvi i recenzije prikazane su knjige: Marka Vidojkovića (Saša Ćirić), Alekse Dragnića (Aleksandar Miljković) i Biljane Živković (Jovica Trkulja).

*Beograd,
15. decembar 2004.*

Uredništvo

.....
TEMA BROJA
.....

Restitucija i denacionalizacija

Ivan Radović – *Ovuda su prošli Nemci*, 1945.

Jeremy McBride*
profesor Međunarodnih ljudskih prava
Univerzitet u Birmingenu

KOMPENZACIJA I RESTITUCIJA ZA ZADIRANJA U SVOJINU U POSTKOMUNISTIČKOJ EVROPI

Rezime: Ovaj rad bavi se doprinosom koji međunarodni standardi mogu da proizvedu u rešavanju svojinskih sporova. On najpre razmatra stvarnu primenjivost jemstva svojinskih prava na ove sporove i u kojoj meri ono može stvoriti obavezu restauracije ili kompenzacije. Zatim istražuje ograničenja ljudskih prava koja pogadaju svaku restituciju gde god da nema obaveze da se ona izvrši, nego je učinjen politički izbor koji nju zahteva. Ovo uključuje potrebu uvažavanja interesa lica koje zahteva restituciju, kao i elemente prava na pravično saslušanje i zabranu diskriminacije. Sve to može potencijalno da ima značajan uticaj kako na sadržinu mera restitucije tako i na postupak za njihovu primenu. Sveukupne međunarodne norme o ljudskim pravima su do sada zahtevale samo ograničene promene u pristupu restituciji koji je prihvaćen. Uprkos tome, razrada tih elemenata dovela je do nešto jasnijeg okvira za bavljenje tim problemima u budućnosti.

Ključne reči: restitucija, denacionalizacija, kompenzacija, privatna svojina, svojinski interes, diskriminacija, ljudska prava, postkomunizam.

Uvod

Uspostavljanje komunističke vladavine u Centralnoj i Istočnoj Evropi bilo je praćeno raširenim uzimanjem privatne svojine i njenim stavljanjem pod državno vlasništvo ili kontrolu.¹ Posle propasti ili politički ponovnog rađanja ovih režima,² javila su se očekivanja da se ova

* Profesor Međunarodnih ljudskih prava Univerziteta u Birmingenu i gostujući profesor na Centralnom evropskom univerzitetu, potpredsednik ustanove *Interights* i član Evropske združene mreže eksperata o fundamentalnim pravima. Ovaj članak je bitno izmenjena verzija rada “Compensation, Restitution and Human Rights in Post-Communist Europe” iz knjige P. J. Cook & F. Meisel, *Essays in Honour of Brian Harvey* (2000), str. 67-85.

- 1 U nekim zemljama ovo se dogodilo u periodu koji neposredno prethodi ovom razvoju. Što se tiče propusta da se pomene u merama restitucije videći I. Pogany, *Righting wrongs in Eastern Europe* (Manchester, Manchester University Press, 1998). Takođe videti D. B. Southern, “Restitution or Compensation: The Land Question in East Germany”, (1993) 42 *ICLQ* 690 i br. 107.
- 2 U nekim zemljama političko vođstvo nastavlja da vlada sa vodećim članovima Komunističke partije, čak i kada su oni prestali da deluju pod tim identitetom.

svojina vratи bilo onima kojima je oduzeta, bilo njihovim potomcima. Snaga osećanja u ovoj stvari teško da je bila iznenađujuća, pošto je oduzimanje često bilo deo političkog progona vlasnika imovine, a u mnogim slučajevima dovodilo je do njihove smrti ili egzila. Čak i bez osećanja nepravde koje je ovo oduzimanje proizvelo, takva oduzimanja nisu uvek imala pravnu osnovu, a svakako nisu uključivala isplatu kompenzacije. Štaviše, želja za restitucijom ili bar odgovarajućom kompenzacijom bila je neizbežni pratilac snažne privlačnosti koju su vrednosti ljudskih prava imale za mnoge koji su se suprotstavljali komunizmu; naposletku briga za zaštitu svojinskih interesa bila je od samog početka stvar u razradi takvih vrednosti.³ Međutim, iako su mere restitucije bile prihvaćene u mnogim zemljama Centralne i Istočne Evrope, one nisu bile opšteprihvaćene. Unutrašnji i međunarodni izazovi koji su im bili upućeni umnožavali su se, ali samo sa ograničenim uspehom.

Briga za restituciju u ovom regionu nije, međutim, bila ograničena samo na otklanjanje “krivdi” počinjenih pre nekoliko decenija. Ona se takođe javila kao posledica skorijeg lišavanja svojine do koga je došlo tokom različitih sukoba unutar i između različitih republika koje su nekad činile Jugoslaviju. Takva lišavanja svojine, bilo kao deo namerne politike “etničkog čišćenja” ili kao neizbežan nuzproizvod stalno promenljive linije fronta i neposredne potrebe beskućnika za domom, nisu proizvela samo mnoge ljudske patnje, nego i razumljive zahteve za povraćaj te svojine kao deo miroljubivog rešenja. I mada je ovo potonje u načelu bilo prihvaćeno, njegovo ostvarenje u praksi nije se uvek dostizalo, pa se lišavanje svojine zaista produžavalo i posle takvih rešenja.⁴ Stoga se pristupalo pozivanju na međunarodna ludska prava kao mogućem izvoru pomoći.

Ovaj rad bavi se doprinosom koji međunarodni standardi mogu da proizvedu u rešavanju ovih svojinskih sporova. On najpre razmatra stvarnu primenjivost jemstva svojinskih prava na ove sporove i u kojoj meri ono može stvoriti obavezu restitucije⁵ ili kompenzacije. Zatim istražuje ograničenja ljudskih prava koja pogađaju svaku restituciju gde god da nema obaveze da se ona izvrši, nego je posledica političkog izbora. Ovo uključuje potrebu uvažavanja interesa lica koje zahteva restituciju, kao i elemente prava na pravično saslušanje i zabranu diskrimi-

3 Videti M Cranston, *What are Human Rights?* (London, The Bodley Head, 1973), poglavlje 6.

4 Etnička mržnja ostaje glavna zapreka ispunjenju ovih obaveza.

5 Ovaj izraz se koristi u širem smislu i pokriva kako povraćaj državine i svojine, ne bez razloga, pošto gubitak prvoga u ovom regionu često efektivno dovodi i do gubitka drugoga.

nacije. Sve to može potencijalno da ima značajan uticaj kako na sadržinu mera restitucije tako i na postupak za njihovu primenu. Sveukupne međunarodne norme o ljudskim pravima su do sada zahtevale samo ograničene promene u prihvaćenom pristupu restituciji. Uprkos tome, razrada tih elemenata dovela je do nešto jasnijeg okvira za bavljenje tim problemima u budućnosti.

Obim zaštite svojinskih interesa

Iako neka jemstva ustanovljena međunarodnim pravom neposredno nastoje da zaštite svojinske interese (a druga mogu to da učine posredno), ona ne sadrže nužno određenu obavezu da se izvrši restitucija tamo gde je oduzimanje izvršeno povredom njihovih zahteva. U mnogim slučajevima plaćanje kompenzacije je sve što će se zahtevati, ali to može biti od suštinskog značaja. Pre nego što se pokrene pitanje koji bi se pravni lek mogao zahtevati za određenu svojinu u sporu, valja, međutim, rešiti jedno prethodno pitanje. To je temeljno pitanje obima u kojem su ova međunarodna jemstva primenljiva na svojinu pod dejstvom zbivanja u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Delom to je jednostavno stvar ispitivanja različitih zadiranja u svojinske interese u svetlosti različitih jemstava i precedentnog prava u kojima su ta jemstva primenjivana. U mnogim slučajevima stav je prilično ispravan, ako već nije od neke veće pomoći. On je, međutim, manje određen u pogledu nekih aspekata oduzimanja imovine do kojeg je došlo tokom i posle sukoba u različitim delovima bivše Jugoslavije. Povrh toga tu je i dodatni problem određenja u vremenu, koji je od priličnog značaja: da li su se događaji dogodili pre nego što su jemstva postala pravno obavezujuća i da li bi se stoga na njih moglo pozivati?

Primenljiva jemstva

Bilo je izvesnog opiranja država da prihvate obezbeđivanje izričite zaštite svojinskih interesa u ugovorima o ljudskim pravima uprkos njihovoj očiglednoj spremnosti da priznaju svojinu kao pravo u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima,⁶ iz koje su ovi ugovori izvedeni. Stoga svojina izvorno nije bila uključena u katalog prava i sloboda Evropske konvencije o ljudskim pravima, pa je kasnije dodata njenim Prvim protokolom.⁷ Štaviše, nijedan od dva instrumenta koji je trebalo da

6 Član 17.

7 Stoga su zahtevi bili neuspešni pod ranijim Prvim opcionim protokolom o nezakonitoj primeni mera konfiskacije (*Mazurkiewiczova v Czech Republic*, Comm No 724/1996, 22. januar 1996. godine), kao i zbog nemogućnosti da se dobije restitucija (*Linderholm v Croatia*, Comm. No 744/1997, 23. jul 1999. godine). Postoje, međutim, jemstva svojine u druga dva postojeća regional-

ostvare Univerzalnu deklaraciju preobraćanjem ljudskih prava koja ona proklamuje u pravne obaveze – Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima – ne sadrže nikakvo upućivanje na zaštitu svojine. Izvorno ispuštanje iz Evropskog instrumenta odražava strepnju – koja kasnije nije potvrđena – da bi zaštita svojinskih interesa osujetila ekonomske i socijalne programe, dok je karakter filozofske vododelnice između Istoka i Zapada u eri hladnog rata značio da nikada ne može biti sporazuma da se imaju takva jemstva kada su globalni instrumenti bili prihvatani, a uključenje još jednog jemstva nije bilo prioritet za amandmanske protokole. Jemstvo svojine u članu 1 Prvog protokola uz Evropsku konvenciju⁸ daleko je od apsolutnog, dopuštajući eksproprijaciju i druga oduzimanja svojine, kao i različite kontrole njenog korišćenja ako se pokaže da je to u javnom interesu, a zakon koji to dopušta prihvatljiv, određen i bez mogućnosti za samovolju, a oduzimanju sledi odgovarajuća kompenzacija.⁹ U slučaju oduzimanja svojine uobičajena je takođe obaveza da se isplati kompenzacija. “Oduzimanje” bi pokrivalo svaki formalni prenos imovine kao što su nacionalizacija privrednog preduzeća i obavezan otkup svojine, ali i sve drugo što postiže isto dejstvo, bilo da je učinjeno zakonito¹⁰ ili bez ikakvog pravnog osnova.¹¹ Izgleda

na jemstva, Afričkoj povelji o ljudskim pravima i Američkoj konvenciji o ljudskim pravima.

- 8 O tome uopšteno vidi u D. J. Harris, M. O’Boyle and C. Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights* (London, Butterworths, 1995), poglavlje 18.
- 9 Član 1 propisuje: “Svako fizičko lice ili pravno lice ima pravo na mirno korišćenje svoje imovine. Niko ne može biti lišen svoje imovine izuzev u javnom interesu i pod uslovima utvrđenim zakonom i opštim načelima međunarodnog prava. Prethodne odredbe, međutim, neće ni na koji način narušiti pravo države da prinudom sprovodi onakve zakone kakve smatra neophodnim za kontrolu korišćenja svojine u skladu sa opštim interesom ili radi obezbeđenja plaćanja poreza i drugih nameta ili kazni”.
- 10 Kao u slučaju *The Holy Monasteries v Greece*, 9. decembar 1994. godine, gde je donet zakon koji je stvorio prepostavku da je određena zemlja bila u svojini države; mada je trebalo da bude samo proceduralno jemstvo, on je efektivno sprečio manastire da uspostave svoj titulus, pošto se više ne bi mogli pozivati na svoju suparničku državinu.
- 11 Stoga je povreda člana 1 Prvog protokola utvrđena u slučaju *Papamichalopoulos v Greece*, 24. jun 1993. godine, pošto je vojska, tokom vremena diktature, jednostavno okupirala zemlju podnosioca predstavke, pod izgovorom da će je pretvoriti u vojnu bazu, a u stvari je postala pribegniste oficira. Vojska je potom neprestano osuđivala sve napore da se u postupku pred nacionalnim sudovima zemlja vrati. U praksi vlasnička prava nisu se mogla vršiti i ovo de facto lišavanje bilo je dovoljno za žalbu.

da je potreba javnog interesa nešto što se relativno lako može uspostaviti, a da ne izgleda da država treba da demonstrira više od potencijalnog za tu svrhu; činjenica da druge države biraju druga sredstva neće biti fatalna. Štaviše, ideje o javnom interesu se menjaju; nacionalizacija industrije jednom je viđena kao veoma poželjna, dok je privatizacija sada više u modi, tako da se mnogo toga od oduzimanja svojine u Centralnoj i Istočnoj Evropi ne bi moglo, ako bi bilo podložno proveravanju, smatrati inherentno osporivim.¹² Slično saosećajno stanovište moglo bi se imati o ekstenzivnom oduzimanju stanova i njihovoj podeli na manje jedinice da bi se izašlo u susret potrebama za stanovanjem.¹³ Međutim, te mere bi mogle imati više problema prilikom zadovoljavanja zahteva razvijenih u strasburškom precedentnom pravu da oduzimanje ne treba da bude arbitrarno¹⁴ i da se kompenzacija po pravilu mora platiti.

Za dve druge materije koje član 1 Prvog protokola teži da reguliše – nametanje kontrole korišćenja svojine i radije manje određeno zadiranje u mirno korišćenje imovine¹⁵ – postoji tendencija da se čak lakše prihvataju. Razaranje do kojeg je došlo tokom i posle sukoba kakvi su bili u bivšoj Jugoslaviji svakako ima potencijal koji opravdava zadiranje

-
- 12 Videti slučaj *Lithgow v United Kingdom*, 8. jul 1986. godine koji se tiče nacionalizacije avio i brodograditeljske industrije. Kao dobar primer široke diskrecione vlasti dopuštene državi vidi slučaj *Pressos Compania Naviera S A v Belgium*, 20. novembar 1995. godine, u kojem se nije postavilo pitanje da li je bila u javnom interesu težnja da se javni budžet zaštiti retroaktivnim ukidanjem građanske odgovornosti države za nemar svog pilota.
 - 13 Slično je i sa socijalnom reformom, koja uključuje zahtev da zemljoposednik proda svoju svojinu zakupcima, a ne povlači za sobom da zakupac treba da plati punu tržišnu cenu; *James v United Kingdom*, 21. februar 1986. godine.
 - 14 Klasičan primer ovoga može se naći u slučaju *Hentrich v France*, 22. septembar 1994. godine, gde su vlasti, u razumljivom nastojanju da se uhvate u koštač sa neplaćanjem poreza na prodaju zemlje, prihvatile ovlašćenje da prinudno prodaju zemlju koja je skoro bila predmet kupoprodaje. Problem je bio u tome što su kupci i prodavci javno ugovarali cenu ispod tržišne vrednosti, a potom delili uštedu stečenu neplaćanjem poreza. Međutim, ovo ovlašćenje moglo se vršiti nezavisno od toga da li je kupac, čija je zemlja prinudno kupljena, bio uključen u takvu prevaru; to ovlašćenje moglo bi se vršiti da bi se i drugi zastrašili, a u danim okolnostima ne mora da bude osuđeno kao arbitrarno po svojoj prirodi. Slično stanovište moglo bi se nesumnjivo zauzeti o oduzimanju svojine koje je primarno bilo motivisano pretpostavljenim političkim uverenjima vlasnika i bilo na vrhu bilo koje kazne koju su izrekli krivični sudovi.
 - 15 Ono može da pokrije efekat planiranog sprečavanja rasta biljaka (*Sporrong and Lönnroth v Sweden*, 23 September 1982) kao i teškoća u stvarnom dobijanju pristupa svojini (*Loizidou v Turkey*, 18 December 1996).

kao stvar opštег interesa. Ovo naročito važi kada okolnosti dovedu do velikih teškoća u udomljavanju stanovništva, kao i do problema u nałożenju kancelarija za javne službe. Kao i u slučaju oduzimanja svojine, glavna briga mora biti obezbeđenje pravne ravnoteže između kolektivnog i individualnog interesa, iako to uvek ne zahteva plaćanje kompenzacije. Međutim, nesumnjivo će biti razloga za zabrinutost kada se pretpostavljene mere nastave, a postane očigledno da okolnosti koje su do njih dovele više ne postoje ili se svojina koristi na potpuno drugaćiji način od onoga zbog kojeg je podvrgнутa kontroli ili zaposednuta, a da to nije dovedeno do delotvorne eksproprijacije.

Pored ovih osobenih jemstava svojine, srođni interesi takođe mogu da budu zaštićeni odredbama kako Evropske konvencije tako i Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. To su odredbe o pravu na pravično saslušanje¹⁶ i protiv zadiranja u vlastiti dom.¹⁷ Takođe je relevantna zaštita od diskriminacije koju obezbeđuju ovi instrumenti; u slučaju Međunarodnog pakta to je opšte jemstvo,¹⁸ dok pod Evropskom konvencijom takva zaštita zavisi od nekog drugog materijalnog prava zaštićenog njome, koje takvu zaštitu povlači za sobom.¹⁹

Poput ovih relativno skorašnjih ugovornih obaveza, mnogo duže postoji obaveza da se po običajnom pravu poštuju svojinska prava.²⁰ Međutim, dok se ovo jedino proteže na svojinu stranaca, ugovorne odredbe su u načelu primenljive na građane i strance. Stoga su one potencijalno od mnogo većeg značaja za događaje koji se razmatraju, pošto većina zahteva za restituciju potiče od građana država u kojima se zbijalo oduzimanje svojine.

Obavezujuće dejstvo jemstava

Iako ova različita jemstva opravdano mogu biti shvaćena, makar principijelno, da pružaju prilično jasan nivo zaštite svojinskih interesa,

16 U članu 6, odnosno 14.

17 U članu 8, odnosno 17.

18 Član 26.

19 Član 14, vidi dalje D. J. Harris, M. O'Boyle and C. Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights* (London, Butterworths, 1995), str. 464-69.

20 Vidi R. Jennings and A. Watts (eds), *Oppenheim's International Law*, (9th ed, London, Longman, 1992), str. 911-27. Zahtevi običajnog prava inkorporisani u član 1 Prvog protokola svojim pozivanjem na "načelne principe međunarodnog prava" potvrđuju specijalnu zaštitu svojine u vlasništvu stranaca. Običajno međunarodno pravo takođe dozvoljava oduzimanje svojine stranaca u vreme vanrednog stanja, ali zahteva isplatu kompenzacije.

to nije u skladu sa stepenom njihove primenjivosti na postupke koji su pod revizijom. Ovi postupci su započeli 1918. godine u Belorusiji, Rusiji i Ukrajini, a ubrzo nakon završetka Drugog svetskog rata u većini centralno i istočnoevropskih zemalja, uključujući i sve bivše jugoslovenske republike tokom devedesetih godina. Samo su zahtevi običajnog međunarodnog prava u vezi sa svojinom u vlasništvu stranaca bezpogovorno sve vreme bili na snazi. Međutim, relevantnost ovog korpusa prava u ovom trenutku čini se ograničenom. Naročito zato što su zahtevi koji su bili podneti nakon konfiskacije svojine od strane komunističkih država rešavani plaćanjem kompenzacije.²¹ U slučaju bivše Jugoslavije zadiranje u svojinske interese nije imalo neophodnu međunarodnu dimenziju budući da je većina oduzimanja bila izvršena ili oproštena od strane države čiji su građani bili povređena strana nakon oduzimanja. Pružena zaštita je isključivo namenjena za svojinu u vlasništvu stranaca. Ovo bi, međutim, još imalo značaja u slučajevima kada se ustanovljava vlasništvo ovog tipa; to bi mogao biti slučaj kako kod lica kojih se to tiče, koja nisu nikada tokom relevantnog vremena bila građani bivše Jugoslavije, tako i kada su bila takvi građani ali nisu stekla državljanstvo države koja je nastala iz bivše Jugoslavije i u kojoj se nalazi njihova svojina. Ipak većina pogođenih građana su građani određene zemlje u kojoj su pretrpeli svoj gubitak.

Ugovorne obaveze nisu ograničene na strane državljane ali je njihova primena znatno ograničena činjenicom da su one bile primenjene, ako su uopšte i bile primenjivane nakon nastalih dešavanja. Tako je Međunarodni pakt stupio na snagu 1976. godine za većinu država, dok je većina zemalja ratifikovala Evropsku konvenciju nakon 1992. godine.²² Oduzimanje svojine u komunističkim režimima je načelno bilo završeno do 1976. godine, a prestalo se sa ovom praksom devedesetih go-

21 Zahtev jedino može podneti država čiji je državljanin vlasnik, a država ne mora uvek imati interes da takav zahtev podnese. Vidi poravnanje koje su postigli Albanija i SAD; 34 *ILM* 595 (1995).

22 Belorusija je sada jedina bivša komunistička zemlja u Evropi koja još nije ratifikovala Evropsku konvenciju, ali je strana ugovornica Međunarodnog pakta. Međunarodni standardi o ljudskim pravima (uključujući Evropsku konvenciju pre neposredne ratifikacije) su Dejtonskim mirovnim sporazumom postali primenljivi za Bosnu i Hercegovinu; Annex 6 to the *General Framework Agreement for Peace in Bosnia-Herzegovina*, 35 *ILM* 75 (1996). O načinu postupanja u svojinskim predmetima u Bosni i Hercegovini, videti M. Cox, “The Right to Return Home: International Intervention and Ethnic Cleansing in Bosnia and Herzegovina”, (1998) 47 *ICLQ* 599 i H. van Houte, “Mass Property Claim Resolution in a Post-war Society – The Commission for Real Property Claims in Bosnia and Herzegovina”, (1999) 48 *ICLQ* 625.

dina. Ovo je od naročite važnosti za mogućnost pozivanja na svojinska jemstva zagarantovana članom 1 Prvog protokola, u vezi sa bilo kojom svojinom koja je oduzeta. Svaki takav postupak koji je u jednom trenutku bio zakonit u određenoj državi smatraće se završenim pre prihvatanje obaveze iz Protokola uprkos činjenici da je gubitak svojine dugo-ročan i može se danas fanatično smatrati kao vreme lišavanja. Iako je učinjeno obećanje samo u perspektivi, na njega se ne može pozivati čak i ako bi se pokazalo da su uslovi za utvrđivanje povrede ispunjeni.²³ Ovaj pristup je rezultirao podnošenjem značajnog broja predstavki u skladu sa Evropskom konvencijom, koje su odbačene kao neprihvatljive *ratione temporis*.²⁴

Na drugoj strani, svako oduzimanje koje je na samom početku bilo nezakonito i nije bilo konvalidirano pre stupanja na snagu Konvencije, smatraće se kao dalja povreda zahteva Konvencije. Zato može biti predmet uspešne predstavke Sudu u Strazburu. Jedini takav odnosi se na predmet *Vasilescu v. Romania*,²⁵ kada je nezakonito oduzet nakit od strane policije i svi napor da se pokrene postupak za njihov povraćaj su bili onemogućeni. Evropski sud za ljudska prava je smatrao da je potpuni gubitak mogućnosti podnosioca zahteva da raspolaže svojom svojinom, zajedno sa propuštanjem svih napora da se ova situacija prevaziđe, bilo dovoljno da dovede do *de facto* konfiskacije koja nije u skladu sa mirnim uživanjem svojih stvari zagarantovanim članom 1 Prvog protokola. Takva presuda bi bila jednakopravna na zemljište ili zgradu koje su zaposeli državni organi bez zakonitog osnova²⁶ ili u odnosu na

23 Nepostojanje kompenzacije bi bio fatalni nedostatak, čak i ako se prihvati velikodušno stanovište da je zadovoljen javni interes.

24 Videti *Malhous v Czech Republic*, 12. decembar 2000. godine (prihvatljiva odluka), *Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v Germany*, 12. jul 2001, *Gratzinger and Gratzingerova v Czech Republic*, 10. jul 2002. godine (prihvatljiva odluka), *Polacek and Polackova v Czech Republic*, 10. jul 2002. godine (prihvatljiva odluka), *Jantner v Slovakia*, 4. mart 2003. godine, *Des Fours Walderode v Czech Republic*, 4. mart 2003. godine (prihvatljiva odluka), *Harrach v Czech Republic*, 27. maj 2003. godine i 18. maj 2004. godine (prihvatljive odluke) i *Pistarova v Czech Republic*, 26. oktobar 2004. godine. Videti takođe presude Evropske komisije za ljudska prava u predstavkama br. 7655/76, 7656/76 i 7657/76, *X, Y and Z v Federal Republic of Germany*, (1977) 12 DR 111, predstavci br. 7742/76, *A, B and A S v Federal Republic of Germany*, (1978) 14 DR 146, predstavci br. 188890/91, 19048/91, 19049/91, 19342/92 i 19549/92, *Mayer and Others v Germany*, (1996) 85 DR 5, predstavci br. 23131/93, *Brežny v Slovak Republic*, (1996) 85 DR 65, predstavci 25497/94, *Lupulet v Romania*, (1996) 85 DR 126 i predstavci br. 19918/92, *Geidel v Germany*, (1997) 88 DR 12.

25 22. maj 1998. godine.

meru kojom je stvoreno takvo stanje, a potom je takva mera stavljena u zapečak nakon određenog proteka vremena tako da je titulus ponovno oživljen.²⁷

Mogućnost pozivanja na druga prava radi zadovoljenja svojinskih interesa može se lako poremetiti vremenom ratifikacije. Ovo nije zbog toga što zabrana na ugovore ima retroaktivno dejstvo koje se nekako može zaobići, nego zbog toga što će se stvarni događaji po pravilu odigrati pošto odredbe tih ugovora budu prihvачene. Ovo je posebno tačno u slučajevima povraćaja, budući da je mera povraćaja usvojena nakon Međunarodnog pakta, a u nekim slučajevima nakon ratifikacije Evropske konvencije.²⁸ Međutim, ovo bi bio slučaj i u postupcima za povraćaj svojine koja je oduzeta bez ikakvog pravnog osnova. Tako je u slučaju *Vasilescu* učinjena povreda člana 6 zato što nije bilo suda koji bih zadovoljio uslove koji se odnose na nezavisnost suda kojem je podnosilac podneo svoj zahtev za povraćaj nakita.²⁹

Odredbe Međunarodnog pakta su bile primenljive za vreme događaja koji su se odigrali u bivšoj Jugoslaviji, ali kao što se to moglo

-
- 26 Kao što se desilo u slučaju *Papamichalopoulos v Greece*, 24. jun 1993. godine.
- 27 Ovo je i bila osnova odluke u slučaju *Brumarescu v Romania*, 28. oktobra 1999. godine, gde je ponovno uspostavljen titulus poseda nakon nacionalizacije, kada je sud doneo presudu kojom je izrečeno da je mera u pitanju bila nezakonita i ništava, ali je potonje poništenje sudske konačne odluke onemogućilo podnosiča zahteva da zahteva svoja svojinska prava. Slične odluke su izrečene u predmetima *Zwierzynski v Poland*, 19. jun 2001. godine, *Potocka and Others v Poland*, 4. oktobar 2001. godine, *Curutiu v Romania*, 22. oktobar 2002. godine, *Wittek v Germany*, 12. decembar 2002. godine, *Forrer-Niedenthal v Germany*, 20. februar 2003. godine, *Prodan v Moldova*, 18. maj 2004. godine, *Buzatu v Romania*, 1. jun 2004. godine, *Androne v Romania*, 22. decembar 2004. godine i *Iacob v Romania*, 3. februar 2005. godine. Treba reći da regulisanje nedostatka, koji sprečava zahtev za povraćaj ili kompenzaciju, može biti prihvачeno samo ako je reč o formalnim ili blažim nedostacima i da je dobijena kompenzacija za oduzimanje u to vreme značila da teret za povređenu stranu nije bio srazmeran. Videti slučajeve *Wittek* i *Forrer-Niedenthal*. U prvom slučaju korisnik transfera koji je bio korigovan je bilo fizičko lice, dok je u drugom slučaju bio državni organ.
- 28 Sledеće vremensko ograničenje postoji i u odnosu na Evropsku konvenciju; zahtevi moraju biti podneti u roku od šest meseci od konačne odluke kojom je učinjena povreda. Ne postoji sličan rok za zahteve pojedinaca prema Prvom opcionom protokolu uz Međunarodni pakt.
- 29 Zadiranje u mogućnost vlasnika da pokrene postupak predstavlja osnov za podizanje uspešnog zahteva prema članu 6; videti *The Holy Monasteries v Greece*, 9. decembar 1994. godine (ovlašćenje kontrolisanja postupka oličeno u državnom organu) i *Canea Catholic Church v Greece*, 16. decembar 1997. godine (ugaseno pravno lice).

videti, Pakt ne propisuje nikakavu posebnu zaštitu svojine. Međutim, Evropska konvencija je prihvaćena od strane svih zemalja koje su nastale iz bivše Jugoslavije³⁰ i jemstvo svojine može biti primenjeno u slučaju raznih vrsta oduzimanja, kontrola i zadiranja bez obzira da li imaju pravni osnov. Razlog ovome je činjenica da ona oduzimanja koja nemaju takav osnov zadovoljavaju kriterijum da je povreda nastavljena i posle ratifikacije, a ona koja su zakonita ali nisu trajna mogu biti podvrgnuta kontroli kako bi se utvrdilo da postoji opravdan razlog za zadiranje.

Priroda imovinskog interesa

Koncept svojine koja potпадa pod zaštitu zagarantovanu članom 1 Prvog protokola, je širok, ali ne može obuhvatiti sve interese povređene strane koji su nastali kao posledica oduzimanja, bar u slučajevima koji se odnose na bivšu Jugoslaviju. Nema nikakve sumnje da zemljište, zgrade i druga imovina koja je oduzeta za vreme komunista potпадaju pod pojam svojine u smislu člana 1 Prvog protokola, onako kako ga tumači Evropski sud za ljudska prava. Zaista, pored postupanja sa ovom odredbom kao da se ona primenjuje na nematerijalne svojinske interese kao što su dosuđena dugovanja, patenti i akcije, postojala je spremnost ovog Suda da je prihvati kao da se proteže i na neke zahteve za dobrima koja se ne svode na vlasništvo³¹ i građanske zahteve koji još nisu bili određeni.³² Međutim, važan element u svim slučajevima bilo je zakonsko polaganje prava na nešto specifično pre nego njegovo određenje domaćim pravom svojine. To je ono što je nedostajalo u mnogim slučajevima u bivšoj Jugoslaviji gde je povređena svojina često bio stan u dru-

-
- 30 U slučaju Bosne i Hercegovine ovo je učinjeno u skladu sa *General Framework Agreement*, br 22. Evropska konvencija je, međutim, deo međunarodnih standarda o ljudskim pravima koji se primenjuju za vreme postojanja privremene administracije uspostavljene na Kosovu u skladu sa Rezolucijom Saveta za bezbednost 1244 (10. jun 1999. godine).
- 31 Videti *Gasus Dosier-und Fördertechnik GmbH v Netherlands*, 23. februar 1995. godine.
- 32 Videti *Pressos Compania Naviera*, 20. novembar 1995. godine, koji se ticao zahteva protiv pilota odgovornih za sudar brodova u luci u kojoj je država bila organizator pilotskih usluga i gde je država pokušala da izbegne moguću odgovornost retroaktivnim poništenjem takve odgovornosti. U ovom predmetu može biti značajna činjenica da faktička osnova za odgovornost nije počivala na sukobu i sudar se zato može smatrati kao da je dao trenutno i nezamenljivo pravo na kompenzaciju, odnosno svojinski interes koji je vredan zaštite. Videti opiranje Suda u slučaju *National & Provincial Building Society v United Kingdom*, 23. oktobar 1997. godine da postigne bilo kakav jasan zaključak o tome da li se zahtev o osporenom pravu odnosio na svojinu.

štvenoj svojini, a osoba lišena svojine je imala neki interes zbog koga stan ne bi mogao biti prodat i nije imala nikakva posebna prava na stantu koji je zaposela.³³ Mada potencijalno uporedivo interesu prema ovim zakupima još mogu biti dovoljni da privuku zaštitu prava da se uvažava vlastiti dom, postojala je nesklonost u Evropskoj komisiji za ljudska prava da ih poima tako da se svode na svojinu u smislu člana 1 Prvog protokola,³⁴ a izgleda da je do sada i Evropski sud bez konkluzivnog presuđivanja bio slično sklon,³⁵ ali do sada još nije bio pozvan niti se od njega tražilo da konkluzivno presudi o ovom pitanju.³⁶

-
- 33 Vlasništvo u klasičnom smislu još može postojati u odnosu na neku drugu vrstu imovine; videti *Bejdic v. Republika Srpska* (1999) 6 IHRR 834 i *Blentic v. Republika Srpska* (1999) 6 IHRR 583.
- 34 Videti predstavku br. 11716/85, *S v United Kingdom*, 47 DR 274 (1986), u kojem lezbejka nije mogla da nasledi pravo zakupa svoje ljubavnice i predstavku br. 19217/91, *Durini v Italy*, 76 DR 76 (1994), gde je u skladu sa povrnanjem koje je ostavilac sklopio, svojina automatski prešla u času smrti sa jednog potomka na drugog, ostavljavajući prvog muškog potomka u porodici bez doma. Videti takođe mišljenje Suda u *J L S v Spain*, 27. april 1999. godine (prihvatljiva odluka) da se pravo življenja u datom posedu iako osoba nije vlasnik ne smatra "svojinom" u smislu člana 1. Slučaj se odnosio na vojnika koji je pokušao da ostane u smeštaju koji mu je dat na korišćenje zbog teškoća u nalaženju smeštaja usled čestih selidbi. Ne bi se postavljalo pitanje svojine da je postoјao zaključen kupoprodajni ugovor iako trenutni zakupac još nije postao vlasnik; videti nalaze Bosanske komore za ljudska prava o povredama člana 1 Prvog protokola, gde su takvi ugovori bili retroaktivno poništeni bez davanja kompenzacije u slučaju *Bulatovic v Bosnia and Herzegovina* (1999) 6 IHRR 573, *Kalincevic v Bosnia and Herzegovina* (1999) 6 IHRR 868 i *Medan, Bastjanovic and Markovic v Bosnia and Herzegovina* (1999) 6 IHRR 562. U slučaju *Bulatovic i Kalincevic* postojale su još neke povrede člana 1 Prvog protokola, koje su nastale usled pretnji da će se zakupci biti izbačeni budući da im nakon podnošenja predstavke kojom su tvrdili da im pripadaju ovlašćenja nastala u situaciji "napuštene svojine" nisu priznati njihovi svojinski interesi.
- 35 Videti *Sorić v Croatia*, 16. mart 2000. godine (prihvatljiva odluka), slučaj koji se ticao nemogućnosti kupovine stana u privatnoj svojini u kojem su živeli zaštićeni podstanari na sličan način kao i drugi nosioci zakupa i u kojem je Sud izjavio da podnositelj zahteva "nije i nikada nije bio vlasnik tog stana". Sud je ovom prilikom utvrđio da se član 1 Prvog protokola ne može primeniti na ovaj slučaj.
- 36 Slučajevi kao *Jorgic v Croatia*, 15. maj 2002, *Momcillović v Croatia*, 27. septembar 2001. godine i *Rudan v Croatia*, 13. septembar 2001. godine (prihvatljive odluke) nisu uspešno okončani usled nepostojanja uslova *ratiōne temporis*, a jedina presuda u kojoj se odlučivalo o meritumu – *Blecic v Croatia*, 29. jul 2004. godine – direktno se odnosila na zadiranje u pravo poštovanja doma svakog lica u svetlu člana 8 i bez odlučivanja da li je pravo zakupa "svojina" Sud je odlučio da nije bilo povrede člana 1 Prvog protokola, budući da je gubitak zakupa odrazio poštenu srazmeru između

Međutim, Bosanska komora za ljudska prava je bila spremna da u više navrata prihvati pravo zakupa/stanarskog prava kao osnov svojine za potrebe člana 1 Prvog protokola. U ovim slučajevima³⁷ stanovi su proglašeni napuštenim i dodeljeni su drugim licima ili u situacijama kada je zakupac/stanar bio nezakonito izbačen od strane oružane formacije ili kada je jednostavno otisao zbog opasnih uslova koji su tada postojali. U tim situacijama bilo je teškoća da se povrati svojina.³⁸ U doношењу zaključka da je u pitanju svojina, Komora je stavila akcenat na mogućnost zakupca/stanara da na neodređeno vreme zaposedne svojinu, a u jednom slučaju Komora je bez daljeg razmatranja ovo prenela na određene situacije.³⁹ Prvi stav Komore je shvaćen kao stvaranje vrednog osnova za zakupca/stanara. Zaista, trajna priroda zakupčevih interesa/interesa stanara je takođe bila naglašena u zaključku Komore da se zakup poslovnih prostorija na neodređeno vreme može smatrati svojnom u svetu člana 1 Prvog protokola.⁴⁰ Iako su odluke u slučajevima o stanovanju nastale kao posledica propuštanja da se zaštiti interes zakupca prema drugom pojedincu radije nego prema državi i mada se sve odluke mogu smatrati podređenim pojedinačnim presudama u kojima je utvrđeno da postoji propuštanje da se uzmu u obzir prava lica na dom, nijedno od ovih stanovišta ne može umanjiti zaključak Komore da je ekonomski interes oličen u nosiocu zakupa koji mu je poveren propisom bio dovoljan da se smatra kao interes dostižan svojine. Štaviše, ograničen obim dodeljivanja pojedinačnih prava zakupa/stanarskih prava može se jasno shvatiti – uprkos činjenici da nisu načelno naglašena – kao jačanje karaktera takvog prava kako bi se ono smatralo kao svojinski interes radije nego regulatorni aranžman koji isključivo funkcioniše u javnom pravu. U svakom slučaju javnopravni karakter aranžmana neće onemogućiti svojinska prava da budu osnov za podnošenje zahteva

individualnog i društvenog interesa. Međutim, u slučaju *Blecic Sud* se pozvao na sudske Veliko veće i zaključio da dodatno treba razmotriti postojanje svojine, kao i poštene srazmere.

- 37 Videti *M J v Republika Srpska*, CH/96/28, 7. novembar 1997. godine, *Kešević v Federation of Bosnia and Herzegovina*, CH/97/46, 10. septembar 1998. godine, *Eraković v Federation of Bosnia and Herzegovina*, CH/97/42, 15. januar 1999. godine, *Onić v Federation of Bosnia and Herzegovina*, CH/97/58, 12. februar 1999. godine, *Gogić v Republika Srpska*, CH/98/800, 11. jun 1999. godine i *Stanivuk v Federation of Bosnia and Herzegovina*, CH/97/51, 11. jun 1999. godine.
- 38 Takvih situacija koje su se odnosile na nemogućnost izvršenja sudske naloga u tu svrhu.
- 39 *M. J. v Republika Srpska*, CH/96/28, 7. novembar 1997. godine.
- 40 *Gogić v Republika Srpska*, CH/98/800, 11. jun 1999. godine i *Stanivuk v Federation of Bosnia and Herzegovina*, CH/97/51, 11 June 1999.

koji su izvršivi uz pomoć objektivnih kriterijuma, kao što je na primer u okviru doprinosa za penzиона osiguranje⁴¹ i verovatno onih kriterijuma koji ne počivaju na doprinosima, ukoliko je postignuta kvalifikovanost za takvo pravo.⁴²

Ipak, postoji određeni broj slučajeva kada se dozvola za angažovanje za neku aktivnost dobija na neodređenoj osnovi, ali i dalje nije smatrano svojinom kada bi relevantne šeme predvidele mogućnost njenog povlačenja u određenim definisanim situacijama.⁴³ U ovim slučajevima bivša Komisija za ljudska prava je podvukla da nosilac dozvole ne treba da ima jasno i legitimno očekivanje da će nastaviti svoje aktivnosti ukoliko priloženi uslovi nisu ispunjeni ili je dozvola povučena u skladu sa važećim zakonskim odredbama u vreme njenog izdavanja. Situacija kada priloženi uslovi nisu bili ispunjeni nastala je u tri slučaja kao rezultat posebne radnje nosioca licence,⁴⁴ dok je druga situacija bila ona kada je dozvola bila povučena jer je razlog za izdavanje dozvole prestao da postoji.⁴⁵ Sud je i u drugim situacijama⁴⁶ naglasio značaj činjenice da makar legitimno očekivanje svojine mora da postoji.

-
- 41 Predstavka br. 5849/72, *Müller v Austria*, (1975) 3 DR 25 i predstavka br. 10653/83 i *S v Sweden*, (1985) 42 DR 224. Pitanje je ostalo otvoreno u predstavci 11285/84, *Claes v Belgium*, (1987) 54 DR 88 u vezi sa beneficijama za nezaposlene koje se delimično finansiraju iz doprinosa za socijalno osiguranje.
- 42 Ovo je implicitno u presudi povodom predstavke br. 11543/85, *Krafft and Rougeot v France*, (1990) 65 DR 51. Međutim, ovo ne bi bio slučaj u situaciji kada je šema zasnovana samo na principu izdržavanja; predstavka 10094/82, *G v Austria*, (1984) 38 DR 84.
- 43 Predstavka br. 10438/83, *Batelaan and Huiges v Netherlands*, (1984) 41 DR 170 (dozvola za lekare da prodaju lekove), predstavka br. 10748/84, *M. v Federal Republic of Germany*, (1985) 44 DR 203 (ovlašćenje da se bavi medicinom u okviru šeme zdravstvenog osiguranja), i predstavka br. 19819/92, *Sturksen v Norway*, (1994) 78 DR 88 (dozvola za ribolov). Ovo rezonovanje je bilo primenjeno prilikom razmatranja predstavke br. 10443/83, *C. v France*, (1988) 56 DR 20, koja se ticala mogućnosti suspendovanja penzije državnog službenika u slučaju povrede određenih uslova.
- 44 Kao što je loše ponašanje u slučaju *C. v France and M. v Federal Republic of Germany* i prodaja broda *Sturksen v Norway*.
- 45 Kao u *Batelaan and Huiges v Netherlands*, kada ulogu lekara može da preuzeme farmaceut u apoteci.
- 46 Videti *Andrews v United Kingdom*, 26. septembar 2000. godine (prihvatljiva odluka – nastavljena zakonitost artikla koji je prodat u radnji), *National & Provincial Building Society v United Kingdom*, 23. oktobar 1997. godine (retencija neočekivane dobiti koja nastaje kao posledica zakonske greške) i *Nerva and others v United Kingdom*, 24. septembar 2002. godine (pravo na baksšiš u restoranu).

Bilo bi sasvim moguće videti davanje prava zakupa/stanarskog prava u situaciji sličnoj onoj koja postoji kod slučajeva dozvole koji su upravo pomenuti, budući da su uslovi pod kojima je ovo učinjeno uključivali mogućnost da ova prava prestanu kad god se zakupac/stanar ne ponaša kao dobar domaćin, ili kad propusti da dobije odobrenje za davanje u podzakup ili da plati rentu. Međutim, ovo očigledno ograničenje u vezi sa očekivanjem zakupca/stanara može se opravdano shvatiti kao protivteža ne samo postojanju mogućnosti zamene jednog stana za drugi, mogućnosti za članove porodice da naslede interes zakupca u slučaju smrti, nego i kao njegova odsutnost i posebno priznanje doprinosu koje je zakupac/stanar učinio za građenje stana, a ne samo stanovanju uopšte.⁴⁷ Poslednji slučaj čini se dobro prihvaćenim i privatizacija stanova je bila zasnovana na tom stanovištu⁴⁸ i takođe proizvodi efekat eliminacije bilo kakve socijalne pomoći za nalaženje smeštaja.⁴⁹ Štaviše, slučajevi licenci se mogu razlikovati korišćenjem ustavne dimenzije prava zakupa/stanarskog prava; očigledna namera nije bila da se obezbedi nešto što je na neograničeno vreme, već da se postigne trajno rešenje za potrebe lica za smeštajem.⁵⁰ Trajno rešenje se može shvatiti kao osnova za razlikovanje prava zakupa/stanarskog prava od sličnih posebnih zaštita koje se daju zakupcima za stanove u privatnom vlasništvu, kojima nije naknadno omogućeno pravo kupovine.⁵¹ U ovom svetlu pravo zakupa/stanarskog prava se može shvatiti kao više analogno interesu slike koja je bila podvrgnuta opozivu kako bi se sprečio njen transfer u inostranstvo – u ovom slučaju Sud je utvrdio da je reč o svojini⁵² – nego

-
- 47 Plaćanje u drugom slučaju je bilo naglašeno od strane vlasti kao odgovor na zakonito očekivanje da se otkupe društveni stanovi; *Dijdrovski v the "Former Yugoslav Republic of Macedonia"*, 11. oktobar 2001. godine i *Veselinski v the "Former Yugoslav Republic of Macedonia"*, 11. oktobar 2001. godine (prihvatljive odluke).
 - 48 Na primer, u Hrvatskoj prodajne cene su bile niže od tržišne vrednosti, a prodaje su bile olakšane odredbom o kreditu na više godina. Štaviše, dobro uslovi su bili poboljšani inflacijom koja je usledila posle kupovine.
 - 49 Postojala je još neka vrsta zaštite za slučaj nemogućnosti da se plati zakup, ali takođe postoji element obaveze da se plati ono što je dobijeno.
 - 50 Član 64(1) Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije je garantovao da pravo koje građanin stekne na stanu u društvenoj svojini obezbeđuje tom licu trajnu upotrebu kako bi se zadovoljile lične i porodične potrebe. Ovo jemstvo je ponovljeno u ustavima federalnih jedinica, na primer članu 242 Socijalističke Republike Hrvatske.
 - 51 Videti neuspšena osporavanja ovog izuzetka u slučaju *Sorić v Croatia*, 16. mart 2000. godine i *Strunjak v Croatia*, 5. oktobar 2000. godine (prihvatljive odluke).
 - 52 *Beyeler v Italy*, 5. januar 2000. godine.

dozvoli za angažovanje za određene aktivnosti. Iako se ne može stvarno smatrati da zakupac/stanar imaju prava na određeni stan u kome žive, postoji racionalna osnova za pronalaženje u moru slučajeva;⁵³ dovoljno veze između zakupčevog/stanarevog doprinosa i zahteva za stanom koji je relativno poseban.⁵⁴ Može se smatrati da kao takav zakupac/stanar ima dovoljno opipljiv ekonomski interes da dostigne svojinu u smislu člana 1 Prvog protokola, čak i ako nije izvesno da će svi oblici zakupi biti isto tumačeni od strane Evropskog suda.⁵⁵ Ovo bi bila istina u slučaju dva supružnika koja zajedno uživaju pravo zakupa/stanarskog prava, ali pripadajuća priroda interesa članova porodice ne bi učinila to pravo dovoljnim da se shvati kao svojina.

Neke kvalifikacije zahteva da postoji titulus mogu se razmatrati u slučaju *Gaygusuz v. Austria*,⁵⁶ gde je Evropski sud bio spreman da shvati pravo na hitnu pomoć – naravno dostupnu samo kada je lice plaćalo doprinose u osiguravajući fond za nezaposlene – kao novčano pravo bez postojanja potrebe da se osloni na vezu između titulusa i obaveze plaćanja doprinosa. Dakle postojala je povreda člana 1 Prvog protokola, zajedno sa članom 14 Konvencije kada je odbijen podnositelj zahteva, jer se šema nije odnosila na nedržavljanje i smatralo se da ne postoji razlog i objektivno opravdanje za ovo; u ovom slučaju bilo je značajno da je nedržavljanin plaćao isto kao i državljanin, ali je i dalje bio drugačije tretiran. Ovo se može posmatrati kao mogućnost da zabrana diskriminacije proširi obim prava u vezi sa kojom različit tretman u načelu nije opravдан.⁵⁷ Tamo gde je zabranjen osnov za diskriminaciju, kao što je

53 Videti odbijanje da se priznaju pojedinačni elementi ugovora za stan (pravo ponovnog zaposedenja i taksa na dozvolu) kao da dostižu do svojine u predstavci br. 15434/89, *Antoniades v United Kingdom*, (1990) 64 DR 232.

54 Različito od invalidskih penzija koje se obezbeđuju u okviru šeme socijalne solidarnosti, koja je bila razmotrena u predstavci br. 10971/84, *Vos v Netherlands*, (1985) 43 DR 190. Presuda Velikog veća u slučaju *Blećić v Croatia* – slučaj još nije osporen pred ovim Većem – može rešiti ovaj problem.

55 Kao što su konvencionalnije forme ustanovljene u okviru hrvatskog Zakona o zakupu stanova (*Službeni glasnik* br. 91/96). Treba takođe istaći da je Evropski sud bio pripremljen da utvrdi postojanje svojine na mestima gde su nezakonito postavljene kuće od kartona (*Tiryildiz v Turkey*, 18. jun 2002. godine) i gde je neko imao dozvole da obavlja posao u poslovnim prostorijama za koje se vodio spor o utvrđivanju vlasništva (*Iatridis v Greece*, 25. mart 1999. godine).

56 16. septembar 1996. godine.

57 Videti takođe *Inze v Austria*, 28. oktobar 1987. godine, gde je Evropski sud utvrdio da je neprihvatljivo pravilo koje je dalo prvenstvo zakonitoj deci u odnosu na nezakonitu u nasleđivanju farme nakon smrti vlasnika koji nije ostavio testament.

etničko poreklo ili vera koji su korišćeni za odbijanje povraćaja stanova u društvenoj svojini, može se pokazati kao važna dodatna dimenzija podršci zahteva u skladu sa članom 1 Prvog protokola.⁵⁸

No i pored toga važnost pridodata imanju titulusa znači da će se stvaranje političkog opredeljenja za restituciju povodom eksproprijacije smatrati nedovoljnim da uspostavi svojinu u smislu člana 1 Prvog protokola.⁵⁹ Štaviše, činjenica da relevantni propisi ograničavaju ko će imati korist ili od povraćaja ili od kompenzacije neće biti osnov za uspešan zahtev o postojanju diskriminacije prema odredbama Konvencije. Razlog tome je nemogućnost pozivanja na član 14, osim ako različit tretman pogda materijalno pravo – iako taj interes ne mora da bude onaj koji bi zahtevao zaštitu u odsustvu diskriminacije – i zakonito oduzimanje svojine pre nego što su Konvencija i njeni protokoli postali primenljivi neće se smatrati kao napuštanje bilo kog interesa koji bi mogao biti podveden pod ovu svrhu.⁶⁰

Treba takođe imati u vidu da bi usvajanje mera koje obezbeđuju restituciju ili kompenzaciju, kada ne postoji titulus za takve mere, bilo dovoljno za stvaranje svojine u smislu člana 1 Prvog protokola, bilo u formi titulusa za određenu svojinu ili za kompenzaciju ili makar zakonito očekivanje bilo jednog ili drugog kao rezultat ispunjavanja uslova utvrđenih u Protokolu.⁶¹

-
- 58 Pitanje mogućnosti zaposedanja određenog stana treba, međutim, da se razlikuje od zahteva koji mogu biti podneti u vezi sa svojinom nad tim stonom. Načelno, lica podvrgnuta etničkom čišćenju su morala da ostave svoju imovinu, a prepreke u povraćaju te imovine prema Protokolu 1, članu 1, mogu da održe zahtev u svetu člana 1 Prvog protokola.
 - 59 Predstavke br. 188890/91, 19048/91, 19049/91, 19342/92 i 19549/92, *Mayer and Others v Germany*, (1996) 85 DR 5, predstavka br. 23131/93, *Brežny v Slovak Republic*, (1996) 85 DR 65, predstavka br. 25497/94, *Lupule v Romania*, (1996) 85 DR 126 i predstavka br. 19918/92, *Geidel v Germany*, (1997) 88 DR 12.
 - 60 *Gratzinger and Gratzingerova v Czech Republic*, 10. jul 2002. godine (prihvatljiva odluka), *Polacek and Polackova v Czech Republic*, 10. jul 2002. godine (prihvatljiva odluka), *Jantner v Slovakia*, 4. mart 2003. godine, *Des Fours Walderode v Czech Republic*, 4. mart 2003. godine (prihvatljiva odluka) i *Harrach v Czech Republic*, 27. maj 2003. godine i 18. maj 2004. godine (prihvatljive odluke).
 - 61 Videti predstavku br. 37912/97, *Gospodinova v Bulgaria*, 16. april 1998. godine, *Malhous v Czech Republic*, 13. decembar 2000. godine (prihvatljiva odluka), *Broniowski v Poland*, 22. jun 2004. godine, *Kopecky v Slovakia*, 28. septembar 2004. godine i *Pistorova v Czech Republic*, 26. oktobar 2004. godine. Međutim, nada za priznanje svojinskog prava neće biti dovoljna da konstituiše svojinu; *Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v Germany*, 12. jul 2001. godine i *Gratzinger and Gratzingerova v Czech Republic*, 10. jul 2002. godine (prihvatljiva odluka).

Povrede i lekovi

Činjenica da međunarodni standardi nisu primenljivi na mnoge slučajeve lišavanja imovine neophodno spriječava utvrđivanje povrede, ostavljajući po strani bilo koji zahtev za rešavanje ove situacije restitucijom ili kompenzacijom u određenom iznosu. Međutim, tamo gde se standardi mogu primeniti zahvaljujući vremenu preuzimanja mere ili kontinuiranom efektu koji je nastao kao posledica njenog nezakonitog karaktera, Evropski sud će biti u mogućnosti da utvrdi povredu člana 1 Prvog protokola. U takvim slučajevima restitucije će bez sumnje biti prihvatljivije rešenje, ali Sud nema posebno ovlašćenje da naredi tako nešto⁶² i do sada se ona ne može prihvati kao svojstvena obavezi prema članu 46 koji predviđa usklađivanje sa odlukom Suda. Ovo je postalo jasno u slučaju *Papamichalopoulos v Vasilescu*. U prvom slučaju Sud je skrenuo pažnju da bi povraćaj imovine bio najdelotvorniji lek,⁶³ ali je dao mogućnost i davanje kompenzacije ukoliko se restitucija ne bi izvršila u roku od 6 meseci. Mogućnost davanja kompenzacije je bila utvrđena u presudi koja je primenjena budući da je Grčka utvrdila da je restitucija nemoguća zbog integracije svojine u državne vojne strukture. U predmetu *Vasilescu* Rumunija je tvrdila da nije bio moguć povraćaj nakita zato što nije bio poveren nijednom organu na čuvanje. Iako je povraćaj poželjnije rešenje u slučajevima kada nije bilo pravnog osnova, država može dati kompenzaciju kao alternativni lek.⁶⁴ Međutim, treba naglasiti da je bosanska Komora za ljudska prava imala ovlašćenje da naredi restituciju svojine, što je i učinila u slučajevima kada je utvrdila postojanje povrede kako jemstva svojine tako i prava poštovanja doma.⁶⁵ Štaviše, Evropski sud u nesvojinskim slučajevima je priznao da bi-

62 Prema članu 41 (stari član 50) Konvencije (revidiran Protokolom 11), Sud može samo da dodeli "satisfakciju", na primer naknadu štete.

63 *Papamichalopoulos v Greece (Article 50)*, 31. oktobar 1995. godine.

64 Ovaj pristup je takođe odobren u slučaju *Brumarescu v Romania (Article 41)*, 23. januar 2001. godine, *Beyeler v Italy (Just satisfaction)*, 28. maj 2002. godine i *Zwierzynski v Poland*, 2. jul 2002. godine. Evropski sud je prilikom utvrđivanja adekvatnosti sume plaćene u predmetu *Zubani v Italy*, 7. avgust 1996. godine dodatno priznao legitimnost države da izabere davanje naknade umesto restitucije za slučajeve nezakonite eksproprijacije.

65 Videti *M J v Republika Srpska*, CH/96/28, 7. novembar 1997. godine, *Kešević v Federation of Bosnia and Herzegovina*, CH/97/46, 10. septembar 1998. godine, *Eraković v Federation of Bosnia and Herzegovina*, CH/97/42, 15. januar 1999. godine, *Onić v Federation of Bosnia and Herzegovina*, CH/97/58, 12. februar 1999. godine, *Gogić v Republika Srpska*, CH/98/800, 11. jun 1999. godine i *Stanivuk v Federation of Bosnia and Herzegovina*, CH/97/51, 11. jun 1999. godine.

lo koja radnja osim davanja kompenzacije može biti neophodna da bi se postigao *restitution in integrum*,⁶⁶ a u prihvatajući takav stav u slučaju *Broniowski v Poland*⁶⁷ sudija Zupancic je pozvao na primenu ovog stanovišta u vezi sa propuštanjem ispunjavanja obaveze obezbeđenja kompenzacije za izgubljenu svojinu koja je posledica repatrijacije stanovništva između 1944. i 1953.

U slučajevima kada je oduzimanje bilo zakonito, ali nije zadovoljavalo međunarodne standarde, može se dodeliti kompenzacija i teško da će biti predložena restitucija.⁶⁸ Načelno, visina dodeljene kompenzacije za lišavanje svojine treba da odrazi činjenicu postojanja ekonomskog ili socijalnog interesa i uvek se zahteva niža vrednost od tržišne.⁶⁹ Međutim, u mnogim slučajevima, posebno onim gde pojedinac mora da učini posebnu žrtvu zarad opštег ekonomskog razvoja, sasvim je očekivao plaćanje pune tržišne vrednosti.⁷⁰ Ovo je takođe bila osnova procene u slučajevima kada nije postojao nikakav pravni osnov za oduzimanje, čak i kada je to služilo javnom interesu, kao što je bilo u slučajevima *Papamichalopoulos i Vasilescu*,⁷¹ i biće primenljivo u svakom slučaju eksproprijacije u Centralnoj i Istočnoj Evropi za vreme ili nakon komunističkog režima.

66 *Scozzari and Giunta v Italy*, 13. jul 2000. godine i *Assanidze v Georgia*, 8. april 2004. godine.

67 22. jun 2004. godine.

68 Ovo nije slučaj kada je javni interes koji je navodno bio ispunjen bio očigledno nepošten; ovo se može smatrati srodnim sa nezakonitim oduzimanjem.

69 Na primer, socijalna reforma koja zahteva od vlasnika da proda svoju svojinu zakupcima (*James v United Kingdom*, br. 13) ili dovođenje industrije pod javnu kontrolu (*Lithgow v United Kingdom*, 8. jul 1986. godine). Ovo ne znači da je podrugljiva suma bila prihvatljiva; slučaj monaha u *Holy Monasteries* 9. decembar 1994. godine koji su imali samo pristup diskrecionom fondu za njihovu dalju podršku, očigledno je arbitražna odluka.

70 Videti predstavku br. 10825/84, *Howard v United Kingdom* 52 DR 215 (1987), predstavku br. 11425/85, *Schlumpf v France*, 53 DR 76 (1987) i predstavku br. 24428/98, *Thor v Iceland*, 84 DR 89 (1996). Kompenzaciju za gubitak od trenutka oduzimanja do donošenja presude se takođe očekuje; videti *Guillemin v France (Article 50)*, 2. septembar 1998. godine.

71 Puna tržišna cena se zahtevala u slučaju *Zubani v Italy*, 7. avgust 1996. godine, nakon zakonskog regulisanja nezakonite eksproprijacije. Štaviše, takav pristup kompenzaciji se zahteva međunarodnim običajnim pravom kada oduzimanje nije imalo pravnog osnova. Za konsultovanje o kompenzaciji u slučajevima eksproprijacije načelno videti C F Amerasinghe, "Issues of Compensation for the Taking of Alien Property in the Light of Recent Cases and Practice", (1992) 41 *ICLQ* 22. Restitucija može biti zatražena, ali je retko predmet konačnog poravnanja; videti i Brownlie, *State Responsibility (Part 1)* (Oxford, Clarendon Press, 1983), str. 211.

Kontrola nad upotrebatom i zadiranjem u mirno uživanje svojine načelno ne odražava plaćanje kompenzacije, ali u određenim slučajevima ovo može biti značajan faktor za zaključak da je postignuta poštena ravnoteža između opšteg i individualnog interesa. Kompenzacija možda neće biti potrebna – kako bi se ispunila trenutna potreba koja nastaje u slučaju sukoba ili katastrofe – u slučajevima kada lica žive u smeštaju koji nije u njihovoj svojini, naročito ako je taj smeštaj prazan, a vlasnik lično nije lišen svojine. Čak i zahtev da se smeštaj deli u takvoj situaciji neće biti shvaćen kao neophodnost za kompenzacijom. U oba slučaja neprijatnost koju mora da trpi vlasnik verovatno se ne može shvatiti kao sjajna situacija imajući u vidu loša iskustva. Međutim, situacija se može promeniti kada to postane dugoročna mera i kada vlasnik samim tim bude sprečen da ostvari vrednost svojine, kao što je davanje u zakup po tržišnoj ceni. Ovo je, čini se, implikacija akcenta stavljenog na plaćanje zakupa u slučajevima kada se Sud nije usprotivio zabrani da vlasnici povrate svojinu kao deo strategije rešenja problema smeštaja.⁷² Može biti da, imajući u vidu širi socijalni kontekst, kompenzacija ne mora da odgovara punoj tržišnoj ceni zakupa i da se propuštanje nadoknade gubitka koji je pretrpeo vlasnik može shvatiti kao njegovo opterećivanje, makar u slučajevima kada je jasno da takvo korišćenje nije moguće zbog činjenice da je neko drugi u posedu. Međutim, nema sumnje da kompenzacija mora da bude zasnovana na punoj tržišnoj ceni zakupa onog trenutka kada držanje ili zadiranje nastavi da postoji iako ne može više biti opravданo. Sličan pristup bio bi odgovarajući ako je autentičnost mere koja vodi do oduzimanja svojine bila opovrgнутa; na primer, kada je cilj bio etničko čišćenje. Štavise, u svim slučajevima se može očekivati da država treba da obezbedi da svaka pretrpljena šteta za vreme okupacije treba da bude nadoknađena (bilo iz državnih fondova ili na drugi način). Ne treba zaboraviti da opšte međunarodno pravo zapravo zahteva plaćanje kompenzacije za nemogućnost korišćenja. Ne sme se takođe prevideti da opšte međunarodno pravo stvarno zahteva da se plati kompenzacija za gubitak korišćenja i štetu nanetu svojini u vlasništvu stranaca koja je oduzeta u vanrednom stanju, a presude ne moraju nužno biti predmet istih obzira uravnoteženja. Konačna restitucija predstavlja pretpostavku nakon privremenog oduzimanja svojine. Ukoliko se restitucija neopravdano produžava, novonastala situacija eventualno može biti ona u kojoj se odigrala delotvorna eksproprijacija i princip koji je prethodno bio razmatran postaće primenljiv.

Pošto se pravo zaposedanja javnog smeštaja ne shvata kao svojina u smislu člana 1 Prvog protokola, stanar koji je lišen svojine može se

72 Videti slučajeve koji su razmatrani u okviru “Takmičiti se između kolektivnih i ostalih individualnih interesa”, niže u tekstu.

još pozivati na pravo poštovanja doma u skladu sa Evropskom konvencijom i Međunarodnim paktom. Povreda ovog prava bi zahtevala kompenzaciju za nastale imovinske i neimovinske gubitke,⁷³ ali bi, iako je najdelotvorniji lek povraćaj svojine,⁷⁴ pružanje alternativnog smeštaja nesumnjivo bilo prihvatljivo.

Povreda prava na pravično saslušanje i zabrane diskriminacije u toku oduzimanja svojine, bilo ono privremeno bilo trajno, predstavljaju faktore protivne međunarodnim standardima i moraju biti izlečene na način koji je već razmatran. Međutim, ove povrede mogu biti shvaćene tako da zahtevaju kompenzaciju.⁷⁵

Ograničenje restitucije

Iako ne mora postojati obaveza izricanja restitucije, mogu postojati razmatranja koja ohrabruju ili obeshrabruju državu da prihvati takvu meru. Neka od ovih razmatranja mogu predstavljati samo način merenja različitih mogućnosti u vezi sa donošenjem odluka. Međutim, ispravljanje krivdi takođe može dovesti do zadiranja u ostala prava, bilo ona prava nastala kao posledica lišavanja svojine ili ona koja su nezavisno od toga garantovana međunarodnim standardima. Ova ostala prava verovatno neće biti apsolutna prepreka restituciji u većini slučajeva, ali će biti ograničena načinom vršenja restitucije.

Takmičenje između kolektivnog i individualnog interesa

Nesumnjivo postoje individualni, kao i kolektivni interesi za povraćaj nakon izvršene eksproprijacije⁷⁶ ili privremenog zadiranja i kon-

73 Videti *Lopez Ostra v Spain*, 9. decembar 1994. godine.

74 Videti pristup bosanske Komore za ljudska prava, koji je razmatran u tekstu sa fusnotom 67.

75 Međutim, utvrđivanje povrede obično se smatra dovoljnom satisfakcijom ukoliko se radi o neimovinskom gubitku.

76 Videti *Ceskomoravská Myslivecká Jednota v Czech Republic*, 23. mart 1999. godine (prihvatljiva odluka) gde je zakon zahtevaо da udruženje koje je podnosiла zahteva vрати svoјину коју је kupilo godину дана након национализације, а компензација није plaћена. Суд је одбаци захтев будући да се оduzimanje које је поднosiла захтева преživeо одиграло не само у интересу pojedinaca (нпример изврни власник или njegovi naslednici), већ и у општем интересу будући да су njime promovisane vrednosti demokratskog društva pružanjem помоћи за prethodno oduzimanje bez davanja kompenzacije. Videti sličне presude u *Honecker, Axen, Teubner and Jossifov v Germany*, 15. novembar 2001. godine (Prihvatljiva odluka), *Pincova and Pinc v Czech Republic*, 5. novembar 2002. godine, *Zvolsky and Zvolska v Czech Republic*, 12. novembar 2002. godine i *Jahn and Others v Germany*, 22. januar 2004. godine. Za raspravu o vrednostima restitucije видети "A Forum on Restitution", 2,3 *EECR* 30 (1993).

trolne mere. Za pojedince postoji ili ispravljanje nepravde ili makar povraćaj kontrole nad svojinom. To može koristiti širem interesu da se pokuša i okonča nenormalno stanje putem uspostavljanja u što većoj meri *status quo ante*, kao i stimulisanju ekonomije kroz inicijative onih koji povraćaju svojinu i doprinose uspostavljanju društva koje se zasniva na demokratiji i vladavini prava. Međutim, restitucija će imati uticaj na lica koja imaju državinu, naročito ako su radi o onim licima čija situacija je dovela do poništavanja ili završetka mere. Štaviše, u nekim okolnostima, može biti kolektivni interes za trenutnog držaoca da ostane u državini, naročito ako je uspostavljen uspešan projekat od kojih drugima zavisi izdržavanje. Ovo su teme sa kojima moramo, ili smo morali da se suočimo kada se razmatra pristup restituciji. U slučaju ekspropriisane svojine, postoji, kao što je i postojao, obim izbora da li je eksproprijacija trebalo da se desi. Gde je, međutim, oduzimanje ili zadiranje trebalo da bude privremena mera, restitucija treba da bude eventualni politički cilj, čak i kad izgleda da će međunarodno pravo o ljudskim pravima prihvati kompenzaciju kao zamenu. Ipak kolektivni ili individualni interes ne funkcionišu samo kao politički zahtevi; oni takođe mogu biti osnova za uspostavljanje prava ili opravdanje ograničenja prava koja mogu biti naglašena kako bi se kontrolisali zahtevi za restituciju.

U slučaju eksproprijacije, značajna teškoća može nastati usled činjenice da je titulus svojine koja se traži predložio restituciju ili u međuvremenu postalo treće lice. Pokušaj da se jednostavno prenese svojina izvornom vlasniku takođe može predstavljati povredu člana 1. Protokola 1. nakon prihvatanja obaveze koja je ovim članom predvidena. Ovo bi bio slučaj ukoliko ne bi bila plaćena nikakva kompenzacija, čak ako bi se u svakom posebnom slučaju pitanje sastojalo od pronalaženja poštene ravnoteže između postojećih interesa.⁷⁷ Može biti da tamo gde

77 Bilo je značajno u slučaju *Ceskomoravská Myslivecká Jednota v Czech Republic*, 23. mart 1999. godine (prihvatljiva odluka) da je podnositelj zahteva koji je lišen svojine u korist prethodnog vlasnika dobio izvornu kupovnu cenu i mogućnost traženja kompenzacije za ponovnu procenu od onih koji su se okoristili restitucijom. Utvrđivanje povrede člana 1 Protokola 1 u slučaju *Pincova and Pinc v Czech Republic*, 5. novembar 2002. godine, *Zvolsky and Zvolska v Czech Republic*, 12. novembar 2002. godine, *Jahn and Others v Germany*, 22. januar 2004. godine i *Bečvar and Bečvarova v Czech Republic*, 14. decembar 2004. godine. U slučaju *Pincova and Pinc* trenutni vlasnici su dobili samo cenu koja je izvorno plaćena za svojinu u pitanju, a nije uzeta u obzir neadekvatnost sume potrebne da vlasnici kupe novi dom. U slučaju *Zvolsky and Zvolska i Jahn* nije bilo norme za plaćanje kompenzacije trenutnim vlasnicima. U slučaju *Pincova and Pinc* Evropski sud je utvrdio da je kompenzacija bila zahtevana za neimovinsku štetu koju su podnosioci zahteva pretrpeli kao rezultat oduzimanja nji-

svojina jednostavno predstavlja ekonomski potencijal (kao što je fabrika ili zemlja pogodna za razvoj), nema stalne potrebe za restitucijom izvornom vlasniku. Na drugoj strani, snaga veze sa izvornim vlasnikom (ili njegovim naslednicima), kao što je, na primer, porodična kuća ili neki drugi predmet, može da pretegne u korist restitucije, ali gubitak doma za trenutnog stanara/zakupca ne može biti ignorisan.⁷⁸ Puna tržišna cena bi nesumnjivo bila odgovarajući standard za kompenzaciju kada je poštена cena plaćena za svojinu od strane trećeg lica, budući da bi to lice snosilo teret plaćanja za nanetu kolektivnu nepravdu. Međutim, možda uopšte nema potrebe za kompenzacijom, osim one za određena poboljšanja, ukoliko je sticanje od strane trećeg lica ostvareno putem korupcije bivšeg režima.

Situacija bi bila mnogo lakša kada bi svojina ostala u javnom vlasništvu, ali bi mogla postati nečiji dom. U takvim okolnostima, nekvalifikovano pravo na restituciju moglo bi dovesti do smeštajnih problema za to lice i njegovu porodicu. Ovo, naravno, ne bi sprečilo prenos titulusa, ali kolektivni interes može opravdati povraćaj svojine, što se i desilo u sličnim slučajevima koje je Evropski sud već razmatrao a koji su se ticali izbacivanja zakupaca po isteku zakupa. O ovome više u nastavku teksta.⁷⁹ Naravno, nije samo država ta koja može koristiti ovo opravdanje za odlaganje restitucije, već trenutni stanar/zakupac može podneti međunarodnu tužbu koja se zasniva na pravu poštovanja doma, ukoliko su nacionalne ustanove dozvolile bezuslovno izbacivanje.⁸⁰ Da li se ova tužba može osloniti na član 1. Prvog protokola, nesumnjivo će zavisiti od osnova na kome se zasniva zaposedanje svojine; kao što je već rečeno, zaposedanje smeštaja u javnom sektoru vrlo često nije zasnovano na nikakvom pravnom titulusu koji se odnosi na posebne prostorije.

hove jedine svojine. Na drugoj strani, adekvatna kompenzacija je bila obezbeđena u slučaju *Bečvar v Bečvarova v Czech Republic*, 14. decembar 2004. godine, kada je bilo moguće da se dobije od bivšeg vlasnika razlika u vrednosti svojine u vreme zahteva za povraćaj i izvorne kupovne cene.

- 78 Takava gubitak bi bio značajan u slučaju *Pincova and Pinc v Czech Republic*, 5. novembar 2002. godine gde je utvrđena povreda člana 1 Protokola 1, a ne povreda člana 8.
- 79 Videti *Scollo v Italy*, 28. septembar 1995. godine, *Spadea and Scalabrino v Italy*, 28. septembar 1995. godine i *Velosa Barreto v Portugal*, 21. novembar 1995. godine. Takođe videti predstavku br. 11661/85, *Stiftelsen Akademiska Föreningens Bostader i Lund v Sweden*, 53 DR 163 (1987) i predstavku br. 14857/89, *Gurel v Turkey*, 67 DR 285 (1990).
- 80 Značaj koji se pridaje pravu pojedinca na poštovanje svog doma sve više postaje priznat; videti predmet *Buckley v United Kingdom*, 25. septembar 1996. godine u kome je prihvaćeno da ovo pravo može da proizađe čak i iz nezakonitog zaposedanja zemljista.

Međutim, ni u jednom slučaju nije moguće da odobravanje takvih prava obezbeđuje dovoljno opravdanje za odbijanje eventualnog povraćaja svojine izvornom vlasniku. Ipak, on bi verovatno zahtevaо alternativni smeštaj i čak obezbeđenje kompenzacije za zakupca/stanara pre započinjanja postupka restitucije.⁸¹

Ograničenja upotrebe svojine koju neko lice poseduje, a niko drugi nije u posedu te nepokretnosti, bila su prihvaćena kada je postojala zabrinutost za obezbeđivanje dovoljnog smeštaja za lica koja rade na određenom mestu.⁸² Sličan pristup je takođe bio prihvaćen kada su postojali problemi prenaseljenosti⁸³ i takvo razmišljanje je moglo biti upotrebljeno za opravdavanje restitucije čak i ako je konflikt sa trenutnim problemima okončan, ali i dalje nedostaju smeštajni kapaciteti. Međutim, takav nedostatak ne sme biti lako pretpostavljen.⁸⁴ Ipak, dalja podrška odlaganju restitucije lako može biti izvedena iz opšteg saosećajnog odgovora koji je Evropski sud pokazao u vezi sa odlukama kojima je suspendovano izvršenje izbacivanja, sa jedinim izuzetkom za slučaj kada zakupac/stanar nije platio zakup ili je stan bio potreban vlasniku za smeštaj svoje porodice. Priznanje služenja opštem interesu u ovoj situaciji je nesumnjivo potreba da se obezbedi smeštaj za ljude – obaveza prema Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima⁸⁵ – i ta obaveza će nesumnjivo zavisiti od specifičnih prilika u svakoj pojedinačnoj zemlji. Puko tvrđenje da je svojina sada potrebna vlasniku neće se shvatati kao dovoljna da opravda izbacivanje; okolnosti u vezi sa vlasnikom moraju biti razmotrene i želja da ima komforniji dom iako već ima odgovarajući smeštaj, čak i sa ostalim članovima porodice teško će biti ubedljiv.⁸⁶ Ovo može biti viđeno kao deo potrage za poštenom ravnotežom; vlasnik i dalje ima prihod i ima gde da živi, i kriza nalaženja smeštaja ne postoji.⁸⁷ Bez obzira koliko ovo na prvi pogled izgleda prihvatljivo, Evropski sud u ovim slučajevima izgleda da često previđa činjenicu da su mere obično bile preduzete u periodu od 40 godina i da postoji malo dokaza o alternativnim merama koje su pre-

81 Nijedna od pomenutih mogućnosti nije potrebna kada postoji adekvatan period za pravljenje dodatnih aranžmana.

82 Predstavka br. 6202/73, *X and Y v Netherlands*, 1 DR 66 (1975).

83 Predstavka br. 7456/76, *Wiggins v United Kingdom*, 13 DR 40 (1978) i *Gillow v United Kingdom*, 14.septembar 1987. godine.

84 Ubedljiv dokaz o pretpostavljenom problemu nije postojao u slučaju *Gillow*.

85 Član 11.

86 Kao u *Velosa Barreto v Portugal*, 21. novembar 1995. godine.

87 Naglasak je takođe bio stavljen na posebne potrebe zakupaca/stanara u pitanju.

duzete kako bi se rešila navodna kriza smeštajnih kapaciteta; konstrukcija javnog sektora je možda umanjila problem, ali jednostavniji kurs stavljanja tereta na vlasnika izgleda da je bio poželjniji. Ovo je imalo za posledicu da vlasnik mora da trpi teret nečega što je u stvari problem zajednice. U skorijoj prošlosti u predmetu *Immobiliare Saffi v Italy*,⁸⁸ Sud je priznao da pristup koji je prihvaćen u Italiji, po kojem je skoro nemoguće za vlasnika da povrati svojinu nad stanovima, osim ako mu je to potrebno radi upotrebe, može biti vrlo nefleksibilan. Šta više, doveo je u pitanje prihvatljivost situacije nastale suspendovanjem postupka izbacivanja kada on zahteva značajan vremenski period.⁸⁹

Poslednja presuda naročito pokazuje da je prihvaćeno izvesno odlaganje pre nego što je izvornom vlasniku ili držaocu trebalo da bude vraćena kuća koju je posle sukoba koristio beskućnik, ali takođe sugeriše da što duže traje, veća mora biti strogost opravdavanja koje se pruža.⁹⁰ Dodatno, priličan značaj treba uvek dati trenutnim potrebama za smeštajem ljudi koji su "trenutno" lišeni svojine. Radeći to, verovatno nije mudro stavljanje akcenta na potrebe onih koji su u trenutku lišavanja svojine bili u posedu nepokretnosti kada to ide na račun onih koji nisu imali državinu. Naročito bi trebalo da bude naglašeno da se nešto može smatrati domom nekog lica čak i ako to lice tu ne živi u vreme kada se dešava zadiranje u svojinu. Tako, u slučaju *Gillow v United Kingdom*,⁹¹ paru kojem je bilo zabranjeno da živi u svojoj kući zbog njegovog produženog boravka u inostranstvu (odsutan 19 godina). Partneri su radili van zemlje, ali su uvek imali nameru da se vrate, držali su u stanu nameštaj i smatrali to kao svoje prebivalište. Prema mišljenju Evropskog suda, oni su održali dovoljne veze kako bi se to smatralo njihovim domom i zabrana ponovnog življenja u tom stanu je bila zasnovana na nedovoljnem opravdanju uprkos problemu prenaseljenosti na ostrvu gde se taj stan nalazio. Iako je i dalje odgovarajuće da se zadire u uspostavljena prava na privremenoj osnovi kako bi se odgovorilo na trenutnu krizu⁹² i interes onih koji su trenutno u posedu ne treba biti shvaćen kao

88 28. jul 1999. godine.

89 Više od 11 godina u slučaju *Immobiliare*.

90 Videti *Loizidou v Turkey*, 18. decembar 1996. godine, u kome nije objašnjeno kako potreba da se ponovo nađe smeštaj za raseljene kiparske Turke izbeglice ne može opravdati kontinuirano odbijanje pristupa svojini koja pripada kiparskim Grcima u delu Kipra koji su okupirale turske snage. Specifična priroda u severnom Kipru je značila, međutim, da ovo odbijanje nije dostiglo stepen lišavanja svojine.

91 14. septembar 1987. godine.

92 Videti *Bejdic v Republika Srpska*, (1999) 6 IHRR 834, u kojem se predmet zakonskog regulisanja sastojao u davaju privremenog smeštaja za

da proizvodi posledicu, već je njihova glavna odgovornost oličena u državi, a ne u licu koje traži povraćaj doma. Štaviše, nije verovatno da bi gubitak svojine trebao da bude praćen gubitkom prihoda od svojine; kontinuirano odbijanje prihoda i ostalih upotreba eventualno bi postalo delotvorno lišavanje svojine, a pravila koja su već razmatrana postala bi primenljiva.⁹³

Pravično saslušanje

Svi usvojeni propisi koji su potvrdili da mora postojati neka vrsta restitucije ili pak plaćanje kompenzacije za eksproprijanu svojinu, iako ne postoji obaveza za ovim merama, moraju da posvete posebnu pažnju proceduri postupanja po zahtevima. Ovo proizlazi iz finansijskog ili svojinskog interesa, koji su dovoljni za utvrđivanje “građanskog prava” prema članu 6 Evropske konvencije ili “pravima i obavezama građansko-pravne prirode” prema članu 14 Međunarodnog pakta, i na taj način za ostvarivanje prava na pravično saslušanje, koje utvrđuju oba pomenuta člana. Od posebnog značaja je uspostavljanje odgovarajućih aranžmana za obezbeđenje postupanja po zahtevima pred nezavisnim i nepristrasnim tribunalom sa posebnim osvrtom na dokaze, naročito mogućnost podnosioca zahteva da podnese materijalne dokaze kako bi dokazao svoju tvrdnju. Tribunal ne treba da bude sud, ali njegovi članovi moraju uživati punu nezavisnost od izvršne vlasti ili njegove odluke moraju biti podložne reviziji od strane organa koji imaju nadležnost nad pitanjima koja su predmet rasprave.⁹⁴ Bez obzira kojem organu je povere-

izbeglice u situacijama kada je postojao višak smeštaja, ali je posebno do-djeljivanje predstavljalo povredu člana 1 Prvog protokola zbog propusta da se uzme u obzir da je stan bio u posedu vlasnikovog sina i porodice koja je nezakonito izbačena. Videti takođe raspravu u slučajevima *Bulatovic and Kalincevic* br. 34, kao i u predstavci br. 8363/78, *X v Federal Republic of Germany*, 20 DR 163 (1980) i predstavci br. 6125/73, *X and Y v Federal Republic of Germany*, 7 DR 51 (1976).

93 Videti *Guillemin v France*, 21. februar 1997. godine.

94 U slučaju *Malhous v Czech Republic*, 12. jul 2001. godine je utvrđeno da nezavisni upravni organ, Zemaljski organ, ne zadovoljava kriterijume za nezavisnim i nepristrasnim tribunalom u postupku restitucije. Videti takođe što je utvrđeno u slučaju *Bryan v United Kingdom*, 22. novembar 1995. godine, gde građevinski inspektor koji je postupao na ročištu povo-dom žalbe nije bio nezavistan zato što je njegovo postavljenje uvek moglo biti opozvano od strane ministra koji je odgovoran za prostorno planiranje. Međutim, ovaj nedostatak je bio izlečen u tom slučaju mogućnošću žalbe суду. U slučaju *Malhous* opštinski sud je imao nadležnost, ali je i pored toga utvrđena povreda člana 6 zato što nije ispoštovan zahtev za javnim saslušanjem. Postojanje ovakvog saslušanja je značilo da takva tužba zasnovana na članu 6 nije prihvacena u slučaju *Harrach v Czech*

na nadležnost postupanja po zahtevima za restituciju i/ili kompenzaciju, taj organ mora imati odgovarajuća sredstva za donošenje odluke u razumnom vremenu; iskustva zemalja u kojima je ova dodatna nadležnost bila poverena običnim sudovima bez norme o obezbeđenju ovih sredstava pokazuju postojanje povrede člana 6(1) Konvencije u vezi sa prvim ročištem ili ročištem po žalbi.⁹⁵

Štaviše, postupak je morao da ispunji zahteve pravičnosti.⁹⁶ Mora se priznati postojanje teškoča u sakupljanju dokaza koji su potrebni da podrže zahtev iz tužbe. Ovo zahteva izvesnu fleksibilnost ne samo u onome što se vidi da ima očiglednu vrednost, nego i u postavljanju roka da se to iznese. Ovaj potonji zahtev može tražiti izvesna odstupanja za lica koja žive izvan jurisdikcije organa koja ili nemaju istu prednost kao što neko sa prebivalištem ima u pripremanju predmeta ili nisu istovremeno kao lica sa prebivalištem svesna postojanja mogućnosti za podnošenje

Republic, 27. maj 2003. godine i 18. maj 2004. godine (prihvatljive odluke) a u slučaju *Gratzinger and Gratzingerova v Czech Republic*, 10. jul 2002. godine (prihvatljiva odluka) je utvrđeno da javno saslušanje nije potrebno u toku glavnog pretresa ukoliko je saslušanje obezbeđeno u trenutku utvrđivanja merituma zahteva. U slučaju *Potocka and Others v Poland*, 4. oktobar 2001. godine, utvrđeno je da je obim revizije Vrhovnog upravnog suda utvrđena u skladu sa zahtevima člana 6(1).

- 95 Na primer videti *I S v Slovakia*, 4. april 2000. godine, *Zwierzynski v Poland*, 19. jun 2001. godine, *Houfová v Czech Republic (Nos 1 and 2)*, 15. jun 2004. godine i *Karasovč v Czech Republic*, 30. novembar 2004. godine.
- 96 U vezi sa ovim videti slučaj *Kopecky v Slovakia*, 7. januar 2000. godine, gde je utvrđena povreda člana 1 Prvog protokola kao rezultat nemogućnosti podnosioca zahteva, zbog razloga pripisanih javnim organima, da pronađe svojinu svog pokojnog pretka, što je bilo preduslov za podnošenje zahteva za restituciju. Međutim, ovu presudu je ukinulo Veliko veće 28. septembra 2004. godine, ali samo zbog zaključka da je kondicionalna priroda zahteva značila da nije bilo svojine u smislu člana 1 Prvog protokola. Videti slučaj *Fábiyová v Czech Republic*, Komunikacija br. 765/1997, 30. oktobar 2001. godine, gde je utvrđeno dobijanje jednakе zaštite, što je u suprotnosti sa članom 26 Pakta zbog nemogućnosti vođenja postupka kao posledice propuštanja upravnog organa i odluku u slučaju *Pezoldova v Czech Republic*, Komunikacija br. 757/1997, 25. oktobar 2002. godine, gde je utvrđena diskriminacija, što je u suprotnosti sa istom normom kada je licu odbijen pristup dokumentima koji su mogli da dokažu zahtev za restituciju. Videti takođe slučaj *Krcmar and Others v Czech Republic*, 3. mart 2000. godine, gde je utvrđena povreda člana 6 nakon utvrđivanja da je Ustavni sud posle sakupljanja pismenih dokaza iz različitih statističkih organa i ministarstava propustio da ih dostavi podnosiocima zahteva za kompenzaciju u vezi sa svojinom koja je ovim licima bila nacionalizovana.

zahteva. Ovo je potvrdio Komitet za ljudska prava Ujedinjenih nacija u slučaju *Adam v. Czech Republic*;⁹⁷ u svom mišljenju utvrdio je da strogo poštovanje roka od šest meseci za podnošenje zahteva za restituciju ne bi bilo razumno u okolnostima kada je podnositelj zahteva živeo izvan zemlje i postupao preko zastupnika koji su živeli u Češkoj Republici. U ovom slučaju je naročito bilo značajno to što je oduzimanje svojine bio faktor koji je naterao podnosioca zahteva da živi u inostranstvu, ali mogu postojati i druge okolnosti gde je potrebno uzeti u obzir interes lica koji ima dobro opravdanje za prebivalište izvan jurisdikcije nadležnog organa.⁹⁸

Takođe je neophodno obezbediti da praktični aranžmani za sprovođenje restitucije i davanje kompenzacije budu takvi da se izvršenje obavlja na vreme budući, da nepotrebno kašnjenje predstavlja povredu zahteva da se odluka doneše u razumnom vremenskom roku, koji je predviđen članom 6(1) Konvencije⁹⁹ i takođe članom 1 Prvog protokola.¹⁰⁰

Diskriminacija

Već je rečeno da Evropski sud nije smatrao problematičnim izuzimanje stranih državljana sa liste korisnika programa restitucije u odnosu na eksproprijsanu svojinu zato što različit tretman nije dovoljan da dovede do povrede člana 1 Prvog protokola u vezi sa članom 14, a u odustvu bilo kojeg prava na restituciju propisanog Konvencijom.¹⁰¹ Postoji mala verovatnoća da će Evropski sud krenuti od svog ograničenog

-
- 97 Komunikacija br. 586/1994, 23. jul 1996. godine.
- 98 Gubitak mogućnosti koja se pripisuje bežanju u inostranstvo kako bi se izbegao krivični progon ne može izmamiti velike simpatije. Međutim, videti odluku u kojoj je utvrđena povreda 6(1) Konvencije u slučaju *Zvolsky and Zvolska v Czech Republic*, 12. novembar 2002. godine, koja je rezultat vrlo ograničene interpretacije od strane Ustavnog suda osnova za podnošenje ustavne žalbe u postupku restitucije. Videti takođe odluku u slučaju *Kadlec and Others v Czech Republic*, 25. maj 2004. godine, gde je utvrđena povreda člana 6(1), kada je Ustavni sud odbio da razmatra suštinu spora iz čisto tehničkih razloga, greške u vezi sa upućivanjem na presudu.
- 99 Na primer *Hornsby v Greece*, 19. mart 1997. godine.
- 100 *Immobiliare Saffi v Italy*, 28. jul 1999. godine, *Timofeyev v Russia*, 23. oktobar 2003. godine, *Prodan v Moldova*, 18. maj 2004. godine i *Broniowski v Poland*, 22. jun 2004. godine; dva poslednja slučaja su posebno značajna budući da se tiču propuštanja primene uslova za plaćanje kompenzacije/obezbeđenja alternativnog smeštaja kada je mera za opravdanje oduzimanja svojine stavljena u stranu i pružanje kompenzacije za gubitak svojine nakon "repatrijacije" stanovništva između 1944. i 1953.
- 101 Videti tekst pod brojem 60.

mišljenja o zahtevima propisanim članom 14, budući da ono odslikava načelno i dobro utemeljeno stanovište prema ovoj normi¹⁰² i samim tim bi predstavljalo prepreku zahtevima o ostalim oblicima različitog tretmana u odnosu na mere restitucije. Ipak, stanovište na kojem se zasniva restitucija mora uzeti u obzir zahtevniju i nezavisniju zabranu diskriminacije u članu 26 Međunarodnog pakta, uprkos nedostatku jemstva svojine u ovom međunarodnom dokumentu.

Tako je u slučaju *Simunek, Tuzilova and Prochazka v Czech Republic*¹⁰³ Komitet Ujedinjenih nacija za ljudska prava smatrao Zakon o restituciji problematičnim budući da je zabranio nedržavljanima i licima bez prebivališta da povrate svojinu koja im je oduzeta tokom komunističke vladavine. U jednom smislu ovo pravilo je jasno budući da je nastalo kao rezultat generalne politike ograničenja svojine građanina na zemljištu, koje u principu nije za osudu.^{104*} Međutim, ograničenje koje se primenjuje na kompenzaciju u istoj meri kao i na restituciju i postojanje ovih alternativnih sredstava naknade znači da širi interes neće biti ugrožen nediskriminatorskim stanovištem, budući da titulus ne mora biti prenet kada se priznaje legitimnost zahteva. Možda je još značajnija činjenica da je mera propustila da prizna kontekst u kome je dosta lica izgubilo svoju imovinu; progon je bio takav da su ta lica morala da beže, a svojina je bila konfiskovana ili u postupku ili kao posledica njihovog odlaska. U ovim okolnostima bilo je sasvim nejasno ograničenje tim licima da povrate svojinu ili dobijanje kompenzacije; protek vremena od odlaska stanovništva je učinio da je neizbežno da izbegli traže državljanstvo u nekoj drugoj državi, naročito zbog toga što im je u nekim slučajevima svojina oduzeta čim su otisli. Ovu presudu je Komitet potvrdio u nekoliko sledećih presuda.¹⁰⁵

Značajna karakteristika u svim ovim slučajevima je bio različit tretman bez bilo kakvog racionalnog opravdanja za takav tretman, a nedostatak opravdanja može imati implikaciju na prihvatljivost bilo kakvih kompenzacionih kriterijuma koji su usvojeni. Međutim, ovome se

102 Videti slučaj *Belgian Linguistic*, 23. jul 1968. godine.

103 Komunikacija br. 516/1992, 19. jul 1995. godine.

104 Takvo ograničenje može biti opravdano upućivanjem na protivnički ekonomski interes davanja dozvole strancima da stiću svojinu, naročito kada bi svojina bila relativno jeftina za prekomorske kupce. Aktuelni uticaj na rezidente i nedržavljanje bi, međutim, trebalo da bude kontrolisan.

105 *Adam v Czech Republic*, Komunikacija br. 586/1994, 23. jul 1996. godine; *Blazek, Hartman and Krizek v Czech Republic*, Komunikacija br. 857/1999, 12. jul 2001. godine; *Des Fours Walderode v Czech Republic*, Komunikacija br. 747/1997, 30. oktobar 2001. godine; i *Brok v Czech Republic*, Komunikacija br. 774/1997, 31. oktobar 2001. godine.

jedino može uputiti izazov ako se traže mere da se poništi ili povrati oduzeta svojina; Međunarodni pakt ne podržava bilo koji zahtev za restituциjom ili normu o kompenzaciji. Ograničenja ovog stanovišta su bila očigledna kada je Komitet razmatrao aranžmane za kompenzaciju u Mađarskoj u slučaju *Somers*,¹⁰⁶ koji su omogućili pojedincima da dobiju vaučere koji su mogli biti zamenjeni za bilo koju svojinu, akcije ili privredne delatnosti koje su prodane za vreme trajanja privatizacije. Prema ovom aranžmanu, bivši vlasnici nisu dobili prvenstvo u povraćaju svojine koju su prethodno posedovali, već je prvenstvo dato stanarima/zakupcima u stanovima u državnoj svojini da kupe stan u kome su živeli. Iako je stanar/zakupac imao prednost u odnosu na prethodnog vlasnika, Komitet nije smatrao da je ovo neopravданo; Komitet je smatrao da interes lica koja su koristila svojinu godinama takođe zaslužuje zaštitu.¹⁰⁷ Možda bi bilo drugačije da su neki od bivših vlasnika bili tretirani drugačije nego ostali.¹⁰⁸

Zaključak

Restitucija i kompenzacija su samo deo pristupa otklanjanju ozbiljnih krivdi.¹⁰⁹ U mnogim slučajevima restitucija nije obavezna ili je nepraktična, a predstavlja i novu pretnju ljudskim pravima. Kompenzacija manje razara pojedinca sada u posedu, ali jednoobrazno predstavlja bitan ekonomski izazov dатој državi, naročito kada je njena privreda u tranziciji ka tržišnom sistemu. Uprkos tome, jedna ili druga od ovih

106 Komunikacija br. 566/1993, 23. jul 1996. godine.

107 Cf *Pincova and Pinc v Czech Republic*, 5. novembar 2002. godine.

108 Norma Međunarodnog pakta o zabrani diskriminacije može takođe biti relevantna u odnosu na osnov za privatizaciju državne imovine, kao što je na primer dodeljivanje akcija javnih kompanija. Takve mere su vrlo blisko povezane, ali ipak udaljene od onih mera koje se odnose na restituciju. Međutim, nije utvrđena povreda člana 26 u slučaju *Drobek v Slovakia*, Komunikacija br. 643/1995, 14. jul 1997. godine i *Malik v Czech Republic*, Komunikacija br. 669/1995, 21. oktobar 1998. godine, gde nije obezbeđena kompenzacija za nepravde koje su prethodile bivšem komunističkom režimu; odluka da se zahteva restitucija ili da se obezbedi kompenzacija za nepravde iz prošlosti nije shvaćena kao diskriminatorska. Ovo bi bez sumnje predstavljalo povredu člana 26 Pakta ako bi takav tretman bio motivisan ociglednim rasnim motivima. Videti izdvojeno mišljenje Medina Quiroga i Klein u slučaju *Drobek*. Štaviše, zahtevi za diskriminatornu konfiskaciju nisu uspeli pre otpočinjanja primene Pakta: *Koutny v Czech Republic*, Comm No 807/1998, 20. mart 2000. godine.

109 Krivično gonjenje može biti takođe potrebno; videti N Roht-Arriaza (ed), *Impunity and Human Rights in International Law and Practice* (New York, Oxford University Press, 1995.).

mera mora se preduzeti zarad ispunjenja obaveze prema ljudskim pravima, a tamo gde nisu preduzete još uvek mogu biti nužne zarad ispunjenja duboko ukorenjenih očekivanja. Međunarodno precedentno pravo koje nastaje daleko je od toga da reši sve teškoće do kojih je dovelo lišavanje i oduzimanje svojine; čak se i od restitucije, potencijalno najdelotvornijeg sredstva, ne može očekivati da patnju, nanetu inicijalnim oduzimanjem, otkloni u godinama koje su posle toga usledile. No i posred toga sada je mnogo jasniji pristup neophodan za bavljenje problemima do kojih je to oduzimanje dovelo. Najznačajniji nedostatak nije u merama restitucije i kompenzacije kao takvima, nego u konstantnom neuspunu nacionalnih pravnih sistema da obezbede poštovanje prava koja proklamuju.

Prevela:
Aleksandra Čavoški

Jeremy McBride

COMPENSATION AND RESTITUTION FOR PROPERTY INTERFERENCES IN POST-COMMUNIST EUROPE

Summary

This paper looks at the contribution which international standards are able to make to the resolution of these property disputes. It first considers the actual applicability of a guarantee of property rights to these disputes and the extent to which this might give rise to an obligation of restitution or compensation. Secondly it examines the human rights constraints on effecting any restitution where there is no obligation for this to be done but a political choice requiring it has been made. These include the need to respect the interests of persons currently in possession of the property subject to a restitution claim, as well as the requirements of the right to a fair hearing and the prohibition on discrimination. All of these can have a potentially significant impact on both the content of restitution measures and the procedure for their implementation. Overall international human rights norms have so far only required limited changes in the approach adopted towards restitution. Nevertheless the elaboration of their requirements has led to a somewhat clearer framework for handling these matters in the future.

Key words: restitution, denationalisation, compensation, private property, property interest, discrimination, human rights, post communism.

DENACIONALIZACIJA U SRBIJI – HRONOLOGIJA OBEĆANJA

Rezime: Nakon terminoloških napomena o pojmu denacionalizacija, autor je prikazao kratak istorijat imovinskih prava, kao i istorijat pokušaja denacionalizacije u Srbiji. Podrobno su obrađena pitanja pravne zasnovanosti, celishodnosti, jednakosti, pravičnosti denacionalizacije i sl. Autor zaključuje da priča o denacionalizaciji u Srbiji odavno nije više motivisana iskrenim željama za ispravljanje istorijskih nepravdi. Na srpskoj pozornici, ona je odavno samo jedno od oruđa za rušenje, odnosno osvajanje vlasti, za trgovinu obećanjima, prodaju intelektualnih usluga, privlačna fraza u izbornim kampanjama. Praksa volontarizma i despotizma svake nove vlasti je već dovoljno dugo tradicija Srbije. Svaka nova vlast želi da piše istoriju ispočetka, od svog dolaska. Svaka nova vlast je vlast “diskontinuiteta” u odnosu na prethodnu. Iz ugla denacionalizacije, denacionalizacija je odlična prilika za mnogo velikih grešaka, koje će neka buduća vlast moći da napada skrećući pažnju sa svojih postupaka.

Ključne reči: restitucija, denacionalizacija, imovinska prava, pokušaji denacionalizacije u Srbiji, pravna zasnovanost denacionalizacije.

Nekoliko terminoloških napomena

Od momenta kada je u Srbiji počelo da se govori o meri kojom bi se otklonili ili bar ublažili efekti mera koje su poznate pod nazivima “nacionalizacija”, “konfiskacija”, “sekvestar” i drugi, traga se za adekvatnim izrazom kojim bi se izrazila suština jedne takve “protivmere”. Započelo se sa terminom “denacionalizacija”, koji je ubrzo doživeo žestoke kritike kao neadekvatan, pre svega zbog bojazni da će se mera ograničiti samo na ono što se podrazumevalo pod izrazom nacionalizacija prema propisima o nacionalizaciji. Postavljen je i pitanje šta sa konfiskacijom, sekvestrom, oduzimanjem usled nedozvoljenog pritiska na volju. Kako denacionalizacija, bar terminološki, ne upućuje na sve to, vrlo brzo je ovaj izraz proglašen za neodgovarajući. Tragalo se za boljim, koji bi svakom ko se sa njim susretne sugerisao da je reč o kompleksnoj mjeri, a ne meri koja je upravljena samo prema nacionalizaciji, ali i koji bi u svesti formirao odgovarajuće predstave o potrebi ispravljanja svih nepravdi, a ne samo onih pričinjenih nacionalizacijom. Reč je o primeni jednostavnog principa da mišljenje u početku formira izraz, ali da kasni-

je izraz formira mišljenje, odnosno predstave. Međutim, u praksi, prvo-bitni izraz *denacionalizacija* se, izgleda, najviše održao, bez obzira na kritike. Ako neko želi da bez mnogo objašnjenja saopšti na šta misli, on najpre pomene denacionalizaciju, pa zatim objašnjava da zna da to nije samo denacionalizacija, već da uključuje i mnogo toga drugog.

U skladu sa tradicijom koja je ustaljena na ovim prostorima, pravnici uglavnom sebe smatraju kompetentnim lingvistima, a to znači pozvanim stručnjacima za adekvatnosti izraza. Naša literatura beleži tako čitav set jezičkih predloga koji, ponekad se čini, nisu pratili i istovetni napor u određenju značenja i sadržine ovog instituta. Osim nekoliko pojedinaca, koji su se strpljivo i uporno bavili nacionalizacijom, naša pravna nauka ne beleži značajnije pokušaje da se objasni institut denacionalizacije. U sklopu bavljenja semantičkim problemima predložen je termin „*reprivatizacija*”,¹ doduše u vreme kada još nije bila otpočela ozbiljna privatizacija u Srbiji, tako da bi ova mera zaista, u nedostatku prave privatizacije, imala vid nekakve privatizacije, tj. ponovnog uspostavljanja režima privatne svojine bez kvantitativnih ograničenja. Ipak, ovaj izraz nije šire prihvaćen, a danas jedva da neko govori o reprivatizaciji. Svakako da je on preširok, jer upućuje na bilo kakvu privatizaciju, što je mnogo šire od dejstava mera koje pominjemo. Osim toga, prefiks „re“ je prilično nesrećno izabran, tako da upućuje na ponavljanje nečega što se već dogodilo. Jezički, onoga ko ne zna suštinu problema, izraz bi pre uputio na to da se ponovo događa nekakva privatizacija koja se već dođađala, što je upravo suprotno od željenog.

Tragajući dalje za pravim izrazom, a rukovodeći se i nazivima u uporednom pravu došlo se do izraza „*restitucija*“ i „*obeštećenje*“. Čini se da su oni danas najšire prihvaćeni, iako bi teško moglo i za njih da se kaže da su odgovarajući. Izraz „*restitucija*“ asocira na uspostavljanje nekog prava ili neke situacije koja je već postojala, tj. vraćanje u pravni položaj u kome se neko nalazio pre određenog momenta. Ovaj izraz predložen je za označavanje mere „vraćanja prava svojine“, najčešće na nepokretnim stvarima. Čak i kada se pravo opredeljuje za vraćanje stvari i uspostavljanje prava svojine, teško da je reč o restituciji. Svojstva stvari koja se vraća, ali i sadržina prava svojine od pre pedesetak godina i danas, teško da mogu biti jednaki. Zbog toga vraćanje prava svojine ranijem vlasniku na današnjoj stvari i u današnjim uslovima nikako nije restitucija njegovog pravnog položaja od pre pedesetak godina, zbog čega to i nije restitucija. Ali, ako bi i bila, iz samog izraza restitucija teško se može unapred znati zbog čega se restitucija vrši. Restituciju kao meru pravo poznaje i predviđa i u mnogim drugim slučajevima, a ne sa-

1 Vidi: Dragor Hiber, *Svojina u tranziciji*, Beograd, 1998, str. 87. i dalje.

mo u slučaju nacionalizacije. Izraz obeštećenje trebalo bi da se odnosi na isplatu u novcu u slučajevima kada nije moguće vraćanje stvari, tj. restitucija. Međutim, ni on ne izražava ništa specifično. Obeštećenjem uspešno mogu da se nazovu različiti oblici naknade za oštećenje nekog imovinskog dobra, a da to ne mora da se odnosi samo na nacionalizaciju, konfiskaciju i druge mere koje se imaju u vidu. Osim što je i on preširok, izraz obeštećenje je i prilično neodređen. Kada bi to npr. bila *naknada štete*, bilo bi jasno o čemu je reč, ali to očigledno nije ovde slučaj. Ovde se i ne želi naknada štete, niti se naknada odmerava po pravilima koja važe za naknadu štete, već prema nekim specijalnim pravilima. Utoliko izraz obeštećenje makar upućuje da to nije naknada štete, ali ne i šta je to, niti po kojim pravilima bi trebalo odmeriti naknadu u novcu, ni za šta. Izvesno je da ni jedan ni drugi izraz ne upućuju uspešno na razlog “restitucije”, odnosno “obeštećenja”. Ako i znamo da nekome pripada pravo na restituciju ili obeštećenje, još uvek ne znamo zbog čega, niti imamo razloga da uvek podrazumevamo nacionalizaciju i slične mere.

U nekim zemljama može se naći i na vrlo specifičnu terminologiju. U nemačkom pravu govori se tako o “rešavanju otvorenih svojinskih pitanja”.² Sintagma koja je prilično duga, ipak izražava jednu specifičnu situaciju. Reč je o tome da Savezna Republika Nemačka nikada nije priznala pravno dejstvo mera nacionalizacije i drugih mera podržavljenja koje su provedene na teritoriji Demokratske Republike Nemačke, i to je jasno izrazila zakonom – za nju su to sve do ujedinjenja bila “otvorena svojinska pitanja”. Posle ujedinjenja ona je pristupila rešavanju ovih pitanja, zbog čega i sam zakon sadrži ovu sintagmu u svom nazivu. Hrvatski zakon govori o “naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine”.³ Sintagma koja je ideološki obojena izražava dve stvari: prvo, da je došlo do oduzimanja imovine i, drugo, da se to desilo “za vreme jugoslavenske komunističke vladavine”. Svakako da je i ovaj izraz preširok jer je za vreme jugoslovenske komunističke vladavine bilo i oduzimanja (npr. po osnovu eksproprijacije) koja bi se u svakom (i nekomunističkom) sistemu smatrala ispravnim. Slovenački zakon o denacionalizaciji koristi jednostavno izraz

-
- 2 Gesetz über die Entschädigung nach dem Gesetz zur Regelung offener Vermögensfragen (Entschädigungsgesetz – EntschG) i. d. F. des Entschädigungs – und Ausgleichsleistungsgesetzes vom 27. September 1994. (BGBl. I, 2624), zuletzt geändert durch Artikel 7 des Gesetzes vom 15. Juni 1998. (BGBl. I, S 1252).
 - 3 Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine (*Narodne novine*, br. 92/96, 39/99, 42/99, 92/99, 43/00, 131/00, 27/01, 65/01, 118/01. i 80/02.)

“denacionalizacija”, određujući na koje će se slučajeve oduzimanja zakon primeniti. Zakon Crne Gore⁴ govori o povraćaju prava svojine i obeštećenju bivših vlasnika za prava oduzeta u korist opštenarodne, državne, društvene ili zadružne svojine. Ovakav naziv se izjašnjava o posledici, ali ne i o osnovu, tj. čini istu vrstu greške kao i hrvatski Zakon.

Terminološka neujednačenost nikada nije slučajna. Ovde, ona izražava glavni problem – činjenicu da ne postoji saglasnost o tome šta se sve može smatrati neispravnim oduzimanjem, a time i nesaglasnost o tome šta bi sve trebalo obuhvatiti propisom koji bi pokušao da ispravi nepravdu stvorenu oduzimanjem. Možemo reći i obrnuto, jezik ne uspeva da izrazi jednom rečju ili kratkom sintagmom ono što u samom mišljenju nije jasno. Zašto se ovaj pojam nije jasno formirao u mišljenju, izgleda da postoje tri glavna, ali i još mnogi sporedni razlozi. Prvo, interes lica čija je imovina oduzeta, zbog koga su ona različitim sredstvima (od kampanje u medijima do pojedinačnog lobiranja) nastojala da se što veći broj slučajeva smatra nedozvoljenim oduzimanjem. Drugo, interes struktura na vlasti ili onih koje su se borile za vlast, najčešće oličen u strankama, da što više obećaju i tako steknu još neke glasove na izborima, ali ne i da obećanje ispune, jer za tako nešto nije bilo snage. Treće, nespremnost pravne nauke u Srbiji da se objektivno i nepristrasno suoči sa problemom i db svoje mišljenje, jer su najautoritativniji nosioci već bili “izlobirani” od strane interesnih grupa ili su, poštujući stranačku disciplinu, branili stav svoje stranke.

Analiza pokazuje da se nijedan od dosadašnjih izraza nije uspešno nametnuo kao dovoljno dobar za izražavanje pojma čija bi sadržina trebalo da izrazi otklanjanje posledica onoga što se podrazumeva pod nacionalizacijom u širem smislu, jer nijedan od njih ne ispunjava elementarne kriterijume adekvatnosti.⁵ Zbog toga, u ovom radu koristim

4 Zakon o povraćaju oduzetih imovinskih prava i obeštećenju (*Sl. list RCG*, br. 21/2004.).

5 “Koji su to kriterijumi koje naši pojmovi moraju da zadovolje da bismo ih smatrali adekvatnim nekom objektu, odnosno da bismo usvojili egzistenciju nekog materijalnog objekta?

1. Dat pojam R mora biti *komunikabilan*, tj. mora predstavljati skup pravila za upotrebu nekog simbola koji može da bude interpretiran od svih članova date društvene zajednice.

2. Pojam R mora biti *elementat jednog koherentnog sistema pojmljiva*, tj. stavovi čiji je on konstituent moraju biti izvedeni ili služiti kao osnova za izvođenje drugih komunikabilnih stavova.

3. Pojam R mora biti *iskustveno proverljiv*. To znači: stav u kome R figurira kao konstituent mora imati svojstvo da se iz njega direktno ili indirektno može izvesti skup stavova koji opisuju neko iskustvo koje je invarijantno pri svim transformacijama uslova za razne posmatrače.

izraz “denacionalizacija” za označavanje mera koja bi po svojim efektima trebalo da otkloni posledice mera koje se u širem smislu podvode pod pojmom nacionalizacije. Ekstenzija i intenzija ovog pojma biće implicitno određene u radu.

Kratak istorijat povreda imovinskih prava u Srbiji

Po okončanju Drugog svetskog rata, u Srbiji, kao i u čitavoj tadašnjoj Jugoslaviji, donet je niz propisa i preduzet je veći broj mera čiji je glavni cilj bio razbijanje velikih imovinskih celina koje su pripadale jednom licu. Osim usitnjavanja imovine koje je bilo motivisano ideo-logijom, nova vlast se preko imovinskih prava obračunavala sa licima koja je smatrala neprijateljima ili potencijalnim neprijateljima. Mere i propisi koji su donošeni mogu se grupisati prema srodnosti osnova, odnosno cilja, i to kao:

1. konfiskacija;
2. nacionalizacija;
3. sekvestar;
4. odricanje pod pritiskom;
5. faktičko oduzimanje;
6. eksproprijacija;
7. zasnivanje prava stanovanja;
8. drugi načini oduzimanja.

Pod konfiskacijom se podrazumeva mera oduzimanja imovine bez naknade koja je izricana kao kazna, sporedna ili glavna, licima koja su učinila određena protivpravna dela, najčešće licima koja su oglašena krim zbog saradnje sa neprijateljem, ali i u drugim slučajevima. Nacionalizacija (nacionalizacija u užem smislu reči) je bila mera oduzimanja imovine zbog posedovanja “viška” preko cenzusa koji je bio određen, uz pravo na određenu naknadu, koja je bila simbolična,⁶ a najčešće nikada nije ni bila isplaćena. Imovina je stavlјana pod sekvestar u slučajevima kada njeni vlasnici nisu mogli da se staraju o njoj, uglavnom zbog toga što su otišli iz zemlje ili su nestali tako da im se nije znala sudbina. Reč je o svojevrsnom “čuvanju” dobara uz obavezu da se imovina preda vlasniku, ako i kada se on pojavi. Sama dužina trajanja sekvestra nije značajna jer protek vremena ne utiče na pravo svojine. U praksi je

4. Pojam R mora biti *praktično primenljiv*, tj. praktične akcije preduzete da bi se dobila predviđena iskustva moraju biti trajno intersubjektivno uspešne.” – M. Marković, *Dijalektička teorija značenja*, Beograd, 1994, str. 306-307.

6 Kretala se oko 10% vrednosti imovine, a trebalo je da bude isplaćena u periodu od 50 godina.

imovina pod sekvestrom vremenom pripajana (spajana) sa društvenom svojinom, tako da je u nekom momentu promenjen vlasnik, tj. pretvorena je u društvenu svojinu.

Neposredno posle Drugog svetskog rata, zabeležen je i značajan broj slučajeva odricanja vlasnika od imovine koja mu pripada u korist države (najčešće opštine), ali i zaključenje ugovora kojima se imovina poklanja državi ili joj se ustupa za simboličnu naknadu. U velikom broju slučajeva razlog preuzimanja ovakvih pravnih poslova bio je pritisak izvršen na volju vlasnika da se on odrekne ili pokloni državi dobra koja mu pripadaju, jer nije postojao valjan osnov za oduzimanje. U jednom, ipak malom, broju slučajeva imovina je jednostavno oduzimana silom, lišavanjem vlasnika državine na stvarima koje mu pripadaju i faktičkim pripajanjem, a kasnije i odgovarajućom promenom vlasnika "legalizacijom" zatečenog stanja. U slučajevima postojanja javnog interesa za oduzimanje sprovođen je postupak eksproprijacije, čiji je rezultat bio gubitak prava svojine ranijeg vlasnika i zasnivanje državne ili društvene svojine na određenim dobrima, uz plaćanje naknade koja nije bila simbolična, već mnogo viša nego u slučaju nacionalizacije, ali je često bila nerealno niska u odnosu na tržišnu vrednost ekspropriisanog dobra.

Zbog nedostatka stambenog prostora, naročito u periodu neposredno posle Drugog svetskog rata, državni organi su donosili rešenja o "useljavanju" lica u tuđi stan, zasnivajući pravo stanovanja u korist tih lica (neku vrstu stvarnog tereta), isključujući pravo vlasnika da svoj stan upotrebljava, ostavljajući mu golu svojinu. U ovim slučajevima vlasnik nije gubio pravo svojine, ali je trajno izgubio pravo upotrebe. I danas postoji više hiljada slučajeva u kojima se ovo pravo održalo, tj. nije ugашeno, na neki način, i pored proteka velikog broja godina. Naša istorija beleži i druge načine oduzimanja koji se mogu kvalifikovati kao "granični", tj. načine kod kojih se postavlja pitanja da li je reč o povredi nečijeg imovinskog prava ili je mera bila upravljena ka zaštiti određenih vrednosti, ali je imala i imovinskopravne efekte, koji su delom opravdani, odnosno delom neopravdani. Određen broj stručnjaka je sklon da i oduzimanja imovine koja su vršena po osnovu Zakona o ispitivanju porekla imovine, pa čak i neka druga "oduzimanja", odnosno proglašenja promene vlasnika, kao što je npr. bila promena vlasnika usled proglašenja zemljišta za gradsko građevinsko zemljište, proglašenje da su određena dobra lokalne samouprave i javnih preduzeća i ustanova svojina Republike Srbije, proglose za svojevrsnu nacionalizaciju.

Osim osnova po kojima je vršeno oduzimanje, pažnju privlače i subjekti kojima je imovina oduzimana. Pre svega reč je o fizičkim licima. U najvećem broju slučajeva mere nacionalizacije, i to nacionaliza-

cije u najširem smislu reči, pogađale su neko fizičko lice. Prilikom primene mera nacionalizacije državljanstvo lica nije predstavljalo prepreku za nacionalizaciju. U nekim slučajevima je strano državljanstvo čak i bio razlog ili “razlog više” da se sprovede konkretna mera nacionalizacije (takođe u širem smislu). Nacionalizacija se sprovodila i prema pravnim licima. Pod udar mera nacionalizacije jednako su došla različita pravna lica, kao što su npr. privatna preduzeća, zadužbine, fondovi, crkva, odnosno verske organizacije, udruženja građana i dr.

Nacionalizovane su u najvećem broju slučajeva nepokretnosti, ali i pokretne stvari veće vrednosti, kulturna dobra, hartije od vrednosti, pa čak i gotov novac i pokretne stvari male vrednosti (naročito u slučaju konfiskacije).

Istorijat pokušaja denacionalizacije

Sprovođenje denacionalizacija isticano je kao politički zahtev, ali i kao obećanje “ako se dođe na vlast” od strane skoro svih političkih stranaka bivše opozicije (opozicije pre kraja 2000.). U toku 1998. godine urađen je jedan od modela mogućeg zakona o denacionalizaciji pod okriljem CUPS-a. Osnovna ideja ovog modela bila je spajanje denacionalizacije sa privatizacijom, i to tako što bi obveznici denacionalizacije bila lica u čijoj su se imovini nalazila nacionalizovana dobra, ako su ta dobra stekla bez naknade, pošto vraćanjem ne trpe štetu jer ništa nisu dala prilikom sticanja. Osnovni model denacionalizacije bila je restitucija, odnosno uspostavljanje prava svojine na imovini koja je oduzeta, a u slučajevima kada to nije moguće (iz faktičkih ili pravnih razloga – npr. zbog sticanja prava trećeg lica), postojala je obaveza obeštećenja, odnosno isplate u novcu. Obveznik obeštećenja takođe je prvenstveno bio lice u čijoj se imovini nalazilo nacionalizovano dobro, ako je ono bilo stečeno bez naknade. Samo u slučaju da ni jedan ni drugi način nije bio moguć, obaveza obeštećenja, odnosno isplate u novcu, teretila je državu. Ovaj model se zasnovao na principu da dužnost vraćanja ili obeštećenja mora, pre svega, da tereti lice kome je bez naknade predata nacionalizovana imovina, a samo ako ono ne može da ispunji obavezu, obaveza je prelazila na državu kao odgovornu za sprovođenje nacionalizacije. U to vreme, model je bio realno primenljiv, jer se nacionalizovana imovina najvećim delom nalazila u imovini društvenih preduzeća ili jedinica lokalne samouprave. U to vreme je zbog toga imalo smisla nazivati denacionalizaciju reprivatizacijom, jer je ideja denacionalizacije i bila zasnovana na ideji ponovne privatizacije nacionalizovanih dobara.

Realizaciju ovakvog koncepta denacionalizacije je praktično onemogućio novi Zakon o privatizaciji jer je privatizacija dobara u društve-

noj ili državnoj svojini prema ovom zakonu vršena bez obzira na poreklo imovine koja se privatizuje.⁷ Iz iznosa koji je dobijan prodajom, jedan deo (5%)⁸ se po Zakonu izdvaja za obeštećenje bivših vlasnika. Procenat je bio relativno simboličan i nezavisan od toga kolika je bila vrednost dela privatizovane imovine koji je stečen nacionalizacijom. Ako je npr. i 100% imovine koja se privatizuje stečeno nacionalizacijom, izdvojeni deo za obeštećenje nije iznosio 100%, već isto 5%, i to posle određenih izdvajanja koja imaju prioritet. Osim privatizacijom, svojinska struktura kapitala izmenjena je i na druge načine (npr. statusnim promenama, stečajem i dr.). Privatizacija više nije spojiva sa denacionalizacijom, jer je ona uveliko odmakla i proizvela značajna pravna dejstva prema imovini koja bi potencijalno mogla biti denacionalizovana, kako u naturalnom, tako i novčanom obliku. Svakako, spajanje mera denacionalizacije i privatizacije nije podrazumevalo "redosled" na kom je se, naročito u nekim krugovima, insistira (teza: prvo denacionalizacija pa tek onda privatizacija), jer tako nešto nije moguće. Denacionalizacija nije isto što i donošenje zakona o denacionalizaciji. Većini zemalja je trebalo desetak i više godina da sprovedu denacionalizaciju, a privatizacija u Srbiji nije mogla da bude odložena za desetak ili više godina jer bi za to vreme propala skoro sva preduzeća.

Uočavajući ili ne uočavajući da je propuštena dobra mogućnost spajanja privatizacije i denacionalizacije, krajem 2002. i početkom 2003. urađen je nov model zakona o denacionalizaciji, naslovlen kao Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu. Model je urađen, takođe od strane CUPS-a, a po narudžbini Ministarstva finansija RS. Karakteristike ovog modela zakona bile su da je obveznik denacionalizacije u skoro svim slučajevima bila država, bilo da je reč o restituciji ili obeštećenju. Zbog svojinskih promena koje su se u međuvremenu dogodile, očekivalo se da bi eventualna primena ovog modela vodila u praksi malom broju slučajeva restitucije, a masovnoj primeni normi o obeštećenju, tj. isplati bivših vlasnika. Međutim, već je tada bilo jasno da će obaveza obeštećenja biti enormno velika, te da sredstva kojima Republika Srbija raspolaže za te svrhe (5% dobijenih iz privatizacije) nisu ni približno dovoljna. Očekivalo se da će zakon morati da propiše srazmerno smanjenje prava na isplatu u novcu, u zavisnosti od ukupne visine obaveze i raspoloživih sredstava u nekom narednom periodu. Prava visina moguće obaveze isplate nije ni približno bila poznata, niti su postojali parametri na osnovu kojih bi ona mogla da bude preciznije procenjena. U to vreme grube procene visine ove obaveze

7 Sl. glasnik RS, br. 38/2001. i 18/2003.

8 Vidi čl. 61. st. 1. t. 3. Zakona o privatizaciji.

kretale su se u rasponu od 20.000.000.000 € do 200.000.000.000 €. Nemogućnost tačne procene visine obaveze, kao ni eventualnog procenta umanjenja uslovili su da ovaj model zakona nije ni uredio obeštećenje, već samo restituciju, ostavljajući uređenje obeštećenja za neki drugi zakon. Ovaj model je dostavljen Savetu Evrope, koji je dao svoje mišljenje o njemu, koje je uglavnom pozitivno, ali, stiče se utisak, bez razumevanja pravih efekata koje bi taj zakon proizveo u praksi. Ekspertiza Saveta Evrope urađena je samo iz ugla saglasnosti rešenja ovog modela sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i drugim međunarodnim izvorima normi o ljudskim pravima, bez procene ekonomskih, svojinsko-pravnih i drugih efekata koje bi ovaj zakon proizveo u praksi. Tekst zakona je razmatran krajem 2003. godine i na Vladi RS, ali nije ušao u proceduru usvajanja upravo zbog neizvesnih efekata koje bi proizveo svojom primenom.

Promenom sastava Vlade RS, ovaj model je početkom 2004. godine izgubio bilo kakav značaj, a nova Vlada se odlučila da posao otpočne iz početka, formirajući novu komisiju⁹ sa novim zadatkom da izradi novi nacrt zakona o denacionalizaciji u prilično kratkom roku, što komisija nije uspela da uradi. Po svom sastavu, komisija nije bila eksertska, jer je nisu činili stručnjaci koji poznaju problem denacionalizacije, već “politička” – sastavljena od lica sa relativno visokom funkcijom u različitim ministarstvima. Neki od članova su se tada prvi put i upoznali sa pojmom i problemima denacionalizacije. Međutim, iako politička, ova komisija nije imala i ovlašćenja da kreira politiku denacionalizacije. Ni članovi komisije, ni komisija u celosti, nisu imali ovlašćenje da donose političke odluke, odnosno da se odrede prema pitanjima denacionalizacije, kao što su pitanja: koje slučajeve oduzimanja imovine, odnosno povrede prava svojine zakon rešava, ko su obveznici, ko su korisnici denacionalizacije, na koju imovinu se odnosi zakon, da li su korisnici i stranci, da li se vrši procentualno umanjenje naknade i sl. Bez ovlašćenja da donosi političke odluke, ova komisija je u pisanoj formi zatražila od Vlade RS odgovore na navedena pitanja, koja su prvenstveno politička, ali na njih nije dobila zvaničan odgovor. Efekat obraćanja Vladi RS bio je samo u tome što su članovi Vlade stekli predstavu da denacionalizacija znači enormno veliki trošak za državu, koji još нико nije procenio, te da zakon o denacionalizaciji ne spada u grupu jednostavnih, rutinskih zakona koje samo treba sesti i napisati. Zbog toga su službe ministarstava dobile zadatak da, makar približno, procene tro-

9 Vid. Odluku o obrazovanju komisije za pripremu radnog teksta nacrta Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu (*Sl. glasnik RS*, br. 100/2004. i 140/2004.).

škove sprovođenja denacionalizacije. Prema grubim procenama koje su izvršile službe, pre svega Ministarstva finansija, krajem 2004. godine procenjeno je da bi denacionalizacija koštala Srbiju najmanje 60.000.000.000 €. Službe su se dosetile da ovaj iznos može biti i mnogo manji ako se smanji broj osnova za denacionalizaciju, broj korisnika, isključe stranci, izuzme od denacionalizacije određena imovina, ako se propisu kratki rokovi za podnošenje zahteva, ako se odbace nekompletni zahtevi i sl.

Rezultat ovih procena otvorio je načelno pitanje da li Srbija ima sredstava da izmiri svoje obaveze po osnovu eventualne denacionalizacije. Ako bi obaveza isplate zaista iznosila 60.000.000.000 € i teretila državu Srbiju kao obveznika denacionalizacije, postavlja se pitanje mogućnosti izmirenja ove obaveze, a prema mogućnostima plaćanja iz republičkog budžeta. Ako je budžet RS za 2004. godinu iznosio nešto više od 4.000.000.000 €, a za 2005. godinu nešto više od 5.000.000.000 €, kada bi Srbija celokupan budžet usmerila za ispunjenje obaveza po osnovu denacionalizacije (što svakako nije moguće) bilo bi joj potrebno više od 10 godina. Ako bi 10% budžeta odvojila za denacionalizaciju, što je takođe enormno visok teret, to bi značilo period od više od 100 godina za izmirenje obaveza. U uslovima kada postojeći dug Srbije iznosi oko 11.000.000.000 €, i kada on predstavlja veliki teret, odnosno maksimum zaduženosti Srbije, svaka nova milijarda duga može da znači prezaduženost i nemogućnost izmirivanja obaveza.

Pod teretom pritska izazvanog političkim obećanjima, s jedne strane, kao i pritska težinom obaveza, s druge strane, krajem 2004. godine lansirane su dve "ideje" za rešenje problema denacionalizacije. Jedna je ideja o "delimičnoj" denacionalizaciji, a druga ideja o "faznoj" denacionalizaciji. Suština prve ideje sažeto glasi: izvršiti restituciju svuda gde je to moguće, odmah, a za ostale čemo da vidimo kasnije, kako i u kom periodu mogu biti obeštećeni. Prema drugoj ideji, denacionalizacija bi se sprovela u dve faze. U prvoj fazi bi svi potencijalni "korisnici", tj. bivši vlasnici, odnosno njihovi naslednici, podneli zahteve za denacionalizaciju, opredeljujući imovinu čije vraćanje traže. Zahtevi bi se podnisi u određenom roku, koji bi bio prekluzivan, a po isteku roka, kada bude izvesno za koju se imovinu traži vraćanje, a to znači i vrednost te imovine, bio bi donet zakon o denacionalizaciji, koji bi uredio pravo na denacionalizaciju, odnosno ko bi imao pravo na restituciju, a ko na obeštećenje, kao i visinu naknade koja bi se plaćala u slučaju obeštećenja. U vreme pisanja ovog rada iz Vlade RS se najavljuje prihvatanje ove druge ideje i stavljanje u proceduru zakona koji bi uredio prvu fazu denacionalizacije i otpočinjanje roka za podnošenje zahteva za denacionalizaciju.

Pravna zasnovanost denacionalizacije

Kod uređenja denacionalizacije postavljaju se dva osnovna pitanja. Prvo je pitanje obaveze države da propiše pravo na denacionalizaciju, a drugo pitanje šta denacionalizacija proizvodi kao svoj efekat. Osim ovih osnovnih, u slučaju opredeljenja da se propiše pravo na denacionalizaciju sledi set pitanja koja nisu nimalo jednostavna ni kao politički izbor, niti za pravnotehničko uređenje. Reč je o pitanjima kao što su: koje sve slučajeve povrede prava svojine bi trebalo obuhvatiti denacionalizacijom, odnosno da li se može vršiti restrikcija i volontaristički izabrati samo neke, a ostale ne; zatim pitanje koga bi sve trebalo smatrati oštećenim, da li i fizička i pravna lica, ili samo neka od njih, da li i domaće i strane državljanе, ili samo neke od njih; sledi i pitanje izbora imovine, tj. opredeljenje da li će se rešavati slučajevi oduzimanja i pokretnih, i nepokretnih stvari, i zemljišta, i objekata, i kulturnih dobara, i hartija od vrednosti, i dragocenosti i novca, itd. Zakonodavac prilikom denacionalizacije mora da se opredeli i da li štiti stečena prava i koja, odnosno da li će neki subjekti morati da trpe denacionalizaciju tako što će morati da predaju određena dobra korisnicima denacionalizacije. Postoje i mnoga druga, ne manje komplikovana pitanja, koja u ovom radu jednostavno nema smisla samo pobrojati, jer mu obim ne dozvoljava ozbiljno bavljenje odgovorima na njih. Međutim, ono što je bitno za odgovore na sva ova pitanja jeste da zakonodavac ne može da pragmatički i volontaristički, arbitрерно propiše bilo kakva rešenja jer Srbija ima međunarodne obaveze, ima pravni sistem i ima obavezu da obezbedi vladavinu prava, koja u sebe uključuje i pravdu i pravičnost.

Obaveza denacionalizacije

Odgovor na pitanje da li je denacionalizacija obavezna, tj. da li država ima obavezu da propiše i uredi denacionalizaciju, jednostavno glasi da nije, tj. da ne postoji obaveza države koja je sprovela nacionalizaciju da zbog toga propiše i denacionalizaciju. I pored svih pokušaja interesnih grupa, naročito udruženja formiranih od bivših vlasnika nacionalizovane imovine, da prikažu kako država ima međunarodne ili neke druge obaveze da sproveđe denacionalizaciju, danas je jasno da takva obaveza ne postoji. Na tom stanovištu stoji i Sud za ljudska prava u Strazburu,¹⁰ a u tom smislu se izjasnio i Savet Evrope u svojoj ekspertizi povodom Modela Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu koji je izrađen krajem 2002. godine.¹¹ Osim toga,

10 Vid. npr. Odluku u slučaju br. 41510/98 – JASIŪNIENË v. LITHUANIA.

11 Vid. tačku 2. uvoda ekspertize koju je izradio prof. dr Jeremy McBride. U tom smislu se izrazila i dr Mónika Weller, saradnik Evropskog suda za

nijedna država, niti međunarodna organizacija se i nije pojavila sa zahtevom upućenim našoj državi da sprovede denacionalizaciju. Naprotiv, postoji veći broj upozorenja da se Srbija ne upušta u denacionalizaciju ako nije u stanju da je valjano izvede. I uporednopravno, neke zemlje, kao npr. Poljska, nisu sprovele denacionalizaciju, niti im je to neko zamolio. Zbog toga se poslednjih godina kod nas sve više napušta argumentacija o pravnoj obaveznosti denacionalizacije, a sve više govori o "moralnoj" obavezi države da obešteći ranije vlasnike, odnosno obavezi otklanjanja ili ublažavanja istorijskih "nepravdi", tj. uspostavljanje pravde, odnosno pravičnosti.

Ako se denacionalizacija shvati kao moralna obaveza države ili obaveza ostvarivanja pravde i pravičnosti, onda ona zaslužuje da bude razmotrena upravo prema merilima moralnosti, odnosno pravde i pravičnosti. Prvo pitanje koje se u svetlu navedenih kategorija nameće jeste pitanje mogućnosti ispravljanja istorijskih nepravdi.

U slučaju kada je, kao u Srbiji, visina obaveze države enormno visoka, država može da ispunji takvu svoju obavezu na dva načina. Prvo, dodatnim opterećenjem svojih poreskih obveznika. Ako redovan budžet nije ni približno dovoljan za izmirenje ovakvih obaveza, država može da uvede dodatne poreske obaveze, odnosno poveća postojeće stope i tako obezbedi sredstva koja nedostaju. Osim toga, ona može i da redukuje budžetske troškove po pojedinim pozicijama, tj. da denacionalizaciju sprovede na teret pojedinih korisnika budžetskih sredstava (npr. na teret policije, obrazovanja, vojske i dr.). Ovo drugo je malo verovatno, jer su postojeći budžeti već krajnje restriktivni prema korisnicima budžetskih sredstava da su mogućnosti za dalja smanjenja izdataka samo simbolične. Osim toga, obaveze preuzete prema međunarodnim finansijskim organizacijama, pre svega prema MMF-u, ograničavaju visinu budžeta, odnosno mogući rast budžeta, čak i kada bi postojala politička saglasnost za povećanje poreskih obaveza. Konačno, za mnoge korisnike denacionalizacije koji su naši građani, odnosno naši rezidenti, iz ugla poreskih obaveza postaviće se i pitanje kakvog smisla za njih ima denacionalizacija, ako npr. moraju dodatno da izdvoje 10.000 € za popunu budžeta, a po osnovu denacionalizacije dobijaju možda baš 10.000 €. To pitanje se postavlja i kada dobijaju nešto više ili nešto manje. Problem kod države kao obveznika denacionalizacije je tome što ona za svoje građane nije "treće lice" i što ona svoja sredstva za finansiranje stiče od svojih građana, odnosno subjekata. Denacionalizacija se sprovodi bez

ljudska prava, u svojoj ekspertizi (deo naslovjen kao opšte primedbe – str. 1.) koja je takođe izrađena radi ocene Modela Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu.

dodatnih opterećenja ako je budžet dovoljno veliki da bez dodatnih izvora prihoda može da podnese teret denacionalizacije ili ako obveznik denacionalizacije nije država već se ona npr. sprovodi na teret imovine koja se privatizuje. Međutim, ako je ova obaveza enormno visoka i zahteva dodatno opterećenje poreskih obveznika, denacionalizacija će u mnogim konkretnim slučajevima izgubiti smisao jer: poreski obveznici ili obeštećuju sami sebe (pojavljuju se i kao korisnici i kao obveznici denacionalizacije, jer je teret prebačen na njih), ili se efekti denacionalizacije samo “sele” sa jedne grupe oštećenih na drugu (umesto bivših vlasnika kojima je oduzeta imovina, poreskim obveznicima se oduzima novac koji im po redovnom toku događaja ne bi bio oduzet, odnosno korisnicima budžetskih sredstava se redukuju prihodi). Denacionalizacija u slučaju enormno visoke obaveze države gubi svoju svrhu jer se stvara samo privid da su bivši vlasnici obeštećeni, a stvarno nisu, jer su posredstvom države platili sami sebi za oduzetu imovinu. Stvarno bivaju obeštećeni jedino stranci (ako im se uopšte priznaje pravo na denacionalizaciju), odnosno nerezidenti Republike Srbije.

Alternativa ovakvom rešenju jeste srazmerno smanjenje obaveze denacionalizacije, procentualnim umanjenjem obaveze države (proporcionalno ili progresivno). Mnoge zemlje u okruženju pribegle su ovom rešenju. Tako Hrvatska, Mađarska, ali čak i Nemačka predviđaju procentualno smanjenje obaveze države po osnovu denacionalizacije. Smanjenje u svim državama koje su procentualno smanjenje predvidele je progresivno. Ipak, u ovim državama je makar izvesno koja će se vrednost dobiti na ime naknade, u zavisnosti od vrednosti nacionalizovane imovine. Neke države, kao npr. Crna Gora, opredelile su se za prikriveno umanjenje, čiji rezultat može biti i krajnje simbolična naknada koja će pripasti ranijem vlasniku, pri čemu ona nije ni izvesna sve do momenta konačne raspodele raspoloživih sredstava.¹² Na osnovu postojećih finansijskih mogućnosti Crne Gore, može se sa sigurnošću zaključiti da će obeštećenje biti simbolično, zasigurno manje od onoga koje je bilo predviđeno kao obeštećenje prilikom same nacionalizacije. Konkretno, ispravljanje “istorijske nepravde” može u slučaju Crne Gore da znači i isplatu naknade u vrednosti od 2% ili 3% od vrednosti oduzete imovine, umesto 10% koliko je priznavao omraženi “komunistički” režim.

12 Prema crnogorskom modelu, korisnici denacionalizacije koji ne dobiju imovinu u naturi dobiće, u krajnjem slučaju, određeni iznos u novcu iz fonda za obeštećenje koji u međuvremenu formira sredstva za obeštećenje iz različitih izvora. Konačno, korisnici denacionalizacije će podeliti ono što se jednog momenta nade u fondu, srazmerno visini svog potraživanja, makar ukupan iznos bio 1.000 €. Korisnicima denacionalizacije niko ne garantuje koliko će dobiti, a to mogu biti i promili od njihovog potraživanja.

U svetlu kriterijuma moralnosti, odnosno pravde i pravičnosti denacionalizacije, mora se postaviti pitanje da li je prebacivanje tereta denacionalizacije sa ranijih vlasnika na sadašnje poreske obveznike (u slučaju kada to nisu ista lica) moralno, odnosno pravedno i pravično? U tom smislu denacionalizacija može da se shvati i kao "preraspodela" tereta, tj. podela tereta koji su do sada podnosili samo raniji vlasnici nacionalizovane imovine, na sve građane. Međutim, ako je ovo cilj denacionalizacije, onda bi budući propis morao da od dodatnog opterećivanja izuzeće ranije vlasnike, odnosno sadašnje korisnike denacionalizacije, kako se oni ne bi našli u situaciji da obeštećuju sami sebe, a da se to prikazuje kao ostvarenje pravde i pravičnosti, odnosno da iznađe merila i kriterijume da zaista po modelu neke socijalne pravde podeli teret između poreskih obveznika i korisnika denacionalizacije.

Druga teška pitanja denacionalizacije

Ne ulazeći u pitanja da li postoji i politička volja i spremnost građana da budu enormno dodatno opterećeni u narednom periodu od više decenija, kao ni u pitanja celishodnosti ovakve mere (npr. da li je bolje obeštetiti ranije vlasnike ili izdvojiti više sredstava za finansiranje zdravstva, policije, za mere ekonomске politike i sl.), zaslužuju pažnju još neka pitanja koja su po svojoj prirodi pravna pitanja, kojima se ovaj rad uglavnom bavi.

Pitanje "jednakosti" kod denacionalizacije

Princip jednakosti, odnosno jednakog tretiranja istovrsnih slučajeva otvara kod denacionalizacije nekoliko teških pitanja. Prvo, pitanje "izbora nepravde" koja se otklanja, odnosno umanjuje denacionalizacijom. Principi jednakosti sugerise da sve nepravde moraju biti ispravljene, ako se već proklamuje princip pravde i pravičnosti, odnosno moralnih obaveza. Nema valjane argumentacije u okvirima principa pravde i pravičnosti koja bi opravdala izbor i denacionalizaciju samo u slučaju nekih povreda imovinskih prava (npr. izbor da se denacionalizacija sprovodi samo za oduzete nepokretnosti, ali ne i za oduzeta preduzeća), ili samo prema nekim kategorijama subjekata (npr. pravo na denacionalizaciju pripada domaćim državljanima, ali ne i strancima, ili npr. pravo na denacionalizaciju pripada samo verskim zajednicama, ali ne i drugim pravnim licima i sl.). Ovakva razlikovanja ne mogu biti opravdana moralom, pravdom ili pravednošću, već jedino voluntarizmom i arbitrenosću i eventualno pritiscima interesnih grupa, što je daleko od argumentacije za denacionalizaciju koja se zasniva na moralnim obavezama i principima pravde i pravičnosti. Onaj ko argumentaciju zasniva na ispravljanju nepravdi, ne može da brani stav da nepravdu proizvoljno is-

pravlja samo nekome i samo u odnosu na ponešto, pri čemu se kriterijum izbora zasniva na volji, odnosno pragmatizmu, ili je rezultat pritisaka interesnih grupa. Obrnuto, priznanje da je denacionalizacija samo mera preraspodele imovinskih dobara izdejstvovana zahvaljujući moći pojedinih društvenih grupa, obesmišljava i ideju i smisao denacionalizacije. Tako shvaćena, ona se pokazuje u istom svetlu kao i mera nacionalizacije, jer je i nacionalizacija bila rezultat interesa određene društvene grupe. Dakle, denacionalizacija mora poštovati princip jednakosti, a u suprotnom se po svojim karakteristikama proizvođenja nepravde ne razlikuje od nacionalizacije, a po svojim efektima ona bi za mnoge zaista i proizvela efekte istovetne efektima nacionalizacije.

Problem “upuštanja” u denacionalizaciju

Danas je izvesno da ne postoji obaveza države da sproveđe denacionalizaciju, ali je isto tako izvesno i da ne postoji zabrana da to učini. Međutim, ono što jeste značajno kod denacionalizacije jeste pravno dejstvo samoobavezivanja države. Ako država propiše i uredi denacionalizaciju, ona je sebi stvorila obavezu, ne samo da denacionalizaciju zaista i sproveđe, već i da je sproveđe po principima koji sada važe za imovinska subjektivna prava, vodeći računa i o međunarodnim obavezama naše države koje postoje u sadašnjosti, a koje nisu postojale u vreme nacionalizacije. Ako se Srbija opredeli da preuzme obavezu uvođenja i uređenja denacionalizacije, ona to mora da učini u skladu sa sadašnjim obavezama, a ne nekadašnjim. To, između ostalog, znači i poštovanje obaveza preuzetih Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Detaljna analiza onoga šta to sve može da znači prevazilazi ciljeve ovog rada, zbog čega ova pitanja neće ni biti analizirana. Sažeto, može se reći da denacionalizacija koja bi bila propisana, da bi bila u skladu sa međunarodnim obavezama Srbije, mora biti uređena na principu jednakosti, o čemu je bilo reči, ali i na principu efikasnosti. Sa stanovišta Evropske konvencije o ljudskim pravima, neprihvatljivo bi bilo priznanje prava na denacionalizaciju koje bi bilo ostvareno u dugom vremenskom periodu, jer bi to predstavljalo povredu principa efikasnosti u realizaciji, odnosno zaštiti prava. Loše uređena, ali i sporo i neefikasno sprovedena denacionalizacija uzrokovala bi vođenje velikog broja sporova pred Sudom za ljudska prava u Strazburu, što nije poželjno ni za Srbiju, a ne bi bilo rado viđeno ni u Savetu Evrope.

Ideja koja se ovih dana vrti u ministarstvima i Vladi RS, čija je suština parcijalno uređenje denacionalizacije, po principu evidentiranja potencijalnih korisnika, da bi kasnije, kada se proceni visina obaveze Srbije, bio donet Zakon o denacionalizaciji, krije opasnost greške sa teškim posledicama po Srbiju. Samo upuštanje u propisivanje denaciona-

lizacije znači stvaranje obaveze za Srbiju koju ona, za sada, kao pravnu obavezu nema. Međutim, od momenta otpočinjanja sa uređenjem, tj. od momenta donošenja prvog zakona o denacionalizaciji, Srbija neće moći da odustane od denacionalizacije, čak i ako bi procenila da ona ne može da podnese taj teret, odnosno da nije u stanju da brzo i efikasno ispunji svoje obaveze. U mnogim svojim odluka je do sada Sud za ljudska prava u Strazburu primenio kriterijum "osnovanih očekivanja" lica čija su prava bila povređena. U slučajevima kada je država dala povod za *osnovano očekivanje* priznanja ili zaštite nekog prava, to pravo je štićeno i pred sudom u Strazburu. Samo otpočinjanje uređenja denacionalizacije stvara takvo osnovano očekivanje jer država počinje da uređuje to pravo.

Iza ovakvog parcijalnog uređenja denacionalizacije kao da se krije nada da će mali broj korisnika podneti zahteve, te da će Srbija moći da primereno ispunji svoje obaveze. Očekivanja su podgrejana i konkretnim idejama o redukciji osnova oduzimanja, redukciji korisnika, redukciji imovine itd. Međutim, dugogodišnja očekivanja, podgrejane strasti i kampanja koja se vodila u prilog denacionalizacije pre upućuju na obrnutu očekivanja – da će veliki broj lica podneti zahteve, odnosno da će obaveza Srbije biti enormno visoka. Ako se to obistini, postavlja se pitanje kako će Srbija ispuniti svoje obaveze, jer odustajanje od denacionalizacije nije moguće. U tom slučaju, ona ima samo dve mogućnosti – da ispunjenje obaveze prolongira na duži vremenski period, koji bi morao da se meri decenijama, ili da prizna pravo na obeštećenje u simboličnom iznosu, npr. po modelu Crne Gore i tako obesmisli samu početnu ideju ispravljanja istorijskih nepravdi, odnosno moralnih obaveza, pravde i pravičnosti. Svakako, samo donošenje ovakvog parcijalnog zakona o denacionalizaciji može biti i u funkciji ostavljanja "političke bombe" nekoj novoj vlasti, ako aktuelna vlast proceni da gubi pozicije.

Bez zaključka

Na žalost, priča o denacionalizaciji u Srbiji odavno nije više motivisana iskrenim željama za ispravljanje istorijskih nepravdi. Na srpskoj pozornici, ona je odavno samo jedno od oruđa za rušenje, odnosno osvajanje vlasti, za trgovinu obećanjima, prodaju intelektualnih usluga, privlačna fraza u izbornim kampanjama. Praksa volontarizma i despotizma svake nove vlasti je već dovoljno dugo tradicija Srbije. Svaka nova vlast želi da piše istoriju ispočetka, od svog dolaska. Svaka nova vlast je vlast "diskontinuiteta" u odnosu na prethodnu. Iz ugla denacionalizacije, denacionalizacija je odlična prilika za mnogo velikih grešaka, koje će neka buduća vlast moći da napada skrećući pažnju sa svojih stupaka.

Zlatko Stefanović

DENATIONALISATION IN SERBIA – CHRONOLOGY OF PROMISES

Summary

Following the comments regarding terminology of the notion of denationalisation, the author presents a short background of property rights, as well as the history of attempts of denationalisation in Serbia. The issues of legal basis, adequacy, equality and equity of denationalisation and other issues are examined in detail in this paper. The author concludes that story on denationalisation for very long time now is not motivated by genuine desires to correct historical injustice. On the Serbian scene, denationalisation has for a long time been one of the tools for undoing of the previous government, namely gaining power, for trading with promises, selling of intellectual services and as an attractive phrase in election campaigns. The practice of arbitrary will and despotism of each new government is already a long tradition in Serbia. Every new government wants to write history from beginning, that is from its arrival. Each new government is a government of discontinuity in regard to the previous government. From the point of view of denationalisation, it is the perfect opportunity for many mistakes which may be exploited by a future government to draw attention away from its own actions.

Key words: restitution, denationalisation, property rights, attempt of denationalisation in Serbia, legal basis of denationalisation.

Ivan Radović – *Na pojilu*, 1918.

Vladimir Todorovic
advokat, Beograd

DENACIONALIZACIJA U SRBIJI DE LEGE FERENDA

Rezime: Već skoro deceniju i po u Srbiji se diskutuje o denacionalizaciji, pojavilo se i nekoliko neoficijelnih nacrta zakona o denacionalizaciji, pretrešana su moguća rešenja budućeg zakona, a naročito: kompatibilnost denacionalizacije i privatizacije, status i bonitet obveznika, položaj i legitimitet korisnika, pravna osnova denacionalizacije, modaliteti povraćaja i obeštećenja, kredibilnost obveznica u našim uslovima, dinamika restitucije i obeštećenja, položaj i status trećih lica, uključujući problem tzv. stečenih prava, postupak povraćaja imovine i obeštećenja, nadležnost organa, kao i brojna druga materijalnopravna i proceduralna pitanja od značaja za donošenje i primenu budućeg zakona. Prema iskustvima drugih, neophodni faktori za sprovođenje denacionalizacije su: politička svest, ekonomска moć, socijalna podrška, pravna regulativa i adekvatna organizacija države. Kada se svi ovi činioци steknu odjednom, moći će da se smatra da je pitanje restitucije i obeštećenja skinuto s dnevnog reda, te da je sve dalje stvar proceduralne tehnike i profesionalne rutine. Očigledno je, s obzirom na vidljivo kašnjenje, da Srbija nema vremena da čeka kumulaciju tih faktora, već treba da manifestuje političku odlučnost da reši pitanje denacionalizacije i da odmah privremeno zabrani dalji promet nacionalizovanih nepokretnosti i istovremeno pristupi evidenciji nacionalizovane imovine i doneše Zakon o restituciji i obeštećenju.

Ključne reči: privatizacija, denacionalizacije, restitucija, evidencija nacionalizovane imovine, stečena prava, modeli obeštećenja postupak povraćaja imovine i obeštećenja, Zakon o restituciji i obeštećenju

Države nastale na području bivše SFR Jugoslavije, osim Srbije i Federacije Bosne i Hercegovine, donele su svoje zakone o restituciji i obeštećenju,¹ ali su sve, sa izuzetkom Slovenije, malo ili neznatno odmakle u tom procesu.

1 **Slovenija** je Zakon o denacionalizaciji donela 1991. g. – *Uradni list Republike Slovenije* br. 27/1991, 31/1993, 65/1998, 66/2000, kao i odluke Ustavnog suda Slovenije u br. 56/92, 13/93, 24/95, 20/97, 23/97, 76/98. **Hrvatska** je svoj zakon donela 1996. godine - Hrvatski “Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine” objavljen je u službenom glasilu Republike Hrvatske *Narodne novine*, br. 92/1996, a potom više puta menjan - *Narodne novine*, br. 92/1996, 39/1999, 42/1999, 92/1999, 43/2000, 131/2000, 27/2001, 65/2001, 118/2001. i 80/2002. Značajnu izmenu ovaj zakon je pretrpeo 1999. godine (*Narodne novine* 39/1999) i to ne novelom

U Srbiji, u kojoj je atak na privatno vlasništvo bio najrigidniji, tek bi trebalo pravno regulisati pitanje povraćaja imovine i obeštećenja. Tekuća privatizacija često se “spotiče” o problem denacionalizacije i ne-raščišćenih vlasničkih odnosa, tako da se osećaju posledice odstupanja od legislative i prakse drugih zemalja u tranziciji, u kojima je denacionalizacija prethodila, ili se odvijala istovremeno sa privatizacijom.²

Već skoro deceniju i po u Srbiji se diskutuje o denacionalizaciji, pojavilo se i nekoliko neoficijelnih nacrta zakona o denacionalizaciji, pretresana su moguća rešenja budućeg zakona, a naročito: kompatibilnost denacionalizacije i privatizacije, status i bonitet obveznika, položaj i legitimitet korisnika, pravna osnova denacionalizacije, modaliteti povraćaja i obeštećenja, kredibilnost obveznica u našim uslovima, dinamika restitucije i obeštećenja, položaj i status trećih lica, uključujući problem tzv. stečenih prava, postupak povraćaja imovine i obeštećenja, nadležnost organa, kao i brojna druga materijalnopravna i proceduralna pitanja od značaja za donošenje i primenu budućeg zakona.

Iz tog složenog i delikatnog korpusa pitanja i dilema izdvajaju se neka pitanja koja su od krucijalnog značaja za buduću denacionalizaciju u Srbiji.

zakonodavca, već Odlukom Ustavnog suda Hrvatske broj U-I-673/1996 od 21. aprila 1999. godine, koja je ozakonjena poslednjom novelom Zakona od 5. jula 2002. godine. Detaljnije o denacionalizaciji u Hrvatskoj videti u članku “Denacionalizacija u Hrvatskoj” prof. dr. Petra Simonettija, *Pravni život*, br. 10/2002. **Makedonski** Zakon o denacionalizaciji usvojen je 1998. godine – *Službeni vesnik na Republika Makedonija* broj 43/2000 - precišćen tekst; **Republika Srpska** je donela Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju 2000. – *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 13/2000, ali je isti suspendovan odlukom Visokog predstavnika za BiH. I **Crna Gora** je 23. marta 2004. godine donela svoj Zakon o povraćaju oduzetih imovinskih prava i obeštećenju – *Službeni list RCG*, br. 21/2004. kojim je derogiran dve godine ranije doneti Zakon o pravednoj restituciji. U **Federaciji Bosni i Hercegovini** je sačinjen nacrt “Zakona o restituciji” i 5. maja 2002. godine proslđen u parlamentarnu proceduru, ali je potom povučen iz procedure radi dorade. Tekstovi gore navedenih zakona mogu se videti na web sajtu: www.projuris.org

2 Privatizacija i denacionalizacija su u postsocijalističkoj zbilji dva komplementarna pojma, koja su zajedno nastala i koja zajedno moraju nestati. Ta genetska veza potiče iz praskozorja socijalizma, kada je činom masovnog podržavljenja privatne imovine bez naknade rođena buduća restitucija, odnosno denacionalizacija. Bez agrarne reforme, bez nacionalizacije, bez konfiskacije, bez sekvestracije – ne bi danas bilo ni privatizacije niti denacionalizacije. Da ondašnja država nije, kako se danas pokazalo, civilizacijski pogrešno i istorijski nesmotreno kolektivizovala privatno vlasništvo, problem privatizacije bio bi minoran i jednostavan, jer bi se odnosio samo na “staro” i autohtono državno vlasništvo, dok problema denacionalizacije ne bi ni bilo.

1. Treba li Srbiji denacionalizacija?³

Ovo pitanje je već unekoliko prevaziđeno, ali ga treba uzeti u obzir najmanje iz tri razloga – prvo, zato što država Srbija očigledno odgovlači sa rešavanjem pitanja denacionalizacije, što implicira njen negatoran stav o tom pitanju, drugo, zato što su potencijalni korisnici denacionalizacije relativno mala skupina koja u ukupnom stanovništvu Srbije učestvuje sa najviše 10 procenata, tako da prevalentna većina stanovništva Srbije nije zainteresovana za vraćanje imovine i obeštećenje bivših vlasnika, i treće – zato što ima ukazivanja da bi vraćanje po raznim osnovama oduzete imovine, koja se grubo procenjuje na 40-50 miliardi USD, dovela srpsku privredu u stanje tranzicione nemoći i ekonomskog kolapsa.

Uz to, činjenica je da se oduzimanje privatne imovine sprovodilo posle iscrpljujućeg četvorogodišnjeg rata, u zemlji uglavnom seljačkoj, da je nacionalizacija pogodila samo bogatije, koji su bili izrazita manjina u odnosu na većinu, koja je bukvalno bila gola, gladna i bez krova nad glavom. Činjenica je i da je nacionalizacija, sa aspekta konstituisanja i održanja nove socijalističke vlasti, bila logična mera, jer je bila u funkciji akumulacije državnog sektora u privredi i jačanja te i takve države. Najzad, tačno je i da je znatan deo oduzetih nepokretnosti besplatno podeljen seljacima i drugim siromašnjim građanima, koji su završetak rata dočekali u bedi i nemaštini.

3 Ovde se koristi izraz “denacionalizacija”, mada su u upotrebi i drugi pojmovi. Izrazom “*denacionalizacija*” (engl. denationalisation, nem. Entnationalisierung, franc. dénationalisation) označava se proces vraćanja privatnim vlasnicima imovine koja im je oduzeta na osnovu propisa o agrarnoj reformi i kolonizaciji, konfiskaciji i sekvestraciji, nacionalizaciji i, delom, eksproprijaciji. U istom značenju koriste se i termini “*reprivatizacija*” i “*restitucija*”. *Reprivatizacija* (engl. reprivatisation, nem. Reprivatisierung, franc. repri-vatisation) je pojam oživljen u postsocijalističkom periodu, kojim se označava ponovna privatizacija državnih, odnosno društvenih imovinskih dobara koja su nekada bila u režimu privatne svojine. *Restitucija* (engl. resti-tution, nem. Restitution, franc. restitution), kao klasični pravni institut, označava uspostavu ranijeg stanja u imovini nekog lica, onakvog kakvo je bilo pre nekog štetnog događaja.

Denacionalizacija se u svom usko semantičkom smislu odnosi na proces inverzan nacionalizaciju, ali se u legislativi i praksi uporednog prava ovim terminom, u širem smislu, označava i dekonfiskacija, kao i vraćanje bivšim vlasnicima imovinskih dobara i prava podržavljenih po raznim drugim osnova-ma, tako da se taj pojam približava pojmu reprivatizacije. U tom širem smislu, iako je reprivatizacija egzaktniji pojam, ovde se koristi izraz denaciona-lizacija, kao opštepoznat, već uobičajen, i kod nas naročito prepoznatljiv kao asocijacija na period posle 1945. godine.

Imajući sve to u vidu, možda je posleratno oduzimanje privatne imovine, pored političke motivacije da se “ukine kapitalizam” i ustoliči socijalizam, izvrši “eksproprijacija eksproprijatora” i sproveđe odma-zda nad političkim neistomišljenicima, u onom vremenu moglo da se pravda i širim javnim i “opštenarodnim” interesima, pa bi takvo čak moglo i da ostane da je država pružila vlasnicima odgovarajuće obešte-ćenje, makar i odložno ili u dužem vremenskom periodu, odnosno da je izvršila svoje obaveze prema bivšim vlasnicima ili im pružila kakvu dru-gu satisfakciju. Ovako, puko, neskrivljeno i nasilno oduzimanje imovine predstavlja očigledno kršenje osnovnih ljudskih prava i svojinske slobode i spada u domen onih poteza koji trajno ostaju tamna mrlja u biografiji vlasti i ujedno kvalifikuju socijalizam, onakav kakav je bio posle Drugog svetskog rata, kao sistem koji svojim građanima ne pruža do-voljne garancije za zaštitu njihove imovine i osnovnih ljudskih prava.

Način na koji je vršena nacionalizacija i njeno sprovođenje re-dom, neselektivno, nametnuto i nasilno, protiv volje vlasnika, bez isplatе naknade ili bilo kakve druge materijalne satisfakcije, pokreću pitanje granica do kojih država može prisvajati privatnu imovinu, koje instru-mente može da koristi, kakvu pravnu zaštitu i sigurnost pruža svojim građanima, a posebno – pitanje odgovornosti države za akte i radnje ko-je je u tom kontekstu preduzela. Dalje, za imovinu koju je samovlasno prisvojila, država je, u nekim slučajevima, zakonom sama propisala is-platu naknade vlasnicima nacionalizovanih dobara, nekima čak podelila i obveznice, ali svoju obavezu nikada nije ispunila pošto im u tom mom-entu nije dala odgovarajuću naknadu niti ih je docnije obeštetila. Ti-me je akt oduzimanja vlasništva ostao jednostran, nelegitiman i nepravi-čan te je kao takav sa aspekta univerzalnih ljudskih prava pravno neodrživ, bez obzira na saglasnost sa ondašnjim unutrašnjim pravnim poretkom, motivaciju zakonodavca i razloge kojima je opravdavana re-kvizicija privatne imovine.⁴

Nesumnjivo, brojni razlozi pravne, ekonomске, političke, socijal-ne, etičke i međunarodne prirode⁵ govore u prilog denacionalizaciji, ta-

4 U knjizi *Filozofija prava*- Nolit, Beograd, 1980, str. 288, Gustav Radbruh, u obrazlaganju svoje teze o “zakonskom nepravu” i “nadzakonskom pravu”, tj. “o prirodnim ljudskim pravima, koja stoje iznad svih zapisanih pravi-ila“, ističe: “Tamo gde nastaje sukob između pravne sigurnosti i pravde, iz-među zakona koji se sadržinski može pobijati, ali je važeći, i između prave-dnog prava koje, medutim, nije pretoceno u formu zakona, uistinu postoji sukob pravde sa samom sobom, sukob između prividne i stvarne pravde”.

5 Više o tim razlozima u knjizi Vladimira Todorovića: *Denacionalizacija iz-medu nacionalizacije i privatizacije*, “Službeni list SRJ”, Beograd 2001, str. 72-76.

ko da se pitanje vraćanja imovine ne može zaobići, što potvrđuje i praksa drugih zemalja koje sprovode privatizaciju i koje su došle do spoznaje da proces privatizacije neodložno pokreće i pitanje denacionalizacije.⁶ To je globalno, a na unutrašnjem planu sistemsko pitanje bez kojeg i privatizacija ostaje nedostatna i nedorečena i zato Srbija mora sprovesti denacionalizaciju.

2. Da li jedan ili više zakona o povraćaju imovine?

Diskusija o denacionalizaciji je od samog početka otvorila mnoga inicijalna pitanja formalnopravnog karektera: da li donositi savezni ili republički zakon, postoji li ustavni osnov za donošenje zakona, da li denacionalizaciju treba urediti u jednom ili u više zakona, itd. Na prvo pitanje odgovor je već dalo vreme i razvoj, bolje reći kriza, državne zajednice Srbije i Crne Gore, kao i donošenje crnogorskog zakona o denacionalizaciji. Na drugo pitanje potvrđan odgovor daje postojeći, i ovakav kakav je, Ustav Srbije.⁷ Treće pitanje je u sferi opredeljenja, normativnog ukusa, ali i ekonomičnosti i celishodnosti.

Kopaonička škola prirodnog prava ponudila je 1995. godine integralni tekst jedinstvenog zakona o denacionalizaciji, koji se odnosio kako na nepokretne, tako i na pokretne stvari i imovinska prava. Nekoliko godina kasnije u okviru asocijacije bivših vlasnika – Lige za zaštitu privatne svojine, sačinjena je takođe jedna verzija zakonskog rešenja denacionalizacije, koja je podrazumevala donošenje više zasebnih zakona: jednim bi se vraćalo zemljište, drugim poslovne prostorije, trećim stanovi itd. Međutim, docnije je i sama Liga odustala od ovog “seta zakona” i založila se za donošenje jednog i celovitog zakona o restituciji i obeštećenju.⁸

Čini se racionalnijim rešenje da se pitanje vraćanja imovine bivšim vlasnicima uredi jednim zakonom, koji bi sadržao osnovna pravila vraćanja imovine i obeštećenja bivših vlasnika, čija rešenja bi bila inkorporisana u sistem celokupnog materijalnog i procesnog zakonodavstva. Ovakva legislativna koncentracija obezbeđuje veću pravnu koherentnost materije koja se uređuje, pojednostavljuje primenu zakona i olak-

6 Vid. Đurđe Ninković, “Denacionalizacija i svojinska zaštita” – *Pravni život*, br. 10/2002.

7 Ustavom iz 1990. godine Republika Srbija je stvorila pretpostavke i zapravo ustanovila pravni autonomizam, dakle pravni sistem sposoban da samostalno funkcioniše, nezavisno od savezne države, tako da postoji i pravni osnov u Ustavu Srbije, u čiju zakonodavnu nadležnost, između ostalog, spada i da uređuje svojinske i obligacione odnose (član 72. stav 1. tač. 4), da svojim zakonom u potpunosti uredi denacionalizaciju.

8 Videti web-sajt: www.liga.org.yu

šava snalaženje u toj materiji. Uz taj zakon trebalo bi doneti jedan broj podzakonskih propisa sprovedbenog karaktera.⁹ U većini zemalja je primjenjen taj pristup, ali ima i drugačijih iskustava, kao na primer u Češkoj, koja je, pored osnovnog zakona o obeštećenju, donela i poseban zakon o restituciji imovine crkvama i verskim zajednicama. Dakle, doношење posebnih zakona o vraćanju pojedinih kategorija oduzetih dobara, prema predmetu vraćanja, bilo bi neracionalno i neekonomično. Međutim, nije isključena mogućnost da se za pojedine subjekte restitucije, kao što su na primer crkve, zbog njihove specifičnosti, donesu posebni propisi o povraćaju imovine i obeštećenju.

U Ministarstvu pravde Srbije se 2001. godine došlo do stanovišta da bi, pored opšteg zakona o restituciji, vraćanje nekih kategorija oduzetih dobara moglo, brže i jednostavnije, moglo da bude uređeno posebnim zakonom, gde se, pre svega, misli na imovinu crkava i verskih zajednica.¹⁰

Crkve i verske zajednice teško su bile pogodjene merama podržavljenja posle 1945. godine, posebno agrarnom reformom i nacionalizacijom. U ondašnjoj Jugoslaviji podržavljeno je blizu tri hiljade crkvenih i manastirskih poseda velike površine, tako da su ovi posedi bili na trećem mestu po veličini udela u obrazovanju zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije.

Na osnovu Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta iz 1958. godine, takođe je izvršeno oduzimanje i crkvene imovine – brojnih stambenih i poslovnih zgrada, stanova i građevinskog zemljišta i ta imovina crkvama i verskim zajednicama nije vraćena do danas.

9 U odnosu na neka parcialna zakonska rešenja kojima je u Republici Srbiji vršeno vraćanje imovine i obeštećenje, bivši vlasnici koji su po tim propisima obeštećeni ne bi mogli na osnovu novog zakona o denacionalizaciji isticati nove zahteve u vezi sa istom imovinom.

10 U skladu s tim, pored Radne grupe za izradu opšteg zakona o denacionalizaciji, obrazovana je krajem 2001. još jedna Radna grupa koju čine eksperți Ministarstva pravde, Udruženja pravnika Srbije i Dobrotvorne organizacije pravoslavnih hrišćana (HOCS) iz Švajcarske, sa zadatkom da sačini nacrt zakona o povraćaju imovine crkvama i verskim zajednicama.

Tekst *Nacrt Zakona o povraćaju imovine crkvama i verskim zajednicama* dovršen je početkom aprila 2002. godine i potom je od strane Ministarstva pravde Srbije dostavljen svim crkvama i verskim zajednicama koje deluju na teritoriji Srbije, radi pripreme za javnu diskusiju, koja je započela 10. juna 2002. godine u beogradskom hotelu "Interkontinental" organizovanjem okruglog stola predstavnika države, crkava i verskih zajednica, kao i naučnih i javnih radnika na temu povraćaja imovine crkvama i verskim zajednicama, u čijem je središtu bio navedeni Nacrt Zakona.

Mogu se istaći razlozi u prilog toga da se posebnim zakonom uredi pitanje vraćanja imovine crkvama i verskim zajednicama:

1) Imovina crkava i verskih zajednica se najpre i najlakše može vratiti, zato što se tu radi o nekretninama (manastirska imanja i drugi zemljišni i šumski posedi, kao i poslovne zgrade i prostorije) koje su danas mahom u državnom, odnosno u tzv. društvenom vlasništvu i koje je lakše evidentirati i vratiti u istom obliku nego nacionalizovanu imovinu fizičkih lica koja je u proteklom periodu često menjala vlasnike.

2) Povraćaj crkvene imovine neće predstavljati težak finansijski teret za državu jer će se tu prevashodno vršiti povraćaj *in natura*, tako da ce biti redi slučajevi novčanog obeštećenja, a i u tom slučaju crkve i verske zajednice imaju tolerantniji odnos prema novčanim obveznicama kao obliku novčanog obeštećenja od pojedinaca, koji se, najčešće, s nepoverenjem izražavaju prema tim vrednosnim papirima.

3) Neizvesno je kada ce biti uređena i kada ce započeti opšta denacionalizacija svih oduzetih dobara, a i kad počne ona ce svojom volumoznošću i složenošću usporiti proces restitucije i one imovine, kao što je crkvena, koja, po prirodi stvari, nije toliko sporna.

4) Restitucija imovine crkava i drugih verskih zajednica, zasnvana na ravnopravnosti ovih subjekata i jednakosti njihovih prava, poboljšaće njihov finansijski položaj i stvorice bolje uslove za uspešnije vršenje njihovih duhovnih funkcija, a ujedno ce biti svojevrstan faktor pomirenja tako što će pospešiti međucrkvenu i međureligijsku saradnju, a time i versku i nacionalnu toleranciju u Srbiji ali i u balkanskom okruženju, što bi posle svih dešavanja u poslednjih deset godina na ovim prostorima bio dobar i ohrabrujući pomak. To potvrđuje široka podrška koju je Nacrt ovoga zakona dobio od svih crkava i drugih verskih zajednica koje deluju na teritoriji Srbije.

5) Poseban zakon za restituciju imovine crkava i verskih zajednica ima svoje opravdanje i u tome što će on najbolje izraziti specifičnosti kod restitucije ove imovine i što se, po potrebi, lakše i brže može menjati i prilagođavati u toku primene.

U svakom slučaju, zakonodavac tek treba da zauzme stav o ovom pitanju.¹¹

3. Da li fizička lica treba da budu obveznici denacionalizacije?

Nema spora, ni u uporednom pravu, a ni u ovdašnjim nacrtima, da je obveznik sadašnji vlasnik, odnosno korisnik stvari koja je predmet

11 Više o Nacrtu Zakona o vraćanju imovine crkvama i verskim zajednicama i o razlozima za donošenje tog posebnog zakona videti u članku Ratka Slijepčevića "Svojinska restitucija crkvene imovine" – *Pravni život*, br. 12/2002.

restitucije, što, u našim uslovima, upućuje na državu kao većinskog vlasnika, kao i na druga pravna lica koja su u međuvremenu stekla nacionalizovanu imovinu.

Jedno od čestih i najvažnijih, posebno za javnost i građane, jeste pitanje: treba li obavezivati i fizička lica, kao što je učinio bivši crnogorski Zakon o pravednoj restituciji, koji je predviđao iseljavanje, u petogodišnjem periodu, sadašnjih vlasnika iz nacionalizovanih stanova, njihov povraćaj ranijim vlasnicima i, ujedno, obavezu države da iseljenim licima u istom roku obezbedi druge adekvatne stanove. Novi zakon iz 2004. godine ne sadrži takva ekstremna rešenja.

Obavezivanje sadašnjih stanara u nacionalizovanim stanovima bi stvorilo komplikovanu situaciju punu pravnih nedoumica, nesigurnosti i socijalnog naboja. Država, umesto da neposredno i o istom trošku sa ranijim vlasnicima razreši sporne imovinske odnose, uključila bi u ovaj problem i treća lica koja su savesno i zakonito stekla nacionalizovane nepokretnosti. Kao što su nacionalizacija i konfiskacija bile u protivnosti sa osnovnim ljudskim pravima, isto tako nema ni potpuno pravedne denacionalizacije, a još ako se denacionalizacijom uzurpiraju prava trećih savesnih lica – onda je ona potencijalni rasadnik novih nepravdi.

Dosadašnji nacrti zakona o denacionalizaciji u Srbiji ne konstituišu kao obveznike vraćanja fizička lica koja su zakoniti sticaoci nepokretnosti, već je u tom slučaju moguća dodela druge nepokretnosti ili isplata tržišne naknade. Fizičko lice, prema tim nacrtima, moglo bi biti obveznik restitucije samo onda ako stvar drži bez pravnog osnova ili ako je stvar steklo putem bezteretnog sticanja ili putem nezakonitog teretnog sticanja.

U uporednom pravu sadašnji legitimni vlasnici nekada nacionalizovane imovine imaju, po pravilu, zaštićen tretman. Slovenski Zakon o denacionalizaciji obavezuje pravna lica u čijoj se imovini nalaze stvari koje su predmet vraćanja, ali ne i fizička lica (član 51). Hrvatski Zakon, pored pravnih lica, obavezuje na restituciju i fizička lica (član 13), ali već kod denacionalizacije stanova (član 22) predviđa da stanovi na kojima postoji stanarsko pravo ne mogu biti predmet restitucije. To se, utoliko više, odnosi na stanove na kojima postoji vlasništvo fizičkih lica, tako da se ranijim vlasnicima, uz naknadu, daje pravo preče kupovine u slučaju prodaje tih stanova. Po makedonskom Zakonu zaštićeno je pravo vlasništva fizičkih lica koja su nacionalizovanu imovinu stekla pravnim poslom ili odlukom nadležnog organa (član 9. stav 1. tač. 2) i ta lica ne mogu biti obveznici vraćanja.

Obavezivanje trećih lica koja su zakonito i savesno stekla svojevremeno nacionalizovane nekretnine da iste vrate ranijim vlasnicima

protivi se temeljno pravnom principu o garantovanju stečenih prava. Smatramo, uz to, da je generalno obavezivanje fizičkih lica u smislu pre-seljavanja građana iz nacionalizovanih u druge “državne” stanove ne-praktično, teško provodivo i potencijalno nepravedno i da kao takvo ne bi trebalo biti prihvaćeno u budućem srpskom zakonu o denacionalizaciji.

4. Da li strani državljeni treba da budu korisnici denacionalizacije?

Korisnici denacionalizacije su raniji vlasnici – fizička i pravna lica, odnosno njihovi pravni sledbenici kojima je konfiskatorskim propisima, odnosno merama državne prinude oduzeta imovina bez naknade. U komparativnom zakonodavstvu i u domaćim nacrtima zakona često se na strani tih lica postavlja uslov državljanstva.

Tako, slovenački Zakon o denacionalizaciji predviđa da pravo na restituciju imaju sva fizička lica koja su u vreme oduzimanja imovine bila jugoslovenski državljeni ili im je to državljanstvo docnije priznato, što omogućava da i današnji stranci – bivši jugoslovenski državljeni, mogu u Sloveniji potraživati restituciju i obeštećenje. Crnogorski zakon ne postavlja bilo kakve nacionalne uslove.

Makedonski i hrvatski zakon su, pak, veoma rigidni, jer predviđaju da pravo na restituciju imaju samo makedonski, odnosno hrvatski državljeni, isključujući bilo kakva prava stranih državljanima.

Hrvatska je, međutim, pod pritiskom evropskih institucija i organizacija za ljudska prava bila primorana da svoj zakon izmeni, pa ga je u julu 2002. godine novelirala u pravcu poštovanja i restitucije vlasničkih prava svih onih kojima je imovina oduzeta, bez obzira na njihovo sadašnje državljanstvo. Ovom zakonskom novelom predviđeno je da zahtev za naknadu mogu podneti i raniji vlasnici-državljeni Republike Hrvatske koji na dan donošenja Zakona o denacionalizaciji iz 1997. godine nisu imali hrvatsko državljanstvo, kao i neke druge kategorije lica (izbeglice i drugi). Praktično, posle ove izmene zakona, svi raniji vlasnici kojima je u Hrvatskoj oduzeta imovina nakon 1945. godine imaju pravo na obeštećenje bez obzira što danas nemaju hrvatsko državljanstvo i bez obzira na svoj sadašnji status (stranci, apatriidi, izbeglice) i mesto gde borave.

Kako je ovom zakonskom izmenom otklonjena nepravedna diskriminacija ranijih vlasnika i konstituisana njihova nova prava, predviđen je i novi šestomesečni rok za podnošenje njihovih zahteva za naknadu oduzete imovine - koji je istekao 5. januara 2003. godine.

I Makedonija će, po svemu sudeći, kao članica Saveta Evrope i pretendent za ulazak u Evropsku uniju, morati da ublaži stroge uslove

za restituciju oduzete imovine i omogući i nedržavljanima Makedonije to svojinsko, odnosno odštetno pravo.

Nacrt zakona o denacionalizaciji koji su se do sada pojavili u Srbiji na različite načine uređuju ovo pitanje. Nacrti sačinjeni pod okriljem Ministarstva pravde iz juna 2001. i maja 2002. godine uslovjavaju restituciju državljanstvom korisnika prava u momentu donošenja zakona, a restituciju i obeštećenje stranaca vezuju za postojanje posebnog međudržavnog sporazuma, dakle za ugovorni reciprocitet. Uslov reciprocite predviđa i CUPS-ov Nacrt. Nacrt Lige za zaštitu privatne svojine ne sadrži posebne odredbe o strancima. Kopaonički Nacrt iz 1995. predviđa relevantnost jugoslovenskog državljanstva u vreme oduzimanja imovine, tako da restituciju i obeštećenje mogu potraživati i današnji stranci, bivši jugoslovenski državljeni. Na taj način kopaonički Nacrt prava stranaca utvrđuje u nivou prava koja im danas daju zakoni Slovenije i Hrvatske.¹²

Prema tome, postojeće zakonsko rešenje u Makedoniji znači da lica makedonskog državljanstva koja su se, nakon što im je imovina nacionalizovana, iselila u inostranstvo i tamo stekla strano državljanstvo, nemaju pravo na restituciju i obeštećenje. S druge strane, takva lica bi u Sloveniji, Crnoj Gori, Republici Srpskoj, a od jula 2002. i u Hrvatskoj, imala pravo na povraćaj imovine. Slično predviđa i Kopaonički Nacrt iz 1995. g. Praktično, to znači da po ovim potonjim zakonima, uključujući i kopaonički Nacrt, pripadnici nemačke nacionalnosti koji su posebno pogodjeni merama konfiskacije, agrarne reforme i nacionalizacije, imaju pravo na restituciju svoje imovine i obeštećenje, bez obzira na svoj današnji status stranaca.

5. Restitucija i/ili obeštećenje?

Pored dva osnovna oblika povraćaja imovine ranijim vlasnicima: vraćanje iste stvari u prirodnom (naturalnom) obliku i novčano obeštećenje, većina zakona o restituciji dozvoljava i kombinovanje ova dva oblika u različitim varijantama.

Povraćaj imovine u naturalnom obliku, predviđaju, kao prioritetan oblik restitucije, svi zakoni osim hrvatskog. Hrvatski zakon, pak, predviđa naknadu u novčanom obliku ili u vrednosnim papirima, a izuzetno dozvoljava naturalnu restituciju. Međutim, hrvatski Zakon ovaj izuzetak ipak dozvoljava u mnogim slučajevima. Širina i obim ovih mo-

12 Što se tiče stranaca – stranih fizičkih i pravnih lica kojima je posle Drugog svetskog rata u Jugoslaviji nacionalizovana imovina, njihov imovinski status je rešen posebnim međunarodnim bilateralnim sporazumima o obeštećenju, koje je FNRJ, odnosno SFRJ zaključila sa mnogim državama.

gućnosti potvrđuje da naturalna restitucija po hrvatskom Zakonu ipak nije izuzetak, kako je to načelno proglašavano u članu 1. u odredbi stava 2, koja je, uostalom, u julu 2002. godine i ukinuta.

Srpski nacrti stavljaju naturalnu restituciju u prvi plan, a ako ona nije moguća predviđa se isplata tržišne naknade u vidu kapitalskih udeła, akcija, obveznica, drugih hartija od vrednosti ili u novcu.

Novčano obeštećenje za oduzetu imovinu je zastupljeno u svim zakonima koji se bave pitanjem restitucije.

Novčana naknada u postupku restitucije se, pre svega, isplaćuje u hartijama od vrednosti, u vidu akcija, udeła i državnih obveznica. Isplata naknade u vidu novčane gotovine je retkost po ovim zakonima i odnosi se na neke socijalne kategorije građana. Ekonomija ni jedne države u tranziciji ne bi mogla da podnese teret isplate novčanog obeštećenja "u kešu" i zato su sve predvidele isplatu u vidu hartija od vrednosti koje dospevaju u određenom vremenskom periodu. Nemačka je taj period, za svoj istočni deo, odredila na 5 godina, a Makedonija na 30 godina, ali su obe predvidele isplatu naknade u obveznicama, s tim što država sa jačom ekonomskom snagom, kao što je Nemačka, može svoje obaveze brže ispuniti, pa je zato taj rok kraći.

Naknadu u obveznicama predviđaju svi zakoni. Tako, slovenačke obveznice su nominovane u nemačkim markama i isplatite u jednakim polugodišnjim ratama u roku od 20 godina sa kamatnom stopom od šest posto na godišnjem nivou.

Hrvatske obveznice glase na donosioca i isplatite su u kunama u jednakim polugodišnjim ratama u narednih 20 godina počev od 1. januara 2000. Imalac ovih obveznica može ih upotrebiti za kupovinu akcija ili udeła kojima raspolaže Hrvatski fond za privatizaciju. Po hrvatskom Zakonu (član 58), naknada koja se isplaćuje ranijem vlasniku je limitirana i ne može preći iznos od 3.700.000,00 kuna (oko 500.000 EUR).

Po Zakonu o denacionalizaciji Makedonije, naknada ranijim vlasnicima daje se u vidu beskamatnih obveznica na donosioca, koje su nominovane u nemačkim markama i izdaju se u apoenima od 50, 100, 500 i 1.000 DEM, dospevaju u rasponu do 30 godina.¹³

13 Republika Makedonija u tu svrhu izdaje obveznice u dve serije. *Obveznice serije "A"* pripadaju korisnicima naknade za koje su obezbeđene akcije, odnosno udeći po Zakonu o transformaciji preduzeća sa društvenim kapitalom i one su na izvestan način povlašćene jer se njihova vrednost tj. utvrđena naknada isplaćuje u visini 100%, dakle isplaćuju se u punom iznosu i naplata zastareva u roku od 10 godina od dana izdavanja obveznika. *Obveznice serije "B"* pripadaju svima ostalima i one su limitirane jer se isplaćuju u visini od 60% od utvrđenog iznosa naknade, ali ne više od 100.000 DEM. Ove obveznice se isplaćuju korisnicima u jednakim godišnjim ratama u narednih 30 godina, počev od 1. jula 2000.

Prema Zakonu o vraćanju imovine i obeštećenju Republike Srpske, novčana naknada određuje se i isplaćuje u konvertibilnim markama (1 KM = 1 DEM). Naknadu obezbeđuje Ministarstvo finansija u roku od 10 godina u deset jednakih godišnjih obroka

Srpski Nacrt Zakona o povraćaju imovine i obeštećenju iz maja 2002. godine predviđa da Republika Srbija izdaje obveznice koje glase na donosioca, nominovane u evrima a isplatite u jednakim dinarskim polugodišnjim ratama u roku od 10 godina, sa godišnjom kamatom od 6 posto.

Budući korisnici denacionalizacije u Srbiji, generalno i pojedinačno, protive se obeštećenju u državnim obveznicama, iako je to putanja denacionalizacije kojom su išle i sve druge, pa i mnogo bogatije zemlje.

Međutim, bez obzira na ranija loša iskustva naših građana sa bankarskim i novčanim sistemom i animozitet prema papirnim vrednosnicama, novčane obveznice za koje garantuje Republika Srbija biće realnost i u našem Zakonu o denacionalizaciji, i tu činjenicu treba prihvati.

6. Denacionalizacija – kad i kako?

Denacionalizacija po principu “odmah sad i odmah sve” nije moguća i nigde nije kao takva do sada viđena. Nemačka skoro 15 godina intenzivno vrši denacionalizaciju i tek je sad pri kraju konačnog razрешenja tog pitanja, Slovenija je u tom istom periodu rešila oko 80% zahteva. Hrvatska tek nekoliko procenata. A u tim državama rokovi za podnošenje zahteva su već uveliko istekli.¹⁴

Kako je restitucija proces komplikovaniji od samog čina oduzimanja imovine, gde je neophodna posebna stručnost, efikasnost i objektivnost, mnoge države su za tu potrebu ustanovile posebne organe. Tako je Nemačka obrazovala mrežu zemaljskih ureda (biroa) koji u svim stepenima rešavaju zahteve. Crnogorski zakon (član 28) i Zakon RS (član 27) predviđaju obrazovanje posebnih prvostepenih komisija za restituciju, a u drugom stepenu nadležnost poveravaju republičkim. Makedonija prvostepenu nadležnost daje Ministarstvu finansija – upravi za

14 *Rokovi za podnošenje zahteva za restituciju su različiti. Najduži rok predviđa Zakon Makedonije – tri godine od dana stupanja na snagu Zakona. Rok od dve godine predviđa srpski Nacrt, dok rok od 24 meseca (prvobitno bilo 18 meseci) predviđa slovenački Zakon o denacionalizaciji. Po crnogorskom Zakonu o pravednoj restituciji zahtevi se podnose u roku od 18 meseci od dana obrazovanja opštinskih komisija za restituciju. U Republici Srpskoj rok je jedna godina, a najkraći rok predviđa hrvatski Zakon – samo šest meseci od dana stupanja na snagu Zakona (novelom iz jula 2002. g. taj rok je produžen za neke kategorije korisnika).*

imovinskopravne poslove (lokalnoj jedinici prema mestu nalaženja nepokretne imovine, odnosno prema boravištu ranijeg vlasnika), a protiv rešenja tih organa žalba se može izjaviti Vladi Republike Makedonije. Hrvatska u prvom stepenu ustanavljava nadležnost imovinskopravnih službi u županijskim organima uprave, a protiv rešenja tih organa može se izjaviti žalba Ministarstvu pravosuđa Hrvatske. U Sloveniji zahteve za denacionalizaciju u prvom stepenu rešavaju opštinski organi uprave u čiju delatnost spada određena oblast (organi za poljoprivredu, za stambena pitanja, za privrednu), a u drugom stepenu istoimeni organi na republičkom nivou.

U pogledu nadležnosti, moguća su, dakako, različita rešenja. Najekonomičnije je, čini se, rešenje po kom bi u prvom stepenu odlučivali postojeći opštinski organi uprave nadležni za imovinskopravne odnose, uz saradnju sa drugim organima kojih se odnosno pitanje dotiče (organi za privrednu, finansije, kulturu, zaštitu životne okoline). Upravo ova disperzija interesa i merodavnost različitih organa da učestvuju u rešavanju pitanja povraćaja imovine, kao i specifičnost i obimnost predmeta koje treba rešavati, ukazuju i na drugo moguće rešenje – da se na opštinskom i okružnom nivou obrazuju posebni organi za sprovođenje denacionalizacije, kao što je to učinjeno u nekim drugim zemljama (npr. u Nemačkoj).¹⁵ U prilog obrazovanja posebnih specijalizovanih organa i ekonomičnosti takvog rešenja govori i činjenica da zakon o denacionalizaciji ima temporalni karakter, ali, s obzirom na iskustva drugih zemalja i komplikovanost pitanja koja se rešavaju, za očekivati je da će, u našim uslovima, zavisno od dinamike tranzicije i obima i dubine denacionalizacije, proces restitucije i obeštećenja trajati dvadeset pa i više godina.

Zakon o denacionalizaciji neće i ne može proizvoditi trenutna materijalna dejstva “ex lege”, kao što su svojevremeno dejstvovali zakoni o nacionalizaciji, koji su samim svojim stupanjem na snagu revidirali vlasničke odnose i po samom zakonu, od tog momenta, legitimnog vlasnika preobraćali u nevlasnika, na čije mesto je stupala država, nakon čega je donošenje rešenja o oduzimanju imovine imalo samo deklaratorni karakter. Zakon o nacionalizaciji računao je na “faktor iznenadenja”, koji bi onemogućio vlasnike da svoju imovinu sklone sa vidika vlasti i zametnu joj tragove, pa je napravio presek koji priznaje samo zatečeno stanje imovine u momentu stupanja zakona na snagu i njen istovremen prelaz na novog vlasnika, sa sličnim dejstvom koji ima momenat delacije u naslednom pravu.

15 U Nemačkoj je obrazovana posebna mreža organa, tzv. zemaljskih ureda, koji su odlučivali po zahtevima za denacionalizaciju, zapošljavajući u jednom momentu oko 5.000 ljudi, od kojih 500 pravnika.

Zakon o denacionalizaciji mora biti sprovođen u legalnoj proceduri, koja treba da se okonča donošenjem rešenja kojim se zahtev za povraćaj usvaja ili odbija kao neosnovan, uz sve uobičajene procesne mogućnosti i modalitete (odbačaj zahteva, prekid postupka itd.). Tek kad rešenje o povraćaju imovine (denacionalizaciji) postane pravnosnažno i izvršno, vlasnik će moći, ako ustreba i uz pomoć organa državne prinude, da dođe do svoje imovine. Za razliku od ondašnje države, koja se vršeći nacionalizaciju ponašala krajnje okrutno i bezobzirno, današnja država u sprovođenju denacionalizacije mora prema svim učesnicima da se ophodi legalistički i uviđavno, poštujući osnovna prava i slobode čoveka, bez obzira da li je reč o poveriocu ili dužniku, bivšem vlasniku ili sadašnjem korisniku, domaćem ili stranom državljaninu, titularu primarnih ili sekundarnih prava, ili zahtevima trećih lica. Kao što je već rečeno, ispravljanje starih nepravdi ne sme da se pretvori u stvaranje novih nepravdi.

Zaključak

Zakonodavac u Srbiji, iako poslednji u Evropi rešava pitanje denacionalizacije, ima jednu utešnu prednost: može da komparativno koristi zakonodavna rešenja drugih zemalja u tranziciji, kao i njihova dosadašnja iskustva u implementaciji zakona o denacionalizaciji. U delikatnom procesu denacionalizacije, imovina trećih savesnih lica treba da uživa punu zaštitu, tako da fizička lica kao savesni i zakoniti sticaoci nacionalizovane imovine ne smeju doći pod udar tog zakona. Bivši državljeni Jugoslavije i Srbije kojima je nacionalizovana imovina, ne bi smeli sada, samo zato što su u međuvremenu prešli u strano državljanstvo, da budu isključeni iz postupka restitucije i obeštećenja, jer bi time bezrazložno bili dovedeni u neravnopravan položaj u odnosu na druge bivše vlasnike. Naturalna restitucija treba da ima prednost u odnosu na obeštećenje, ali su prihvatljivi i različiti modaliteti restitucije i obeštećenja. U svakom slučaju, denacionalizacija koja se zasniva na principima pravičnosti ne bi smela da stvara ili generira nove nepravde.

Prema iskustvima drugih, neophodni faktori za sprovođenje denacionalizacije su: politička svest, ekonomска моћ, socijalna podrška, pravna regulativa i adekvatna organizacija države. Kada se svi ovi činioci steknu odjednom, moći će da se smatra da je pitanje restitucije i obeštećenja skinuto s dnevnog reda, te da je sve dalje stvar proceduralne tehnike i profesionalne rutine. Očigledno je, s obzirom na vidljivo kašnjenje, da Srbija nema vremena da čeka kumulaciju tih faktora, već treba da manifestuje političku odlučnost da reši pitanje denacionalizacije i da odmah privremeno zabrani dalji promet nacionalizovanih nepokretnosti i istovremeno pristupi evidenciji nacionalizovane imovine i

donese Zakon o restituciji i obeštećenju, pa makar on imao odložno dejstvo i duži "grejs" period za realizaciju prava potražilaca nacionalizovane imovine.

Vladimir Todorović

**DENATIONALISATION IN SERBIA
– DE LEGE FERENDA**

Summary

Denationalisation has been discussed in Serbia for almost a decade now and several unofficial drafts laws on denationalisation emerged and the possible legal solution of a future law have been discussed. The discussion has focused on the following questions: compatibility of denationalisation and privatisation, status and solvency of debtor, status and legitimacy of a user, the legal basis of denationalisation, modalities of restitution and compensation, credibility of securities in our circumstances, dynamic of restitution and compensation, status of third persons, including the problem of acquired rights, procedure of property restitution, and compensation, competences of authorities, as well as other numerous substantial and procedural issues of importance for the adoption and implementation of any future law. According to the experiences of others, the necessary factors for implementation of denationalisation are the following: political consciousness, economic power, social support, legal rules and adequate organisation of the state. When all these factors are fulfilled at the same time, it can be concluded that the issue of restitution and compensation is taken off the agenda and thus, only the questions of procedural technique and professional routine remain. It is evident that due to the obvious delay Serbia does not have time to wait for the cumulating of these factors. Serbia should show the political determination to solve the issue of denationalisation and prohibit immediately further selling of expropriated real estates and, at the same time, begin to compile records of expropriated property and pass a Law on the restitution and compensation.

Key words: privatisation, denationalisation, restitution, compiling records of expropriated property, acquired rights, models of compensation, procedure of property restitution and compensation, Law on restitution and compensation.

PRILOZI

NACRT ZAKONA O VRAĆANJU ODUZETE IMOVINE I OBEŠTEĆIVANJU ZA ODUZETU IMOVINU

Glava I: OSNOVNE ODREDBE

Predmet zakona

Član 1.

Ovim zakonom uređuju se uslovi, način i postupak vraćanja imovine i obeštećivanja za imovinu na teritoriji Republike Srbije koja je, ne poštujući ljudsko pravo na svojinu, iz ideoloških razloga oduzeta i pretvorena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu, u periodu od 9. marta 1945. godine do 4. novembra 1995. godine:

- 1) primenom propisa, na osnovu pojedinačnog pravnog akta donetog u skladu ili protivno tada važećim propisima, ili bez pojedinačnog pravnog akta;
- 2) na osnovu pravnog posla zaključenog bez slobodne volje vlasnika da se odrekne prava svojine ili ga ustupi;
- 3) bez pravnog osnova.

Korisnici

Član 2.

(1) Pravo na vraćanje imovine, odnosno na obeštećenje za oduzetu imovinu imaju, bez obzira na državnu pripadnost, fizičko lice kome je u skladu sa članom 1. ovog zakona oduzeta imovina, odnosno njegovi naslednici, zadužbina, odnosno njeni pravni sledbenici, kao i crkve i druge verske zajednice, odnosno njihovi pravni sledbenici (u daljem tekstu: korisnici).

(2) Zadužbina se izjednačava sa fizičkim licem, osim ako je drugčije određeno ovim zakonom.

(3) Korisnik koji nema pravo na vraćanje ima pravo na obeštećenje po odredbama ovog zakona.

(4) Strani državljanin može biti korisnik pod uslovom uzajamnosti.

(5) Smatra se da postoji uzajamnost sa državom koja nije propisala pravo na vraćanje, odnosno obeštećenje shodno normama propisanim ovim zakonom, ako domaći državljanin može da stekne pravo svojine na nepokretnosti u toj državi.

Obveznici vraćanja i obeštećenja

Član 3.

(1) Obveznik vraćanja imovine je, pod uslovima određenim ovim zakonom, fizičko i pravno lice koje ima pravo svojine, odnosno pravo raspolažanja sa stvari koja je predmet vraćanja.

(2) Obveznik obeštećenja je Republika Srbija.

Predmet vraćanja

Član 4.

Korisniku se, pod uslovima određenim ovim zakonom, vraća pravo svojine na nepokretnoj stvari, a od svojine na pokretnim stvarima – pravo svojine na stvari koja se, u skladu sa zakonom, smatra umetničkim delom (u daljem tekstu: predmet vraćanja).

Predmet obeštećenja

Član 5.

Korisnik se, pod uslovima određenim ovim zakonom, obeštećuje za svojinu na nepokretnoj stvari, osnivački ulog u preduzeću, a od pokretnih stvari, za individualno određenu stvar koja za korisnika ima posebnu vrednost (afekcione vrednost), kao i za umetničko delo koje je sastavni deo zbirke javnog muzeja, galerije ili druge srodne ustanove (u daljem tekstu: predmet obeštećenja).

Primena drugih propisa

Član 6.

(1) Ovim zakonom se ne dira u primenu drugih propisa o zaštiti prava svojine.

(2) Lice kome je pravo svojine oduzeto bez pravnog osnova, može to pravo da ostvaruje po propisima o zaštiti prava svojine ili po ovom zakonu.

Primena odredbi Zakona o opštem upravnom postupku

Član 7.

U postupku vraćanja, odnosno obeštećenja primenjuju se odredbe zakona kojim se uređuje opšti upravni postupak, ako ovim zakonom nije drukčije određeno.

Redosled ostvarivanja prava

Član 8.

(1) Ako je pravo svojine na istom predmetu vraćanja oduzimano više puta, pravo svojine vraća se onom korisniku kome je prvo oduzeto, dok ostali korisnici imaju pravo na obeštećenje.

(2) Ako je građevinska parcela gradskog građevinskog zemljišta obrazovana od više parcella ili delova parcella različitih vlasnika, pravo svojine na građevinskoj parcelli vraća se onom korisniku kome je pripadala najveća parcella ili najveći deo parcele, dok ostali korisnici imaju pravo na obeštećenje.

(3) Ako su u slučaju iz stava 2. ovog člana korisnici imali u svojini parcele ili delove parcella iste veličine, pravo svojine na građevinskoj parcelli vraća se onom korisniku čije je pravo svojine ranije prestalo, a u slučaju istovremenog prestanka, vraća se onom ko je ranije podneo zahtev.

Sukob osnova

Član 9.

Korisnik koji ima pravo da, po različitim osnovima, zahteva vraćanje prava svojine ili obeštećenje za isti predmet vraćanja, može to pravo da ostvari samo po jednom osnovu.

Lica kojima se ne vraća pravo svojine, odnosno koja se ne obeštećuju

Član 10.

(1) Pravo na obeštećenje za oduzetu imovinu nema lice kome je, do dana stupanja na snagu ovog zakona, na ime naknade za oduzetu imovinu priznato više od jedne polovine njene vrednosti.

(2) Pravo na vraćanje, kao ni pravo na obeštećenje za oduzetu imovinu nema lice koje je:

- 1) do dana stupanja na snagu ovog zakona za oduzetu imovinu dobilo nepokretnost na ime naknade;
- 2) za koje je obavezu obeštećenja preuzela strana država po osnovu međunarodnog ugovora;
- 3) obeštećeno ili mu je pravo na obeštećenje priznato pravnom normom strane države i bez postojanja međunarodnog ugovora.

Nepokretnosti koje se ne vraćaju

Član 11.

Ne vraća se pravo svojine na nepokretnostima koje nisu u državnoj svojini, a koje su na dan stupanja na snagu ovog zakona u svojini:

- 1) fizičkog lica;
- 2) pravnog lica, ako je pravo svojine stečeno teretnim pravnim poslom uz naknadu koja dostiže bar jednu polovinu vrednosti ili održajem, na javnom nadmetanju u postupku prinudnog izvršenja ili po drugom osnovu sticanja koji ne zavisi od prava svojine ranijeg vlasnika.

Zemljište koje se ne vraća

Član 12.

Ne vraća se pravo svojine na zemljištu koje služi:

- 1) vojnim objektima, odnosno objektima koji su namenjeni odbrani zemlje;

2) objektima koje su u vlasništvu, odnosno koje koriste državni organi domaće ili strane države ili organi teritorijalne autonomije ili lokalne samouprave;

3) objektima namenjenim za vršenje delatnosti koje se po zakonu finansiraju iz budžeta;

4) objektima, uređajima ili instalacijama zajedničke komunalne potrošnje, kao što su: put u državnoj ili društvenoj svojini; pruga; objekat za proizvodnju vode ili preradu otpadnih voda; objekat za proizvodnju električne ili toplotne energije; objekat za skladištenje ili preradu otpada;

5) dobrima koja se, u smislu zakona, smatraju kulturnim dobrima ili dobrima u opštoj upotrebi

Zakup, službenosti, hipoteka

Član 13.

(1) Stvarna službenost ne prestaje vraćanjem prava svojine na nepokretnosti, dok se lična službenost gasi.

- (2) Vraćanjem prava svojine na nepokretnosti ne prestaje hipoteka.
- (3) U slučaju iz stava 2. ovog člana, korisnik ima pravo da, umesto vraćanja, zahteva obeštećenje po odredbama ovog zakona.
- (4) Vraćanjem prava svojine ne prestaje zakup upisan u zemljišnoj knjizi ili katastru nepokretnosti, a trajao je najmanje šest meseci do stupanja na snagu ovog zakona.

Poreske i druge obaveze i poreska oslobođenja

Član 14.

- (1) Poreska obaveza po osnovu vraćanja imovine u skladu sa ovim zakonom uređuje se posebnim zakonom.
- (2) Poresko oslobođenje za imovinu vraćenu u skladu sa ovim zakonom uređuje se poreskim zakonima.

Stvarna i mesna nadležnost

Član 15.

Postupak vraćanja imovine i obeštećivanja sprovodi, po zahtevu korisnika, opštinska, odnosno gradska uprava (imovinsko-pravna služba), na čijoj teritoriji korisnik ima prebivalište, ako ovim zakonom nije drugčije propisano.

Glava II: PRAVA I OBAVEZE KORISNIKA KOJI NEMA NI SVOJINU NI DRŽAVINU NA PREDMETU VRAĆANJA

Prava korisnika

Član 16.

Korisniku koji nema ni svojinu ni državinu na predmetu vraćanja, vraća se svojina i državina, odnosno daje se obeštećenje pod uslovima propisanim ovom glavom.

1) Gradsko građevinsko zemljište

Vraćanje gradskog građevinskog zemljišta

Član 17.

- (1) Neizgrađeno gradsko građevinsko zemljište vraća se u svojinu i državinu korisniku - fizičkom licu.
- (2) Izgrađeno gradsko građevinsko zemljište, odnosno zemljište koje je privедено nameni vraća se u svojinu korisniku - fizičkom licu.

Prava vlasnika objekta na gradskom građevinskom zemljištu

Član 18.

(1) Vraćanjem korisniku prava svojine na izgrađenom gradskom građevinskom zemljištu ne prestaje pravo svojine vlasnika objekta izgrađenog na tom zemljištu.

(2) Vlasnik objekta zadržava ovlašćenje korišćenja zemljišta kakvo je imao u času vraćanja svojine na zemljištu.

(3) Između vlasnika zemljišta i vlasnika objekta uspostavlja se zakupni odnos koji traje dok postoji objekat.

(4) U slučaju uništenja objekta, vlasnik objekta ima pravo da, u skladu sa urbanističkim uslovima, izgradi novi objekat.

Prava korisnika neizgrađenog gradskog građevinskog zemljišta

Član 19.

(1) Posle vraćanja korisniku prava svojine na neizgrađenom gradskom građevinskom zemljištu, zatečeno pravo građenja i ovlašćenje korišćenja traju do isteka roka određenog za izgradnju objekta, a ako rok za izgradnju nije određen, najduže pet godina od dana stupanja na snagu ovog zakona.

(2) Ako objekat nije izgrađen u roku određenom za izgradnju, prestaje pravo korišćenja gradskog građevinskog zemljišta, ako se sa vlasnikom zemljišta ne ugovori drugiče.

(3) Izuzetno od stava 2. ovog člana, ako se na gradskom građevinskom zemljištu nalazi objekat za koji nije izdato odobrenje za upotrebu, a koji se koristi za stanovanje ili obavljanje registrovane delatnosti, pravo korišćenja traje sve do dana rušenja, odnosno uklanjanja nelegalno izgrađenog objekta, u skladu sa propisima.

(4) Odredbom iz stava 3. ovog člana ne dira se u primenu propisa o legalizaciji bespravno podignutih objekata.

Predaja zemljišta u državinu vlasnika

Član 20.

Lice koje koristi gradsko građevinsko zemljište dužno je da, u slučaju prestanka ovlašćenja korišćenja, pred zemljište u državinu vlasnika.

Zakupnina

Član 21.

(1) Vlasnik objekta dužan je da vlasniku zemljišta plaća zakupninu u visini naknade propisane za korišćenje građevinskog zemljišta u vreme vraćanja zemljišta.

(2) Vlasnik zemljišta može da zahteva povećanje zakupnine iz stava 1. ovog člana u skladu sa povećanjem naknade koje utvrđuje nadležni organ u skladu sa zakonom kojim se uređuje građevinsko zemljište, ako je prethodno pismeno ponudio vlasniku objekta da zemljište kupi po tržišnim uslovima.

Pravo preče kupovine

Član 22.

(1) Po pravilima koja važe za pravo preče kupovine suvlasnika, vlasnik objekta ili posebnog dela objekta ima pravo preče kupovine gradskog građevinskog zemljišta, a vlasnik gradskog građevinskog zemljišta ima pravo preče kupovine objekta, odnosno dela objekta.

(2) Vršenjem prava preče kupovine zemljišta ne dira se u pravo vlasnika zemljišta da zadrži pravo susvojine na zemljištu srazmerno vrednosti njegovog posebnog dela objekta.

2) Ostalo građevinsko zemljište

Vraćanje ostalog građevinskog zemljišta

Član 23.

(1) Neizgrađeno ostalo građevinsko zemljište u državnoj svojini, odnosno zemljište koje nije privедено nameni, vraća se u svojinu i državinu korisniku – fizičkom licu.

(2) Izgrađeno ostalo građevinsko zemljište, odnosno zemljište koje je privедено nameni, vraća se u svojinu korisniku - fizičkom licu, ako je u vreme stupanja na snagu ovog zakona za to zemljište postojala obaveza plaćanja naknade za korišćenje građevinskog zemljišta.

Primena pravila o gradskom građevinskom zemljištu

Član 24.

Na odnose između vlasnika ostalog građevinskog zemljišta i vlasnika objekta primenjuju se odredbe čl. 19 - 22. ovog zakona.

3) Poljoprivredno zemljište, šuma i šumsko zemljište

Vraćanje poljoprivrednog zemljišta, šuma i šumskog zemljišta

Član 25.

(1) Poljoprivredno zemljište, šuma i šumsko zemljište vraća se crkvi i verskoj zajednici.

(2) Pravo na vraćanje iz stava 1. ovog člana priznaje se, na njen zahtev, organizacionoj jedinici crkve, odnosno verske zajednice, kojoj poljoprivredna proizvodnja predstavlja način obezbeđenja sredstava za zadovoljenje životnih potreba članova te organizacione jedinice.

(3) Šuma i šumsko zemljište koje je, na dan stupanja na snagu ovog zakona, u državnoj ili društvenoj svojini vraća se fizičkom licu.

Sporazum o vraćanju prava svojine

Član 26.

(1) Ako se pravo svojine u smislu člana 25. ovog zakona ne vraća iz razloga navedenih u čl. 11. i 12. ovog zakona, vraćanje prava svojine uređuje se sporazumom između korisnika i Republike Srbije.

(2) Ministarstvo nadležno za poslove finansija i ekonomije (u daljem tekstu: Ministarstvo) obrazuje komisiju za vođenje pregovora i pripremu nacrta sporazuma iz stava 1. ovog člana.

(3) Sporazum iz stava 1. ovog člana, u ime Republike Srbije, zaključuje direktor Republičke direkcije za imovinu Republike Srbije, odnosno lice koje on ovlasti, u roku od 15 dana od dana prijema nacrta sporazuma iz stava 2. ovog člana.

(4) Ako sporazum iz stava 1. ovog člana ne bude zaključen u roku od jedne godine od dana podnošenja zahteva, korisnik ima pravo na obeštećenje po odredbama ovog zakona.

4) Pokretne stvari

Pravo na vraćanje

Član 27.

Pokretna stvar iz člana 4. ovog zakona vraća se korisniku.

5) Obeštećenje

Pravo na obeštećenje

Član 28.

Korisnik koji po odredbama ove glave nema pravo na vraćanje, ima pravo na obeštećenje po odredbama ovog zakona.

**Glava III : PRAVA I OBAVEZE KORISNIKA KOJI
NEMA SVOJINU, A IMA DRŽAVINU
NA PREDMETU VRAĆANJA**

Prava korisnika

Član 29.

Korisniku koji nema svojinu, a ima državinu na predmetu vraćanja, vraća se svojina pod uslovima propisanim ovim zakonom.

Pravo na vraćanje prava svojine

Član 30.

(1) Fizičkom licu koje ima državinu na predmetu vraćanja, na dan stupanja na snagu ovog zakona, kao i godinu dana pre toga, vraća se, na njegov zahtev, pravo svojine na predmetu vraćanja u postupku vraćanja određenom ovim zakonom.

(2) Ako je samo neki od naslednika u državini, i ostali naslednici se, od dana stupanja na snagu ovog zakona, smatraju držaocima u smislu stava 1. ovog člana.

(3) Naslednik koji je na dan stupanja na snagu ovog zakona imao državinu na predmetu vraćanja, ima pravo otkupa udela ostalih suvlasnika po odredbama propisanim za fizička lica iz člana 32. stav 2. ovog zakona, kao i ostala prava koja tim licima pripadaju po ovom zakonu.

Crkve i verske zajednice

Član 31.

(1) Organizacionoj jedinici crkve, odnosno verske zajednice koja ima svojstvo stranke u postupku i kojoj je poljoprivredna proizvodnja način obezbeđenja sredstava za zadovoljenje životnih potreba, na njen zahtev, vraća se poljoprivredno zemljište, šuma i šumsko zemljište, u postupku vraćanja određenom ovim zakonom, u meri koja predstavlja osnov za obezbeđenje sredstava za zadovoljenje životnih potreba članova te organizacione jedinice.

(2) Smatra se da poljoprivredno zemljište, šuma i šumsko zemljište, zadovoljava životne potrebe organizacione jedinice crkve, odnosno verske zajednice iz stava 1. ovog člana, ako se njegovom upotreboom ostvaruje katastarski

prihod u visini od 10.000 dinara godišnje, utvrđen primenom propisa za utvrđivanje visine katastarskog prihoda koji važe na dan stupanja na snagu ovog zakona.

(3) Poljoprivredno zemljište, šuma i šumsko zemljište, koje je u državini organizacione jedinice crkve, odnosno verske zajednice, na dan stupanja na snagu ovog zakona, uračunava se u maksimum određen stavom 2. ovog člana, u postupku koji se sprovodi u skladu sa odredbama ovog zakona.

Glava IV: PRAVA I OBAVEZE KORISNIKA KOJI IMA SVOJINU, A NEMA DRŽAVINU NA PREDMETU VRAĆANJA

Prava i obaveze vlasnika stana

Član 32.

Fizičko lice, odnosno zadužbina koja ima pravo svojine na stanu na kome postoji pravo zakupa po Zakonu o stanovanju ("Službeni glasnik RS", br. 50/92, 76/92, 84/92, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 47/94, 48/94, 44/95, 49/95, 16/97, 46/98 i 26/2001), ima pravo na obeštećenje u visini od 60% tržišne vrednosti stana na dan podnošenja zahteva za obeštećenje, pod uslovima određenim ovim zakonom.

(1) Fizičko lice, odnosno zadužbina iz stava 1. ovog člana, obavezna je da, na zahtev zakupca po Zakonu o stanovanju, kao kupca, zaključi ugovor o kupoprodaji stana.

(2) Visinu kupoprodajne cene iz stava 2. ovog člana odrediće rešenjem organ iz člana 15. ovog zakona u visini od 40% tržišne cene stana na dan podnošenja zahteva za obeštećenje, ako postupak obeštećenja u smislu stava 1. ovog člana nije pravnosnažno okončan, a ako jeste izdaće uverenje o visini kupoprodajne cene.

Prava i obaveze zakupca

Član 33.

(1) Zakupac po Zakonu o stanovanju na stanu iz člana 32. ovog zakona može od vlasnika stana da zahteva zaključenje ugovora o kupoprodaji, u roku od godinu dana od dana stupanja na snagu ovog zakona.

(2) Zakupac koji je pokrenuo ili najkasnije u roku od jedne godine od dana stupanja na snagu ovog zakona pokrene postupak za donošenje rešenja koje zamenjuje ugovor o zakupu po odredbama Zakona o stanovanju može, u roku od jedne godine od dana pravnosnažnosti rešenja koje zamenjuje ugovor o zakupu, da zahteva od vlasnika stana zaključenje ugovora o kupoprodaji stana.

(3) Ugovor iz st. 1. ili 2. ovog člana zaključuje se u roku od 30 dana od dana prijema zahteva.

(4) Ako vlasnik stana ne zaključi ugovor u roku iz stava 3. ovog člana, zakupac ima pravo da traži od suda da u vanparničnom postupku doneše rešenje koje zamenjuje ugovor o kupoprodaji stana.

(5) Predlog za pokretanje vanparničnog postupka iz stava 4. ovog člana može se podneti u roku od tri meseca od dana isteka roka za zaključenje ugovora predviđenog u stavu 3. ovog člana.

(6) Ako zakupac ne podnese vlasniku zahtev za zaključenje ugovora u roku iz stava 1. ovog člana ili ne pokrene vanparnični postupak iz stava 4. ovog člana, ima pravo da nastavi sa korišćenjem stana ako sa vlasnikom stana zaključi ugovor o zakupu po opštim propisima koji važe za ugovore o zakupu.

(7) Zakupac koji ne zaključi ugovor o zakupu iz stava 6. ovog člana, odnosno ne pokrene vanparnični postupak, smatra se bespravno useljenim licem.

Vlasnik koji nema pravo na obeštećenje

Član 34.

(1) Pravo na obeštećenje iz člana 32. stav 1. ovog zakona nema vlasnik stana koji je pravo svojine na stanu stekao kupovinom stana na kojem je na dan zaključenja kupoprodajnog ugovora postojalo stanarsko pravo, odnosno pravo zakupa po Zakonu o stanovanju.

(2) Pravo na obeštećenje iz člana 32. stav 1. ovog zakona nema vlasnik stana, ako je on ili njegov pravni prethodnik, da bi stekao stanarsko pravo na drugom stanu, davaocu tog stana na korišćenje prepustio na korišćenje stan na kojem ima pravo svojine.

Pravo zakupca na kredit

Član 35.

(1) Republika Srbija obezbediće kreditiranje za zakupca, pod uslovima povoljnijim od tržišnih uslova za stambene kredite i sa periodom otplate od najmanje 20 godina, ako davalac kredita i zakupac ne ugovore drukčije.

(2) Smatra se da su uslovi povoljniji ako je kreditna kamatna stopa niža za najmanje 1% na godišnjem nivou u odnosu na najnižu kamatnu stopu u mesecu u kojem se stan nalazi.

(3) Davanje kredita zakupcu može se usloviti jedino hipotekom na stanu koji kupuje.

Garancija države

Član 36.

(1) Ako Republika Srbija ne obezbedi kreditne linije u smislu člana 35. stav 1. ovog zakona, zakupac ima pravo da zahteva obezbeđenje sredstava od Republike Srbije.

(2) Prinudno izvršenje isplate kupoprodajne cene iz člana 32. stav 3. ovog zakona vlasnik stana nema pravo da zahteva pre nego što se zakupcu obezbedi kredit na način propisan ovim zakonom.

Glava V: OBEŠTEĆENJE

Visina obeštećenja

Član 37.

Visina obeštećenja utvrđuje se u zavisnosti od visine osnovice obeštećenja na način utvrđen ovim zakonom.

Osnovica obeštećenja

Član 38.

(1) Osnovicu obeštećenja predstavlja tržišna vrednost predmeta obeštećenja na dan podnošenja zahteva, ako ovim zakonom nije drukčije propisano.

(2) U slučaju oduzimanja po osnovu eksproprijacije, osnovicu obeštećenja predstavlja polovina tržišne vrednosti eksproprijsane nepokretnosti prema stanju u momentu eksproprijacije.

(3) U slučaju oduzimanja preduzeća, osnovicu obeštećenja čini nominalna vrednost osnivačkog uloga, valorizovana do dana podnošenja zahteva, u skladu sa aktom koji donosi ministar nadležan za poslove finansija i ekonomije.

(4) Visina osnovice obeštećenja utvrđuje se pribavljanjem procene tržišne vrednosti od organa nadležnog za utvrđivanje poreza na prenos apsolutnih prava, po propisima kojima se uređuje utvrđivanje osnovice poreza na prenos apsolutnih prava.

(5) Ako korisnik ostvaruje pravo na obeštećenje po više osnova, osnovica obeštećenja utvrđuje se kao zbir svih osnovica po osnovu kojih korisniku pripada pravo na obeštećenje.

(6) Ako je postupak obeštećenja pravноснаžno okončan u odnosu na određenu imovinu, pravo na obeštećenje priznaje se korisniku u visini razlike između obeštećenja koje mu je priznato u pravноснаžno okončanom postupku i obeštećenja primenom osnovice obeštećenja koja predstavlja zbir osnovica obeštećenja iz ranije okončanog postupka i osnovice obeštećenja za oduzetu imovinu koja nije bila obuhvaćena ranijim rešenjem.

Visina obeštećenja

Član 39.

(1) Korisnik koji je izgubio državinu do 15. maja 1945. godine ima pravo na obeštećenje u zavisnosti od visine osnovice, u skladu sa posebnim zakonom.

(2) Korisnik koji je izgubio državinu do 15. maja 1945. godine, a pravноснаžno je rehabilitovan i korisnik koji je izgubio državinu posle 15. maja 1945. godine, ima pravo na obeštećenje u zavisnosti od visine osnovice, u skladu sa posebnim zakonom.

Način i dinamika obeštećenja

Član 40.

Organ ovlašćen za stavljanje klauzule izvršnosti izdaje nalog za isplatu obeštećenja ili korisniku izdaje obveznice Republike Srbije koje glase na dinarsku vrednost izraženu u evrima, prema kursu na dan isplate, sa rokom dospelosti od najduže 15 godina.

**Glava VI: POSEBNE ODREDBE ZA KORISNIKE KOJIMA
JE PRESTALO PRAVO SVOJINE NA OSNOVU ODLUKE
O KONFISKACIJI, POJEDINAČNOG AKTA DONETOG
PROTIVNO TADA VAŽEĆIM PROPISIMA, RUŠLJIVOGL
PRAVNOG POSLA, EKSPROPRIJACIJE I ZAKONA
O ISPITIVANJU POREKLA IMOVINE**

Konfiskacija

Član 41.

Korisnik kome je odlukom o konfiskaciji pravo svojine na nepokretnosti prestalo tako što je prešlo u opštenarodnu, državnu ili društvenu svojinu, ima pravo na vraćanje svojine, odnosno obeštećenje pod uslovima određenim ovim zakonom, a na osnovu odluke donete u postupku primene propisa o rehabilitaciji, odnosno ukidanja odluke o konfiskaciji.

Protivpravni pojedinačni akti

Član 42.

(1) Korisnik kome je pravo svojine prestalo na osnovu pojedinačnog akta donetog protivno tada važećim propisima ima pravo na obeštećenje pod uslovima određenim ovim zakonom, a na osnovu odluke o stavljanju pojedinačnog akta van snage.

(2) Korisnik iz stava 1. ovog člana, čije je pravo svojine prestalo na osnovu sudske odluke može, u roku od dve godine od dana stupanja na snagu ovog zakona, podneti zahtev za ispitivanje zakonitosti pravnosnažne odluke iz razloga propisanih odredbama o zahtevu za zaštitu zakonitosti iz Zakona o parničnom postupku (“Službeni list SFRJ”, br. 4/77, 36/77, 36/80, 58/84, 74/87, 57/89, 20/90, 27/90, 35/91, “Službeni list SRJ”, br. 27/92, 31/93, 24/94, 12/98, 15/98 i 3/2002).

Eksproprijacija

Član 43.

(1) Korisnik kome je rešenjem o eksproprijaciji prestalo pravo svojine na nepokretnosti bez naknade koja dostiže bar jednu polovinu vrednosti na dan isplate, a koji nije dobio na ime naknade pravo svojine na drugoj nepokretnosti, pravo korišćenja građevinskog zemljišta u društvenoj svojini, odnosno stinarsko pravo na stanu u društvenoj svojini koji je korisnik mogao da otkupi po odredbama Zakona o stanovanju, ima pravo na obeštećenje pod uslovima određenim ovim zakonom.

(2) Korisnik iz stava 1. ovog člana nema pravo na obeštećenje, ako je naknada za eksproprijsanu imovinu utvrđena sporazumom.

Ispitivanje porekla imovine

Član 44.

Korisnik kome je po osnovu rešenja o ispitivanju porekla imovine prestalo pravo svojine na nepokretnosti, ima pravo na obeštećenje pod uslovima određenim ovim zakonom.

Manjivi pravni poslovi

Član 45.

(1) Korisnik kome je pravo svojine na nepokretnosti prestalo tako što je prešlo u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu, na osnovu pravnog posla zaključenog usled prinude, pretnje ili prevare, bez naknade ili uz naknadu manju od polovine vrednosti, kao i korisnik iz člana 43. stav 1. ovog zaka-na koji je zaključio sporazum o utvrđivanju naknade za eksproprijsanu imovinu, ima pravo na obeštećenje pod uslovima određenim ovim zakonom, na osnovu sudske odluke kojom se utvrđuje postojanje mana volje prilikom zaključenja pravnog posla.

(2) Sudskom odlukom iz stava 1. ovog člana utvrđuje se isključivo postojanje mana volje kao razloga nevažnosti prilikom zaključenja pravnog posla iz stava 1. ovog člana, bez stavljanja pravnog posla van snage.

(3) Korisnik iz stava 1. ovog člana, čiji je zahtev nadležni organ u celosti ili delimično odbio pravnosnažnom odlukom donetom do dana stupanja na snagu ovog zakona, može u roku od dve godine od dana stupanja na snagu ovog zakona podneti zahtev za ponavljanje postupka iz razloga propisanih odredba-ma za ponavljanje postupka iz Zakona o parničnom postupku, odnosno zahtev za ispitivanje zakonitosti pravnosnažne odluke iz razloga propisanih odredba-ma o zahtevu za zaštitu zakonitosti iz Zakona o parničnom postupku.

Oduzimanje bez pravnog osnova

Član 46.

(1) Korisnik čija je imovina oduzeta bez pravnog osnova, a čiji je zahtev za vraćanje odbijen pravnosnažnom sudskom odlukom iz razloga što je drugo lice steklo pravo svojine na toj imovini, ima pravo na obeštećenje po odredba-ma ovog zakona.

(2) Ako sudska odluka iz stava 1. ovog člana postane pravnosnažna po isteku roka od 18 meseci od dana stupanja na snagu ovog zakona, zahtev za obeštećenje može se podneti u roku od šest meseci od dana pravnosnažnosti sudske odluke.

Glava VII: POSTUPAK

Pokretanje postupka

Član 47.

(1) Postupak se pokreće podnošenjem zahteva nadležnoj opštinskoj, odnosno gradskoj upravi (imovinsko-pravna služba).

(2) Strani državljeni i lica sa prebivalištem u inostranstvu predaju zahtev nadležnom diplomatsko-konzularnom predstavništvu.

(3) Zahtev podnosi lice čija je imovina oduzeta, a ako to lice nije živo – naslednik, odnosno lice koje bi moglo biti naslednik po zakonu ili testamentu.

(4) Mesno nadležan organ je organ na čijem području lice čija imovina je oduzeta ima prebivalište na dan stupanja na snagu ovog zakona, a ako to lice nije živo – organ na čijem području je imalo poslednje prebivalište na teritoriji Republike Srbije.

(5) Ako u slučaju iz stava 2. ovog člana lice čija je imovina oduzeta ne-ma prebivalište, niti ga je u vreme smrti imalo na teritoriji Republike Srbije ili se prebivalište nalazi na području na kojem organi Republike Srbije ne vrše vlast, Ministarstvo će odrediti mesno nadležan organ za rešavanje po zahtevu, imajući u vidu načelo ekonomičnosti postupka.

Rok za podnošenje zahteva

Član 48.

(1) Zahtev se podnosi u roku od dve godine od dana stupanja na snagu ovog zakona.

(2) Ako je imovina oduzeta u postupku konfiskacije, a istekao je rok iz stava 1. ovog člana, rok za podnošenje zahteva je godinu od dana pravnosnažnosti odluke o rehabilitaciji, odnosno ukidanja odluke o konfiskaciji.

Sadržina zahteva

Član 49.

(1) Podnositelj zahteva dužan je da uz zahtev priloži akt o oduzimanju imovine, dokaz o državljanstvu, dokaz o prebivalištu, a ako zahtev ne podnosi lice čija je imovina oduzeta i dokaz o smrti lica čija je imovina oduzeta, kao i dokaz o srodstvu sa tim licem ili o mogućem statusu naslednika.

(2) Lice koje ima ili je imalo pripadnost stranoj državi, dužno je da, ne-zavisno od pripadnosti domaćoj državi, uz zahtev priloži i dokaz da nije obeštećeno od država kojima je pripadalo od časa oduzimanja prava svojine do momen-ta stupanja na snagu ovog zakona, izdat od nadležnog državnog organa tih država.

(3) Lice koje ima pravo na obeštećenje u smislu člana 45. stav 1. i člana 46. ovog zakona, dužno je da uz zahtev priloži i pravnosnažnu sudsku odluku iz člana 45. stav 2. i člana 46. ovog zakona.

(4) Lice koje ima pravo na obeštećenje u smislu člana 32. stav 1. ovog za-kona dužno je da uz zahtev priloži i dokaz o osnovu za dodelu stana na korišće-nje licu koje stan koristi po osnovu zakupa po odredbama Zakona o stano-vanju.

(5) Ako uz zahtev nisu priloženi dokazi iz st. 1, 2. i 4. ovog člana, nadležni organ će pozvati podnositelja zahteva da priloži potrebne dokaze i ostaviće mu za to primeren rok, a ako uz zahtev nije priložena sudska odluka u smislu stava 3. ovog člana, uputiće podnositelja zahteva da pred nadležnim sudom po-krene taj postupak.

(6) Ako podnositelj zahteva u ostavljenom roku ne priloži potrebne do-kaze, nadležni organ će odbaciti zahtev.

(7) Izuzetno od odredbe stava 4. ovog člana, nadležni organ neće odbaci-ti zahtev ako je podnositelj zahteva naveo podatke o organu koji je doneo akt o oduzimanju.

(8) Nadležni organ će po službenoj dužnosti zatražiti akt o oduzimanju imovine od organa koji je taj akt doneo ili od organa kod koga se nalazi arhivirana dokumentacija o oduzimanju.

(9) Ako organ koji je doneo akt o oduzimanju ili organ kod koga se nalazi arhivirana dokumentacija ne dostavi akt o oduzimanju u roku od jedne

godine od dana prijema zahteva za dostavljanje akta, nadležni organ će odbaciti zahtev.

Stranke u postupku

Član 50.

(1) Ako se zahtevom traži vraćanje imovine koja je u vreme podnošenja zahteva u svojini ili državini nekog lica, to lice ima svojstvo stranke u postupku.

(2) Ako se zahtevom traži obeštećenje, Republički javni pravobranilac ima pravo da učestvuje u postupku ako do konačnosti rešenja prijavi svoje učešće.

Zaključenje sporazuma

Član 51.

(1) Korisniku koji ima pravo na vraćanje imovine u skladu sa odredbama ovog zakona može se dati druga imovina umesto oduzete na osnovu sporazuma zaključenog na način propisan članom 26. ovog zakona.

(2) Sporazum iz stava 1. ovog člana postaje punovažan kad ga odobri Ministarstvo.

(3) Ako odobrenje ne bude dato, nadležni organ nastaviće postupak vraćanja, odnosno obeštećenja.

Prethodna saglasnost

Član 52.

(1) Pre donošenja rešenja o zahtevu korisnika, nadležni organ će pribaviti saglasnost Ministarstva ako osnovica obeštećenja odgovara visini propisanoj posebnim zakonom.

(2) Rešenja doneto bez saglasnosti iz stava 1. ovog člana ništavo je.

Rešenje o zahtevu

Član 53.

(1) Nadležni organ o zahtevu odlučuje rešenjem.

(2) Rešenjem iz stava 1. ovog člana stavlja se van snage akt na osnovu kojeg je izvršeno oduzimanje imovine, osim ako je oduzimanje izvršeno po osnovu konfiskacije ili eksproprijacije ili po osnovu pravnog posla iz člana 45. ovog zakona, a licu čija je imovina oduzeta priznaje se pravo na vraćanje imovine, odnosno obeštećenje u skladu sa ovim zakonom.

(3) Ako je imovina oduzeta po osnovu konfiskacije, rešenjem iz stava 1. ovog člana priznaje se pravo na vraćanje imovine, odnosno obeštećenje u korist lica koje je rehabilitovano u postupku rehabilitacije, odnosno ukidanja odluke o konfiskaciji.

(4) Ako je imovina oduzeta po osnovu eksproprijacije pravo na obeštećenje priznaje se u korist lica čija je imovina eksproprisana.

(5) Ako je pravo svojine prestalo na osnovu pravnog posla iz člana 45. ovog zakona, rešenjem će se priznati pravo na obeštećenje licu čije je pravo svojine prestalo pravnim poslom ne stavljajući pravni posao van snage.

Nadležnost za odlučivanje po žalbi

Član 54.

O žalbi protiv prvostepenog rešenja odlučuje Ministarstvo kao drugostepeni organ.

Poništaj po osnovu službenog nadzora

Član 55.

(1) Rešenje o obeštećenju dostavlja se drugostepenom organu u roku od 30 dana od dana konačnosti.

(2) Drugostepeni organ ima pravo da rešenje o obeštećenju poništi po osnovu službenog nadzora, ako utvrdi da je rešenje doneseno kao posledica pri-nude, ucene, pritiska ili druge nedozvoljene radnje.

Pravo na sudsku zaštitu

Član 56.

Protiv konačnog rešenja može se podneti tužba Vrhovnom суду Srbije, u roku od 30 dana od dana konačnosti.

U postupku po tužbi iz stava 1. ovog člana Vrhovni суд Srbije odlučuje posle sprovedene usmene rasprave.

U slučaju podnošenja tužbe Vrhovnom суду Srbije, organ iz člana 55. ovog zakona prekida postupak do donošenja odluke iz stava 2. ovog člana.

Nasleđivanje prava svojine na vraćenoj imovini, odnosno obeštećenju

Član 57.

(1) Pravnosnažno rešenje o vraćanju, odnosno obeštećenju, koje nije po-stalo izvršno, smatra se razlogom za ponavljanje vanparničnog postupka ras-pravljanja zaostavštine koji je pravnosnažno okončan, ako lice kome je prav-nosnažnim rešenjem priznato pravo na vraćanje, odnosno obeštećenje, nije bilo živo u času podnošenja zahteva za vraćanje, odnosno obeštećenje.

(2) Naslednici imaju pravo da na osnovu pravnosnažnog rešenja o vra-ćanju, odnosno obeštećenju, pokrenu postupak raspravljanja zaostavštine u sklu-du sa Zakonom o nasleđivanju ("Službeni glasnik RS", broj 46/95), ako postu-pak raspravljanja zaostavštine nije vođen ili je pravnosnažno obustavljen.

(3) Zahtev za ponavljanje postupka raspravljanja zaostavštine, odnosno za raspravljanje zaostavštine, može se podneti u roku od šest meseci od dana pravnosnažnosti rešenja o vraćanju, odnosno obeštećenju.

Stavljanje van snage ranijeg rešenja

Član 58.

(1) Ako je podnesen zahtev za ponavljanje postupka iz člana 57. ovog zakona, sud će u vanparničnom postupku staviti van snage rešenje o nasleđiva-nju u delu koji se tiče nasledničkih izjava i nužnog dela i, na osnovu novih na-sledničkih izjava i primene pravila o nužnom delu nužnih naslednika, odlučiti o rasподели dela zaostavštine koji čini vraćena imovina, odnosno obeštećenje.

(2) U ostalom delu, rešenje o nasleđivanju iz stava 1. ovog člana ostaje neizmenjeno.

Izvršenje rešenja

Član 59.

(1) Pravnosnažno rešenje o nasleđivanju, naslednici će dostaviti prvoste-penom organu, radi izvršenja rešenja o vraćanju svojine, a Ministarstvu – radi izvršenja rešenja o obeštećenju.

(2) Organ koji je doneo rešenje o vraćanju stavlja klauzulu izvršnosti na konačno rešenje o vraćanju, a Ministarstvo - na rešenje o obeštećenju i dostavlja ga Fondu za obeštećenje.

(3) Po stavljanju klauzule izvršnosti, rešenje o vraćanju izvršava se na način predviđen opštim normama o izvršenju pojedinačnih upravnih akata.

Izdavanje obveznica

Član 60.

(1) Izvršno rešenje o obeštećenju izvršava se izdavanjem obveznica Republike Srbije koje glase na EVRO, sa rokom dospelosti od najduže 15 godina.

(2) Obveznice iz stava 1. ovog člana izdaju se tako da dospevaju za naplatu 31. marta i 30. septembra.

(3) Obveznice se izdaju kao materijalne hartije od vrednosti, bez kupona i glase na donosioca.

(4) Rešenje o obeštećenju smatra se izvršenim izdavanjem obveznica iz stava 1. ovog člana.

(5) Osnovne elemente obveznica, iznos emisije, kao i uslove distribucije i naplate obveznica propisuje Vlada Republike Srbije.

(6) Način registracije obveznica i način njihovog knjigovodstvenog evidentiranja propisuje ministar nadležan za poslove finansija i ekonomije.

Promet obveznica

Član 61.

Promet obveznica emitovanih u skladu sa ovim zakonom sloboden je, a poreska oslobođenja uredena su posebnim zakonima.

Korišćenje obveznica pre dospeća

Član 62.

(1) Korisnik može pre dospeća koristiti obveznice za:

– kupovinu akcija preduzeća u procesu svojinske transformacije radi prodaje društvenog i državnog kapitala, do visine iznosa koji je priznat rešenjem o obeštećenju;

– kupovinu stanova, stambenih objekata, poslovnog prostora, zemljišta i druge imovine u državnoj svojini.

(2) Na način iz stava 1. ovog člana mogu se koristiti samo obveznice koje su korisniku predate na ime obeštećenja, ali ne i one stečene na drugi način.

Izvori sredstava za isplatu obveznica

Član 63.

Sredstva za isplatu obveznica obezbeđuju se u budžetu Republike Srbije iz:

1) sredstava utvrđenih zakonom za obeštećenje;

2) sredstava iz člana 14. stav 1. ovog zakona;

3) sredstava koja se u skladu sa Zakonom o privatizaciji ("Službeni glasnik RS", br. 38/2001 i 18/2003) izdvajaju za isplaćivanje naknade licima čija je imovina nacionalizovana;

4) drugih izvora.

Korišćenje sredstava

Član 64.

(1) Sredstva iz člana 63. ovog zakona izdvajaju se, evidentiraju i koriste preko posebnog budžetskog fonda za obeštećenje, osnovanog u skladu sa zakonom kojim se uređuje budžetski sistem i mogu se koristiti samo za isplatu obeštećenja.

(2) Budžetski fond iz stava 1. ovog člana osniva se na neodređeno vreme do izmirivanja obaveza po osnovu obeštećivanja, u skladu sa ovim zakonom.

(3) Budžetskim fondom upravlja Ministarstvo.

Glava VIII: PRELAZNE I ZAVRŠNE ODREDBE

Zabranu raspolaganja

Član 65.

(1) Pravo svojine na nepokretnosti i druga imovina koja je oduzeta korisnicima, a po odredbama ovog zakona može biti vraćena, ne može biti predmet otuđivanja i drugog raspolaganja u roku od dve godine od dana stupanja na snagu ovog zakona.

(2) Po isteku roka iz stava 1. ovog člana, nepokretnost i druga imovina povodom kojih je pokrenut postupak vraćanja imovine po odredbama ovog zakona, ne mogu biti predmet otuđivanja ni drugog raspolaganja, pre pravnosnognog okončanja postupka.

(3) Izuzetno od st. 1. i 2. ovog člana, promet se može vršiti uz posebno odobrenje Ministarstva pod uslovom da se ne povređuje imovinski interes Republike Srbije ili prava trećih lica i da je pribavljeni mišljenje nadležnog ministarstva.

(4) Akti i radnje preduzeti suprotно odredbama st. 1-3. ovog člana ništavili su.

Primena zakona na pojedinim delovima teritorije

Član 66.

(1) Pravo na vraćanje, odnosno obeštećenje za imovinu, odnosno za udele u preduzećima sa sedištem na delu teritorije Republike Srbije pod upravom Organizacije Ujedinjenih Nacija, biće uređeno posebnim zakonom.

(2) Izuzetno od odredbe stava 1. ovog člana, korisnik – fizičko lice kome pripada pravo na obeštećenje može, na njegov zahtev da to pravo ostvari, po odredbama ovog zakona.

(3) Ministarstvo će odrediti mesno nadležne organe za postupanje po zahtevima iz stava 2. ovog člana.

Prestanak važenja odredaba drugih zakona

Član 67.

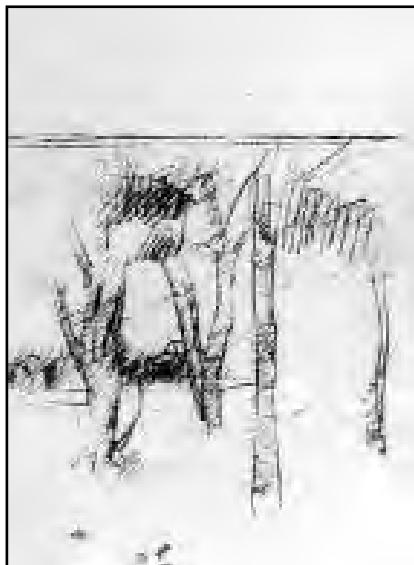
(1) Danom stupanja na snagu ovog zakona prestaju da važe član 79. st. 4, 5. i 6. i član 84. Zakona o planiranju i izgradnji (“Službeni glasnik RS”, broj 47/2003).

(2) Postupci započeti po odredbama člana 79. st. 4, 5. i 6. i člana 84. Zakona o planiranju i izgradnji obustaviće se.

Stupanje na snagu zakona

Član 68.

Ovaj zakon stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u "Službenom glasniku Republike Srbije", osim člana 65. ovog zakona koji stupa na snagu narednog dana od dana objavljivanja.

Ivan Radović – *Četiri stabla*, 1920.

* U izradi Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu učestvovali su: prof. dr Vladimir Vodinelić, prof. dr Dragor Hiber, prof. dr Zlatko Stefanović, Budimir Lončar, Mira Prokopijević i Gordana Petrović. Iz navedene grupe Zakon su formulisali: prof. dr Vladimir Vodinelić, prof. dr Zlatko Stefanović i Budimir Lončar.

OBRAZLOŽENJE

I. Ustavni osnov za donošenje zakona

Ustavni osnov za donošenje zakona sadržan je u odredbi člana 72 stav 1. tačka 4 Ustava Republike Srbije, prema kojoj Republika Srbija uređuje “svojinske odnose”.

II. Razlozi za donošenje zakona

Preuzimanje vlasti tokom Drugog svetskog rata, izvedeno pod maskom socijalističke revolucije, tražilo je svoje učvršćenje u prvim posleratnim godinama. Cena nije bila bitna, ni jedno ljudsko pravo nije bilo bitno.

Pored osnovnih prava, kao što su pravo na život i slobodu kretanja, pod udar je došlo i pravo na privatnu svojinu. Četrnaest godina i više desetina zakona bilo je potrebno režimu, da po odlasku okupatorских jedinica sa ovih područja, sproveđe prevođenje privatne svojine u druge oblike, neke do tad znane, a neke ne. Ponekad se radilo o potpunoj ličnoj samovolji, ponekad o ideološkim zabludeama ili jednostavnom neznanju, ali posledica je bila ista – skoro potpuno uništenje dobrog domaćina.

Režim se svakom vrstom pogroma sve više učvršćivao na vlasti, ali je oduzimanje materijalnih dobara imalo po vlast i drugu bitnu dimenziju, a to je produženje života jednom potpuno beživotnom ekonomskom sistemu. Ogroman procenat nacionalnog bogatsva Srbije je iz domaćinskog gospodarenja prešao u ruke komesara i tu je uz retke izuzetke doživeo tavorenje ili propadanje, ali ipak za nekoliko “petoljetki” odložio uzimanje stranih zajmova.

Lična imovina, bila ona na nepokretnostima, pravnim licima ili pokretnim stvarima, je uz ratne reparacije i nešto kasnije obeštećenje za rad deportovanih lica i ratnih zarobljenika, postala fond režimu, odnosno jednoj partiji ili možda samo jednom čoveku. Taj fond je po ličnom nahođenju raspoređivan, kao nezarađeni višak vrednosti upotrebljen za veštačko podizanje životnog standarda, nekima opraštan, poklanjan, trošen, drugim rečima krv, suze i znoj mnogih su postali materijalna baza ideje dolazećeg “besklasnog društva”.

Opisani korpus povreda osnovnih ljudskih prava objašnjava zašto je već široko odomaćena reč, “nacionalizacija”, i nedopustivo uska i ne-

dovoljno precizna. Radi se o daleko raznovrsnijem načinu povređivanja prava na ličnu svojinu, ne retko zajedno sa povredama drugih osnovnih ljudskih prava. Tipičan primer je konfiskacija, kao glavna ili sporedna kazna, gde povreda prava na život ili slobodu prati i povreda prava na ličnu svojinu, mada je redosled ponekad obrnut. Samo je rezultat uvek isti. Najčešće potpuno nedužni ljudi su u svakom delu života uništavani. Čak i po odsluženju ničim zaslужene kazne, usled opšte prokuženosti, oduzete imovine i nepisane zabrane na ponovno zaposlenje ili školovanje dece, ti nesrećni ljudi nisu mogli osetiti ni donji prag dostojanstva.

Sve izneto, obavezuje prvu vlast koja nije autoritarna, da omogući svim povređenima ako su živi, potomcima ako nisu, pravo na priznanje zlodela koje je prema njima učinjeno, i ispravku onog dela koji je posle više od pet decenija, moguć. Zato je potrebno doneti Zakon o povraćaju oduzete imovine i obeštećenju za oduzetu imovinu, čija veza je jednostavno prirodna sa Zakonom o rehabilitaciji.

III. Objasnjenje i obrazloženje načela i rešenja iz Zakona

Naćela:

1. državljanstvo nije od uticaja na podnošenje zahteva,
2. jedan zakon za sva lica i svu imovinu,
3. poštovanje jednakosti,
4. bez sudske rehabilitacije nije moguće podneti zahtev za vraćanje odnosno obeštećenje za oduzetu imovinu,
5. radi ispravke starih nepravdi ne mogu se načiniti nove,
6. postojeći republički Ustav nije ograničenje za tekst, ali Zakon svakako mora u potpunosti biti saglasan sa budućim,
7. sva rešenja moraju biti sprovodljiva u praksi i stvarna odnosno zasnovana na realnoj ekonomskoj snazi države,
8. uravnotežiti blokadu imovine sa blokadom privrede.

Ad 1/ Postaviti uslov da podnositelj zahteva mora imati državljanstvo SR Jugoslavije i Republike Srbije, u momentu podnošenja zahteva za vraćanje odnosno obeštećenje za oduzetu imovinu, znači pogaziti načelo jednakosti lica od kojih je imovina oduzeta. Srpska dijaspora rasuta je po svim kontinentima i skoro svim zemljama sveta, a upravo posleratnim postupcima socijalističkog režima su neki od njih izgubili materično državljanstvo. Na toj već učinjenoj nepravdi sad zasnovati novu, da samo iz tog razloga ne mogu ostvariti pravo na podnošenje zahteva, jednostavno ih svrstava u građane drugog reda. Pojedinci jesu poslednjih godina povratili taj deo ljudskih prava, i ponovo dobili jugoslovensko i srpsko državljanstvo. Međutim udaljenost, relativno kratko vreme i sva-

kako ne beznačajan uticaj imovnog stanja, ugrožavaju sigurnost da su to ostvarili svi oni koji na to imaju pravo, i naše državljanstvo žele, pa stoga njihova prava ne mogu biti umanjena.

Period od dve godine, koliko je predviđeno da protekne od izglasavanja ovog Zakona do prestanka prijema zahteva, je svakako primeren pravnoj sigurnosti i vanrednoj situaciji, ali svakako bi bio nepodnoshljiva presija za one koji su pokrenuli postupak za dobijanje domaćeg državljanstva, isti je u toku, a normalno ne postoji rok u kom mora biti pozitivno okončan. Materijalna dobra u izgledu, samo bi pospešila razmišljanja u nelegalnom pravcu.

Uporedna rešenja poznaju isključenja po osnovu državljanstva, ali su neki već primorani da i stranim državljanima omoguće vraćanje imovine (Hrvatska), i to bez obzira što je važnost zakona već protekla (za ta lice rok teče od momenta unošenja izmene), dok se drugi pak suočavaju sa tužbama (Nemačka), ali u svim tim situacijama se mora imati u vidu i realna političko ekonomski snaga države koja je pojedino rešenje odabrala.

Rešenja opredeljena za diplomatski reciprocitet oličen u vezivanju za međunarodne ili bilateralne ugovore, nosi sa sobom izuzetno veliku opasnost uslovljavljivanja od onih koji meritorno budu odlučivali, kad na dnevnom redu bude prijem naše države, recimo u Evropsku Uniju. Tada je svaki nametnuti uslov u međunarodnom ili bilateralnom ugovoru, po automatizmu odmah i naša zakonska obaveza.

Ad 2/ Predlog Zakona je jedinstven i sveobuhvatan, za sve kategorije imovine, kao i za sva fizička i pravna lica, podrazumevajući Crkvu i tradicionalne verske zajednice.

Izdvajanje iz zakonske regulative i ostavljanje za poseban zakon, određene kategorije lica ili imovine, obično liči na odlaganje nekog posebno teškog problema, a nije ni u skladu sa jednakošću svih pred Zakonom, što poznaje još Dušanov Zakonik.

Pravo kao nauka je izgrađivana tokom vekova da pruži što je moguće bolja rešenja za neke događaje u budućnosti, a kako se ovde traže rešenja za isprepletane probleme koji su se dešavali u dužem periodu prošlosti, to je situacija sama po sebi vanredna i ne treba je još više otežavati rasparčavanjem na više zasebnih celina, pa makar to značilo i ne namerno i ne željeno povređivanje pojedinih.

Razdvajanje ovakve materije nosi rizik i da rešenja neće moći da budu identična s obzirom da se donose za različite oblasti u različito vreme, da recimo isti iznos obeštećenja donosi različitu kupovnu moć (pre i posle prelaska na Evro ista suma novca je donosila različitu količinu dobara), da jedan objektivno vanredni posao predugo traje, i na kraju

opet već pominjani princip jednakosti. Zašto bi neko čekao duže, a neko kraće na rešenje istog problema?

Ad 3/ Predmetno načelo je možda i osnovno za oblast koja je donela toliko suza, bola i krv. Iako svaki zahtev valja pojedinačno, i u svetlu pojedinca obraditi, jednakost konačna rešenja moraju biti što je moguće ujednačenija po svim elementima. Povređena je ogromna populacija ljudi, oba pola, svih godina života, u velikom rasponu imovnog stanja, u dugom vremenskom periodu, s razlogom i bez njega, po propisu i bez istog, samo zato što se pojedincu iz režima svideo neki deo imovine, ili još gore, obitelji nesrećnika. Takvo obilje različitih okolnosti, situacija, problema, noćnih mora i užasa može se ublažiti jedino ako se isti ili gotovo isti aršin primeni na čitavoj teritoriji i u svim predmetima vraćanja i u svim procenama za obeštećenje. To je opredelilo da se za vraćanje odabere ona vrsta nepokretnosti i pokretnosti koja se može svim podnosiocima zahteva stvarno i vratiti. Svaki drugi pristup nosi veliki rizik graničnih područja. Drugim rečima nije problem u očitim slučajevima već bi oni granični, prilikom suđenja doveli do toga da veliki broj korisnika opet posumnja u ljudske vrednosti.

Ad 4/ Postoje dva razloga zašto je Zakon o rehabilitaciji, i po tom Zakonu sproveden postupak rehabilitacije, preduslov za podnošenje zahteva za povraćaj oduzete imovine i obeštećenje za imovinu, oduzetu konfiskacijom kao glavnom ili sporednom kaznom.

Prvi je da sigurno postoji, možda manji možda veći procenat osuđenih lica koji su tu kaznu stvarno i zaslužili. Nije potrebno posebno obrazlagati zašto u odnosu na ta lica nije potrebna nikakva izmena postojećeg stanja.

Drugi je opet jednakost. Postojeći Zakonik o krivičnom postupku onemogućava ponavljanje krivičnog postupka pravosnažno okončanog pre 01.01.1954. godine, za bilo koje krivično delo. Najveći broj "narodnih neprijatelja" je upravo iz tog nedodirljivog perioda, pa se još manje uočava razlog za podvajanje u odnosu na one koji su pravosnažno osuđeni posle tog u suštini proizvoljno određenog datuma.

Po iskustvu stečenom na osnovu do sada primljenih molbi i predstavki, većina onih koji su prvo izgubili najmilije ili čast, pa potom i imovinu, želi prevashodno da se skine ljaga sa imena, da dok još ima živih svedoka, potomcima bude objašnjeno da im preci nisu bili nikakvi narodni neprijatelji. To ipak ne bi trebalo biti od uticaja na njihovu zakonsku mogućnost da ostvare povraćaj i obeštećenje materijalnih posledica, učinjenih nepravdi.

Ad 5/ Koristeći već kritikovani termin denacionalizacija, može se reći, da ona nikako ne sme istovremeno biti nova nacionalizacija. Prava

trećih savesnih lica ne mogu se dovoditi u pitanje, a da to ne bude nova nacionalizacija. Poštovanje iznetog, podrazumeva da se ne mogu vraćati stanovi koji su bili u prometu, poljoprivredno zemljište dodeljeno pri kolonizaciji i svih sličnih, u proteklim decenijama izmešanih pravnih postupaka.

Uporedni sistemi su jedinstveni u tome da ovaj problem ne tretiraju prvenstveno kao materijalni, već kao moralni čin. Neki (Mađarska) se praktično na tome i zaustavljaju, dok je kod drugih, a tu imamo u vidu samo one koji su nešto ozbiljno preduzeli, sekundarni, finansijski deo, opredeljivali u zavisnosti od ekonomskih mogućnosti, pa je neko (Nemačka) izdašniji, a neko (BiH) simboličan. Kod onih koji nisu nešto ozbiljno preduzeli, susrećemo čak i potpuno odlaganje primene (Poljska), pa to ipak nije bila nepremostiva prepreka ka Evropskim integracijama.

Svaki pak pokušaj eksproprijacije (oduzimanje uz isplatu tržišne nadoknade) takvih nekretnina, zarad vraćanja licima od kojih su oduzeta ili njihovim naslednicima, povezan je sa sasvim sigurno nerešivim problemima masovnih selidbi, momentalnom potrebom za prevelikim brojem stambenih jedinica, uvođenje u praksu potpune pravne nesigurnosti, jer se onda ne zna da li će svaka promena vlasti, iznova povlačiti i selidbe samo u suprotnom smeru (lidi bivših gradskih vlasti su tako nešto već javno izjavljivali), što bi u korenu saseklo svako vaspostavljanje privatne svojine.

Ad 6/ Sprovesti dva potpuno suprotna pravna posla (oduzimanje imovine i vraćanje iste) po istom Ustavu, (različitih godina donešeni, ali istih principa i iz istog političkog programa proistekli), prirodno da nikako nije moguće. Ignorisanje Saveznog ustava od strane svih Republika članica, i do oktobarskih promena neobaziranje na Republički, kad god se za to ukaže i najsigurnija potreba, ne opravdava da se i sa ovom oblašću na taj način postupa.

Prelazak gradskog građevinskog zemljišta u privatnu svojinu je izvesno problem sa stanovišta postojećeg Ustava, ali gotovo sigurno ne i sa stanovišta budućeg. Kako je politički konsenzus, donošenje novog Ustava kao prvi naredni veliki korak, a na drugoj strani, znatne oblasti Zakona ne tretiraju gradsko građevinsko zemljište, i samim tim su i po postojećim najvišim pravnim aktima podobni za primenu, to se ne vidi prepreka za ovakva rešenja, naročito ako se podsetimo na Zakon o planiranju i gradnji koji je već stupio na snagu.

Ad 7/ Grubo govoreći, bliska prošlost je pokazala dva osnovna pristupa u rešavanju problema koji su pod punom pažnjom velikog broja zainteresovanih.

Prvi je od pre desetak godina, kada je vladajući režim formalno omogućio delovanje pravne države u ustanovama sistema, i tako otvo-

rio šaltere za prijem potraživanja u stečajnu masu "Jugoskandika" iako su ista glasila na "Banku privatne privrede" iz Podgorice, druge šaltere za prijem tužbi protiv "Dafiment banke", koja opet nije bila u stečaju ali ni na jedan način nije ni radila, i sve to za pune iznose sa ugovorenim mesečnim kamatnim stopama. Praktično se režim narugao svima, i onima koji su taj posao radili znajući da ne postoje šanse da se isti i završi, i onima čija su očekivanja deklaratvno u potpunosti ispunili, koji su verujući u recimo pravosuđe, pravilnim postupkom, uz nove troškove, došli do pravosnažne i izvršne presude i tek onda u izvršnom postupku skupa sa sudskim izvršiteljom, ostali pred navodno zaključanim trezorom, tobož zbog izostanka patrole policije, jedine nadležne za primenu sile.

Drugi pristup je iz bliže prošlosti i Zakona o staroj deviznoj štednji, gde su rešenja mnogo bolnija kad se čuju, ali zato mnogo opipljivija kada se sprovedu, i u praksi do propisanog ispune, te tako dovedu do jasnog tržišta hartija od vrednosti i daju svoj doprinos u ponovnom uspostavljanju poverenja u novu deviznu štednju.

Ad 8/ Svaka nepokretna ili pokretna stvar predviđena za vraćanje mora biti sačuvana od otuđenja, uz istovremeno sprečavanje blokade privrednog sistema.

Ovo na prvi pogled samom sebi potpuno kontradiktorno načelo je ostvarenje našlo u neminovnosti uzdržavanja od javnog predstavljanja ponuđenih rešenja, sve do konačnog uobičavanja. Više je razloga i svi do jednog su tržišno-ekonomski prirode. Radi se o imovini izuzetno velike vrednosti, potresima koji su u svakom uporednom sistemu doveli do velikih padova u cenama nekretnina, pa stoga treba sprečiti i neosnovane potrese koji bi nastali, ako bi se razmišljanja predstavila javnosti kao konačna rešenja. Jednako je opasno kad bi konačni predlozi bez zaštite dospeli u javnost, i tada izazvali talas aktivnosti kojima se može pribaviti korist od budućih zakonskih rešenja. Rešenja, poput brisanja tereta sa nekretnina koje se vraćaju, i prebacivanje garancije na državu, otvaraju put zaduživanju bez namere da se pozamlena sredstva i vrate.

Rešenja:

1. period koji predstavlja predmet Zakona,
2. uslovi za usvajanje zahteva za vraćanje oduzete imovine odnosno za obeštećenje za oduzetu imovinu, stranim državljanima,
3. visina obeštećenja,
4. postupak,
5. mesna nadležnost,
6. odbacivanje zahteva ako rok ne ispoštuju državni organi,

7. stranke u postupku,
8. rok za podnošenje zahteva.

Ad 1/ Predmetnim Zakonom je obuhvaćen period od 09.03.1945. godine do 05.11.1995. godine.

Demokratska Federativna Jugoslavija (DFJ) nastala je 09.03.1945. godine, i ona je prva u nizu pravnih prethodnika, čije pogrešne poslertane postupke može ispraviti današnja država. Uporedno pravo uglavnom (izuzetak Češka) za početak primene zakona uzimaju neki datum blizak kraju II svetskog rata, što je i očekivano s obzirom na to ko je rat izgubio a ko dobio, tako da Srbija nema nijedan razlog da ne zaštiti i one svoje građane koji su nastrandali i pre službenog okončanja ratnih operacija.

Krajem devedesetih je u postupku naknade za eksproprijirano zemljište, čuveni izraz "pravične nadoknade" zamenjen mnogo poštenijom tržišnom nadoknadom, ali se ipak jedan vid oduzimanja bez tržišne nadoknade zadržao sve do 05.11.1995. godine. Tog dana je stupio na snagu zakon kojim se više od formiranja gradskog građevinskog zemljišta nije pravila mini nacionalizacija.

Tekstovi do sada viđeni na ovim prostorima su se listom opredeljivali za period do 1963. godine i time bez dovoljno jasnog razloga pravili podelu unutar privatne svojine, ispravljali nepravde počinjene do tog datuma, a one docnije ostvaljali bez ikakve zaštite.

Ad 2/ Strani državljanini-fizička lica, kako oni koji su bili državljeni DFJ, FNRJ i SFRJ prilikom oduzimanja imovine, tako i oni koji to nisu bili imaju pravo na vraćanje odnosno obeštećenje za oduzetu imovinu, ukoliko nisu, niti su mogli biti obeštećeni od države čiji su bili, ili su sada državljeni, i ukoliko postoji reciprocitet između zemalja njihovog nekadašnjeg i sadašnjeg državljanstva (član 2. stav 4. i 5.; član 10. stav 3. i 4.).

Države, pravne prethodnice SRJ su zaključile 23 bilateralna ugovora sa isto toliko zemalja širom sveta, koji se odnose na obeštećenje za imovinu obuhvaćenu raznim vidovima oduzimanja. Radi se o ugovorima gde su uglavnom države potpisnice preuzimale na sebe obavezu obeštećenja svojih državljanina, a zauzvrat im je Jugoslavija isplaćivala određeni iznos u novcu, ili je pak odustajala od potraživanja za sredstvima koja su još od pre rata bila deponovana i zamrznuta, kao što je slučaj sa SAD. Sva fizička lica, državljeni zemalja potpisnica ne mogu po ovom Zakonu podnosići zahtev ni za vraćanje oduzete imovine, ni za obeštećenje za oduzetu imovinu, bez obzira da li su ili nisu iskoristili svoje pravo u zemljama čiji su sad, ili su u proteklom vremenu bili državljeni. Taakođe nije od značaja ni činjenica o visini obeštećenja koje im je isplaćeno u tako vođenim postupcima. Ukoliko pak postupak nisu ni pokrenuli,

pa tako ni dobili obeštećenje, ne znanje ih ne opravdava, što je jedan od osnovnih postulata prava.

Pojedine države (Nemačka), izvršile su obeštećenje svojih državljanima i bez posebnog ugovora sa Jugoslavijom (Brionski sporazum Brant-Tito ne obuhvata ovu materiju), pa kako se ne može potraživati dva puta obeštećenje po istom osnovu, to ni u tim slučajevima neće biti moguće ostvariti pravo na vraćanje ili obeštećenje za oduzetu imovinu.

Dokaza na sve do sada izneta, u vidu potvrde matične države, moraće biti prezentovano u trenutku podnošenja zahteva (član 49. stav 2.).

Ispunjene prethodnih uslova, dovodi do postojanja reciprociteta, a u zemljama koje u svojoj istoriji nisu imale tu priliku da se bave ovom vrstom problema, odlučujuće je da li fizičko lice, naš državljanin, može da stekne nepokretnost u svojinu.

Ad 3/ Visina obeštećenja je opredeljena u članu 39. i to tako da će visina obeštećenja biti uređena posebnim zakonom. Za razliku od ostalih uporedno pravnih rešenja, koji su obeštećenje dodelili samo za imovinu oduzetu nakon prestanka ratnih dejstava, ovaj nacrt se, uvažavajući istorijsku činjenicu da na teritoriji današnje države nije bilo ratnih dejstava znatno pre formalnog okončanja II svetskog rata kao i faktičko stanje, a to je prisustvo sovjetskih trupa, nepostojanje države, pogotovo u smislu pravnog kontinuiteta kao i opšti ratni metež, opredelio za razlikovanje perioda po prestanku ratnih dejstava i onog u kome su ratna dejstva još uvek trajala.

Ad 4/ Postupak vodi imovinsko-pravna služba opštine na čijoj teritoriji lice koje podnosi zahtev, ima prebivalište (član 15.).

Postoje tri mogućnosti za rešenje stvarne nadležnosti:

- Sud i time sudski postupak
- Agencija i upravni postupak i
- Opština i upravni postupak.

1) Srbija ima manje Opštinskih sudova no što ima opština, te je to prva prepreka imajući u vidu veliki broj predmeta koji se očekuje.

Postupak izbora sudije i njegovo razrešenje je u potpunosti u skladu sa važnošću funkcije koju obavlja, te stoga i nespojivo sa naglim povećanjem i smanjenjem broja izvršilaca, a upravo se to može očekivati u kampanji koja sledi.

Utvrđivanje vrednosti imovine koju treba obešteti u sudskom postupku može vršiti samo i isključivo veštak, a tada tek na površinu dolazi problem malog broja veštaka, potpune odsutnosti nekih profila u unutrašnjosti, velikih troškova veštačenja i na kraju možda najznačajnije – nema načina da se obezbedi ujednačenost procena i uporedivost da

bi se utvrdila tačnost. Ukoliko bi se uporedivost obezbeđivala novim ili superveštačenjem, postupci bi se otegli ne na više decenija nego na više vekova.

2) Agencija koja bi u upravnom postupku sprovela ovaj Zakon iziskuje vrlo velika sredstva za organizaciju prostora, opreme, ljudi, govo sigurno i deset puta veća no ona potrebna prilikom opredeljenja za treću opciju.

Treće navedeni problem koji se javlja u sudskom postupku, ostaje nerešiv i za agenciju.

Mesna nadležnost, odnosno vođenje celokupnog postupka u Beogradu, pravi veći kolaps pred šalterima te agencije no što je bio u vreme pominjanih "banaka".

Više puta su opozicija a i pozicija isticali da agencije u bilo kojoj oblasti možda nisu najbolje rešenje, a u pogledu nje svakako postoji i najmanje iskustava.

3) Opštine imaju iskustvo sa sprovodenjem povraćaja zemljišta po Zakonu iz 1991.

Svaka opština ima svoju imovinsko-pravnu službu i svaka opština ima odeljenje Poreske uprave, ovlašćenog procenjivača u postupcima poreza na prenos apsolutnih prava, u narodu poznatiji kao porez na promet. Kako označena uprava nije ovlašćena za pružanje usluga, to je jedina mogućnost za njeno angažovanje upravni postupak u okviru imovinsko-pravne službe opštine, a uporedivost procena je vrlo jednostavna – sravni se sa nekom prethodnom procenom u postupku razreza "poreza na promet". Na drugoj strani nema sumnje u visinu procene, naročito ako je korisniku taj isti iznos bio previsok kada je valjalo platiti porez, ili državi prenizak, kad je trebalo naplatiti taj isti porez.

Uporedno pravo (Nemačka) iskoristilo je upravo ovo rešenje.

Ad 5/ Jedno od rešenja koje će izazvati posebnu pažnju odnosi se na pravila za određenje mesne nadležnosti organa koji vodi postupak po zahtevu ranijeg vlasnika ili njegovog naslednika. Osnovno pravilo za određenje mesne nadležnosti određuje da je mesno nadležan organ prema prebivalištu ranijeg vlasnika u vreme stupanja Zakona na snagu, a ako to lice nije živo, organ na čijem području je to lice imalo poslednje prebivalište na teritoriji Republike Srbije. Ovim je učinjeno samo delimično odstupanje od osnovnih principa za određenje mesne nadležnosti predviđenih članom 21. Zakona o opštem upravnom postupku. Odstupanje se odnosi na nadležnost koja je kao pravilo predviđena za nepokretnosti prema kojoj se mesna nadležnost određuje prema mestu načaženja nepokretnosti na koju se zahtev odnosi. Kada bi bila primenjena

ova uobičajena pravila za određenje mesne nadležnosti to bi u mnogim slučajevima dovelo do razdvajanja postupaka po ovom zakonu na više odvojenih postupaka pred različitim organima. To bi dalje moglo da znači i to da se pred različitim organima pojave različita lica (posebno u slučaju naslednika kada ih ima više), kao pokretači postupka, te da pred različitim organima različitim naslednicima budu priznata nasledna prava prema istom ostaviocu, što treba sprečiti. Osim toga, očekuje se da i naš zakon predviđi u slučaju isplate obeštećenja određene skale kod kojih će visina obeštećenja obrnuto proporcionalno zavisiti od visine osnovice. Razbijanjem postupka na više nadležnih organa, pojavilo bi se i više osnovica, što bi vodilo nezakonitom priznanju većih iznosa naknade od propisanih nego u slučaju kada se postupak vodi kao jedinstven pred istim organom za celokupnu nacionalizovanu imovinu. Cilj je da se nikako ne dopusti mogućnost da se postupak koji se odnosi na jedno lice čija je imovina oduzeta po bilo kom od osnova koje predviđa ovaj zakon vodi pred dva ili više organa, već isključivo pred jednim, a to može da obezbedi jedino kriterijum prebivališta tog lica. Kriteriju prebivališta predviđen je izričito i članom 21. st. 1. t. 4. Zakona o opštem upravnom postupku. Članom 20. istog zakona dopuštena su ostupanja od uobičajenih principa za određenje mesne nadležnosti, tako da se odredba o određenju nadležnosti prema prebivalištu direktno ne suprotstavlja odredbama ZUP-a.

U slučaju da jedno lice nije imalo prebivalište na teritoriji Republike Srbije bilo je neophodno da bude predviđen način za određenje mesne nadležnosti. To nije moglo da bude učinjeno propisivanjem nekog drugog rezervnog kriterijuma (npr. mesto nalaženja imovine i sl.) jer bi to otvorilo mogućnost vođenja postupka pred dva ili više organa, za šta je već objašnjeno da je u postupcima po ovom zakonu nedopustivo. Jedini način bilo je propisivanje da će mesno nadležni organ odrediti neki drugi viši organ, što je rešenje koje je poznato u našem, ali i u drugim pravima. U tom smislu, npr. i Zakonik o krivičnom postupku u svom članu 32. propisuje da “Ako se prema odredbama ovog zakonika ne može ustanovici koji je sud mesno nadležan, Savezni sud odrediće jedan od stvarno nadležnih sudova pred kojim će se sprovести postupak”. Princip koji se u ovakvim situacijama primenjuje jeste da mesnu nadležnost (kao uostalom i odluku u slučaju sukoba nadležnosti) određuje prvi zajednički, neposredno viši organ. U slučaju Zakonika o krivičnom postupku to je, svakako, Savezni sud jer taj zakon ostvaruje dejstvo na teritoriji cele Državne zajednice, a u slučaju ovog zakona to je Ministarstvo finansija i ekonomije koje se pojavljuje kao drugostepeni organ u svim postupcima. Postojala je samo još jedna moguća alternativa – da Zakonom bude određeno koji je to organ, npr. da je u svim takvim slu-

čajevima mesno nadležan prvostepeni organ za područje Subotice, Niša ili neki drugi tačno određeni organ. Smatramo da je ovakvo rešenje necelishodno i iz ugla stranaka (zbog blizine, odnosno udaljenosti određenog područja) i iz ugla samog organa koji bi bio zatrpan ovom vrstom predmeta. Racionalnije je da Ministarstvo imajući u vidu blizinu područja, opterećenost organa i druge razloge racionalnog postupanja odredi mesno nadležni organ.

Ad 6/ Odbacivanje zahteva i u slučaju da do dostave dokaza nije došlo usled nepostupanja određenog organa u ostavljenom roku (godinu dana) je mera nužna iz dva osnovna razloga.

Prvi je iskustvo stečeno u postupcima povraćaja zemljišta po Zakonu iz 1991. godine, kada su mnogi podnosioci zahteva jednostavno prazan papir potpisivali i potom prepustali da se dokazi pribave po službenoj dužnosti i tako praktično vršili zloupotrebu predviđenih prava. Drugi razlog je objektivno stanje zemljišnih knjiga, zbirka isprava, republičkih, gradskih, opštinskih i sudske arhiva, tehnička opremljenost i svakoliki drugi izvori iz kojih bi se potraživao dokazni materijal. Sve izneto ukazuje da bi odsutvo ovakvog rešenja dovelo do velikog broja predmeta koji ne bi bili rešeni, a da se ne bi moglo utvrditi ko je odgovoran za ne rešavanje istih.

Nemačka je sprovedla postupak za svoj istočni deo, koji je u vreme nacionalizacije bio uglavnom zemljoradnički kraj. Površina tog dela je za četvrtinu veća od Srbije, sa otprilike i toliko više stanovnika, a razlika u razvijenosti je potkraj drugog rata bila mnogo manja no što je sada. U postupku pred upravnim organima, koji su i po ovom predlogu Zakona nadležni za vođenje postupka, u Nemačkoj je podneto 2,2 miliona zahteva. Možemo to umanjiti ne samo za 25%, nego i za 50%, pa ipak dolazimo do broja koji će teško moći da izdrži neki arhiv ili slična institucija, gde će se tražiti dokazi.

Ad 7/ Potrebno je još obrazložiti zbog čega ovaj zakon u svom članu 50. određuje ko ima status stranke. Iako postoji opšte određenje u Zakonu u opštem upravnom postupku ko ima status stranke u postupku postoji bojazan da bi u praksi moglo da dođe do dilema ko sve u postupku vraćanja imovine, odnosno obeštećenja ima status stranke. Kako su ovi zahtevi upravljeni prema državi, odnosno Republici Srbiji, postoji bojazan da bi, npr. licu kod koga se stvar nalazi u državini moglo da bude uskraćeno pravo da učestvuje u postupku sa statusom stranke. Ove odredbe ne isključuju primenu odredbi ZUP-a o tome ko se smatra strankom u postupku, već samo upućuju i na određene kategorije lica kojima treba priznati svojstvo stranke u postupku. To se posebno odnosi na postupak obeštećenja u kome se želi da javni pravobranilac ima moguć-

nost da učestvuje i tako bude efikasan usled izbegavanja preopterećenosti velikim brojem predmeta male vrednosti, a uz obevezno učešće postupcima velike vrednosti kao i onim kojji predviđaju povraćaj u naturi i tako vrši neku vrstu "posredne kontrole" visine naknade. Čak i da se tumačenjem ZUP-a i drugih propisa može doći do toga da sva navedena lica u članu 50. ovog zakona moraju imati status stranke u postupku, da bi se izbegle nedoumice u primeni i eventualna različita praksa, smatramo da ove odredbe ne smetaju - ne sukobljavaju se ni sa jednim propisom i imaju, makar, upućujuću svrhu.

Ad 8/ Rok za podnošenje zahteva je dve godine. Korisnicima kojima ovaj Zakon da određena prava, potrebno je vreme da prikupe neophodnu dokumenaciju. U odnosu na neke zemlje iz susedstva, ovaj rok je nešto duži (npr. Slovenija 18 meseci, Hrvatska 6 meseci, Mađarska – u početku je rok određen na 90 dana, ali je kasnije produžen za oko 6 meseci) sa ciljem da se omogući što većem broju lica da ostvare svoja prava.

Rok, s druge strane, ne može biti duži, jer bi to dovelo do pravne nesigurnosti, predugog zastoja u privredi i na kraju radi se o najdužem roku koji se koristi u ovim situacijama, kako kod nas tako i u uporednom pravu.

IV. Sredstva potrebna za sprovođenje zakona

Za sprovođenje ovog zakona nije potrebno obezbititi sredstva u budžetu Republike Srbije.

Ivan Radović – *Stabla*, 1916.

ISTRAŽIVANJA

Tomislav Žigmanov
publicista, Subotica

NAZNAKA O RECEPCIJI POJMOVA *KRIVICA* I *ODGOVORNOST* U SRBIJI

Rezime: U ovom radu autor kritički preispituje recepciju pojmljivačkih pojmova krivica i odgovornosti u Srbiji. On polazi od činjenice da status dominirajuće strategije u Srbiji ima ona strategija koja pitanje suočavanja s prošlošću i time povezano kontekstuiranje i razumevanje pojmljivačkih pojmova krivice i odgovornosti, jednostavno ignorise ili poriće. Cilj rada je da ukaže na najznačajniju manjkavost prevladajućih diskursa u Srbiji u čijoj osnovi leži sasvim pogrešno razumevanje nosećih pojmljivačkih pojmova – krivice i odgovornosti. Autor posmatra krivicu kao posledicu slobode i odgovornosti, a težište njegove analize je na određenju pojma i vrste krivice, kao i na ukazivanju na manjkavost i nesporazume u dominirajućim diskursima “površnog govora o krivici” u Srbiji.

Ključne reči: pojam i vrsta krivice, sloboda, odgovornost, kazna, suočavanje s prošlošću u Srbiji, prevladajući diskurs krivice u Srbiji, manjkavost površnog govora o krivici.

1. Kontekst, vrste diskursa i intencija napisa

Ne treba biti previše obaviješten ili bolje upućen u srpske prilike e da bi se mogao zadobiti uvid o tomu kako *diskurs o problemu krivice i odgovornosti* glede događaja iz neposredne prošlosti u ovdašnjoj javnosti, kako onoj široj tako i užoj, recimo kulturnoj ili znanstvenoj, nije dominantan. Naprotiv, on je po mnogim svojim značajkama marginalan i boravi na rubu interesiranja javnosti,¹ a situiran je u širi tematski i

1 Ova konstatacija nema snagu empirijski utemeljene činjenice, već je posljedica fenomenološkog uvida u narav srpske javnosti u posljednjih nekoliko godina. Snažnija empirijska potkrepa ovoga stava prevazilazi našu temeljnu namjeru u ovoj radnji – naznačiti glavne pravce srpskog diskursa u vezi s pojmljivačkim pojmova krivica i odgovornosti, dati preciznije tumačenje samih pojmljivačkih pojmova, te ukazati na najvažnije pogreške u recepciji, a na koncu ćemo pokušati dati i odgovor na pitanje zašto u Srbiji danas izostaje ispravno razumijevanje ovih, za nju i njezine gradane i više nego značajnih, pojmljivačkih pojmova.

diskurzivni kontekst koji se obično naziva suočavanje s prošlošću. U njemu se, naime, polazi od postavke da je prošlost u datom društvu i državi bila nedemokratska te da su za to vrijeme činjena različita zla,² što onda mora biti na neki način savladano u sadašnjosti i to različitim instrumentima i mehanizmima.

No, status dominirajuće u Srbiji ima ona diskurzivna strategija koja ovo pitanje, pitanje suočavanja s prošlošću i time povezano saobrazno kontekstualiziranje a onda samim tim i razumijevanje pojnova krivica i odgovornost, jednostavno, ali na različite načine, snažno *ignorira!* Najčešće, pri tomu, u ovoj se strategiji ili to pitanje jednostavno prešućuje kao nepostojeće ili je, pak, ignoriranje u funkciji pravdanja događaja iz prošlosti. Ukoliko je ovo posljednje u pitanju, onda se polazi od pretpostavke da nikakvog zla u neposrednoj prošlosti ovdje nije bilo, što je, dakako, vrlo, vrlo daleko od istine.³

Druga dominirajuća strategija u srpskoj javnosti na ovu tematiku jest strategija *poricanja* krivice – ovdje se glasno argumentira u prilog tezi da nije bilo, bilo neposredne ili posredne, veze s tim događajima, događajima koji su, očito je ovdje, prije toga već priznati da u sebi sadržavaju nekakvoga zla. Istina, u ovim se raspravama pojmovi krivica i odgovornost najčešće prepostavljaju, rijetko se izravno spominju, ali se oni jasno ne određuju, već se samo nastoji nijekati da je bilo povezanosti sa zlom koje se dogodilo.

Treća, najslabije razvijena strategija, koja, kako smo rekli, u javnosti Srbije boravi na margini, svjedoči o spremnosti da se o događajima, koji jesu bili *i zli*, iz neposredne prošlosti povede otvorena i nepristrasna rasprava, te da se stavi i u kontekst mogućih ovdašnjih krivica i odgovornosti.⁴ I mi hoćemo u ovoj radnji ukazati na, prema našem miš-

2 *Zlo* je najapstraktniji negativni *moralni* pojam, koji u svojemu konkretnom značenjskom usadrženju pokriva sve njegove moguće pojedinačno-konkretnе pojavnе oblike (uboјstvo, mržnja, laž, prijevara, nasilje...). Njemu nasuprot stoji moralno najapstraktniji pozitivni pojam *dobro*, koji također ima različita konkretna usadrženja. Vrijedi još i to da ovi pojmovi i u drugim sferama očitovanja života, koji podrazumijevaju neki oblik vrednovanja, imaju svoju stanovitu sukladnu i primjerenu konkretnost: u sferi religioznosti opozit dobro-zlo uobičajeno se konkretniza u složenu i više slojnu suprotnost *grešno-bezgrešno*, u sferi prava, kao sustava reguliranja ljudskog društva, govoriti se o onome što je *pravo* (dopušteno) i što je *krivo* (nedopušteno), u sferi politike *ispravno* i *neispravno*...

3 Ovaj stav osobito vrijedi ukoliko imamo u vidu najšire razumijevanje pojma zla, kojeg smo iznijeli u fusnoti br. 2.

4 Vjerojatno nećemo pogriješiti ukoliko, naravno s mnogim drugim odličnicima, ustvrdimo kako ona ponajviše odgovara potrebi vremena, budući da se zlo, koje je nastalo u prošlosti, *mora* prevladati, jer će se u protivnom ono

ljenja, najznačajniju *manjkavost* upravo toga diskursa – u njegovoј osnovi leži posve pogrešno razumijevanje nosećih pojmove cijelog diskursa: krivice i odgovornosti. A ti pojmovi, ne zaboravimo, cjelokupnu raspravu umnogočem i presudno određuju.

No, prije nešto više kažemo o tomu, još ćemo pripomenuti nekoliko značajki ovoga diskursa. Kao prvo, naznačeno je već, vrijedi to da se rasprave na ove teme odvijaju u alternativnim krugovima i forumima, napisi se objavljaju u neprofesionalno ustrojenim časopisima s ne-rijеšenim pitanjem distribucije, niskotiražnim dnevnicima i tjednicima... Kao drugo, kao takvi oni nemaju previše utjecaja na značajnije društvene procese niti, pak, u intelektualnoј javnosti. Kao treće, glavni participijenti su pravnici, zatim slijede bolje obaviješteni novinari, a gdjekad i pokoji književnik se pača u to. Upadljiv je izostanak drugih profesija – sociologa, politologa, psihologa, teologa, filozofa... Četvrta je značajka ta da teret Haaškog suda stoji u njegovoј osnovi, tako da su ove rasprave uvijek njime kontekstualizirane, premda nisu sve naše moguće krivosti neposredno navezane na Den Haag.

Također vrijedi i to da kod ove strategije nema se problema s obrazlaganjem potrebe da se ovo pitanje počne rješavati (ispravno se glavni razlog okuplja oko argumenta da ono pridonosi mnogovrsnom boilitku u budućnosti),⁵ već je temeljni nedostatak u površnom ili čak po-

kao bumerang vratiti u sadašnjost, za što postoje brojna iskustva iz povijesti, osobito s kraja XX stoljeća kada su se nastojanja glede suočavanja s vlastitom prošlošću odvijati u dvadesetak zemalja s totalitarnom vlasti koje su producirale nekakvo društveno zlo, mahom u Južnoj Americi i na Istoku Europe, a vjerojatno najpoznatiji je slučaj bio s ovim procesom u Južnoafričkoj Republici – o nekim aspektima ovih procesa mogu se potražiti solidna izvješća u knjigama *Zalečenje nacije?* (ur. Aleks Borein i Dženet Levi, SamizdatFreeB92, Beograd 2000.), zatim *Suočavanje s prošlošću – istina i pomirenje u Južnoj Africi* (ur. Aleks Borein, Dženet Levi i Ronel Šefer, SamizdatFreeB92, Beograd 2000.), Aleks Borejn, *Zemlja zderane maske*, SamizdatFreeB92, Beograd 2001, koja govori o južnoafričkoj Komisiji za istinu i pomirenje, Izveštaj organizacije American Watch, *Istina i delimična pravda u Argentini*, SamizdatFreeB92, Beograd 2001...). Također vjerujemo da ne treba posebno dokazivati da je zala ovdje a još više u okruženju bilo u Evropi najviše nakon II svjetskog rata.

- 5 To je vjerojatno najbolje sažeо Karl Jaspers u svojoj knjizi *Pitanje krivice* (SamizdatFreeB92, Beograd 1999.), gdje je dokazao da je *rekonstitucija* njemačkog društva i države nakon nacizma moguća jedino uz dvovrsni unutarnji *preokret* među samim Nijemcima. S jedne strane riječ je o preokretu u sferi načina *razumijevanja* uloga i zadaća života, koji se mora dogoditi uz istodobno odbacivanje svakovrsnog balasta i otklona od onog prošlog, a s druge strane – uspostavljaju se na tim prepostavkama potpuno novi, preokrenuti odnosi prema životu i svijetu i u ravni njegova *produciranja*, što je

grešnom razumijevanju ovih egzistencijalija, što onda cijelo pitanje dodatno zamagluje i ne vodi razrješenju. U tom smislu vrijedi ponovno ukazati na davno iznijetu tvrdnju da brkanje pojmove krvice vodi nejasnosti, a nejasnost za svoju posljedicu ima novu nepravednost!

2. Krivica je posljedica slobode i odgovornosti

No, ukoliko se hoće pogoditi bit pojmove krvica i odgovornost, barem onako kako se uvriježilo u filozofskoj literaturi, trebamo posegnuti za najpregnantnijom izvedbom, koju, čini se, zatičemo u Jaspersa i njegovom već navedenom spisu *Pitanje krvice*.⁶ Noseće ideje, to jest svoje metafizičke korijene i uopće hermeneutičke temelje Jaspers duguje gotovo cijeloj zapadnoeuropskoj filozofskoj i religijskoj tradiciji. To se ponajbolje vidi u njeg izgovora na pitanje *podrijetla* ovih pojava: krvica je, naime, ukorijenjena u jednu trajniju metafizičku sliku svijeta, koja ima uveliko kršćanske elemente. Ona kazuje da nema ni jednog čovjeka koji nije *na neki način* krv, a samu mogućnost pojave krvice ili onoga na temelju čega je moguća bilo kakva *krivost* čovjeka, pronađen je u "onom Jednom obuhvatnom".⁷ To je stajalište o *izvornoj krvosti čovjeka*. Inače, korijen ovoga stajališta seže u povijest kršćanskog učenja, a u filozofiji su ga prije njega ozbiljno elaborirali i zastupali, recimo, Hegel i Heidegger, i to na jedan osebujan način – kao ontološku pretpostavku za pojavu same moralnosti.⁸

Sam, pak, pojam krvice može se u Jaspersa odrediti na sljedeći način: krvica je čovjekovo tek moguće viševrsno trpno stanje s mahom negativnim značajkama koje nastaje zbog određenih učinjenih ili neuči-

nužna prepostavka za uspostavu drugačijeg društva i države. Jednostavno, riječ je o tome da se cijelokupno ljudsko razumijevanje i djelovanje unešaka *izmijene* putem suočavanju s negativnom prošlošću. Ovaj stav će nakon Jaspersa vrijediti kao aksiom kada je riječ o temeljnom *razlogu* za potrebu suočavanja s prošlošću.

6 O ovome sam problemu detaljnije govorio u radnji "Jaspersovo razumijevanje pojmove krvice i odgovornosti", u: *Habitus*, br. 5, Novi Sad 2001, str. 73-95.

7 K. Jaspers, ibid. str. 19.

8 O Hegelovom, pak, razumijevanju *izvorne krvosti čovjeka*, koje je djelomice izloženo u više njegovih spisa (osobitu u: *Filozofija prava* – paragrafi 115-118, te u *Filozofiji religije*), vidi odličan sažeti prikaz u: Milenko A. Perović, *Granica moraliteta*, Dnevnik, Novi Sad 1991, str. 24-6. Heideggerovo, pak, stajalište je eksplikite iznijeto u njegovu spisu *Bitak i vrijeme* (Martin Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb 1988, str. 318-29), čija je bit sljedeća: "Biće čiji bitak jest briga može ne samo opteretiti sebe faktičnom krvnjom, nego je u temelju svojega bitka krivo, i ta krvost prije svega drugoga pruža ontološki uvjet za to, da tubitak, faktično egzistirajući, može postati krim" (Martin Heidegger, nav. dj., str. 325).

njenih praktičko-moralno-vrijednosno propisanih *djela*.⁹ U tom smislu je krivica onda, s jedne strane, samo puka čovjekova *potencijalnost* da se bude uistinu kriv, i istovremeno ona je neposredna posljedica čovjekovih isključivo praktičkih djela – dakle moralnih, pravnih i političkih. Drugim riječima, ovdje se radi samo o onome što se tradicionalno veže uz moralno-etičko (čovjekovo nastojanje glede ostvarenja dobra u individualnom segmentu), političko (briga o ostvarenju dobra u prostoru zajedničkog života, takozvano opće dobro) i pravno djelovanje (briga o ostvarenju dobra kao propisima uređenog stanja u društvu). U tome se vidi stanoviti otklon od, recimo, kršćanskog poimanja neposrednog nastanka ili očitovanja zbiljske krivice, to jest grešnosti. Jer, kršćanski nauk o krivici prepostavlja da se ona može očitovati i (grešnom) “mišlju i riječju” kao i “djelom i propustom”. Dakle, u kršćanstvu su jednostavno proširene mogućnosti koje dopuštajući uzrokuju njezinu zbiljsku pojavu. Pojmom, pak, djelo eksplizite ukazujemo na to da ovdje ima biti riječi samo o onome što se tradicionalno veže uz moralno-etičku, političku i pravnu ravan.

Budući da je kod krivice riječ o onom *praktičkom* kod čovjeka, još dva pojma se pojavljuju kao nužna za očitovanje zbiljske krivice. To su *sloboda* i *odgovornost*. Pojam *sloboda* se ovdje koristi u svojemu *ontološkom* značenju – ona je habitualna *bit* čovjeka. Čovjek nije biće koje je naprsto određeno nužnošću, nego suprotno – otvorenošću ili mogućnošću. On jednostavno uvijek *može* na neki način da bude, ali ne *mora*. Čovjek, naime, na temelju vlastite *odluke* uvijek mora posta(ja)ti i to isključivo *na neki način* – na temelju slobode i vlastitih moći i snaga oblikuje način svojega opstanka. Čovjek je stoga kao slobodan izvorno i izravno sam *odgovoran* za ono *što i kako* jeste.

U ovome se vidi i moguća immanentna etimologija dimenzija utumačenju pojma *odgovornosti* u južnoslavenskim jezicima. Naime, zato što je biće otvorenosti i slobode, čovjek se nalazi u stalnom stanju upitanosti (jer je značajka upitanosti, onoga *biti u pitanju*, upravo neimanje vlastite zatvorenosti), spram čega se ili spram kojih se onda u životu moraju davati *odgovori*. Čovjek je, drugim riječima, biće koje mora unekako *odgovarati* na pitanja koja mu nosi život. Kao takav, on je onda po sebi *odgovoran* – u stanju je stalnog davanja unekakvih odgovora, koje svjedoči vlastitim životom u svim različitim aspektima očito-

9 Očito, krivica se kod Jaspersa vezuje samo ili *isključivo* uz bogati korpus onog *praktičkog* u životu čovjeka. To, drugim riječima, znači da se ona ne može pojaviti, ukoliko pratimo klasičnu aristotelovsku trodiobu načina očitovanja života, kao nužna sastojnica pojetičkog ili teorijskog aspekta, već samo onog praktičkog.

vanja: teorijskom, praktičkom i pojetičkom. Naravno, kao biće koje je odgovorno, koje dakle daje unekakve odgovore na pitanja života, on je ujedno i u mogućnosti snašati posljedice za svoje odgovore. Drugim riječima, čovjek je biće koje je, na temelju odgovornosti, *uračunljivo* – ono “računa” na koji će način odgovoriti, kako će realizirati vlastitu slobodu glede mogućih posljedica. Time se uz odgovornost nužno veže i *spoznajni* moment: on *prosudiže* što će i kako će se djelovati te s kojim posljedicama valja računati, premda se odgovornost ne može svesti samo na spoznajni moment, o čemu ćemo u radnji niže još govoriti. U tomu je sastojan *ontološki* korijen ljudske odgovornosti, koja onda na nizim ontološkim instancama ima različite konkretnе oblike upojedinjenja.

Kao takva, odgovornost u sebi podrazumijeva tri nužna sastojna momenta: 1. podnositelja (onoga *tko* je odgovoran), 2. predmet ili djelo (za *što* je netko odgovoran), te 3. instancu utvrđivanja (u *odnosu* na što je netko odgovoran). Također, odgovornost se razumijeva kao jedno *raspoloživo* stanje čovjekove *nedovršenosti*: odgovornost nije dana u statičnosti niti se tako ostvaruje jednom za svagda. Jednom odgovoran ne znači ujedno i biti stalno odgovoran. Pri tomu se uvijek odgovornost odnosi isključivo na stvari na koje čovjek može, bilo posredno bilo neposredno, utjecati. Dakle, pojam *odgovornosti* je pojam s daleko širim opsegom važenja u njegovu odnosu na pojam krivica. Krivica je, naime, samo jedan *upojedinjeni, konkretni i posljedični* vid očitovanja odgovornosti. Odgovornost je, drugim riječima, onaj sastojni moment u životu čovjeka koji *dopušta* da se bude kriv, to jest na temelju čega je, na ovoj ontološkoj razini, moguća pojava zbiljske krivice, koja se, pak, uvijek pojavljuje pod ili u nekim uvjetima i pod nekim određenim okolnostima.

Na taj način ona je, dakle, u sebi bitno *relacijski* strukturirana. Što se tiče pitanja *podnositelja* odgovornosti, moguće je da to bude pojedinač ili nekakav kolektivni subjekt; glede, pak, *predmeta* obično se misli na djelo i njegovu posljedicu ili pak propust, dok se kao *instanca* odgovornosti, dakle ono u odnosu na čega, javljaju savjest, Bog, društvo, pravni sistem... Na temelju toga slijedi i to da se odgovornost može promatrati, s jedne strane, unazad (*retrospektivno*) za ono što se je i kako činilo, a s druge strane ona ima i budućnosnu (*prospektivnu*) dimenziju: čovjek je odgovoran za ono što će i kako učiniti. Ona tako, u jednom segmentu, prethodi djelovanju (odgovornost kao *uvjet* ne/ispravnog praktičkog djelovanja), a u drugome odgovornost figurira s obzirom na već učinjeno (pozivanje na odgovornost *za učinjeno*).¹⁰

10 Ovu dvostranost odgovornosti prate i dvije različite etičke motreњa. Ukoliko se, naime, djelovanje promatra i prosudiže sa stajališta *na-*

3. Odredba krivice i vrste

No, za razliku od slobode, kao puke mogućnosti da se nekako bude, i odgovornosti, kao raspoloživog stanja da se uvijek bude ali na jedan određeni način prema vlastitoj odluci, *zbiljska* krivica jest njihova izravna konkretna *negativna* posljedica, ukoliko se, naravno, bude na način koji nije propisan ili na drugačiji način utvrđen kao dobar. Isto tako, krivica se uvijek *negativno* manifestira, istina na različite načine, kod pojedinca ili određenog kolektiva. Krivica se, dakle, uvijek posljedično pojavljuje kod *nekoga*, i to kod subjekta djelovanja, kao višestruko i *bitno trpno stanje*, u konkretnom odnosu na nešto, a zbog konkretnog nečega i to na jedan određen način.¹¹ Kao takva, krivica može imati kod čovjeka svoju *subjektivnu* ravan očitovanja (npr. čutnja grže savjesti, osjećaj stida, ili neke druge negativne posljedice koje se snašaju u unutrašnjosti poput nelagode...) i *objektivnu* (vanjsko snošenje posljedica u vidu kazni – gubitak slobode, tjelesno kažnjavanje...).

kane za djelo (teleološka i deontološka etička učenja), tada se više naglašava *prospektivno* razumijevanje odgovornosti, a ukoliko se pitamo za posljedice djelovanja (konzervativno etičko učenje) i kada prosuđujemo vlastito djelovanje ili djelovanje drugih koje je već izvršeno, tada se više uzima u obzir utjecaj *retrospektivnog* značenja odgovornosti. Ovo posljednje isključivo se primjenjuje u pravu.

- 11 Dakako, ovakvo je etičko razumijevanje krivice moralno-praktički “ispravno” jedino u duhu osnovnih polazišta “etike odgovornosti” (njem. Verantwortungsethik), koju je, čini se, prvi u novije vrijeme ozbiljno reafirmirao Max Weber. Naime, za razliku od “etike uvjerenja” (njem. Gesinnungsethik), čiji paradigmatski oblik imamo na tragu nekih ideja sv. Augusta, u protestantskom razumijevanju etike, prema kojoj se svekolika prosudba učinaka moralnog djelovanja prepusta izravno, dakle bez ikakvog posredovanja čovjeka, *premilosnom* Bogu (čovjek jednostavno ne može znati ništa o vlastitoj odgovornosti za svoja djela, jer se čovjekova slobodna volja razumijeva ochamistički kao *potestas absoluta Dei* – apsolutna Božja moć), dotele “etika odgovornosti” inzistira, prateći na najbolji način dugu tradiciju konzervativističkog stajališta u etici, na činjenici značaja čovjekovog neposrednog snašanja *posljedica* vlastitog djelovanja – moralna se relevantnost djelovanja ovdje mora prosuđivati isključivo prema posljedicama, za koje je neposredno odgovoran, prije svega, moralni djelatnik, a tek nakon toga moguće je i očitovanje Boga. To je moguće stoga što se u ovoj misaonoj tradiciji, čije je podrijetlo vezano za Tomu Akvinskog, sloboda volje čovjeka razumijeva bez prevelikog utjecaja Božje milosti, čime se otvara mogućnost da čovjek bude neposredno odgovoran za svoje moralno djelovanje. Pri tomu se odgovornost razumijeva kao odgovornost za vlastita djela (za sebe), ali i za djela koja su usmjereni na druge, tako da je čovjek, zapravo, odgovoran i za druge, za društvo i svijet u kojem boravi. Etiku odgovornosti u jednom takvom kontekstu osobito je snažno u prošlom stoljeću utemeljio Hans Jonas u svojem čuvenom djelu *Princip odgovornosti* (Biblioteka “Logos”, Sarajevo 1990.).

Što se, pak, tiče pitanja *na koje načine se, kada se i kakve* se sve krivice mogu očitovati u životu čovjeka, Jaspersovo je polazište da se krivicom označava neki *složeni* fenomen. Ponuđena, pak, „skica razlikovanja“ krivice u spisu *Pitanje krivice* polazi od immanentne joj *četverovrsnosti*. Prva je, po pitanju općosti važenja, metafizička krivica, zatim slijede moralna, politička, a na koncu pravno-kaznena krivica. To znači da se krivica različito očituje u različitim sferama praktičkog očitovanja čovjeka – na jedan način, naime, u moralu, na drugi u pravu, na treći u politici.¹²

Krivica s najopćenitijim opsegom značenja jest *metafizička krivica*, u čijoj je osnovi *metafizička odgovornost*.¹³ Ona počiva na *solidar-*

-
- 12 Na primjer, jedan dio političke krivice, recimo onaj zbog pristajanja na zlo u društvu, ne može se uopće mjeriti pravnim kategorijama i pravnim načinom utvrđivanja, ili pak jedan moralni čin koji nužno vodi u moralnu krivicu, recimo moguća preljuba supružnika, ne mora samim tim biti i relevantan za pojavu pravne ili političke krivice. Pa ipak, ovi se upojedinjeni oblici ne smiju razumijevati kao absolutno odvojeni jedni od drugih, već su oni u nekom odnosu preplitanja. Naime, svakom se pojedinom precizacijom krivice „ukazuje na jedan aspekt stvarnosti koji ostavlja posljedice u sferama preostalih pojmoveva krivice“, kaže Jaspers.
 - 13 Očito je da je Jaspers na stajalištu koje kazuje da odgovornost nije samo sastojni dio ljudskog moralnog djelovanja, nego se ona može odnositi, situirati i promatrati i s nekim drugim stajališta. U tom smislu neki autori smatraju da je nekoć parcijalno i usko razumljena *moralna i pravna odgovornost*, naime „čovjekova odgovornost za moralnu kvalitetu vlastitog poнаšanja te za svijet i druge ljude u najbližem dodiru“, u suvremenom dobu „prerasla u univerzalnu odgovornost za svijet u cijelosti“ (Ivan Bubalo, *Kantova etika i odgovornost za svijet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1984, str. 52). Na taj način se podupire uvjerenje o čovjekovoj gotovo sveobuhvatnoj odgovornosti. U tom smislu će i Jaspers u pogovoru *Pitanja krivice* iz 1962. godine ustvrditi kako „nema granica ličnoj odgovornosti“ (str. 100). Inače, ova pozicija u suvremenoj etici snažno se naglašava u diskursu *bioetike* (o tome vidi najpregnantije i u elementarnome u zborniku rada *Izazovi bioetike*, Pergamena i Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2000.). Isto tako, naznačeno je proširenje značenja odgovornosti pridoniojelo uvlačenju u etički diskurs i promatranje drugih područja ljudskog djelovanja u kontekstu odgovornosti. Tako se, na primjer, danas ozbiljno raspravlja o moralnoj odgovornosti rada multinacionalnih tvrtki (npr. slučaj tzv. „opasnih industrija“, gdje je u etičkim raspravama posebno istaknuta ekološka i ljudska katastrofa tvrtke *Union Carbide* u Bopalu u Indiji), ili, pak, inženjera-konstruktora u velikim tvornicama (navodimo poznati slučaj s konstruktorima industrije automobila „Ford“ u Sjedinjenim Američkim Državama i njihovog proizvoda „Pintoa“, kada su, osim „loših“ konstruktora proglašeni krivima i dioničari ovog poduzeća za smrt nekoliko ljudi, zbog neadekvatnog smještaja rezervoara u automobil, što je bio relativno čest uzrok smrti u prometnim nezgodama). Dio ovih svjetskih rasprava prisutan je i u nas, zahvaljujući prije svega knjizi Dragana Jakovljevića *Etika – ogledi iz primenjene etike*, CID, Podgorica 1999.

Vrsta krivice	Izvodiva na temelju	Konkretni uzrok	U odnosu na što se javlja	Mjesto optužbe i suđenja
Metafizička krivica	Metafizička odgovornost	Sam život u nepravednom svijetu	Bog	Unutarnjost
Moralna krivica	Moralna odgovornost	Zlo djelo	Bog i savjest	Unutarnjost
Politička krivica	Politička odgovornost	Postojanje zla u državi	Sila pobjednikove volje	Vanjskost
Pravno-kaznena krivica	Pravna ili krivična odgovornost	Činjenje zločina	Pozitivni zakoni	Vanjskost

Vrsta krivice	Način utvrđivanja	Način očitovanja	Mjesto i tko trpi	Način razrješenja	Pitanje obrane
Metafizička krivica	Razgovor s Bogom	Svijest o krivici	Unutarnjost i pojedinac	Preobražaj ljudske samosvesti	Ne postoji mogućnost
Moralna krivica	Razgovor s Bogom i prijateljima, u moralnom sudu	Grižnja savjesti	Unutarnjost i pojedinac	Okajanje i preporod	Moralna samoanaliza
Politička krivica	Pobjednikova volja voluntariistički konstituirana	Gubitak prava i političke moći	Vanjskost i svi građani date države	Promjena političkog konteksta	Ne postoji – diktat pobjednika
Pravno-kaznena krivica	Primjena zakona u sudskom procesu	Kazna u vidu gubitka slobode	Vanjskost i pojedinac	Ne slijedi nužno	U sudskom procesu dokazivanjem činjenica

Skica 1. Strukturalni činitelji svakog oblika krivice

nosti svih ljudi kao “pripadnika ljudskog roda”, tako da se svaki čovjek “čini suodgovornim za svaku krivdu ili nepravednost u svijetu”, bez obzira na to da li neposredno čini zlo ili ne. Kada, dakle, solidarnosti među ljudima nema, a nema je jer, očito je, “krivda” postoji u svijetu, tada svi ljudi, i oni koji pasivno pristaju na takvo stanje i oni koji se s time ne miraju, moraju biti ujedno i krivi. Metafizička je krivica, prema Jaspersovom mišljenju, krivica nad krivicama – to je izvorna “krivica ljudskosti”, koja se očituje već samom činjenicom postojanja čovjekova života.

Optužbe kod metafizičke krivice mogu doći jedino iz unutarnjosti, iz “ljudske duše”, a kao *prosudbena* instanca utvrđivanja ovdje se javlja *Bog*, to jest konkretna se metafizička krivica jedino određuje i utvrđuje u “samoći”, u samotnom sudištu preko čovjekovog neposrednog razgovornog odnosa prema Bogu. Glede, pak, posljedica metafizičke krivice *topos* trpljenja je takodje isključivo u ljudskoj unutarnjosti – čovjek se zbog postojanja “krivde u svijetu” čuti naprsto kriv, a mogući oblik netrajnog razriješenja metafizičke krivice nađen je u *preobražaju ljudske samovijesti pred Bogom*. Ovdje se neposredno očituje, čini se, izravni utjecaj kršćanskog razumijevanja konkretnog uzroka pojave krivice.

Druga po opsegu važenja jest *moralna krivica*, koja se temelji na *moralnoj odgovornosti*. Njezina se pojava izravno odnosi na sve *zle* postupke koje počini čovjek kao *pojedinac*, uključujući i provedbu tuđih, “političkih i vojnih odluka”. Kao i kod metafizičke, optužba za moralnu krivicu dolazi isključivo iznutra, a prosudbena instanca utvrđivanja moralne krivice također je situirana u unutarnjosti čovjeka, i to u vidu *savjesti*, a odvija se na dva načina: ili u moralnom sudu ili putem istinske komunikacije s prijateljima.

Ono što je značajno za moralnu krivicu jest da ona omogućuje, i to kroz čin djelanja ali i propusta, odnosno kroz različite oblike nečinjenja što čini zlo mogućim, i pojavu *zločina* (pravna krivica) i političke krivice. Shodno tome, moralna odgovornost i uz nju vezano djelovanje jest onaj činitelj koji ne dopušta da se *ostvare* preostala dva oblika krivice. Kao i kod metafizičke krivice, i posljedice moralne krivice se odnose isključivo na čovjekovu unutarnost. Naime, one se javljaju u obliku griže savjesti, dok je oblik razriješenja nađen u vidu “okajanja i preporoda” čovjeka kao moralnog djelatnika. Pa ipak, posljedice razriješenja moralne krivice u unutarnjosti imaju svoj učinak i na vanjski svijet. To je stoga što iz “moralnog ponašanja” pojedinačnih ljudi, to jest na temelju skupa sličnovrsnih moralnih djela “nastaju određeni politički odnosi, pa tako i političke prilike”, kaže Jaspers.¹⁴

14 K. Jaspers, *ibid.*, str. 24. U tome, osim već navedenog stajališta da čovjekova moralnost dopušta očitovanje političke i pravne krivice, vjerojatno

Sljedeća po opsegu važenja jest *politička krivica*. Ona se odnosi na sve građane jedne države, a nastaje zbog (zlih) postupaka predstavnika vlasti ili građana određene države. U temelju joj je politička *odgovornost*, koja počiva na prepostavci da “svaki čovjek snosi dio odgovornosti za svoju vlast”. No, ona se ne može *unilinearno* primijeniti za sve sudionike društva, već se utvrđuje s obzirom na “stupanj sudjelovanja u (...) odbačenom režimu”. Pa ipak, njezine posljedice zato linearно podnose jednakno svima, u čemu je sadržana njezina *nepravednost*.

Ovdje se, dakle, radi o kolektivnom subjektu kao raspolagatelju moći u produciraju dobra ili zla, te o kolektivnom subjektu odgovornosti, gdje se partikularna moralna i ina djelovanja konstituiraju u djelu s kolektivnim obilježjem.¹⁵ Stoga se ovdje kao glavna pitanja nameću ona – da li i tko može snašati i kakve posljedice za očitovano zlo “kolektivnih subjekata”, koji se obično javljaju u vidu društvenih institucija, države, pa čak i međunarodnih i svjetskih organizacija. Instanca koja ovdje određuje krivicu, prema mišljenju Jaspersa, jest vanjska – *uspjeh* drugih, ili konkretno “sila i pobjednikova volja”. Dakle, utvrđivanje političke krivice nema svoj vlastiti čvrsti procesualni okvir niti, pak, točno određen kriterij i instancu koja je utvrđuje, budući da je ona u sebi uveliko *voluntaristički* konstituirana.¹⁶

treba tražiti drugi glavni razlog za veliki značaj koji, kako smo već rekli, ne samo Jaspers pridaje procesu suočavanja s istinom. On se, naime, nalazi u ovoj posljedici – otklonu spram prošlog u moralnom segmentu, preokretu koji u sebi sadržava mogućnost uspostave novih, demokratskih “političkih prilika”.

- 15 Da “kolektivni subjekt” u vidu države može producirati zlo proizlazi iz činjenice da *politika*, kao pragmatičko umijeće ostvarenja onog “realno mogućeg” u zajednici, u sebi unekako prepostavlja *moralnost* kao uvjet, i to putem uključenosti vrijednosti. Drugim riječima, politika se mora na neki način “vezati” za etiku, to jest ona ne bi smjela doći u koliziju sa stozernim moralno-etičkim načelima (npr. *pravednost* kao prije svega moralno-etičko načelo politika mora uzeti kao vlastito konstitutivno načelo, ili politika ne smije od građana zahtijevati nemoralno djelovanje, ili...). Obično su politika i moral posredovani idejom općeg dobra (npr. Toma Akvinski), ali i idejom poretku koji se razumijeva kao obrazac s etičkim konotacijama (npr. Walter Schultz). U nas se ovom problematikom odnosa politike i morala, to jest zla, vrsno bavi politolog Čedomir Čupić, koji je svoje radove na ovu temu sabrao u knjizi *Politika i zlo*, “Čigoja štampa”, Beograd 1997.
- 16 *Valjanost* ovih optužaba temelji se isključivo na nekakvoj političkoj *suvislosti*, te se niukoliko ne može primijeniti ili odnositi na pravnu, moralnu ili metafizičku dimenziju krivice. S druge strane, čini nam se da Jaspers, kada govori o političkoj odgovornosti i krivici, ne iznosi stajalište koje on opravdava ili želi utemeljiti, već govori samo opisno o stanju realnih stvari u suvremenom svijetu, što uvelikoj vrijedi i danas. To je vjero-

Što se, pak, tiče posljedica političke krivice, one se očituju ne u unutarnjosti već u vanjskosti, u vidu ograničavanja "političkih moći i političkih prava" svih onih koji su pripadnici države koja je producirala zlo – "zločinačka država pada na pleća čitavog naroda",¹⁷ kaže Jaspers. Stoga se ovdje može govoriti o postojanju neke vrste "kolektivne političke krivice". Ali ona kao takva nije svodiva na druge oblike.

I na koncu imamo *pravnu krivicu*, u čijoj je osnovi kao pretpostavka *pravna ili krivična odgovornost*. Ona se odnosi isključivo na činjenje određenih *zločina*,¹⁸ koji su najčešće točno utvrđeni pozitivno-pravnim aktima određene države, a u posljednje vrijeme i sve brojnijim međunarodnim pravnim aktima, te su kao takva objektivno dokaziva. Drugim riječima, pravna se krivica može javiti jedino u situaciji kada je za određen *zločin* propisana pravna sankcija.

To znači da se pravna krivica očituje isključivo kod *pojedinca* ukoliko on prekrši neku odredbu koja je propisana u kazneno-pravnom zakonu. Budući da je *zločinac* uvijek pojedinac, Jaspers kaže da je "*besmisleno okriviljavati narod u cjelini kao zločinački*"¹⁹ – podnositelj pravne krivice jest uvijek pojedinac. Optužba, pak, za pravnu krivicu dolazi uvijek izvana od drugih, a posljedično utvrđivanje i razrješavanje pravne krivice prepusta se društvenoj instituciji *suda*. Snašanje posljedica ove krivice je također vanjsko, podnositelj je isključivo pojedinac, a ima

jatno stoga što je obligacijska *uređenost* odnosa ovih problema u međunarodnom pravu još uvijek izuzetno slaba.

17 K. Jaspers, *ibid.*, str. 40.

18 Iz ovoga se određenja vidi da je *pravo* unekako utemeljeno u etici – ono uveliko počiva na moralno-etičkim načelima. No, za razliku od načina usadrženja u moralu, norma u pravu ima oblik pisanog zakona, zatim posjeduje u sebi element vanjske prinude kroz državnu silu i točno propisanu kaznu za kršenje normi. Očito je onda, dakle, da se jedan broj ljudskog djelovanja može promatrati i s pravnog i s moralnog stajališta. Pri tomu, pravni zakoni ne propisuju cijeli kompleks moralnog djelovanja, ali moral, u slučaju da ima posljedice u vanjskom djelovanju, to jest neko izvršeno moralno djelo u vidu *zločina* (npr. nasilje, ubojstvo...) jest često predmet pravne regulative. To je stoga što su u pravu polazišna osnova posljedice čovjekovog djelovanja. Zato je ovdje i laks odrediti krivicu u vidu kazne, budući da je ona propisana. Pa ipak, pravo se, osim na učinjene zločine, ne može primijeniti na moralnu, kao ni na političku i metafizičku krivicu. Inače, o razumijevanju odnosa prava i morala vidi sažeti prikaz u: Josip Talanga, *Uvod u etiku*, Hrvatski studiji – Studia Croatica, Zagreb 1999, str. 29-32, a o samoj naravi prava može se konzultirati knjiga Gordane Vukadinović i Radivoja Stepanova, *Teorija prava I*, Futura, Petrovaradin 2001.

19 K. Jaspers, *ibid.*, str. 29

oblik *kazne* (“zločin susreće *kazna*”,²⁰ veli Jaspers), koja je ranije već utvrđena u pozitivnom pravnom aktu.²¹

4. Manjkavosti i nesporazumi diskursa u Srbiji

Ne namjeravajući ni u čemu drugom praviti nekakve ozbiljnije analogne usporedbe situacije u Njemačkoj nakon II svjetskog rata s našom sadašnjom, ipak smo slobodni primijetiti da u srbijanskoj javnosti, slično tadanjoj Njemačkoj, već dulje vrijeme postoji upravo “površnost u govoru o krivici”. I ta površnost kako u pristupu tako i u samom tematiziranju onda izravno pridonosi različitim netočnostima, čija je vjerojatno glavna značajka *reduktionizam*. Na temelju, pak, njega ima kao posljedicu i stanovito niveliranje bitno *gradualne* naravi krivice. Drugim riječima, u javnom diskursu u Srbiji koji je sadržajno usmјeren na problematiku suočavanja s prošlošću nedostaje dublje i preciznije razumijevanje ovih nosećih pojmove i točnije određen cijeli pojmovni okvir ovog diskursa, što onda, prije svega, umnogome otežava započete rasprave o ovdašnjim mogućim konkretnim krivicama i odgovornostima. Očito ovde na djelu imamo stanoviti *otklon* od temeljnih značenja ovih pojmoveva, inače značenja koja su neizbjegna zapadnom, kršćanskom i europskom kulturno-povijesnom naslijedu.

Ukoliko se, pak, žele naglasiti glavni smjerovi tih nedostataka u recepciji ovih pojmoveva u Srbiji, onda se mogu kao najfrekventniji, čini se, izdvojiti sljedeći. U našoj se javnosti, na primjer, primarno govori o krivici kao “osjećaju”, čime se cijeli problem opasno pojednostavljuje. Isto tako, često se pominju “kolektivna krivica i odgovornost”, a da se ne kaže o kojoj ili kakvoj krivici je riječ, te što su joj i kakve posljedice. Doda li se tomu gotovo totalno nerazumijevanje i brkanje individualnih i kolektivnih aspekata krivica u ovim raspravama, nesporazumi se po sebi množe. No, takve rasprave ne pogađaju bit ovoga problema, a cijelu stvar uveliko udaljavaju od istine.

Krivica se nadalje razumijeva isključivo u kontekstu njezinog pravnog značenja, premda ona nije, kako smo to uostalom zorno već u ranđi pokazali, ni u kojem slučaju svodiva samo na to. No, dominacija toga značenja, koja u sebi podrazumijeva i “razrješenje” krivice u vidu

20 K. Jaspers, *ibid.*, str. 25

21 Kazna, koja se u zakonodavstvu pojavljuje samo na razini mogućnosti, figurira obično, kako se u literaturi najčešće navodi, kao *legitimno sredstvo zastrašivanja nevinih*, to jest njezina je stanovita preteća funkcija moralne naravi: zbog straha od snašanja moguće kazne dodatno se krijepe razlozi kod građana da očituju pravno očekujuće djelovanje. Pravo se, dakle, slično moralu razumijeva također i kao čovjekov zadani projekt – u vidu vrednosnog kodeksa kojim se propisuju ljudska nastojanja i težnje.

gubitka slobode, dodatno stvara otpor da se na miru i razložno počne raspravljati. Krivica se nadalje počesto nedistinguira u odnosu na odgovornost, što je više nego nedopustivo. Pri tomu, u raspravama se često izbjegava uporaba pojma se negativnijim nabojem – krivice, već na djelu imamo favoriziranje neutralnijeg – odgovornosti, uz previđanje njihovih uveliko različitih značenja. Isto tako, u raspravama se uopće ne govori o tomu kakva su moguća razrješenja krivice i kako se i gdje se bitno očituju u životu čovjek, a neka razrješenja, kako smo vidjeli, nukaju izravno na oporavak – recimo moralni i politički...

No, pitanje je zašto u Srbiji danas u svezi s prošlošću, u kojoj i oko koje zla manjkalo nije, izostaje jedno distingvirano razumijevanje i rafiniraniji pristup u tumačenju ovih pojmoveva, kako smo mi to, recimo, u ovoj radnji iznijeli. Znači li to, nadalje, da se upravo u tome treba tražiti razlog za odsustvo spremnosti u Srbiji danas glede priznanja bilo kakve krivice? Drugim riječima, pitamo se zašto u srbijanskoj javnosti izostaje razumijevanje ovih pojmoveva, koji svoje primarno značenje crpe iz modernosti? Znači li ovaj izostanak tako nečega da je vrijednosna i uopće svjetonazorska paradigma s koje se i u kojoj se događa recepcija ovih pojmoveva ispod vremena modernosti? Govori li to onda u prilog stava da su određeni sadržaji u srbijanskoj javnosti opterećeni receptivnim i interpretativnim činiteljima koji se temelje na predmodernome? Recimo, mitskim, te su kao takvi onda ispod razine konstitutivnih momenata prava, na primjer? Ukoliko se pak cijela problematika promatra iz moguće vizure kršćanskog svjetonazora i njezine idejne paradigmе, prema kojima je krivica čak najizvorniji egzistencijal čovjeka, znači li ovo i ovako izostajanje u razumijevanju da moramo biti primorani konstatirati i značajke poganskih elemenata u ovdašnjim diskursima, koji krivicu kao krivicu a priori isključuju?

I strahujući da će upravo to biti po srijedi, no ne znajući zašto je tomu tako, ukazat ćemo još na to kako naš izravni cilj nije ni bio da dademo čvrste i potpune odgovore na ova pitanja. Pa ipak, htjeli smo istaknuti kako nas jedno ovakvo površno i pogrešno razumijevanje i “bezgrešno” držanje udaljuju ne samo do svijeta u kojemu jesmo, već još više od nas samih i naših najvlastitijih zadataka kao pripadnika ljudskog roda. U tom smislu, vrijedi, čini se, opetovano osvijestiti sljedeće upozorenje: onaj tko živi s iluzijama i s neistinama teško smije očekivati djelatno nagnuće k ostvarenju Dobra kako u osobnom životu tako i u različitim zajednicama s drugima!

Tomislav Žigmanov

**NOTE ON RECEPTION OF NOTIONS
OF GUILT AND LIABILITY IN SERBIA**

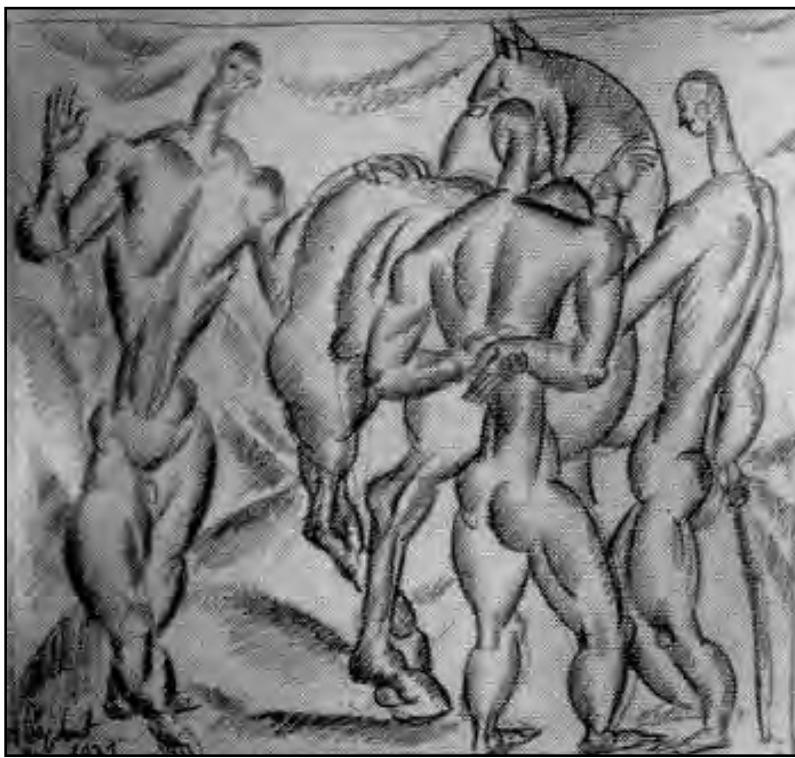
Summary

The author in this paper critically examines the reception of notions of guilt and liability in Serbia. He commences from the fact that the status of dominant strategy in Serbia is one which simply ignores or denies the issue of facing the past and in connection with that the context and understanding of notions of guilt and liability. The objective of this paper is to indicate the deficiency of the prevalent discourse in Serbia which is based on a completely wrong understanding of underlying notions of guilt and liability. The author perceives guilt as the consequence of freedom and responsibility and the basis of his analysis is the determination of notion and types of guilt as well as the indication of deficiency and misunderstanding in dominant discourse “of the superficial speech on guilt in Serbia”.

Key words: notion and types of guilt, freedom, liability, punishment, facing the past in Serbia, prevalent discourse of guilt in Serbia, deficiency of superficial speech on guilt.

Ivan Radović – *Apstraktni predeo*, 1921.

Ivan Radović – *Kompozicija*, 1921.

OGLEDI

Dragoljub Todorović
advokat, Beograd

VAMPIRI I GLOGOV KOLAC

Pravu buru u javnosti izazvalo je otvaranje izložbe slikara Milića Stankovića (Milića od Mačve) u ponoć između 20. i 21. februara 1962. godine u Beogradu, koju je otvorio Branko V. Radičević prigodnim govorom, koji na vrlo osoben, originalan i polemičan način promoviše slobodu stvaranja; afirmiše maštu, maštovnjake, snevanja, uobrazilju, smeh, duh pobune, priviđenja, nerazumlje; a protiv: zdravorazumlja, prave linije, matematike, tištine, skleroze. Simbol slobode je vampir, a simbol represije, prinude, prave linije je glogov kolac, a glogologika je logika discipline, uokviravanja, mira, tištine, poslušnosti, mediokritetstva...

Izložba je zatvorena, digla se velika hajka protiv pesnika i slikara, u kojoj učestvuju političari, pisci, novinari, policija...

Dakle, Brankovo Slovo:

Dogodovina. Pa šta? Tražimo lepu reč. Dedovina. Pradedovina. Ime Vujin. Od prezimena: Sebar. U duhu dušanovke:

O, sebre! Seborova sabora da nest. Kto li se obrete sabornik, da mu se uši urežu i da se osmude povodčije...

U duhu osmuđenog povodčija. Kad vaskrsavaju mrtvi. Pa se dižu otroci. I vaznosi se grešni, pregrešni meropah. Da nam je taj san usnoviti i povampiriti. I doguknuti vlastelinku. Ako li usni sa sebrom, hoće ruku da sekü. A usnula je, mlada. I rodila Gojčila. Tako se u svetu zabelela putenika. I rodilo se nerazumlje.

Nek zazvone luda zvona nerazumlja.

Uvampirila se Šumadija. Vampiruje Mačva. Od ića, pića, iljića, milijića, stankovića.

U ponoć se bludna zemlja otvara. Ustaje Savo Savanović, rodonaćalnik serbijanskih vampira, da oproba snagu glogove logike i da se nasmeje razumlju. Što traži samo belo. Što traži samo crno.

Strah je bacao čini kako bi se odbranio od uobrazilje: pucaj salauškim marjašem, potabaj grobove nepočišćenim vrancem, glogovim ko-

cem razuma po smehu, vodom adžijazmom u dubine vina. Uzalud glogologika gasi ugljevљe i saliva stravu. Šta vrede zmijski svlakovi, kurjački zubi i osušeni slepi miševi zdravorazumskih plašila. Savo Savanović ustaje iz groba i prkosí matematici. On sabira oduzimajući. I on množi, ali deleći.

Savo Savanoviću, grešna ludijo, vampirovaćeš dok je sveta i veka. U slavu maštovnjaka. U čast lude ravnice. Što rađa snoviđenja. Da domašta planine i planišta. I ne smiri brzice mutnih reka.

Negodivina. Pa šta? Traži reč mrgodniju za bajkovinu. I prabajkovinu. Za puteniku što se zamajčila pod svodovima manastirskim. Ženska putenika. Muško vino.

Nek zvone luda zvona. Tako je svejedno šta će reći strogost. Ne pitajmo: ima li smisla? Zaljubimo se najjednostavnije. Ne padajmo na kolena. Svirepa je logika gloga. I propevanje glogokoca: umri, umukni već jednom prokleti Savo Savanoviću rodonačalniče serbijanskih vampira...

Obično: budi se oko ponoći. Kad su ljudi najneosetljiviji. Ustaje da bi život učinio čudesnjim. Prokleta, prava linijo, zbog tebe. Da ljudi spašava od melanholijske. Koja se uvlači u kosti. I ponavlja, sklerotično ponavlja:

miruj, miruj...

Savo Savanoviću, rodonačalniče serbijanskih vampira, tebi slava i slovo. Jer ti si jedini, istiniti i pravi duh pobune. Noćas ti slaviš svetkovinu priviđenja. Za sve nebojše junoše. Imena su im tako dobro domaća:

Petar, Nadej, Radoslav, Prosigoj, Gojnik, Nosimir, Mojimir, Ljutostrah, Grubiša, Strijan, Ljutac, Volij, Lažan, Marko, Desimir, Lastimir, Vinosava, Radoslava, Lepotinjka, Šišeta, Jovašin, Dobrosrb. Sve čist sebar. Sudbinom i psovkom. I teškom kaznom za sve snove: Ašte li pijan zadere ili kapuč skine... Da ga biju sto stapi i da se vrže u tamnicu...

Savo Savanoviću, rodonačalniče serbijanskih vampira, predajem ti u državinu Milića od Mačve. Ne bi li ga sačuvalo od otužne glogologike. Neka tako bude!

(Pročitao, kao što je narečeno, u ponoć, između 20. i 21. februara 1962. u Beogradu, i tako otvorio ponoćnu izložbu Milića od Mačve...)

O toj izložbi Milić od Mačve piše:

“Najznačajniji događaj moje rane slikarske aktivnosti, pored ona dva slikarska boravka u kolibi Nakucišta, svakako je bila moja treća samostalna izložba u Beogradu 1962. godine u galeriji Grafičkog kolektiva. Ta moja izložba je bila otvorena u ponoć između 20. i 21. februara, a zatvorena već treći dan po njenom otvaranju...

Izložbu sam posvetio slikaru Savi Šumanoviću, kao moje spomen-sećanje na njegovu tragičnu smrt 1942. godine – od strane ustaškog

zverinja umorenog i svih Srba, onih očiju izvađenih i iz tela kostiju počupanih, koji padoše sa Savom 1942. leta, na strani revolucije, braneći čirilicu – kako je stajalo u samom uvodu Manifesta. Inače, Manifest Novi realizam ili nacionalna umetnost, tretira osnovne likovne probleme i dileme savremenog umetnika, koji je trebalo da se opredeli između novog realizma (koji će se pojavit u Americi posle 20 godina!) ili nacionalne umetnosti, koju sam tada samo ja imao u svom programu... Manifest treba u celini pročitati i objaviti kao faksimil, jer to i zaslužuje i sama njegova tehnička oprema, pored sadržaja.

Izložbu je otvorio književnik Branko V. Radičević, koju je nudio kao *Vampirsko slovo...*

Slikarev Manifest *Novi realizam ili nacionalna umetnost* zaista je lepo likovno urađen i deljen je posetiocima izložbe. Najzanimljiviji deo Manifesta predstavlja deo u kojem se slikar obračunava sa enformelistima:

... Međutim, to *nacionalno* u nama nekima (neka se *evropejci* naši primire) ne znači da mi s time prestajemo biti ta toliko željena V. Evropa. Ako ja slikam kožuh i šubar, opanak i gunj (ubrljane mačvanskim znojem) onda sam ja, svakako, sa tim svojim junakom, prvenstveno Mačvanin. Potom Srbin. Odmah i Jugosloven. I baš zato što je Jugoslavija damar Evrope (kad je bila toliko, ako ne danas) ja sam kao Mačvanin i Veliki Evropljanin.

Jer, samo, skup svih Mačvi sveta čini svet. Moja Mačva, stoga, je Mačva svih nas (to je tek internacionalizam). Mačva je jedan cvet, ja znam, čvrstog korena i sočne stabljike. Cvet je to što se raspupava i sebe sam zaliva kao što je samu sebe rodila prazmija Ofion, da bi ušla posle u mitologiju.

A ima u našoj zemlji i *cvetova* koji su veštački presaćeni u V. Evropu. Da li taj korov zna da on nikad ne može biti jugoslovenski doprinos toj Evropi? Duhovito je upropastio, sve naše jugoslovenske zapadnjačke cvetove – apstraktne strukturalne *geometričare* i *lirike* jedan anonimni Francuz rekavši: *Znate kako slika Jugosloven? Dođe nam u Francusku i pokaže svoj jugoslovenski proizvod. Posle dve godine dođe nam sa izložbom taj isti Jugosloven i ... pokaže kako su slikali Francuzi pre dve godine.*

Dakle, posle ovoga zaista sam se slatko cerio raznim Micama Popovicama, Letvama i Nitnama, Edama, Murtićima, Mrljama i Mrkvama, što danas udaraju u klin sutra se dave u čorbi. Zaboravljaju ovi isti klinovi da i mi Balkanci treba nešto Evropi da damo, a ne samo da krademo i uzimamo od nje kao što napr. iz *obaveštenosti* čine razne, kažem, Mice Popovice širom zemlje. Svim tim *Evropejcima* treba danas u lice sasuti i reći im da nam je dosta tog njihovog malogradanskog i

servilnog straha pred Evropom, koji nas je do sada i držao na periferiji kulturnih zbivanja same Evrope i prinuđavao nas da kao *najavanguardija* stremljenja uvozimo u ovu našu uzbudjujuću zemlju, u tom momen-tu, već prevaziđeni prosek umetničke produkcije Zapada.”

Deo Manifesta govori o čirilici:

“... Ne treba se stideti tog prostog narodnog pisma koje je, uz to i najjednostavnije, najsavršenije i jedino fonetsko pismo sveta: trideset glasova kod Južnih Slovena – trideset znakova, bez ikakvih preglašenih i apostrofiranih slova! Stoga, zaista bilo bi vrlo moderno pisati tim prostim čirilskim narodnim slovima.”

Izložba je napadana i kritikovana, i to čak sa najvišeg političkog nivoa. Naime, u Beogradu 14-16. marta 1962. godine održana je čuvena proširena sednica Izvršnog komiteta CK SKJ, na kojoj je uvodnu reč dao lično Tito.

U uvodnoj reči Tito kaže:

“... Pa onda je došlo do čitavog niza drugih ispada. Na primjer, onaj proglaš, manifest: spasavajmo čirilicu ispred opasnosti od latinice! Spasavajmo svijet! Pa onda, u našoj – kulturi – šovinističko-nacionalističko glorificiranje svega i svačega iz prošlosti bilo ono pozitivno ili negativno.”

Naravno, po tadašnjim pravilima igre, to je značilo da je prozvano rukovodstvo komunista iz Srbije. Sekretar CK SK Srbije Jovan Veselinov, kao najodgovoroniji za sva zbivanja u Srbiji, uzima reč:

“Drug Tito je tu pomenuo jedan slučaj kod nas. Mi mislimo da smo tu, da znamo šta se događa, kad najedanput ispade akcija borbe za čirilicu. Koliko god je to naivno – to je neki slikar koga su nazvali budalom – ali on je napisao jedan plakat u kome je istakao da je izložba posvećena Savi Šumanoviću i svima onima koji su leta 1942. godine pali na strani revolucije za čirilicu. Mi smo tu izložbu zatvorili. Ali, kakva je reakcija bila posle zatvaranja te izložbe? Neki vele da treba reagovati administrativnim merama, drugi vele da se prepusti da o tome pišu kritičari, umetnici, itd. Šta se vi u to petljate. Neki opet kažu: pa jeste, po-malo je čirilica i ugrožena.”

Dakle, evo sa najmerodavnijeg mesta, od najmerodavnijeg čoveka dokaza da je komunistička vlast, i to vrlo visoka komunistička vlast, možda i najviša, zabranila izložbu Milića od Mačve. U svojoj izbezum-ljenosti od vlasti, u bahatosti i oholosti, Veselinov potpuno mirno, moglo bi se reći usput i uzgred, mladog i talentovanog slikara naziva budalom. Kada se ovoliko uzbudila najviša vlast i reagovala na najvišem nivou, onda se može samo zamisliti kako su reagovali ti doušnici, te sladoledžije, ta poslušna gomila koja na mig napada, čereći, rastrže svakog ko i pomici na makar i najmanju jeres.

List *Beogradska nedelja* objavio je tekst *Šovinistički ispad usred Beograda*. Tekst nije bio potpisani. Prema informacijama slikara Milića od Mačve, ovaj tekst, koji je izišao kao uvodnik redakcije, pisali su Buca Mirković i Mirko Miloradović.

“To je jedna, najblaže rečeno neodgovorna, a najoštije rečeno sramna šovinistička rabota koja zloupotrebljava kulturne ustanove i kulturnu javnost Beograda da bi progurala najgori velikosrpski dekor i da bi u pozno zimsko veče, sa grupom isto tako slavenoserpskih i crkveno-slavenskih dušica pravila spektakl besprimeran u svojoj neodgovornoosti, svojoj bedi i odsustvu svake moralne, kulturne i političke svesti.”

I *Student* je objavio na celoj strani članak Slobodana Mašića (danas uglednog nezavisnog izdavača) pod naslovom *U ime slobode i odgovornosti*.

“Psovači i kovači lažnog novca dolaze sa naletima vetrova i košava, sa psovkama i kovanjem lične afirmacije, sa ko bi ga znao kakvim namerama, sa džepom svoje sopstvenosti, sa željom sopstvene glorifikacije, sa pozom manifesta i deklaracije; i da stvar bude jasna, radi se o sinu Radovanovom iz Mačve i njegovoj izložbi, koja je bila otvorena u ponoć između dva dana, sa publikom koja je držala verovatno ruke u džepovima, zbog hladnoće i zbog nekih drugih stvari (*mešanje bilijara, valjda!*)... Ako je izložba zatvorena, ako su silom prilika oni što su jahali morali da sjašu, morali zamršene konce sami da razmrse, vodu koju su zamutili sami da razmute, kesten iz vatre sami da izvade (pošto su ga sami u nju ubacili): bilo je to u ime slobode, u ime odgovornosti, u ime odgovornosti i slobode. A to je pitanje koje svi mi postavljamo.”

Ugledna beogradska *Politika* o izložbi donosi nepotpisani tekst *Slikar i loša reklama* iz koga provejava ogorčenost što Milić Stanković u svom manifestu loše govori o pojedinim srpskim slikarima, pa nije isključeno da su u tom tekstu upleteni prsti tih slikara, inače u to vreme miljenika režima:

“U ponoć 20. i 21. ovog meseca, otvorena je u Grafičkom kolektivu u Beogradu izložba slika Milića Stankovića. Ne bi vredelo osvrtati se na sam trenutak otvaranja ove izložbe, tim pre što se svakog časa u Beogradu otvorи poneka izložba, da, ceremonijal, a pre svega prodavanje slikarevog pisanog programa, koji zamenuje uobičajene kataloge, ne otkriva izvesne pojave strane našoj sredini.

Daroviti slikar Milić Stanković, koji je na sebe skrenuo pažnju tokom poslednjih godina, a kome ovo nije prva izložba, napisao je svoj program u kome je ispoljio nihilistički odnos prema savremenim vrednostima naše likovne umetnosti i u kome se zalaže za neke našem društву tuđe, preživele, nacionalističke i šovinističke ideje. Pre svega, čudno je da se još danas u našoj sredini može pojaviti takav jedan potpuno

negatorski isključivi stav prema većini naših umetnika srednje i mlađe generacije, kao što je to učinio Milić Stanković, ističući megalomanski da je on jedini pozvan da stvara nacionalnu umetnost dok su – po njegovom mišljenju – svi ostali naši likovni umetnici puki epigoni i podržavaoci umetnosti *Velike Evrope*...

Nije potrebno trošiti mnogo reči da bi se dokazalo da je u ovom slučaju reč o jeftinoj reklami koja želi po svaku cenu da skrene na sebe pažnju lakovernih ljudi.” Sam slikar, Milić Stanković, seća se tih javnih napada i diskvalifikacija povodom otvaranja izložbe:

“Najmučniji mi je bio susret sa Zoricom Mutavdžić, tada urednikom Kulturne rubrike Radio-Beograda, koja mi je stavila ozbiljnu primedbu na deo teksta gde ja kažem da *ustaško zverinje čereći slikara Šumanovića!* Zar vađenje očiju, testerisanje ruku i nogu jednom ljudskom stvoru, bez obzira kojem, ne deluje kao najbrutalnije omalovažavanje i ponižavanje čoveka – pripitao sam je? Zar je takav slikar, kao što je bio Šumanović – potpuno apolitičan, a umetnički samo znamen – koji je ustaškoj satniji (i sotoniji) odbio u mračnoj 1942. godini da se potpisuje na svojim slikama latinicom, i danas najcrnji šovinista, protiv koga se još treba boriti?”

Iz ove kampanje protiv izložbe, protiv slikara i pesnika, vidi se koliko je bilo teško i suočivo to vreme. Vidi se koliko je taj, kako ga na Zapadu nazivaju, *meki* Titov totalitarizam bio mračan, brutalan, nemilosrdan i opasan. Pošto je Milić od Mačve u svom manifestu pisao o čirilici, pošto je pominjao Južne Slovene, pošto je koristio termin slavenski; pošto je Branko V. Radičević u svom Slovu koristio termine iz srednjovekovne istorije Srbije kao što su: sebar, serbski, vlastelinka, dušanovka, zatim, odredbe iz Dušanovog zakonika i neke slovenske reči; u beogradskoj političkoj javnosti, kulturno-političkoj čaršiji, književničkoj kuhinji pronela se vest da je Branko V. Radičević izložbu otvorio na staroslovenskom jeziku u ponoć. Draža Marković, tada visoki politički funkcioner u Srbiji, pitao je Radičevića zašto je izložbu otvorio na staroslovenskom jeziku. Kada mu je Radičević odgovorio da to nije tačno, da je govorio na srpskom jeziku i kada mu je ponudio tekst govora, Marković se začudio.

O otvaranju izložbe u ponoć na staroslovenskom jeziku piše list *Danas* – revija za kulturu, umetnost i društvena pitanja, i to glavni i odgovorni urednik Stevan Majstorović lično, u broju od 28. februara 1962. godine:

“ZAŠTO JE ZATVORENA IZLOŽBA MILIĆA STANKOVIĆA?

Jedna neozbiljna stvar koja je zasluzivala pre svega pažnju *Ježa* dobila je neočekivano ozbiljan epilog. Tek što je otvorena, izložba slika

M. Stankovića u Galeriji grafičkog kolektiva na prečac je zatvorena. Okolnosti koje su prethodile ovom činu manje više su poznate: pojavio se jedan pre svega konfuzan i primitivan slikarski manifest, obojen koliko nacionalističkim bojama, toliko isto i smešnom koketerijom i infantilnošću; nešto čaršijske ponoćne parade, jedan toržestveni govor na staroslovenskom pesnika B. Radičevića koji iz inata a isto tako i za potrebe samoodbrane pravi od tradicije i mistične formule Blut und Boden svoj stil, kamere televizije koje su tom spektaklu dale blagonakloni publicitet, nešto malo zabavljajućih priča, studentskog negodovanja i građanskog smeha – i izloži Galerije grafičkog kolektiva osvanuli su prazni, a posetilac koji je sa zakašnjenjem pošao na predstavu – zatekao je zatvorena vrata.”

Da je informacija o Radičevićevom otvaranju izložbe govorom na staroslovenskom jeziku bila široko plasirana, vešto proturena i efektno korišćena potvrđuje pismo tada visokog političara Miloša Minića, koji je Čačanin i koji je pisao Branku V. Radičeviću, drugim povodom, ali najviše o toj izložbi:

Beograd, 9. III 1962. godine

Dragi druže Radičeviću,

Najiskrenije ti zahvaljujem na twojoj knjizi *Plava linija života*. Posebno želim da te uverim koliko cenim prijateljsku pažnju koju si mi slanjem ove knjige ukazao.

Nadam se da mi nećeš zameriti što ne umem da se zahvalim na staroslovenskom i što to činim usred bela dana.

Još više se nadam da te ovo malo šale neće pogoditi. Koristim prosto zgodnu priliku i povod koji mi daje nedavna kritika koja se dotiče i tebe, hteo ti ili ne hteo, a koja je čini mi se zaista ne samo bila na mestu nego je bila i neophodna (mada moram da priznam da ne poznajem sve okolnosti oko one famozne izložbe koju si otvorio u ponoć, a na koju sam i ja bio pozvan, i na koju bih možda, potpuno neupućen, i došao, da slučajno otvaranje nije bilo u ponoć).

Ljudima iz našeg kraja je urođeno da se našale i na svoj i na tuđ račun, a naročito da se našale na račun onog prema kome gaje prijateljska osećanja (pa znao on za to ili ne znao). Verujem da ćeš odmah videti da sam se i ja ovde usudio da budem slobodan da se našalim u istom duhu, ostajući veran zajedničkim vrlinama (ili možda slabostima) ljudi iz moga i tvoga kraja.

S iskrenim pozdravima,

Miloš Minić

Na ovo pismo odgovorio je Branko Radičević posebnim pismom iz koga izdvajamo:

“... Trudeći se da budem originalan, izložbu sam otvorio arhaičnim jezikom. Slovo o Savi Savanoviću, srbijanskom vampiru, koga ni voda adžiazma nije mogla da pokori. Alegorija. Ili, simbolično: slovo protiv svih akademizama, pa bio to i uvek povampireni nadrealizam...”

Ivan Radović – *Grad*, 1921.

Marko Vešović
književnik, Sarajevo

LELEKANJE ZA JANJETOM

Pročitao sam, s velikim zakašnjenjem i s još većim užitkom, tekst “Oficiri i pjesnici” u kojem Mirko Kovač proučava Bećkovića pod mikroskopom. Koji treba zvati mikroskop – toliko se uspješno služi tom spravom.

Bećković je onaj Slobov tržišni inspektor što je utvrdio koja srpska reč je, punih šest stoljeća, imala najvišu pijačnu cenu, a uzgred uočio da ime i prezime Mesije iz Požarevca čine dvije za Srbe svete riječi *Sloboda i Miloš*. Sloboda je ideal robova, što reče onaj filozof, a Miloš ljudе baca “u pjanstvo neko prećerano”, kako je kazano na mjerodavnom mjestu. Legura Slobode i Miloša sad se sunča u haškoj tamnici; pjanstvo, koje je izazivalo primisao da Srbi i Crnogorci noćivaju u vinskim podrumima cara Dušana a danju se “kreću u grupicama od milion komada”, smijenio je teški mamurluk, a kad Srbija i Crna Gora počnu plaćati odštetu za ono što su učinile u pjanstvu koje je krenulo s Kosova, opisalo krug po bivšoj Jugi i na Kosovo se vratilo, tek tada će se potvrditi da Kosovo bukvalno jeste najskulplja srpska reč. Uzgred: moja tetka Dunja je 1988. godine, kad je čula da je Slobo iz Požarevca, kazala: “Ovaj će zapaliti Jugoslaviju!”

Kovač je pod uvećalom proučio i Bećkovićevu titulu “najumnije srpske glave”. Znate li otkud mu ona? Do mog odlaska iz Crne Gore u oru se pjevalo: “Na Lovćenu Njegoš spava / najumnija svjecka glava”, stihovi koje sam, u razgovorima s Nikolom Matovim, potrzao kao dokaz našeg ludila. Nikola je dodavao: da bismo sasvim razumjeli te stihove, treba znati da je u njima nekad stajalo: “najumnija srpska glava” – tako se o Njegošu pjevalo po preporuci Karađorđevića. Kojih više nema. Pa su Crnogorci ubacili pridjev “svjecka” ne samo zato što su uvjereni da je Njegoš najpametniji od svih “dvonožaca bez perja”, kako Platon nazvao ljudsku vrstu, već i zato što u stih ne može da stane pridjev “crnogorska”. Ukratko, Bećkovićeva titula “najumnija srpska glava” posuđena je iz stihova koji smo o Njegošu spjevali nedjelju dana nakon što smo, na Podgoričkoj skupštini, sami sebe ukinuli.

Kovač govori i o Bećkoviću kao glavnom lelekaču na sahrani Pavla Bulatovića koji je ubijen, kako reče *Politika*, dok je slušao guslarsku pjesmu o sebi kao pobjedniku nad NATO-paktom. Kad je u njega ispraznio mašinku, kažu da mu je ubojica rekao: “Nisam ti ja NATO-pakt!”

Pavle je ubijen, piše njegov najbolji biograf Šeki Radončić, zato što su “u Srbiji danas na meti oni koji previše imaju ili previše znaju”. Pavle je previše znao. Zvali su ga “univerzitet na dvije noge”. A Beograđani ne trpe sveznalice, posebno one iz crnogorskih vukorepina. Pavle je glavom platio svoje enciklopedijsko znanje: kad ga slušaš, činilo ti se da je netom stigao sa Harvarda. Ili sa Jela. Ili sa Sorbone.

Kovač veli: “Leleknuo je srpski akademik, ridajući: Okitiše Beograd twojom lepom glavom, Pavle brate’. Nisam uspio dokučiti smisao te patetične slike, jer mi nije posve jasno tko je kitio Beograd ‘lepotom glavom brata Pavla’, ali, hajde, ne valja cjeplidlačiti oko stila na grobljima; emocije i boli odvuku katkad u plitkoću.”

Ne čudi me što Kovač ne shvata Bećkovićev jauk za crnogorskim prvo ministrom policije, potom Slobovim ministrom vojnim. Grijeh je bilo micati ga iz policije, jer je bio “daden za toga”, što rekla Darinka. Neki analitičari tvrde da je nesposobnost koju je Pavle ispoljio kao ministar vojni bila glavni uzrok što Slobo nije dotukao NATO-pakt, nego mu samo očitao lekciju. Ne čudi me što Mirko nije shvatio akademikov lelek, jer nije znao da u Bećkovićevoj glavi vlada 19. stoljeće. Ali Kovač zaslužuje ukor što me nije emailom zamolio da mu taj lelek istolkujem.

Jer slika Beograda, ukrašenog Pavlovom glavom, biva savršeno razumljiva ako se vratimo u Njegošev zeman: Bećković se, na pogrebu, pretvorio u sestru Batrićevu iz “Gorskog vijenca”. Ova narikača u hlačama od Pavla je načinjela Batrića Perovića, učesnika u udruženom zločinačkom poduhvatu unaprijedila je u Njegoševog viteza s “gvozdenim očima” koga su ubili Turci – jer isključivo je Turčin mogao isprazniti kašnjnikov u to Srpče – i njegovom glavom okitili ne Travnik, kao u Njegoševu spjevu, nego Beograd.

Nije čudo što se Mirko krsti od čuda pred Beogradom dekorisanim Pavlovom glavom: ta se tvrdnja može shvatiti samo ako zamislite da se Srbija još zove Semendra i da na beogradskim bedemima još stoji kolje sa glavama koje ukrašavaju šeher gdje još stoluje Marašli Ali-paša. Onaj čijem oku sokolovu nije izmakla ljubav Srba prema artiljeriji: “Samo vi budite pokorni sultanu, a možete za pojasom nositi i topove ako hoćete”. Te Marašljine rečenice sjetio sam se najmanje 425 puta u dane kad je Rašo iz 245 artiljerijskih oruđa razvaljivao Sarajevo.

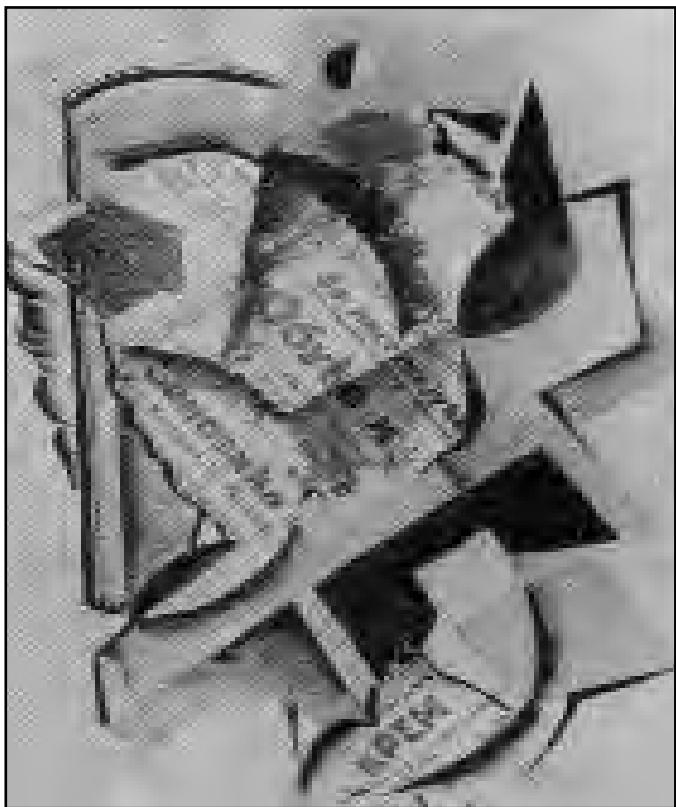
Bećković je, kaže Kovač, Pavla prikazao kao kolekciju od 147 ukrasnih pridjeva, čak ga je promovisao u jagnje: “Pavle je ubijen zato što je bio jagnje božje”. Potom ga je proglašio junakom po ocu, a plemićem po majci i dodao “da u zemlju srpsku nije leglo nevinije i plemenitije čeljade. Sve te “najskuplje srpske reči”, kaže Kovač, “nisu me nimalo gnule, niti me sućut ophrvala za janjetom iz voždova krda, a dvojim da je sućuti bilo i kod gazde kojemu je janje umiljato vjerno služilo promovi-

rajući voždovu ‘politiku smrti’. ‘Lepu glavu’ toga ‘jaganjca’ gledao sam na TV Srbija, u osvit pobjede nad NATO-paktom, kako barata brojčana i priopćava svom narodu da je njegova vojska ‘oborila 72 borbena aviona’.”

Dopuniću Kovača: kad je Pavle priopćio da je oborio četvrtinu NATO-avijacije, glas mu je sličio zvucima što ih, na hipodromu, pred start, ispušta trkaće grlo koji će pobijediti, ali mene nije prevario: obranje aviona shvatio sam kao dokaz da su Srbi opet na Kosovu dobili preko leđa. Njima se to hoće: 1389. godine vlastitim očima sam gledao kako, na Gazimestanu, srpski junak “jedan put britkom sabljom mane, britkom sabljom i desnicom rukom pak dvadeset odsiječe glava”, a to je, kad se prevede na antisrpski jezik, značilo da je Bajazit raščevrljio vilice Srbima. Kao NATO Slobi. Da je Pavle, nedajbože, oborio 772 borbena aviona, to bi značilo da od Srba nije preteklo ni piličnika.

Uprkos svemu što rekoh, zna se da je Pavle, kao crnogorski ministar policije, imao dušu mekšu od pamuka: mogao si ga, umjesto sirove jagnjeće kože, privijati na uboje. Mislim, na uboje od Pavlovog pendreka. Eno vam Šekija Radončića da mi ne da lagati. Kad čitam Pavlovu biografiju iz Radončićeva pera, jasno mi je da je samo janje moglo izdati pismeno naređenje MUP-u CG da pohapsi najmanje 48 muslimanskih izbjeglica iz BiH i pošalje ih pod nož Rašu. Samo janje je moglo poslati jedinice crnogorske policije da ruše Dubrovnik. Samo jagnje je moglo, kao ministar vojni, na Kosovu slijepo slijediti naputke ovce zvane Slobo, stoga bi danas, da nije ubijen, sa svojim vrhovnim komandantom u haškom zatvoru raspravljaо: gdje su pogriješili? Samo jagnje je moglo, nakon Đukanovićeve predsjedničke pobjede, pozvati Crnogorce da ne dozvole “da njima vladaju Turci”. Možete ovako nabrajati do bogojavljenja, Pavle će u Bećkovićevim očima biti sve neviniji, jer je bio jedan od onih koji su radili po nalozima Istorije. Bećkovićeva sposobnost da srpske zlikovce vidi kao sefove s draguljima potiče iz uvjerenja da istoriju pravi ološ. Ako je do tog zaključka došao proučavajući srpsku historiju, otkud mu pravo da je izjednači sa istorijom čovječanstva?

Povodom Bećkovićeva lelekanja za Pavlom, Kovač veli da “ne valja cjeplaćiti oko stila na grobljima”, ali nevolja je u tome što Bećković, već deceniju i po, s groblja ne mrda. Nije ovo prvi no sto i prvi put da njegove riječi, u kojim ima nešto grobljansko i kad ne drži posmrtnе govore, brišu svu sadržinu ljudske istorije: polazi od pretpostavke da se, prije njega, nije znalo šta je zlo a šta dobro, ko su krvnici a ko žrtve, stoga je na se preuzeo zadatak da čovječanstvu ove stvari razjasni. Da sa Sinaja snese nove Mojsijevе tablice. Već petnaest godina Bećković svojim blebetanjem vrijeda ljudski razum kako bi ugodio svom slušateljstvu pretvorenom u gomilu.

Ivan Radović – *Kolaž*, 1924.

TOKOVI

Sima Pandurović
književnik, Beograd

KRIZA DEMOKRATIJE

U današnjem vremenu raznovrsnih i permanentnih kriza – kriza finansiskih, ekonomskih, moralnih i kriza državnih, počelo se sa izvesnih strana i sa izvesnim zadovoljstvom govoriti o krizi parlamentarizma, pa zatim i o “krizi demokratije”. U takvim slučajevima neophodno je odvojiti, u pretresu ovih pitanja, dva momenta koji su suprotni po svojoj prirodi, a koji se u veštim dijalektičkim prepirkama namerno ne odvajaju, a u naivnijim razgovorima stvarno i ne razlikuju. Jedan od tih momenata je čisto subjektivan, psihološki i politički, drugi znatno objektivniji, logičan i naučan. Kad god nastupe izvesni psihički poremećaji u jednom društvu, taj psihički i ličan momenat uzima više maha, postaje agresivniji, uticajniji i popularniji. Obrnuto tome, on gubi od svoje snaže ukoliko je opšta društvena situacija stabilnija, ukoliko se drugi momenat više uzima u obzir i ozbiljnije posmatra.

Nije potrebno ni napominjati da kod naše generacije, u današnjici, posle potresa u velikoj evropskoj konflagraciji, prvi momenat igra mnogo veću ulogu, i da je objektivno tretiranje principa demokratije potisnuto u stranu, namerno vođeno stranputicom, izopačavano tendencijama novih reakcionarnih struja, i da je u naročitom cilju stvorena “kriza demokratije”. Pitanje koje nas na ovome mestu interesuje, pitanje je: da li tako zvana kriza demokratije zaista postoji; ako postoji, da li ta kriza znači samo privremenu slabost demokratije, izvesnu kolebljivost orientacije u ovom slučaju, ili bi demokratija kao takva i kao princip zaista mogla doći u pitanje, pretrpeti slom i biti zamenjena drugim principom, naprednjim ili manje naprednim, starijim, savremenijim ili sa svim novim.

Otvoreno govoreći, ne može se ne priznati da je vreme u kome živimo, početak posleratne ere u Evropi i ostalom svetu, obeleženo vidljivim tendencijama upravljenim protiv dosadašnje političke i ekonomske organizacije društva. Veliki Evropski Rat, koji je suviše dugo trajao, koji je bio vrlo krvav i duboko poremetio sve socijalne odnose, ostavio je

današnjim generacijama duhovnu dezorientaciju, rezignaciju, ekonomsku nesigurnost, znatno spuštanje moralnoga nivoa u svim slojevima društva. Nejednakni uticaj dugotrajnog rata na razne društvene klase, pooštio je klasne suprotnosti i stalan antagonizam klasa pretvorio se u otvorenu i ogorčenu borbu. Viši ideali dosadašnjega društva, koji su služili za orijentaciju pojedinaca i masa, zamračeni su rđavim psihološkim stanjem sviju ukupno i svakoga pojedinca; pred iskustvom koje je pokazalo trošnost mnogih institucija i mnogih uverenja, skepticizam prema svima načelima počeo se širiti kao zaraza. Društvena solidarnost je znatno kompromitovana, i uporedo s tim, kao izraz opšte duhovne neravnoteže, počela se javljati, uzimati maha i uspevati propaganda revolucije, nasilnih mera, rušenja svega što predstavlja prošlost i sadašnjost. Ali ta propaganda, propovedajući mnogo više rušenje onoga što postoji nego stvaranje onoga čega još nemamo, ispoljavajući se mnogo više u mržnji prema današnjici nego u ljubavi za bolju budućnost, bila je negatorska par excellence, dezorganitorska, zadojena mržnjom, ne samo na ono što ne valja nego i na ono što je dobro u današnjem društvu i današnjem čoveku.

Po prvidnom paradoksu, a u stvari po jednom dubljem smislu, osećajući da se jedna organizacija ne može definitivno srušiti ako se udara na ono što je u njoj sporednije ili rđavo, nego udarajući i rušeći same temelje, ono što je najsolidnije i najbolje, novi revolucionari su se svom žestinom oborili baš na pozitivne tekovine današnjice: na državu, naciju, moral, umetnost, nauku, demokratiju. Iz tih razloga, dakle, ostavljajući zasad na stranu ono ostalo, demokratija je za celo vreme današnjega revolucionarnog vrenja, imala da izdržava jetke, javne i tajne, bespoštene, neskrupulozne i sistematske napade svojih protivnika. Novi pokret, kao nova pojava reakcionarnog revolucionarstva, dolazeći iz Rusije, "zemlje nezrelih teorija", kako je dobro rekao Dr. Lj. Nedić, stvarao je zavere baš protiv onoga što se smatralo najboljim u današnjem društvu, neprikosnovenim s pogledom na individualno i kolektivno blagostanje ljudi; i daleko od toga da je respektovao slobodu čoveka, on je propovedao diktaturu pojedinaca; daleko od toga da se borio protiv korupcije, on ju je upotrebljavao kao sredstvo za svoj rušilački cilj; daleko od toga da je bio najbliži demokratiji, kao dosad najnaprednijem političkom sistemu, on je demokratiju najviše mrzeo, težeći po svaku cenu prevratu u nazad.

Je li demokratija u takvom stanju stvari i pred takvom taktikom svojih ogorčenih protivnika pretrpela ozlede, je li narušena, da li je u krizi, i da li se nalazi pred gubitkom svoje uloge u političkom životu?

Nesumnjivo, da sistematski napadi na demokratiju od strane revolucionarnih reakcionara, koji nisu birali sredstva, nisu ostali bez iz-

vesnih posledica. Branioci demokratskih principa kao da su za izvesno vreme izgubili sposobnost orijentacije, ostali zbrunjeni pred učestanim, kombinovanim i podzemnim naporima revolucionarnih reakcionara, pomaganih naročitim stanjem duhova i opštim nezadovoljstvom. Niti su ciljevi novi protivnika slobode i demokratije bili sasvim jasni, niti su njihovi metodi bili dobro poznati. Koripacija, najjače i najopasnije sredstvo u borbi protiv demokratskih principa delovala je neosetno, ali snažno, kao otrov. S druge strane, branioci demokratije naviknuti na raniji način borbe, shvatili su novu borbu suviše usko i formalistički. Oni su verovali da je napad protivnika upravljen na izvesne forme demokratskog političkog sistema, koje su imale i svojih slabih strana, i nisu osetili da se napad izvodi protiv demokratije kao takve; i dosledno tom uverenju, odnosno toj zabludi, oni su zaboravljali braniti osnovni, etički značaj demokratije, a zalagali su se za održanje izvesnih oblika današnjeg demokratskog uređenja.

Pošto je ranije bilo potrebno braniti izvesne institucije, kao garantije demokratskog sistema uprave, i izvesna načela u kojima je formulisana ideja demokratije, odbrana demokratije shvaćena je kao održanje kulta prema tim principima. Desilo se, međutim, da su u ovoj borbi na jednoj strani ostali sami principi, a na drugoj ljudi i njihove strasti. Nije nikakvo čudo što su strasti dobijale sve više terena i što su se često puta pokazale jačima. Stoga se, kao pravi uslov za uspešnu odbranu demokratije, mora utvrditi psihološka činjenica da se mase, narodi, vojske sviju principa mogu voditi samo pod neokaljanim zastavama; da će pobjeda demokratije biti omogućena samo podizanjem kulta prema njoj, a taj kult će se podići samo tako ako se borba u ime demokratije povede u ime opštih i osnovnih etičkih principa iz kojih je demokratija istorijski postala, i na kojima se u današnjosti može da održi.

Tu nailazimo na pitanje koje nam se čini neophodnim, koje se, po našem uverenju, nije tumačilo s obzirom na neosporne istine individualne psihologije i psihologije masa, i koje se zbog toga često shvatilo vrlo naivno i veoma površno. Ako je podizanje kulta prema demokratiji odista potrebno, onda taj kult, praktično uvezši i konkretno gledajući, nije kult prema određenim principima koje se može izneveriti, nego kult prema ličnostima koji su verni određenim principima. A to nije jednoisto. Mi smo jednom prilikom ranije pokušali da utvrdimo da je demokratija u svojoj osnovici samo stvar poverenja, i da se poverenje može vezivati samo za određene ličnosti, a ne za apstraktne principe, te da logično i u demokratskim režimima glavnu ulogu igraju ličnosti. Demokratski formalisti i kabinetски teoretičari su, međutim, ovu jasnu stvar uspešno zamutili. Oni su veru u izvesna načela pomešali sa poverenjem u izvesne ličnosti. Oni nisu razlikovali teorijsku vrednost principa i vrednost prak-

tične primene tih principa u životu. Oni su, kako se čini, davali veću vrednost principima nego ljudima, naivno verujući da svet ide za apstrakcijama, a ne za živim ljudima. Oni su zaboravljali istoriju i primere koje nam je ona davala u obilnoj meri; zaboravljali su psihologiju ljudi i naroda; nisu ništa gledali od onoga što je konkretno i zavaravali su se dobro izvedenim zaključcima na savršeno lažnim postavkama, koje nisu imale nikakva korena u našem iskustvu.

U životu je, međutim, išlo drukčije nego što su oni u svojim zaključcima pretpostavljali. A išlo je onako kako je otprilike išlo od kako je političke istorije ljudi, počevši od Bruta i Cezara do Robespjera i Napoleona, ili, ako hoćete, do Lenjina i Klemansoa. To znači da svet nije nikad išao za savetima i ubeđivanjima, nego za primerima i ljudima. I svaki će čovek i svi narodi uvek polaziti za primerima iz kojih se može dobiti jedno iskustvo ili jedan savet, a nikad za savetima koji su savršeno daleko od svakog primera i svakog iskustva.

Današnja "kriza demokratije" nije, dakle, kriza principa koji imaju svoju opštu i trajnu vrednost nego kriza ljudi sa izvesnim sposobnostima.

Te sposobnosti, ili kvaliteti ljudi o kojima je reč, svode se u glavnom i u prvom redu, na etičke kvalitete; u drugom redu to su čisto političke, tehničke i organizatorske sposobnosti ljudi ili vođa, i tek u trećem redu to su sposobnosti formulisanja i sistematisanja ideja. Po sebi se razume da te kategorije kod istaknutih političkih vođa demokratije moraju biti na približno jednakoj visini, ali ipak ostaju u tom redu po svojoj specifičnoj i opštoj vrednosti u političkom životu. Čim se jedna od tih sposobnosti ispusti, čim jedna od njih nedostaje, vi možete imati samo defektan tip jedne ličnosti u političkom životu. Jasno je, međutim, da ovi kvaliteti mogu biti kombinovani samo u jednoj ličnosti, a ne u jednoj teoriji, kao što je izvesno da je ta kombinacija omogućena samo u demokratiji.

Na taj način, demokratija, koja je počela oslobođenjem ličnosti i teorijom o prirodnim pravima čoveka, ne može i ne sme, ako je konsekventna, osporavati vrednost ličnosti. Naprotiv, njen je zadatak da pronalazi, podržava i stvara kult ličnosti. Ako bi se, iz kojih bilo razloga, moglo zapitati da li demokratija, u tom slučaju ne bi bila izložena opasnosti od t. zv. ličnih režima, mi možemo reći samo ono što se u tom slučaju mora kazati. Istina je da se kultom ličnosti može, katkad postići i neželjeni rezultat, usurpacija vlasti, apsolutizam; ali je istina da bez kulata ličnosti uopšte ne može biti zdrave demokratije, i da u tom slučaju nastupa anarhija, korupcija, diktatura najgorih.

Demokratija koja se oslanja na etičke principe u društvu, koja isključuje nasilje i samovolju, koja priznaje individualnu slobodu svakog

građanina, u koliko ona ne vređa slobodu drugog, koja može jačati samo onda kad jača osećanje društvene solidarnosti – demokratija mora danas, baš u interesu socijalne pravde, podizati autoritete i kult ličnosti jer je razlikovanje dobra i zla rezultat razvijenog osećanja one *pravde*, koja, po rečima našeg naroda, “drži zemlju i gradove”.

Jer je ipak najgore kad u jednom društvu ili narodu to osećanje toliko utrne, da svaki zločin ostaje nekažnjen, a svaka vrlina ili zasluga nenagrađena. Posledica takvog stanja stvari je korupcija, slabost, poljuljanost temelja na kojima стоји jedno društvo, i neminovnja propast.

Odbrana demokratije mora dakle biti povedena na zdravoj, etičkoj, i jedino mogućoj osnovi, na kojoj ona ima i svu trajnost jednog političkog sistema opšte vrednosti i svu praktičnu vrednost za budućnost čovečanstva.*

Ivan Radović – *Dve žene sa jabukom*, 1919.

* Misao, knjiga VII, sveska 6.

Ivan Radović – *Ribari*, 1922.

ZBIVANJA

Marinko M. Vučinić
publicista, Beograd

O RAZARANJU INTELEKTUALNE ZAJEDNICE

Ubi spiritus ibi libertas
(Gde je duh tu je i sloboda)

“Ljudi koji su se šezdesetih i sedamdesetih godina okupljali oko Srpskog filozofskog društva, Udruženja Književnika Srbije, Sociološkog društva Srbije, časopisa *Filozofija, Praxis, Delo, Književne novine, Gledišta, Polja*, Korčulanske letnje filozofske škole, Zimskih filozofskih susreta Srpskog filozofskog društva, Stražilovskih susreta, Ateljea 212, Kino-kluba ‘Beograd’, listova *Student, Vidici, Susret*, kućnih otvorenih univerziteta i drugih središta okupljanja disidenata i kritičke inteligencije, činili su prepoznatljivu ljudsku i inelektualnu zajednicu koja je u svom vremenu branila već pomenuti Salutijev program, tj. trajne vrednosti nepatvorenog humanizma i svake obnove ljudske zajednice. Oni su razvili osobnu kulturu otpora, koja je pred silama staljinističke represije i tiranije, u jugoslovenskoj verziji branila dostojanstvo, ljudsko i misaono, slobodu ,pravo na razlike, pravo na istinu, ludska prava i smisleni život. U ime liberalnih vrednosti branjena je vera u neotuđiva prava pojedinca da se u celini ostvari kao suverena racionalna individua. U ime svestranosti i punoće života, kao suštinskog cilja filosofije i kulture – a posebno književnosti – zahtevalo se življenje u istini i slobodi.”

Ovako je u knjizi *Za Novo prosvjetiteljstvo* pisao Trivo Indić o duhovnoj situaciji otpora šezdesetih i sedamdesetih godina, u vreme vladavine jednopartijskog socijalističkog sistema. Suština tog otpora i buntovništva bila je sadržana u mukotrpnom stvaranju intelektualne i ljudske zajednice kritičkih intelektualaca i političke i idejne alternative tadašnjoj represivnoj ideološkoj koncepciji društva. Biti kritički intelektualac u tom teškom vremenu prepostavljalio je pre svega spremnost da se za život u istini i slobodi plati najteža cena i podnesu velike žrtve. Jedino tako se i moglo pripadati pokretu kritičkih intelektualaca. To je bilo vreme kada su ideali ljudske slobode prožimali intelektualnu delatnost. Danas su to gotovo nestvarna vremena jer više ne postoji ni jed-

na ideja oko koje bi se mogli okupiti najznačajniji intelektualni i idejni potencijali naše razbijene i posustale intelektualne zajednice. Ona je definitivno razorena, ne postoje društvene, socijalne, a ni idejne pretpostavke da ona bude iznova uspostavljena.

Delujući ranije sa margine našeg društva, ona je imala oreol buntovništva, otpora i težnje da se neprestano pomeraju granice vladajućeg ideoološkog sistema. Upravo je pomeranje granica i osvajanje novih prostora slobode istraživanja i javnog govora označavalo suštinu postojanja tadašnje intelektualne zajednice. Pod njenim idejnim i intelektualnim okriljem stasala je i razvijala se generacija koja u velikoj meri i čini oksonicu savremene društvene i političke elite.

Zašto se danas, kada očigledno postoji mnogo bolje i povoljnije mogućnosti i pretpostavke za postojanje ozbiljne intelektualne zajednice, više ne javlja stvarna potreba za njenim funkcionisanjem i delovanjem? Paradoks je tim veći što su sredstva komunikacije neuporedivo pristupačnija, a mogućnost delovanja slobodnija i otvorenija. Da li to onda znači da se slobodna misao može razvijati samo u okvirima totalitarnog i ideologizovanog sistema, ili je tek u demokratskom društvu stvoren istinski prostor za njeno ispoljavanje i afirmaciju? Istina je da je društveni prostor otvoren, ali je u međuvremenu iščilela potreba za postojanjem intelektualne zajednice, ona je jednostavno nestala u vremenu opšteg razaranja i poništavanja temeljnih civilizacijskih vrednosti. Možemo se pitati da li se zbilja radi o duhu jednog vremena u kome je nestala potreba za ozbiljnim intelektualnim i idejnim angažmanom. Preovladao je površan i plitak pragmatični pseudopolitički pristup društvenim pitanjima, bez stvarne i utemeljene težnje da se ljudski angažman oplemeni idealima prometejstva i željom za promenom sveta.

Dominantni ton površnosti, banalnosti i isprazne politizacije snažno obeležava doba u kome živimo. Može se sa puno osnova reći da više i ne postoji realna potreba za stvaranjem i delovanjem intelektualne zajednice. Ne radi se ovde o nekakvoj nostalgičnosti za prohujalim vremenima, već o ukazivanju na prostu i tragičnu činjenicu da u našem društvu više ne postoji intelektualna zajednica kao osnovna pretpostavka za uspostavljanje ozbiljnog idejnog i političkog dijaloga o najvažnijim pitanjima društvenog života. Kultura skandala u kakvoj živimo pobrka la je štošta: paparaci su postali fotoreporteri, političari – estradni umetnici, estradni umetnici – intelektualci, primećuje s puno prava Gorčin Stojanović. Nije zato slučajno što na našoj političkoj sceni vlada razor na konfuzija u kojoj više ne postoji ni jedna ideja u kojoj je sačuvan njen osnovni smisao i dignitet.

Posledice ovakvog antiintelektualnog i antiidealističkog stanja su apsolutno razorne. Mi smo sredina u kojoj je 10% stanovništva učla-

njeno u biblioteku, knjige se štampaju u tiražima od nekoliko stotina primeraka, čitanost novina je najniža u Evropi, časopisi izlaze veoma retko i sporadično, mediji su preplavljeni senzacionalizmom i prizemnošću. Najnovija istraživanja o mladima daju izuzetno zabrinjavajuće podatke. "Dnevne novine ne čita više od polovine ispitanika, sa većim učešćem devojaka. Slabo čitanje dnevnih novina karakteristično je posebno za srednjoškolsku omladinu i grupu koja živi u gradovima sa više od sto hiljada stanovnika (osim Beograda), u kojima čak 65% ispitanika ne čita dnevne novine. Nedeljne novine i časopise ne čita dve trećine anketiranih, naročito srednjoškolaca, što će reći da ova grupa izuzetno retko koristi štampane medije za svoje informisanje (u Beogradu 73% mlađih ne čita nedeljnine i časopise), Omladina najviše koristi elektronske medije, ali daleko više zbog zabave nego zbog informisanja." Već odavno ne postoje studentska i omladinska štampa, preplavljeni smo listovima za mlade koji se jedino bave svetom mode, tzv glamura, i životom velikih "zvezda". Banalnost i prizemnost su preplavile našu javnu scenu. Iz našeg javnog života jednostavno je nestala potreba za ozbilnjim i argumentovanim raspravama, za artikulisanjem novih i svežih ideja, za intelektualnim i društvenim angažmanom prožetim idealima ljudskog samoslobodenja, racionalnosti i slobode.

Tako smo se obreli u društvu u kome je surovo poništena svaka mogućnost za intelektualni angažman koji neće biti u službi ogoljene političke instrumentalizacije i svakodnevnih partijskih i političkih borbi. Postavlja se osnovno pitanje: kako može valjano funkcionisati jedno društvo bez uporišta u temeljnim idealima slobode i demokratije i ako je zatvoreno u svoj autarhični i plitki politički pragmatizam? Zato i ne treba da se čudimo što neprestano drastično opada poverenje u demokratiju kao izvorni politički i društveni ideal. Ona je tako izgubila i svoju osnovnu civilizacijsku sadržinu i suštinu. Izgubljena je temeljna potreba da društvene ideje budu zasnovane na političkim idealima i načelima koji im daju pun značaj i smisao. Stvorena je društvena klima u kojoj više nema mesta za ozbiljne, promišljene i racionalno zasnovane rasprave. Danas je ozbiljno ugrožena svaka seriozna misaona delatnost i ne postoji težnja da se svet promišlja iz pozicije osnovnih civilizacijskih načela i idealova. Da li smo svesni do koje mere je za naše društvo pogubno antiintelektualno stanje površnosti, plitkosti i banalnosti.

Kao valjanu ilustraciju navešću stav Zagorke Golubović, koja je pripadala intelektualnoj zajednici o kojoj je pisao Trivo Indić. U nedavno objavljenom tekstu "Intelektualci u epohi pomerenih vrednosti" ona je iznела svoje stanovište o ulozi i angažmanu intelektualaca u savremenom društvu. "Budući da dominira tehnološka svest, potisnut je filozofski duh i time se može objasniti 'odsustvo antropološke pobune' (E.

Morin). Nedostaje elaborirana koncepcija i borba za moderne vrednosti u situaciji kada su se urušili svi veliki vrednosni sistemi i kada u vakuumu vrednosti anomija postaje opšte obeležje duhovne klime. Iz analize duhovne klime našeg vremena, koja obeležava pad filozofskog mišljenja i racionalnog uma u bujici formalizma, pragmatizma i utilitarizma, može se zaključiti da je položaj intelektualaca nepovoljan u pogledu ispunjenja njihove autentične uloge: stoga se sve veći broj intelektualaca angažuje u ulozi vođa političkih stranaka, u funkciji ‘ideoloških mesija’ određenih političkih moći, zatupljujući svoju kritičku funkciju. Ipak, glas nezavisnog intelektualca nije potpuno zamro i mnogi navedeni i drugi autori istrajno rade na osvetljavanju puta do istine, suprotstavljajući se novom autoritarizmu i moralnom i vrednosnom relativizmu i nihilizmu, nastojeći da revitalizuju borbu protiv diogmatizma, scijentizma i svih vidova fundamentalizma u cilju revalorizacije smisla života.”

Da li danas možemo govoriti o idealu življenja u istini i slobodi? I najpovršniji uvid u našu svakidašnjicu jasno nam govori da sada više ne postoji nikakav prostor za ostvarivanje i afirmaciju bilo kakvog političkog i društvenog idealja, a ponajmanje idealja pravde i slobode. Međutim ostaje otvoreno temeljno pitanje: da li jedno društvo može da se razvija kao demokratska zajednica ako u njemu ne postoji stalno strujanje novih ideja i političkih alternativa? Zato nikada ne smemo da odustanemo od stvaranje nove intelektualne zajednice ma koliko to izgledalo anahrono i utopijski. Jedino reafirmacija istinskog intelektualnog angažmana može stvoriti pretpostavke za vraćanje osnovnim idealima slobode i demokratije.

POGLEDI

Ivan Ivanović

književnik, Beograd

KAD JE MOGLA ZAGORKA, I MI ĆEMO

1.

Kad me je advokat Dragoljub Todorović upozorio da *obavezno* pogledam *NIN* od 23. decembra 2004. godine, preciznije tekst u njemu *Čičini unuci*, nije mi odmah bilo jasno šta time hoće da postigne. Pomislio sam da želi da mi pruži dodatnu informaciju o Zakonu o izjednačavanju prava partizanskih i četničkih boraca iz Drugog svetskog rata, izglasanim u Skupštini Srbije 21. decembra. Naime, Todorović dobro zna, kao vrsni poznavalac moje literature, da se ja godinama dosledno borim za *nešto* što bi se moglo nazvati *nacionalnim pomirenjem* (termin nejasan), što ovaj Zakon valjda treba da donese. Da li mi to advokat Dragoljub Todorović odaje priznanje?

No, pre nego što odgonetnem advokatovu nameru, da vidimo šta taj tekst donosi kada bih ja trebalo da ga pročitam. Prvo što sam zapazio to je da je tekst potpisala novinarka *NIN*-a Marijana Milosavljević, s kojom sam pre petnaestak godina sarađivao. Tad je ona bila početnica i radila je za Radio Beograd. Budući da sam ja bio od onih retkih koji su se otvoreno suprotstavljali Miloševićevoj siledžijskoj politici i otvorenom zagovaranju rata (*Ne znamo da radimo, ali znamo da se bijemo!*), novinarka je sa mnom napravila nekoliko intervjuja na antiratnu temu, koji su čak bili emitovani bez cenzure. Pošto nismo sprečili rat (ni ona ni ja!), *pomeli* smo se u ratnoj histeriji koja je zahvatila ove prostore. Ali to Dragoljub Todorović ne zna, zašto bi me onda ponovo upoznavao sa Marijanom Milosavljević?

Tekst u *NIN*-u me nije uzbudio, učinio mi se standardnim. Marijana je uradila ono što je u njenom poslu uobičajeno, najpre je uočila problem a onda pokušala da ga uz pomoć sagovornika elaborira. Na taj način je *svoje* mišljenje zamenila *tuđim*, što je njoj kao novinaru dozvoljeno, a meni kao piscu zabranjeno. Ipak, nije uspela sasvim da se kamuflira, pa su neki njeni tragovi ostali u snegu. Tako, ona se već u naslovu odaje. *Ofanziva SPO-a!* Normalnu inicijativu jedne partije da se njeni

dugogodišnji stavovi ozakone, Marijana naziva *ofanzivom*, što će reći *nasiljem*. A poslanike, koji su prihvatali *ofanzivu* SPO-a, posprdnio nazi-va *Čičinim unucima!* Gotovo čitav srpski Parlament je *Čičina* familija, sa časnim izuzetkom socijalista i socijaldemokrata, za koje ne kaže da su *Titovi* unuci. Marijaninu mimikriju dodatno odaje fotografija Nikole Kalabića, komandanta Gorske garde. Nije ona slučajno stavila fotografiju Kalabića, za koga je komunistička propaganda utvrdila da je izdao Udbi svog komandanta. Kad poziva svedoke (*eksperte!*), novinarka najpre daje reč levičarima, sociozozima Mirjani Vasović i Todoru Kuljiću, pa tek onda desničarima, istoričarima Kosti Nikoliću i Predragu Markoviću, za koje je normalna pretpostavka da ovu problematiku bolje poznaju. Marijana ponešto i sama kaže. Tako je “đeneral Mihailović posthumno omogućio Vuku Draškoviću da održi reč” o generalovoj rehabilitaciji, za koju se zalaže gotovo dve decenije, što je svojevrsna ironija. Ne zalaže se, dakle, Drašković za Mihailovića zbog generala nego zbog sebe, valjda da bi popularisao svoj roman *Noć generala*. Istina, Marijana bar nije donela Draškovićev feljton iz *Politike ekspres* iz 1974. godine, što je u Skupštini učinio čelnik socijalista Ivica Dačić. Kad smo kod ovog parapsihologa, koji, eto, zna da DS ne bi glasala za ovaj zakon da je *Đindić živ* (a Đindić se izborio za dovršenje hrama Svetog Save!), karakteristična je njegova floskula o odbijanju nacionalnog pomirenja. Prema novinarki, Dačić je u Parlamentu rekao da mu je *dosta pomirenja*, on više nema sa kim da se miri, zar im je malo što je SPS glasala da unuk Draže Mihailovića postane gradonačelnik Beograda i potpredsednik Skupštine. To me je podsetilo na jedno moje književno veče u Leskovcu, početkom devedesetih godina prošlog veka, kad je povodom mog zalaganja za nacionalno pomirenje (reč je bila o mom romanu *Braća Jugovići ili Kako izići iz istorije*), dugogodišnji direktor Narodnog muzeja u Leskovcu, istoričar Hranislav Rakić, rekao: “*Mirio bi se ti, ali neću ja!*” Ivica Dačić je, dakle, samo *falsifikat originala*. Razume se da privilegovani partizani ne žele da se mire, jer bi im istina o građanskom ratu skinula pozlatu sa mita o samo njihovoj borbi za slobodu. Nije mi teško da se sa Dačićem složim da tekst iz *Politike ekspres* ne služi Draškoviću na čast, ali moram da ukažem ovom pravniku koji bi da bude filozof da je fenomen *promene mišljenja* (preumljenja) poznat još u antičkoj misli pod nazivom *metanoja*. A ako bi se Dačić priklonio malo literaturi, pa uzeo da čita Džojsa, mogao bi da otkrije *epifaniju* (prosvetljenje), što je osnovna misao “Portreta umetnika u mladosti”. Ne želim da budem Draškovićev advokat, ali Dačiću moram da kažem da je Vuk u mladosti, kad je igrao *kozaračko kolo* ispred Pravnog fakulteta u Beogradu, naivno verujući da *drug Tito daje za pravo studentima*, verovatno doživeo svoju *epifaniju*, koja će u zrelosti evoluirati u *metanoju*. Razlika iz-

među Vuka Draškovića i Ivice Dačića je u tome što je Vuk odigrao svoje *kozaračko kolo* i to zna, a Ivica tek namerava da ga igra i to ne zna.

Novinarka *NIN*-a posebno ističe da je Dačić iz Skupštine dobio *logističku* podršku iz baze od Saveza udruženja boraca NOR-a u vidu peticije od 20.000 potpisa za početak i najave radikalnih protesta sa ciljem da se ovaj sramni zakon poništi. Ne mogu a da se ironično ne zapitam da li je među njima i Hranislav Rakić iz Leskovca? Ja, naravno, ne znam koliko danas ima članova taj Savez, u Titovo vreme ih je bilo do milion. Bilo bi interesantno kad bi neko izračunao koliko je taj famozni SUBNOR koštao društvenu zajednicu kroz povisene penzije i razne beneficije. A posebno koliko je kao *Titova ideološka udarna pesnica* nanoeo zla svakoj slobodnoj misli, pa time i progresu. Ipak, Marijani bih preporučio da pročita knjigu svog novinarskog kolege Lazovića, *Lažnoborci trče počasni krug*, u kojoj ovaj autor demistifikuje fenomen boračkih penzija. Ako me služi pamćenje, samo u Južnoj Srbiji je novinar registrovao 300.000 lažnoboraca, koji su uz pomoć *dva svedoka* došli do povlašćenog društvenog statusa. A *prvoborci* (oni koji potpisuju) su na toj pojavi razvili lep i unosan posao (otprilike kao danas reketiranje). Neki su malo i suđeni, ali to je bila više maska ovog fenomena. E sad, tih *milion ljudi* (tu su i naslednici privilegija) ne dozvoljava da *manje od 1000 ljudi* (prema računanju Koste Nikolića) ostvari svoja boračka prava? Dabome, sad je država siromašna i nema para da namiri ravnogorce, a kad su je oni *jeli kao skakavci* bila je bogata! Pa ako treba da se izjasnim, partizani su bili ti koji su upropastili svoje delo, pogazili ideale svoje mladosti, upropastili sopstvenu državu, proizveli strašne ratove, vratili *skazaljke istorije* unazad. Preostali četnici i njihovi potomci, osuđeni da budu građani drugog reda, sve i da su hteli, nisu mogli značajno da utiču na *partizansku istoriju*.

Dakle, nije mi bilo teško da zapazim da smo ja i *Marijana moje mladost* (valjda se tako zove čuveni film?), koja mi je omogućavala da govorim u vreme kad mi je to zabranjivano, danas na priličnoj udaljenosti. No ne verujem da me je Dragoljub Todorović alarmirao zbog toga, jer, već sam naglasio, ne zna on za našu *antiratnu* saradnju.

2.

Pošto je u međuvremenu, očito, postala rutinski novinar, Marijana je postupila u skladu sa svojim novim statusom: pozvala je svedoke, tzv. *eksperte*, da joj kažu ono što ona želi da čuje i time potvrde njenu tezu. Ranije bi svakako istraživala, obraćala se tzv. *nezavisnim intelektualcima*, što će reći disidentima, čije mišljenje nije unapred dato i ne zavisi od ideologije. Ovako, postupila je kao većina njenih kolega, koji nam oblikuju javno mnjenje, izvadila je svoj telefonski imenik i okrenula ne-

koliko eksperata koji znaju sve i mogu o svemu podjednako da govore i koji su upisani u telefonske imenike gotovo svih naših aktuelnih novinara. Nedavno sam čuo naziv za te sveznalce, *intelektualni manekeni*, i moram da kažem da mi se dopao.

Ali kako je Marijana ipak dobar novinar, pozvala je na svoje *istorijsko suđenje* obe strane, dakle i *partizane i četnike*. Time je, iako nije pravnik (koliko se sećam po struci je defektolog), zadovoljila osnovni postulat rimskog prava da treba čuti *obe strane* (audiatur et altera pars). Moguće je da je advokat hteo da mi ukaže na ovaj princip? Da se pozabavimo njenim stručnjacima.

Partizansku stranu u tekstu zastupaju profesor socijalne psihologije na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, Mirjana Vasović, i profesor sociologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Todor Kuljić. Šta kažu ovi kriptoistoričari?

Mirjana Vasović se ozbiljno zabrinula što su u srpskom parlamentu *četnicima priznate zasluge bez ispitivanja* i to *nezaslužene*. Na taj način su četnici posredno rehabilitovani, pa je profesorka uz nemirena što je na taj način poremećen *konsenzusom uspostavljeni moralni red*. Šta pod tim ona podrazumeva? Partizani, eto, gube već dobijeni rat, koji je vođen kako protiv okupatora tako i protiv *domaćih izdajnika*, u koje, dabome, spadaju i četnici. Ne mogu a da akcenat ne stavim ovde na sintagmu *moralni red*, koji su partizani uspostavili *konsenzusom*. Nije mi jasno šta profesorka podrazumeva pod konsenzusom? Da li pobednički pir partizana na kraju rata kad je samo u Beogradu pobijeno nekoliko hiljada ljudi, čak bez suđenja? Da li komunističku diktaturu jednopartijskog sistema u kojoj je bila zabranjena svaka slobodna misao? Da li lični režim Josipa Broza Tita, zakonom zaštićenog jugoslovenskog doživotnog diktatora, koji je vladao deset godina čak i posle smrti? Da li progon intelektualaca, od kojih su neki bili Marijanine kolege profesori? Pa se gospođa Vasović još brine za sudbinu Zapada! Kako to da Zapad, koji je proglašio *kraj ideologija* na svom prostoru, prihvata kvislinške pokrete na Balkanu? Tako je ustaški pokret doživeo neku vrstu abolicije od zapadnih mentorâ, a evo sad i četnički. Pa se gospođa Vasović čudom čudi kako to da Zapad prihvata *kvislinške pokrete* za saveznike! Dakle, ustaše i četnici su isto! Dok sam čitao ove floskule profesorce na Fakultetu političkih nauka, razmišljao sam koliko su komunisti izgubili što ta žena nije delovala u okviru Agitpropa! (Neka mi gospođa oprosti, stvarno joj ne znam godine). Pa za nju bi jedna Mitra Mitrović bila liberal!

Za sociologa Todora Kuljića novi zakon je *truli kompromis*, pa se pedagog brine kakve će to posledice da ima na omladinu. Stvorice se

dodatni haos u glavama mlađih, manje obaveštenih generacija. (Sećam da su mene komunisti optuživali da kao pisac *Crvenog kralja kvarim omladinu!*) Po Kuljiću, četnike su u Skupštini branili biči partižani! Profesor tu tezu razvija do kraja: tako, *patriotski intelektualci* Milana Nedića svrstavaju u sto najznačajnijih Srba; četnike u udžbenicima proglašavaju antifašistima; oslobođenje zemlje tretiraju kao komunističku okupaciju; čak brišu antifašističke simbole iz naziva ulica. Rečju, vrši se revizija *žrtava i dželata!*

Ako je Dragoljub Todorović htio da komentarišem stavove ovih profesora, moram da kažem da nemam komentar. Jedino bih mogao da kažem *sačuvaj me Bože takvih profesora!*

Četničku stranu u tekstu zastupaju istoričari Kosta Nikolić i Predrag Marković (nisu profesori). Pošto se sa njima uglavnom slažem, mogao bih da ne komentarišem njihove stavove. Ipak, izdvojiću dva mesta.

Kosta Nikolić s pravom ističe da naše stradanje ne počinje sa Slobodanom Miloševićem nego sa Josipom Brozom. Milošević je samo Titov naslednik, sa ogromnim pretenzijama da bude *novi Tito*. “Mi moramo da se oslobodimo okova društva koje je u Srbiji počelo da se stvara oktobra 1944. godine. Najveći deo srpske inteligencije, međutim, smatra da je Titov period bio pozitivan a da je diskontinuitet oličen u Slobodanu Miloševiću.”

Predrag Marković ne osporava tezu da su Mihailovićevi četnici bili antifašisti. Međutim, on se brine da u tu kategoriju ne dođu i četnici Koste Pećanca, koji je otvoreno kolaborirao s Nemcima. Istoričaru moram da kažem da je najveći broj Pećančevih četnika, po slomu njegovog pokreta, prišao Draži Mihailoviću, a među njima najpoznatiji je bio pukovnik Dragutin Keserović, jedan od najborbenijih Dražinih komandanata. Da li je Keserović obuhvaćen ovim zakonom? Još neprihvatljivija mi je Markovićeva teza o kulturnom a ne političkom značaju ovog zakona. “Rehabilitacija pokreta Draže Mihailovića ne treba da znači rehabilitaciju kame. Treba rehabilitovati pozitivan sadržaj jer se radi o građanskom antifašističkom pokretu koji je bio relativno umeren.” Iz ovog nesuvislog stava estradnog istoričara proizlazi zaključak da je simbol Mihailovićevog pokreta bila *kama*. Kako je istoričar mladi čovek (za razliku od Vasovićke, njega poznajem), ne mogu a da se ne zapitam otkud mu ovaj stereotip. Nije sporno da su Mihailovićevi četnici počinili niz zločina, dakle postojao je *četnički teror*. O ovome je ubedljivo pisao Hrvat Jozo Tomašević, a na sličnim pozicijama stoji i Kosta Nikolić. Jasno je da zločin ne može da bude aboliran i ne vidim razloga da Predrag Marković to naglašava. Međutim, tu se postavlja pitanje da li komunistički zločin treba da bude aboliran? Mada se Marković po tom

pitanju nije izjašnjavao, nekako tako ispada. Komunisti su, dakle, ubijali, ali nisu upotrebljavali *kamu*. Ne verujem da se Marković neće složiti sa svojim kolegama istoričarima da je *komunistički teror* bio veći. (Postoji *Crna knjiga komunizma*, je li tako, Peđo Markoviću?) Kad sam malo bolje razmislio, otkrio sam korene Markovićevog stereotipa. Pa on je u srodstvu sa piscem Dobricom Čosićem, valjda mu je ovaj neki *ujak*. Peđa je od Dobrice preuzeo ovaj stereotip. Naime, njegov *ujak* je još u *Mladom borcu* (rat još traje) napisao priču "U carstvu kame", koja je izazvala egzaltaciju kod tadašnjih glavnih ideologa srpskog komunizma, Milovana Đilasa i Veljka Vlahovića. Na temelju ove priče nastalo je *Daleko je sunce*, roman koji je ušao u prvu lektiru sestrića. Više od toga, mladi Predrag Marković je usvojio filozofiju *Deoba*, po kojima je sve što je dobro u Srbiji otišlo na partizansku a sve što je loše na četničku stranu. Zreli Predrag Marković pokušava da prevaziđe *ujakove* predraštade, ali niti je krv voda, niti je ideologija zaborav.

Da se vratim *Marijani moje mladosti*. Ona piše: "Kao žrtva komandne odgovornosti (general Mihailović) sigurno je bio smešten u nekoj vreloj prostoriji pakla. Svojom odlukom Skupština Republike Srbije izmestila ga je u raj." Dozvoljavam da je ovo literatura, ali Skupština nije imala takve prerogative. Ona je samo ispravila jednu istorijsku nepravdu, ni manje ni više od toga. Poslanici nisu sudije, ali su zakonodavci. Držim da bi bilo bolje da Marijana i njen *NIN* prate da li će ovaj zakon biti mrtvo slovo na papiru (kao, recimo, zakon o lustraciji), nego da se stavlaju u poziciju Dantea.

3.

Pošto sam se uverio da ovaj tekst ne može biti povod Todorovićevog obraćanja meni, pogledao sam njegov dodatak. Naime, *NIN* se obratio za mišljenje o Zakonu nekim *javnim ličnostima*, valjda da stavi šlag na tortu. U pitanju su glumac Stevo Žigon, književnik Svetlana Velmar Janković, istoričar Slobodan G. Marković i antropolog Zagorka Golubović. Tu je čvor problema.

Svetlana Velmar Janković je rekla ono što proizlazi iz njenog dela. "Mislim da je došlo vreme da se govori o pomirenju onih koji su svoje živote, na različitim političkim stranama, davali za slobodu ove zemlje. (...) Nadam se da će svest o neophodnosti tog pomirenja nadvladati veoma zastarele dogmatizme." Tu ja nemam šta da dodam, jedino mi je draga kad su pisac i njegovo delo na istom, što se u srpskoj književnosti nije često dešavalo.

Za mene je još interesantnija izjava istoričara Slobodana G. Markovića, o kome, nažalost, ne znam ništa. Naime, ja sam na skupštini Ud-

ruženja književnika Srbije 25. decembra govorio nešto slično. Proglasio sam 21. decembar 2005. godine jednim od najznačajnijih datuma u novoj srpskoj istoriji, čak iznad 5. oktobra 2000. godine (5. oktobar je dan *propale nade*, a 21. decembar je dan *dobre nade*), što je naišlo na opšti muk. Ja tad nisam bio pročitao pledoaje istoričara, inače bih poboljšao svoj govor. Istoričar je rekao: "Mislim da se ovim zakonom simbolički završava Drugi svetski rat. Jugoslovenska vojska u otadžbini je predstavljala oružane snage jugoslovenske vlade u Londonu, koja je bila međunarodno priznata od strane svih saveznika – SAD, Velike Britanije, SSSR-a i Francuske. Zbog toga borci ove vojske predstavljaju borce savezničke vojske i neprimereno je bilo što DOS odmah 2000. g. nije pokrenuo ovu inicijativu. Protivnici ovog zakona pozivaju se na kolaboraciju pojedinih četničkih trupa, ali danas znamo da je pokušaja kolaboracije bilo na svim stranama, tako da to nije dovoljno jak argument. Pre bi se moglo reći da protivnici ovog zakona ne žele da se Drugi svetski rat završi, već da samo pobednička strana zadrži privilegije." Lepo rečeno, ali nije to razlog da me advokat *seca*, mada mi je više puta ukazivao da čitam neke mlade autore (Borislava Ristića, Ivana Jankovića...), na čemu sam mu zahvalan.

Izjava glumca Steve Žigona je beznačajna i advokat je mogao na nju da mi ukaže samo kao na pravni nonsens. Naime, glumac osporava legitimitet Narodne skupštine. "Istorijska je nauka", kaže on. (Biće da je to istoriografija!) (...) "Taj zakon je samo papir koji neće imati nikakvih posledica." (Avaj, bojim se da je u pravu!) "Trebalо bi pitati o tome pre svega onu većinu glasača koji nisu izašli na izbore. Mislim da ovaj parlament ne predstavlja narod (kurziv moj)". Glumac je glumac i ne zna pravo, neka mu je prosti. No ne mogu da se ne zapitam da li je on išao od građanina do građanina neizašlih na izbore i proveravao šta oni misle o četnicima i partizanima? Pa mu oni rekli *More nek se nose poslanici u ...* Ali se ne čudim, jer isti je negde izjavio da je za njega *Josif Visarionovič Džugašvili ili Staljin najveća ličnost Dvadesetog veka*. Taman posla da se advokat Dragoljub Todorović bavi ovim *vampirom komunizma!*

Ostaje, dakle, antropolog Zagorka Golubović. Da najpre vidimo šta je ona rekla, pa da stupimo u dijalog sa advokatom. Pošto je najpre optužila parlament da se bavi onim što mu nije u kompetenciji (da donosi zakone!) i izrekla opšte mesto o istorijskoj nauci, Zagorka je ponudila *lično svedočenje*: "Ali, dodala bih i to da i neposredno iskustvo nas, starijih generacija, ima šta da kaže o tome. Svedok sam aktivne kolaboracije četnika sa Nemcima u šabačkom i valjevskom okrugu u zloglasnom nemackom logoru, o čemu svedoče i brojne fotografije četnika naoružanih do zuba sa nemackim okupatorom. Kod nas se, međutim,

falsifikuje istorija pa je sve aktuelnija rehabilitacija kolaboracionista na račun onih koji su bili i delom se potvrdili kao antifašisti.” Ova izjava, dabome, zaslužuje posebnu analizu, ali da vidimo šta je advokat *hteo da kaže*.

4.

Pre izvesnog vremena ja sam sa advokatom Dragoljubom Todorovićem u Kikindi imao dijalog (polemiku) na ovu temu, pa mi je on poturio Zagorkinu izjavu da mi pokaže kako nisam u pravu. Bojim se da me je ovim u priličnoj meri razoružao.

Posle tog dijaloga advokat je u *Srpskoj reči* objavio tekst “Pedeset godina koje su pojeli skakavci” u kojem elaborira našu raspravu. Pokušaću da sažmem njegove stavove. “Na tribini je istaknuti srpski pisac, veliki stradalnik u komunizmu, autentična ličnost i sjajan čovek u svakom pogledu, kome je, inače, tribina bila posvećena, izneo tezu da su protivnici komunističke vlasti u bivšoj SFRJ bili u toj meri značajan faktor da su svojom aktivnošću srušili komunizam u Jugoslaviji. U nastavku izlaganja protivnike vlasti u SFRJ 1945-1991. podelio je u tri grupe i to: **renegade, disidente i jeretike**. Apsolutno, u potpunosti i u celini i u nijansama, duboko se ne slažem sa tezom uglednog pisca”. Suprotstavljujući se mojoj tezi o postojanju opozicije titoističkom režimu, iznetoj u *Antipolitičaru*, Todorović ističe da “Srbi i Srbija praktično uopšte nisu imali opoziciju u komunističkom režimu države SFRJ 1945-1991. g.”. Dakle, njegov zaključak je u potpunosti suprotan mom: “Protivnici titoističkog komunizma 1941-1991. u SFRJ nisu ni najminimalnije, ni za promil, doprineli rušenju komunizma u Srbiji.“ Kao dokaz za to, advokat navodi da su se “svi protivnici titoističkog tipa komunizma iz Srbije krajem osamdesetih godina prošlog veka jednostavno stopili u jedno, u monolit, i stali iza Memoranduma SANU, Osme sednice CK SKS, antibirokratske revolucije i Slobodana Miloševića“, ukratko “srpska alternativa jednopartijskom sistemu u SFRJ duboko se zaglibila u blato, mulj i močvaru Miloševićeve despotije i tu potonula”. Hvala Bogu da advokat ne svrstava mene u tu *bulumentu*.

Interesantna je Todorovićeva teza da je Tito bio ispred tih opozicionara i to u pitanjima ekonomije, tržišta, decentralizacije, samoupravljanja. Inače, advokat je daleko od titoizma. “Kada se zna da je Tito bio prilično rigidan i ortodoksan boljševik, da je na čelo Komunističke partije Jugoslavije došao kao agent Kominterne i to nakon što su likvidirani svi njegovi konkurenti, da je čvrsto u svojim rukama držao sve poluge vlasti u Jugoslaviji, da je bio vlastoljubiv, sujetan i prilično netolerantan državnik, zaostajanje za njim u tretiranju osnovnih civilizacijskih dostignuća savremenog sveta, predstavlja srpsku opoziciju u izuzetno

lošem svetlu.” Stoga advokat tu opoziciju naziva *državnom!* “Formirana je pod okriljem i visokim pokroviteljstvom tajne policije (Udbe), na čijem čelu su bili Aleksandar Ranković i Slobodan Penezić Krcun. Svrha ovakve opozicije je da razvodni, razblaži, otupi i učutka delatnost prave, autentične i demokratske opozicije.” Advokat takvu opoziciju upoređuje sa onom koju je papa Inokentije III formirao još u dvanaestom veku. Papa je legalizovao jeretički red Svetog Franje Asiškog, omogućivši njegovim pripadnicima da kritikuju sve pojave u crkvi i državi, uz striktno poštovanje samo jednog uslova, da priznaju “kako je voda na izvoru čista. Izvor je bio papski tron u Rimu, a čista voda njegove doktrine”. Advokat je posebno među lažnim opozicionarima izdvojio Dobricu Čosića i njegovu koteriju, kao desnicu, i *praksisovce*, kao levicu. Mene ovde zanima lažna levica.

Dragoljub Todorović kaže: “Levičarska opozicija počela je svoje aktivnosti okupljanjem oko filozofskog časopisa *Praksis* i oko katedri za filozofiju i sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Vrhunac, najveći uspon i definitivno ubličenje i formulisanje političkog profila ove opozicione grupe Brozovom režimu, dogodio se juna 1968. u poznatim studentskim demonstracijama na Beogradskom univerzitetu. Glavne karakteristike političke platforme ovih oponenata Titove vlasti su da traže više komunizma, egalitarizma, uravnivilovke i uopšte povratak nekim komunističkim idealima i utopijama koje se u normalan ljudski život nikako nisu uklapale. Taj ekstremni levi pokret dao je novo ime Beogradskom univerzitetu *Crveni univerzitet – Karl Marks.*” U Kikindi advokat se posebno zadržao na Zagorki Golubović, koja i danas napada tržišnu ekonomiju, liberalni kapitalizam, zapadni individualizam. Eto zašto mi je advokat poturio *NIN*, da vidim koga sam ja to u Kikindi proglašio *disidentom*.

5.

Tema koju je Dragoljub Todorović pokrenuo o *srpskoj opoziciji* u *Srpskoj reči*, kao repliku na moj tekst u *Antipolitičaru*, kompleksna je i zaslužuje dublju analizu, od koje ne mogu da pobegnem, ali u drugom tekstu. Ovde ću se zadržati na disidentskom pokretu.

Kad sam rekao da smo mi imali snažan disidentski pokret, posebno apostrofirajući grupu osmoro profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, nikako nisam mislio na Zagorku Golubović, nego na Miladina Životića. Držim da je ovaj profesor bio jedna od najčasnijih ličnosti nove srpske istorije, pa mi je žao što nisam mogao da ga sledim. Posle svega što mi se dešavalо, nisam imao više snage da opstajem u areni, profesor Životić jeste. Svaka čast advokatu Dragoljubu Todoroviću, ali on brani ljudska prava u sudnici; ja u literaturi; profesor Miladin Životić je

to radio u životu. Valjda je zato životom to platio. Istina, advokat ima pravo kad kaže da se ova grupa *sramno* ponela: jedni su prišli Miloševiću, drugi su se zaglibili u nacionalizmu, treći su ostali u komunizmu. U Kikindi se advokat obrušio na Zagorku Golubović, kao *ortodoksnog komunistu*. Replicirao sam, misleći na Miladina Životića.

Znam na šta cilja advokat: na moj tekst u *Srpskoj reči* u kojem nudim obrazac kako danas *prepoznati komunistu*. Tu sam napisao: "Na kraju, da ponudim lakmusov papir kako da danas prepoznamo komunistu. Novi komunisti su se odrekli svih postulata na kojima su zasnivali svoju ideologiju: društvene svojine, internacionalizma, diktature proletarijata, jednopartijskog sistema, *komunističkog raja*. Ovi komunisti su tako kamuflirani demokratijom da ih je moguće prepoznati samo po jednom pitanju: po odnosu prema generalu Mihailoviću. Sve će vam oni danas priznati, ali neće dozvoliti da se pored njih još neko borio protiv fašizma. Svi su izdali zemlju samo ne oni koji su je 1945. godine porobili i narodu nametnuli diktaturu koja se po malo čemu razlikovala od fašističke. Ako srpski narod nema snage da promeni stav prema *srpskom Čiči*, onda i ne zасlužuje drugu etiketu do da je *fašistički*." Advokat mi poručuje da kroz taj eksperiment sagledam Zagorku Golubović. Da li će ovaj lakmusov papir da pocrveni?

Mene više interesuje Miladin Životić: kako bi on reagovao na zakon od 21. decembra 2004. godine? Razume se da je na to nemoguće odgovoriti, sem na način kako to čini Ivica Dačić. Ipak ču da potegnem jedan argument. Kad sam odlučio da privatno objavim roman *Jugovac...., 1988.* godine, pošto nisam mogao da nađem državnog izdavača, uzalud sam tražio na sve strane pisca pogovora; nijedan književnik nije htio da podupre pisca koga su osudili komunisti. Učinio je to filozof Miladin Životić. Pošto sam znao za stradanje njegove porodice od četnika, predložio sam mu da je moj otac bio četnički komandant. To je za Životića bio *razlog više* da me podrži. Tako su se *četnički pisac i partizanski filozof* pomirili sedamnaest godina pre zakona. Hoću da kažem da sam ponošan zbog toga.

6.

Izjava Zagorke Golubović u *NIN-u* za mene je veliko razočaranje. Kao da ju je naručio advokat Dragoljub Todorović! Ne samo da ova profesorka stoji na pozicijama *udbaškog komunizma*, nego još nudi svoje lično svedočenje. O čemu to može Zagorka da svedoči?

Pošto profesorka nudi svoju biografiju za svedoka, ništa mi drugo ne preostaje nego da u leksikonu *Ko je ko u Srbiji (intelektualna, umjetnička, politička, finansijska, vojna, sportska elita Srbije!)* potražim po-

datke o njoj. (U “Prosvetinoj” *Enciklopediji*, nažalost, toga nema.) Tamo piše da je Zagorka rođena 8. marta 1930. godine u Debrcu kod Vladimiraca. Gimnaziju je učila u Beogradu, maturirala je 1948. godine. To znači da je u gimnaziju pošla 1940. g. i da ju je pohađala za vreme rata. Kad se prijavljuje za svedoka, imala je jedanaest godina.

E sad, ta jedanaestogodišnja devojčica svedoči o ustanku 1941. godine. Šta ona može da posvedoči o ustanku u zapadnoj Srbiji, gde su joj korenji? Valjda da su partizani i ravnogorci sarađivali! Pošto, prepstavljam, nije bila partizanka, mogla je to da čuje u “šabačkom i valjevskom okrugu”. Budući da se poziva na istorijsku nauku, nema druge istorije. (Iz leksikona nije baš jasno kad je prešla u Beograd.) Ali devojčica ide dalje pa kaže da se o kolaboraciji četnika sa Nemcima uverila u zloglasnom nemačkom logoru. Sad nije jasno da li je mlada Zagorka bila uhapšena pa lično videla kako Nemci i četnici sarađuju u logoru, ili su joj o tome pričali. Svejedno, ona nudi posleratne fotografije “četnika naoružanih do zuba sa nemačkim okupatorom”. Ako umem da čitam to što Zagorka piše, u zapadnoj Srbiji je postojao logor za komuniste, a starešina tog logora je bio četnički vojvoda Dragoslav Račić, komandant šabačko-valjevske grupe korpusa. Pa se još slikao sa Nemcima za istoriju! Zagorka potvrđuje autentičnost tih fotografija kao da ih je ona snimala! *Svedok istorije*, kao advokat Veljko Guberina, koji je, uzgred, posle rata dugo čamio u komunističkim *logorima*!

Biće da Zagorka ima u vidu beogradske logore, na Starom sajmištu i u Jajincima. Beogradska gimnazijalka je svakako o tome slušala. Nema sumnje da su mnogi komunisti tu stradali, ali otkud gimnazijalki saznanje da su logore čuvali *dražinovci*? Pa u Jajincima su bile zatočene porodice četničkih vođa Draže Mihailovića i Nikole Kalabića. I dok su porodice ovih kvislinga, koji su se odmetnuli u šumu, čamile u logoru, njen komunistički vođa ratuje u Bosni uz sekretaricu koja mu je ljubavница, pošto je prethodno napustio ženu i dete. Ne znam koliko je Zagorka o tome znala posle rata, ja sam morao da čekam Dedijera da prodrem u tu tabu temu. To kažu “nepristrasna istraživanja istorijske nauke”, na koja se profesorka poziva.

Verovatno je Zagorka dočekala oslobođenje u Beogradu. Da li zna da su u Beograd istovremeno ušle Crvena armija i partizanski Prvi korpus, formiran od Prve proleterske i Šeste ličke brigade, kojim komanduje tridesetogodišnji general Peko Dapčević. Tad je Zagorka imala četrnaest godina, bila je gimnazijalka. Verovatno je bacala cveće pred oslobodioce – uvoznike komunizma. Ne sumnjam da je ova *odlična učenica*, ubrzo skojevka, buduća komunistkinja, profesor univerziteta, predavač u Švedskoj, Velikoj Britaniji, SAD, već tad čitala novine. Pa ne

mogu da je ne pitam da li je pročitala *Politiku* ili *Borbu* 27. novembra 1944. godine? U novinama je toga dana objavljen spisak od 105 imena ljudi koje su komunisti dan ranije pobili po kratkom postupku. Među njima su bili pisci Gligorije Božović i Svetislav Stefanović, glumci Aleksandar Cvetković i Branislav Tanić, slikar Branko Popović... Da li u "neposrednom iskustvu starijih generacija" Zagorka Golubović ima pomena o tome? Ne mogu da se načudim da Zagorka ništa ne zna o *revolucionarnom teroru!* Njen komunistički idol Milovan Đilas kasnije je pisao da je "među žrtvama bilo i onih koje bi takve sudsbine poštедeo i najgori, najnepravedniji sud".

7.

Pored ličnog svedočenja, Zagorka nudi i "brojne fotografije četnika naoružanih do zuba sa nemačkim okupatorom". Kojih četnika: Pećančevih ili Dražinih? Ili je za profesorku to isto? Ne mogu da je ne podsetim da se fotografije daju *montirati!* Neka pogleda fotografiju komunističkog Politbiroa sa Visa: kako koji Titov rival padne s vlasti, ne-ma ga na fotografiji! A Udba je imala vrhunske fotografare!

Neka mi dozvoli profesorka da ovde napišem kako je nastao čuveni felhton o zarobljavanju generala Draže Mihailovića od strane Ozne/Udbe. O tome može da pročita u knjizi Miloslava Samardžića "Istina o Kalabiću". Felton je, inače, objavlјivan u *Politici* u 44 nastavka, počev od 5. avgusta 1962. godine. Ako Zagorka nije čitala *Politiku* 1944. g., 1962. svakako jeste. Inicijativa za pisanje feltona "Kako je uhvaćen Draža Mihailović" potekla je od prvog srpskog udbaša, Slobodana Penezića Krcuna. Prema svedočenju jednog od pisaca feltona, Krcun je pozvao direktora *Politike* Danila Purića i naredio mu da odredi dva svoja naj-sposobnija novinara i predal ih Udbi. Izbor je pao na Gojka Banovića i Kostu Stepanovića. Njih dvojica su bili izolovani u jednoj vili u Sremu (ni porodice nisu znale gde se nalaze i šta rade) i po diktatu udbaša koji su lovili generala napisali tekst za *Politiku*. Tako je nastala *literarna verzija* o zarobljavanju generala 12. marta 1946. godine.

Moje pitanje je nije li Zagorkino svedočenje *literarna verzija* događanja? Baš bi me zanimalo da saznam šta je skojevka u gimnaziji čitala. Lakše mi je da kažem šta nije: nije čitala Kafka, Foknera, Hemingveja, dakle *dekadente*, jer je ovim velikanima bio zabranjen ulaz u komunističku državu. Ali mogla je da čita sovjetske pisce, pre svih Maksima Gorkog. A naš Maksim Gorki bio je Jovan Popović, glavni socrealistički pisac i važan književni ideolog. Psihološki bi bilo uverljivo da je prvo pročitala njegovu priču "Kad je mogla Zagorka, i mi ćemo..." U priči se *aktivistkinja, afeževoka* Nada seća seljanke Zagorke kod koje je kao mlada partizanka odsela. Zagorka je srcem uz partizane, njeni dva

sina su kod Tita negde u Bosni. Ali u selo iznenada hrupe Nemci, na čelu sa folksdojčerom Romećom, ozloglašenim zlikovcem. Zagorka stigne da skloni Nadu i drugove u zemunicu, pre nego je Nemci odvedu u crkvenu portu. Razume se da sklonjeni partizani nisu znali šta se dešava sa Zagorkom. A Romeč želi da od Zagorke po svaku cenu sazna gde su partizani koji su odseli kod nje. Podrazumeva se da Zagorka to ne odaje. Životinjski Romeč pribegava poslednjem sredstvu: dovodi Zagorkinu čerkicu i stavљa je ispred tenka. Zagorka ne odaje drugove, iako je svesna da će joj čerka završiti ispod tenka. Zagorka je gledala kako joj gine dete, ali drugove nije izdala. Romeč je streljaо Zagorku i napustio selo neobavljen posla. Kad su nemački tenkovi otišli, drugovi su izašli iz zemunice i našli mrtvo Zagorkino telo. Partizanka Nada je najpre osetila griju savesti: "Zbog nas je poginula". Ali se odmah ispravila: "Ne, ne zbog nas. Zbog naroda. I mi čemo tako poginuti ako treba. Sve je to veliki front: za život treba dati sve."

A možda je skojevka čitala priču "Brile". Ovaj seoski berberin, mrzitelj svega starog, pošto je upoznao "bahato lice vladajuće klase", kad su "Jugoslaviju preplavile fašističke njuške raznih boja ali ista soja, izbrijane i bradate, nalickane tuđinske i neumivene domaće", kome su se "grohotom smeјali kraljevski oficiri kad se u trenucima životne opasnosti po otadžbinu javljao kao dobrovoljac", postao je čuveni sremski partizan. "Brile, dvadesetogodišnji mladić koji nikad nije bio ljubljen, smatrao je da se jedino puška i mitraljez mogu grliti u ove dane. Ta i devojke po sremskim selima, prekrajući devojačku opremu za partizane, smatralе su da nema udaje do pobeđe." Izrastao je od neuglednog seoskog momka do partijaša, političkog komesara diverzantske grupe. "Ovaj patuljak telom, koga je priroda pakosno umesila, taj mali brica, koji je dvadeset godina u životu mnogo trpeо i bio često ponižavan, razvijao se u oslobođilačkoj borbi, kalio se pod vaspitnim okriljem voljene Partije." Taj Brile postao je idol skojevske generacije.

Moguće je da se gimnazijalka oduševljavala Pinkijem, jer je ovaj "video Tita". A sa Pinkijem je ratovao i "atentator na kralja Aleksandra, dobrodušni Baća Stejić". Pinki je bio od retkih sremačkih partizana koji je imao čast da vidi druga Tita. "Drug Tito je postavljao pitanja iz kojih se videlo da je već upućen u prilike. I Pinki je imao utisak da Titove plave, pitome, a ipak tako prodorne oči sve vide." A kad je Pinki drugu Titu pričao kako se bore sremački partizani, primetio je kako se iz njegovih "prodornih očiju iskradaju dve suze i polako klize niz umno i nežno ratničko lice". Kakav vođa, sušta suprotnost koljaču Draži Mihailoviću!

Ništa se bolje nije Zagorka Golubović vaspitavala ni na fakultetu. Filozofiju joj je predavao predsednik tročlane komisije za utvrđivanje

nje ratnih zločina, Dušan Nedeljković. Verovatno je od njega čula da su se samo komunisti borili za slobodu a da su svi ostali bili fašisti, na čelu sa vojnim ministrom u kraljevskoj Vladi, generalom Dražom Mihailovićem. Jer tako je njen profesor odredio!

Žao mi je, ali advokat Dragoljub Todorović je bio u pravu. Stvarno sam u Kikindi branio pogrešnu osobu, njen lakmusov papir je pocrveneo. Ipak je ona bila samo profesorka *Crvenog univerziteta Karl Marks*.

Ivan Radović – *Studije akta*, 1915.

TRAŽIM MAČ ZA “SABLJU”

Ako su mač i vaga simboli slepe boginje pravde, pozivam je da pažljivo odmeri odgovornost krivaca za akciju “Sablja”, te da, svojim mačem, preseče sve štetne posledice kako se nikada više ta “sablja” ne bi vadila iz korice.

Tražim odgovornost za sve članove prethodne vlade Republike Srbije koji su iskoristili jedan, nesporno, tragični događaj za uvođenje vanrednog stanja u Srbiji i proglašili akciju “Sablja” kao spasenje. Ni u periodu rezolucije Informbiroa, u tadašnjoj Jugoslaviji, nije bilo ovoliko ljudi uhapšeno. U akciji su suspendovana osnovna ljudska prava, hapšeni politički protivnici, sudije i advokati, a sve to sa besmislenim obrazloženjem da su povezani sa ubistvom dr Zorana Đinđića, premijera.

Odgovorni su: za moralno blaćenje ogromnog broja ljudi, za duševne patnje njih i njihovih bližnjih i, naravno, odgovorni su što će država Srbija enormno plaćati naknadu štete zbog ove akcije.

Odgovorni su: što su zastrašivali narod sa maskiranim žandarmima i policajcima na svakom ćošku. Zar je toliko novaca i energije trebalo utrošiti da bi se uhapsili već dobro poznati prodavci narkotika, kradljivci automobila, profesionalne ubice i zlikovci.

Odgovorni su: što su baš sa takvima sklapali nagodbu o dolasku na vlast, koristili njihove usluge i proglašavali ih za uspešne biznismene.

Ipak, nisu ni svi članovi Vlade podjednako odgovorni. Krivica je nešto faktičko i mora se individualizovati. Odgovorni su:

– *Nebojša Čović*, što je požurio da, pre policije, tužilaštva i suda, saopšti kompletan scenarij događaja. Tako je izvršna vlast u Srbiji potpuno derogirala sudsku, jer je od tog trenutka iščezla presumpcija nevinosti, i svi su morali da se drže već utvrđenog i objavljenog scenarija.

– *Branislav Lečić i Beba Popović*, zbog cenzure u štampi i saopštenja koja su morala obavezno biti čitana. Zbog objavljivanja fotografija uhapšenih i drugih kršenja elementarnih ljudskih prava. Takav medijski mrak trebalo je da uveri javnost u opravdanost akcije Vlade i da isključi svaku mogućnost suprotnog mišljenja ili stava.

– *Ćedomir Jovanović*, zbog kontakata sa licima za koje je postojala osnovana sumnja da su učinioći krivičnih dela, zbog privilegija koje im je davao, poseta u zatvoru i sl.

Zbog zastrašivanja i obezvređivanja pravnog poretka.

– *Žarko Korać*, zbog učestvovanja u istrazi za koju nije bio ni osposobljen ni profesionalno dorastao. Ista je obavljena. Kao što se sada vidi, nestručno i nekvalitetno, a rađena je pre zvanične istrage i direktno je uticala na nju.

Ipak, najveću krivicu snose ministar policije i ministar pravde.

– *Dušan Mihajlović*, zbog javnog objavlјivanja metoda akcije “Sablja”, u kojoj je promovisao nezakonite i za policiju neprimerene metode kao što je “osvetićemo i likvidiraćemo”. Pod ovim geslom je i vođena akcija “Sablja”. Ona je podrazumevala prekomernu upotrebu sile, zastrašivanja i torture, sa minornim efektima hapšenja kriminalaca koji su i ranije već bili dobro poznati policiji, ali nisu lišavani slobode, ili zbog veza sa policijom, ili zbog nekvalitetnog rada policije.

Postoji li veća odgovornost za ministra policije nego da mu ubiju predsednika Vlade i to nakon čitavog niza nagoveštaja o kojima je javnost brujala? Kako je, samo nekoliko sati posle ubistva premijera dr Zorana Đindjića, “gospodin Legija, sa kojim policija nema problema” postao državni neprijatelj broj jedan.

Zašto nikada nije objavio tačan broj uhapšenih ljudi, koliko su dana nezakonito bili u policijskom pritvoru, u kakvim uslovima, niti protiv koliko ih je ikada poveden sudski postupak, a kamoli ko je i zbog čega osuđen.

– *Vladan Batić*, zbog ruiniranja pravosudnog sistema Srbije. To je jedini ministar pravde koji je bio u sukobu sa Saveznim ustavnim sudom, Vrhovnim sudom Srbije, Okružnim sudom u Beogradu, Advokatskom komorom, udruženjima sudija i pravnika, Sindikatom zaposlenih u pravosuđu...

Zbog nezakonitog smenjivanja, jednog broja predsednika sudova i sudija i pritiska na rad pravosuđa, koji je rezultirao ostavkom predsednika Vrhovnog suda Srbije.

Zbog nezakonitog imenovanja predsednika Vrhovnog suda Srbije i jednog broja sudija i tužilaca.

Što je u akciji “Sablja” predlagao vraćanje smrtne kazne.

Što je, tri puta, predlagao izmene propisa iz oblasti pravosuđa, koje je, svaki put, Ustavni sud morao da poništava.

Zbog katastrofnog stanja u zatvorima.

Zbog afirmisanja političkog pripadništva pri izboru nosilaca pravosudnih funkcija (uglavnom iz DHSS), umesto kriterijuma kompetentnosti i poštenja.

Što je omalovažavao svoje kolege i urušavao pravni sistem.

Svi odgovorni imali su sigurno saradnike i pomagače. Takođe je sigurno da oni nisu jedini krivi, ali su, po mom uverenju, najodgovorniji. Njihova krivica je, pre svega, zakonska, ali o tome neka odlučuju pravosudni organi. Njihova krivica je i politička i moralna, te se mora ogledati u gubitku svake mogućnosti da vrše vlast, a naravno i gubitkom popularnosti zbog učinjenog.

P.S.

Ovaj članak posvećujem sudiji, gospodinu Životi Đoinčeviću, čija je slika sa lisicama na rukama, u vreme akcije "Sablja", obišla našu zemlju. On je, za mene, postao personifikacija zla koju vlast može da naneće profesionalno besprekornom i dostojanstvenom čoveku. Neka ovo bude delić satisfakcije sudiji Đoinčeviću, a svima nama opomena kakvu vlast biramo, koliko joj se dodvoravamo ili suprotstavljamo.

Ivan Radović – *Kompozicija*, 1919.

Branko Ljuboja
publicista, Kikinda

MILO VELIKI

U povesti gotovo svih naroda postoji ličnost sa atributom sveti ili veliki. Reč je o velikanima koji su presudno uticali na oblikovanje istorijske i nacionalne svesti naroda, bilo tako što su sаплеменike priveli nekoj od velikih religija, bilo što su izvojevali odlučujuće pobede nad, naravno uvek nadmoćnjim, neprijateljem, ili su se prkosno žrtvovali za slobodu svog naroda.

Tako imamo svetog Savu, svetog Patrika, svetog Ištvana, Aleksandra Velikog, Petra Velikog... Negde sredinom 19. veka, bar u Evropi, proterivanjem Turaka, takve ličnosti su iz realne prešle u mitsku dimenziju. Od tada političari uglavnom imaju ljudske, a ne svetačke karakteristike.

Međutim, Balkan je izuzetak u svemu, pa tako i u pojavi harizmatičnih "proizvođača istorije". Slobodan Veliki, Franjo Prvi i Alija Veličanstveni svoju megalomaniju su obojili bojom krvi. A u malenoj Crnoj Gori, jedan političar i dalje preduzima korake da u kolektivnom pamćenju svog naroda bude zabeležen kao VELIKI. Reč je naravno o Milu Đukanoviću, sadašnjem premijeru Crne Gore.

Svi ulazni elementi potrebni za divinizaciju ovog kršnog Nikšićanina su tu. Za status sveca potrebna je ambivalentna lična istorija, da-kle dijabolična prošlost, te naglo, trenutno preobraćenje u istinskog vizionara. Kod našeg junaka sve je to prisutno. Prvo paganska prošlost:

- mladalački gresi (perspektivni postitovski omladinac, član predsedništva SSOJ, apartman u hotelu "Jugoslavija", bogovska plata, perspektiva u rukovodstvu komunističke Crne Gore);

- revolucionarni staž (aktivno učešće u antibirokratskoj revoluciji u Crnoj Gori, članstvo u miloševičevskom trijumviratu Bulatović - Đukanović - Marović, oratorski promiloševičevski uzleti u džemperu sa romboidnim šarama na poslednjim sednicama CK SKJ);

- rukovođenje drugim okom u glavi za vreme rata u bivšoj SFRJ (Dubrovnik);

- ekonomske aktivnosti koje se i dan danas preispituju (poslovi sa cigaretama i sl.).

Onda dolazi do dvostrukog prosvetljenja.

Prvo demokratski preobražaj:

– razlaz sa Momom i Slobom. I čovek prosečene, a kamoli Milove inteligencije, mogao je da uvidi da je Miloševićeva politika, bez obzira na sve poluge koje su ga održavale na vlasti, osuđena na poraz, te da se od sukoba sa voždom može dobro profitirati;

– iz prethodnog sledi uspešno okupljanje oko sebe svih značajnih Slobinih protivnika, a odlučujuću pobedu nad Momicom Bulatovićem donela je podrška mitropolita Amfilohija, koji je verovao da je reč o pavlovskom, a ne o interesnom prevratu;

– podrška Zapada, koji kada ima velikog neprijatelja poput Miloševića, u suprotni tabor okuplja sve moguće njegove neprijatelje, oprاشtajući im kompromitujuću prošlost (podrška Bin Ladenu u Avganistanu, Tito, na kraju krajeva)

Taman kada je oreol glavnog Miloševićevog neprijatelja počeo da donosi rezultate na svim poljima i kada se stolica u Beogradu primakla, Srbi, kao i uvek naglo, 5. oktobra zbacuju Porodicu i svetska zvezda postaje legalističko-pragmatični dvojac Koštunica - Đindić. Taj događaj kod Đukanovića ne izaziva rezignaciju, već drugi preobražaj. Nacionalni.

Od jedne partije (liberala) preuzima program državne samostalnosti, a od druge (socijaldemokrata) program potpunog brisanja bilo kakvog prideva "srpski" u crnogorskoj "hiljadugodišnjoj" naciji. Menja se istorija, jezik, himna, zastava. Srbi su prisutni u udžbenicima, ali kao okupatori i viševekovni zatirači crnogorske samobitnosti. Pod kritičkom lupom novokomponovanih istoričara su Njegoš, Marko Miljanov i ostali Srbi u Crnoj Gori, a "objektivno" se analiziraju Sekula Drljević, Savić Marković Štemmlija i drugi. Državni pesnici su sada otac i sin Brković i, posle još karikaturalnijeg obrta od Milovog, Novak Kilibarda, a Bećković, Vojvodić i ostali su okupatorske sluge.

Antisrpska kampanja uzela je danak. Veliki deo Crnogoraca, pogotovo mladih ljudi, pokazuje agresivnu mržnju prema Srbima, a okrivljavati Srbe za sva zla koja su se dogodila na Balkanu je svetski proces, naravno kome su izuzetno doprineli i sami Srbi. Usuđujem se da kažem da je Milov naum uspeo i da je pitanje dana kada će se rasturiti ionako smešna država Srba i Crnogoraca. Šta da radi 30 % stanovnika Crne Gore koji su se izjasnili kao Srbi. Isto ono što i druge manjine u Crnoj Gori i u Evropi. Dakle, da traže da im se omogući pravo na školovanje na svom jeziku, pravo na negovanje sopstvene kulture i tradicije, na obeležavanje značajnih datuma i godišnjica znamenitih Srba u Crnoj Gori, pravo na kulturne veze sa sunarodnicima u Srbiji. A država Srbija mora, na način saglasan propisima donetim od strane demokratski izabrane vlasti u Crnoj Gori, moralno i materijalno da pomaže pripadnike srpskog na-

roda u inostranstvu. Naravno, i u Srbiji se mora omogućiti Crnogorcima dukljanskog opredeljenja da ostvaruju svoja prava, poput ostalih manjina koje žive u Srbiji.

Zar nam sve ovo ne govori da je vreme da se i srpski političari opredele za korišćenje razuma u politici, a da emocije i slavnu prošlost ostave umetnicima. Jedino se tako mogu, poput Mila Velikog, izboriti za inicijativu u balkanskom galimatijasu i za miran i stabilan život svog naroda.

Ivan Radović – *Bačka ravnica*, 1931.

INTERVJU

PORUKE I POUKE SRPSKOG OKTOBRA 2000. (1)

Političke i društvene promene u Srbiji započete pobedom Demokratske opozicije Srbije na izborima 24. septembra i odbranom izbornih rezultata 5. oktobra 2000. godine, predstavljale su prvi korak na putu oporavka od srpske državne i nacionalne tragedije. Očekivalo se da će veliki talas promena koji je preplavio celu zemlju (sličan onom koji je zapljunuo srednjeistočnu Evropu nakon pada Berlinskog zida) odbaciti nepodnošljivu i neodrživu stvarnost starog, Miloševićevog režima, te postaviti temelje novog, modernog društva ekonomске sigurnosti, garantovane slobode i stabilne demokratije. Tim promenama su tek otvorena suštinska pitanja demokratske rekonstrukcije i reintegracije našeg društva i države. Međutim, ubrzo je postalo jasno da je kraj Miloševićeve vladavine možda kraj starog režima, ali ne i krah starog društva, koje se ne može političkim dekretom promeniti i pretvoriti u moderno i demokratsko. Dosadašnjim promenama tek su pokrenuta osnovna pitanja demokratske rekonstrukcije i reintegracije našeg društva i države.

U nastojanju da odgovori na ta pitanja, redakcija Hereticusa će u okviru rubrike Intervju objavljivati seriju razgovora na temu "Poruke i pouke srpskog oktobra 2000. godine". Ambicija redakcije je da se ova tema svestrano obradi iz različitih aspekata i sa stanovišta različitih aktera. Opredelili smo se za raspravu o uzrocima petooktobarskog prevrata 2000. i bilansu promena u Srbiji, jer smatramo svojom profesionalnom obvezom da razmotrimo uzroke, prirodu i domaćaj tih društvenih i političkih promena, koje su demokratiju stavile na veliku probu, a Srbiju na sudbonosnu istorijsku prekretnicu.

Nadamo se da je u odgovorima aktera, saučesnika i svedoka petooktobarskih promena u Srbiji, bez obzira na njihovu subjektivnost, često i neutemeljenost i pogrešne procene – sadržan bar delić istine o dramatičnim zbivanjima i srpskoj tragediji na kraju XX veka, i da će oni predstavljati skroman doprinos raspravama o karakteru i smislu promena u srpskom društvu na početku XXI veka. Jer oni nisu samo lični dokument, nego i pečat vremena.

Dijaloški kaleidoskop u rubrici Intervju reaktuelizuje starogrčko poimanje razgovora (dijaloga) kao pravog oblika političkog mišljenja i najprimerenijeg načina političkog opštenja. Naime, politički kredo u antičkom polisu je bio traganje za onim što je dobro, pravedno i korisno za celu zajednicu. To traganje nije moguće bez jedne posebne veze između svih slobodnih građana, a to je govor (logos). Na taj način se delanje (praxis) i govor (logos) prožimaju, a harmoničan politički život u polisu, pre svega, podrazumeva takvo delanje ljudi (praxis) u kojem oni putem razgovora (dijaloga) uređuju sve zajedničke poslove bez upotrebe sile i nasilja kao, u suštini, nepolitičkih sredstava.

Najzad, ovakvi razgovori su izraz potrebe za novim dijalogom koji se ne svodi na rigidnu dogmatsku isključivost, koja postavlja jedino važeću dijagnozu savremenosti i čiji je prevashodni cilj osporavanje i dovođenje u pitanje druge strane, oponenta. Naprotiv, reč je o dijalušu koji je rezultat (samo)svesti o granicama sopstvenog stanovišta i potrebe da se pomoću rezultata drugih orientacija i strategija premoste vlastite granice i, eventualno, dosegne do produktivne sinteze. Da bismo odgovorili na složena pitanja našeg vremena, moramo se kloniti neargumentovane uzurpacije prava na jedino ispravno gledište, koje jedino propisuje spašavajuću terapiju, i afirmisati stav da bez dijaloga između različitih orientacija i političkih strategija nema izlaska iz svekolike krize društva u kojem živimo.

Gospođa Silvia Nadivan, saradnik Politikološkog instituta u Beču, od aprila do avgusta 2003. godine boravila je u Beogradu i prikupljala građu za svoju disertaciju "Dobro planirana spontanost. Pad Miloševićevog režima kao inscenirana masovna demonstracija 2000. u Srbiji". Tom prilikom ona je uradila kvalitativne, polustandardizovane intervjuje sa tridesetak ličnosti iz političkog, naučnog, medijskog i kulturnog života Srbije. Glavna pitanja su se odnosila na uzroke koji su doveli do 5. oktobra 2000, na ulogu masovnih protesta i glavnih aktera u tim zbivanjima, na karakter i domaćaj promena. Njen istraživački cilj je bio da sakupi i prikaže iz perspektive različitih aktera smisao istorijskih zbivanja i dokumenta, a na osnovu autentičnog svedočenja – tzv. gorovne istorije. Kao što se istorija menja, tako se menja i percepcija pisane istorije. U tom smislu ova zbirka razgovora je svojevrstan istorijski dokumenat, koji se u različitim vremenima drugačije percipira.

Svi prilozi koje objavljujemo u ovom i narednim brojevima u rubrici Intervju su u izvornom obliku u kome su izgovoreni. Nikakve sadržinske i stilske izmene nisu činjene, kako bi razgovori sačuvali dokumentarnu vrednost, autentičnost i spontanost komunikacije.

J.T.

Desimir Tošić
publicista, Demokratski centar
Beograd

NEMA STVARNIH PROMENA

- Zašto ste 1963. godine učestvovali u stvaranju Demokratske alternative i kako je uopšte bilo moguće da se ona formira?

Vi mnogo više znate nego što ja mislim... Mi smo se plašili nešesenog nacionalnog pitanja. Kada kažem mi – jedna grupa ljudi koja nije bila mnogobrojna. Za razliku od režima koji je “rešio” nacionalno pitanje – ovo je bila njihova fraza: “Mi smo rešili nacionalno pitanje u toku rata, jer su svi narodi i narodnosti ustali protiv okupatora” – mi u to nismo verovali, a onda smo videli da se u emigraciji razvija onaj proces koji je bio u toku Drugog svetskog rata – želi se rat između Hrvata i Srba, i mi smo se plašili ponovne klanice: da li može da se zaustavi međusobno klanje? Svaki narod ima pravo na svoju državu. Međutim, to mora da bude izvedeno na jedan način koji je demokratski – referendumom, ali ne referendumom za tri dana, koji je samo u vašoj republići, nego na celom prostoru – da svi Hrvati, i u Vojvodini i u Bosni, kažu da li su za odvajanje ili ne. Mora to da bude jedna procedura, tako da se postepeno odvajaju. Slovenci bi se verovatno prvi odvojili. Tu smo mi opet provokatori, jer Slovenci su hteli da uvedu neke reforme u komunistički režim, a srpska, srpsko-bosanska i crnogorska vrhuška nije pristajala ni na kakve promene u komunističkoj državi. Žele da čuvaju mrtvog druga Tita – “i posle Tita, Tito” – to je bila parola. Onda smo mi muku mučili, pošto smo gledali tu situaciju i u zemlji, u kojoj i ljudi, ne samo Partija, veruju da je rešeno nacionalno pitanje... Nema tu šta, mi svi ostajemo zajedno, mi “volimo” Jugoslaviju. Mi, kad odemo u Dalmaciju, Hrvati nas ljube, pa nas vole. Sve je to bila jedna laž, koju smo mi vešto podgrevali, vlast je podgrevala. U stvari, kad se ljudi udalje od stvarnosti, počnete da razgovarate s njima, vidite koliko tu ima problema. To нико nije priznavao. U emigraciji su se spremali za rat. U zemlji to nisu mogli, pošto je režim držao vlast čvrsto i onda smo se mi posle mnogo viđenja, rasprava, sukoba, sastali ‘63. godine u južnoj Engleskoj, Stanstedu, malom mestu, i većali neka tri-četiri dana. Vrlo mučno, iako su to bili ljudi koji su se poznavali. Tu onda kada slušate šta, kako ljudi reaguju, onda vidite kako je to bilo teško. I to, molim vas, traje od ‘63. do ‘82. – dvadeset godina. Dok nismo došli do nekog konačnog teksta

koji smo nazvali Nacrt. Mi smo pozvali neke uglednije ličnosti da to potpišu i slali smo taj tekst u Jugoslaviju. Poštom ste mogli da pošaljete sve. To je manje-više bilo bez cenzure. Tako da naš časopis "Naša reč" odlaže redovno u SFRJ, posle osamdesetih, recimo, u 300 primeraka. To je sve stizalo. Na lične adrese. Trošili smo velike pare.

• *Da li ste tada bili u emigraciji u Engleskoj?*

Ne, ja sam prvo bio u Francuskoj dvanaest godina. Pa sam onda došao u Englesku, tek '58... Zašto? Pa, ja sam bio aktivan pred rat i platio sam se komunista, iako sam bio u gestapovskom zatvoru za vreme rata. Ja sam čak dugo verovao, pošto sam bio u zatvoru za vreme rata, kod Nemaca, da će komunisti biti tolerantni. Međutim, to nije bio slučaj. Oni su mnoge ljude, koji su bili po nacističkim zatvorima, kad su se vraćali iz Nemačke, hapsili na granici, maltretirali. Onda smo mi hteli da politički radimo. Niste mogli u Jugoslaviji, pod Titom. Mogli ste samo u emigraciji.

• *Kako ste se tada politički angažovali?*

Demokratska stranka. Davidović. Pokazalač vam njegovu spomenicu, koju smo preštampali sada. To je izišlo '40. godine – prvi put.

• *Da li ste posle formiranja Demokratske alternative '63. godine došli u konflikt sa režimom?*

Ne. Oni nisu nas ozbiljno uzimali. Taman posla. Oni su diskutovali sa Amerikom, Nemačkom. Imali su oni para. Oni su nas onako vredjali, napadali: "plaćenici, fašisti", znate kako oni rade. Mada smo mi iz Alternative, prolazili relativno bolje nego drugi, pošto su oni ipak uviđali neku razliku. Mi smo to hteli da tada izričito priznaju. Sada ovde, poslednjih 13 godina, ponajbolje sam u odnosima s bivšim komunistima koji su onda držali vlast, a sad su van vlasti. Pa smo sad zajedno, i prema Miloševiću, pa na neki način i sa novom vlašću.

Ne znam kako sam ostao živ posle toliko nesreća. To pitanje postavljam i mnogi se čude, jer sve to preturiti preko glave i gledati taj jedni narod, koji nije nevin, ali koji nije zaslužio ovakvu sudbinu – dosta je kriv za nju, dosta je kriv – nije lako.

• *Zašto ste se vratili 1990. godine u Srbiju?*

Ja sam bio politički angažovan od svoje šesnaeste godine, tako da kažem. I naravno, uvek sam bio za to da se vratim u zemlju. Naravno, da sam se vratio ranije, to bi verovatno bilo bolje. Ne znam da li bih bio još živ, pošto ova zemlja "stručno" zamara, ova zemlja "ubija" ljude. Tako da sam ja za sada "pobedio"; inače, mogla je ona mene da pobedi.

Pošto smo bili angažovani – Alternativa, Oslobođenje, “Naša reč” – ja sam htio da produžim. I sada smo uradili jednu veliku stvar – osećam se kao da sam zaista pobedio. Dobili smo knjige koje smo štampali po Engleskoj. Neke smo prodali, neke nismo prodali. Sada smo ih doneli ovde, 12.000 knjiga. Sada se vidi šta smo mi radili; to bi trebalo da rasturamo, da nekako ohrabri ovaj narod, da je tu neki svet živeo, koji je imao nešto u glavi. Ne samo svađe, sukobe.

Pre nego što sam došao u Srbiju, već sam bio kooptiran u Glavni odbor Demokratske stranke. Ja sam održavao veze s ljudima u Beogradu, u stranci, pošto sam bio u Demokratskoj stranci pre rata 1941, mada te dve stranke nemaju neke jače veze međusobno. Ja sam došao ovde 1. septembra. Potom 29. septembra bila je skupština stranke. Bilo je tajno glasanje. Ja sam izabran za potpredsednika, pored Košturnice. I tako sam ostao. Onda sam '92. izabran za saveznog poslanika, itd. I, onda sam se zarobio, postao “rob” ove zemlje. Više bih voleo da sam na Azurnoj obali. To je mnogo pametnije nego živeti u Beogradu. Ja sam išao stalno na francusko more preko leta, dvadeset godina. Teško mi je što sada ne mogu da odem na more, kao ranije. Ali, ideal mi je bio kada odem u penziju, pošto nisam znao da će doći do promena, da idem na jug Francuske; možda ne na samu obalu, pored obale, i tamo da živim, kao penzioner. Međutim, nije mi se dalo. Sve mi je promenjeno, protiv moje volje. Ja, naravno, sada to ne mogu da promenim. Sada je dockan.

- *Da li je tzv. jugoslovenski treći put samoupravnog socijalizma predstavljaо posle pada Berlinskog zida prednost ili manu za uspešnu tranziciju iz autoritarnog u demokratski poredak?*

To je jedna vrlo složena kombinacija jugoslovenskih problema, uopšte. I vrlo je stara, od 1918. godine. Tu ima toliko nagomilanih problema – kulturnih, političkih, međunarodnih. Onda, problem nacionalizama naroda, ne samo Srba, nego i Hrvata, i Albanaca, i Slovenaca. Srbi su samo bili najmanje pametni. Drugi su bili pametniji, u tom pogledu mogu da zahvale Miloševiću. Milošević je zaista bio najgora kombinacija koja se dala zamisliti. Iako je broj Srba u Komunističkoj partiji, koja je vladala skoro pola veka, bio najveći – najviše je bilo Srba, najmanje Makedonaca, Muslimana, i manje Slovenaca i Hrvata, naravno. Mi, nažalost – ne kažem ja, nego “mi iz Partije” – nismo izabrali nekog pametnjeg čoveka nego što je bio Milošević... Pošto je to bila partijska država, kada se Partija raspala januara 1990. godine, država je nestala. To je bila čisto jednopartijska država, iako je na Zapadu vladalo uverenje, posebno kod Britanaca, da je to neki treći put, “socijalistički”, socijalizam s ljudskim licem. Sve su to bila zavaravanja, vrlo zgodna za “hladni rat”, ali za naše društvo pogubna.

Moj cinizam čak ide dalje, pa se pitam da li bismo mi bolje izišli iz krize da smo bili pod Sovjetima? Jer je bio "clear cut" između onog što je bio komunizam, i onoga što nije bio komunizam; između onoga što je bio socijalizam, i što nije bio socijalizam. To je bio jedan opšti haos već kod komunizma, zato što je naš komunizam bio jedan populistički komunizam. Što više para, putovanja, ugleda, slobodnog kretanja, a u stvari su svi bili zarobljenici jedne prevaziđene, degenerisane ideologije. Tito, socijalizam nije bio nikakav "treći put", nego degenerisani socijalizam., koji nije bio ni demokratski, ni lenjinistički. Tako je bio – jedno čudovište i moralno je da se svrši ratom.

Krivice nisu samo srpske. Krivice su svih komunista koji su vladali do 1990. godine, samo su se nesrpski komunisti izvlačili bolje, mnogo veštije, mnogo fleksibilnije, mnogo elastičnije, inteligenčnije. Kao što znate, mnogi komunisti u drugim zemljama, kao što su Poljska, Mađarska, Slovenija, uspeli su da se transformišu, u pravom smislu te reči. Međutim, srbjanski, bosanskosrpski, crnogorski kadrovi su bili nesposobni. Bili su izabrali jednog čoveka koji je bio bistar u opštem smislu reči, ali je politički bio glupan. To je bio Slobodan Milošević, koji kao da nije znao ništa šta se dešavalо u prošlosti, kao da ništa nije znao šta se dešava u međunarodnom životu i taj njegov režim nije bio ni demokratija, ni diktatura, ali treba reći da je taj režim počeo da vrši izvesne promene. Promene postoje za vreme Miloševića. One se ne kreću u dobrom pravcu, one nisu demokratskog karaktera, ali su promene. To je jedno tiho napuštanje komunističke strukture, u kojoj je ostao da vlada poslednji kvalitet komunističkih kadrova, ali onako kako nam komunizam nije dozvoljavao da se kulturno-politički razvijamo i da sačekamo te promene spremni, recimo kao što je slučaj bio u Poljskoj. Ja mislim da Milošević ni u čemu direktno nije učestvovao. Može Hag da dubi na glavi, ali to neće dokazati. On nije sprečavao. On je s uživanjem gledao na borbe Srba protiv Muslimana, protiv Hrvata, ali nije bio čovek koji kaže: "Pobjijte Hrvate u Vukovaru!", "Pobjijte Muslimane u Srebrenici!". To, mislim, nije tačno, ali on je sam bio izgubljen.

- *Gde Vi vidite odgovornost za rat u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini?*

Odgovornost? Ja se ne slažem s terminom koji se upotrebljava – građanski rat. Jer, građanski rat je u jednom jedinstvenom narodu. Građanski rat je u Americi, građanski rat je u Francuskoj – revolucija. Ovo je bio međuetnički rat. Ko je za njega kriv? To je tako teško izračunati jer ima mnogo beznačajnih pojedinosti koje stvaraju istoriju. I neozbiljnih. Pazite, u krizi koja se zbiva u Bosni, gde je sve neodređeno – vlast je muslimanska, iako oni nemaju apsolutnu većinu, i u toj krizi jedan

srpski mozak priredi svadbu kroz grad, Sarajevo – taj koji je to predložio, taj bi trebalo da bude prvi izveden pred sud kao začetnik rata. Policija muslimanska u Sarajevu, sva je već u muslimanskim rukama, stoji i gleda tu svadbu. (U moje vreme, svadbe se nisu pravile po ulicama.) Ta svadba u Sarajevu je bila provokacija. Srbi toga nisu bili svesni, a i onda kako se to dešava po našim svadbama, naročito po selima, primitivnim krugovima, da se puca – pucali su. I očevidno su pucali u vazduh. Međutim, oni policajci, koji su stajali sa strane, oni su bili uplašeni. Onda su oni počeli da pucaju, ubiju, ne znam, mladoženjinog oca i tako počne. Vi kažete, ko je kriv? Formalno, pravno je kriv Musliman koji je ubio ljude. Ali su Srbi isprovocirali. Bilo je jedno takvo samouverenje. Srbi nisu mogli ni da pomisle nijednog sekunda da će se Jugoslavija raspasti. Tu je početak zla. To je bilo 1918, to je bilo 1945. Oni su mislili da su toliko jaki, da je Jugoslavija toliko jaka država, a to što ima separatista – to nije ništa, “toga ima svuda”. U stvari, nisu razumeli međunarodni problem koji postoji od 1918. godine. To nisu ni Srbi priznavali. I bili su u zabludi. I onda jedna zabluda ide na drugu. I tako dođete do katastrofe. Tako da ovo što sam vam rekao za Sarajevo, ostavljam vama da razmišljate ko je kriv. Vukovar nije mnogo jasan. Očevidno je da su ubijali tamo Hrvate, ali se postavlja pitanje da li je to naređeno ili... To gledište koje vlada, specijalno na Zapadu, da su to krasni narodi – Hrvati, Bošnjaci, Srbi – a da su samo krivi Tuđman, Milošević, Izetbegović, to je potpuno pogrešno gledište. U narodu je, u masi je bilo spontane spremnosti za rat. Možda nije bila većina, to nije ni važno, ali spremnost za rat je bila u svakoj nacionalnoj masi. Sad postavite pitanje – kako to da u toku komunističkog režima, koji je bio popularan, populistički, prihvaćen svuda na Zapadu – davali su ogromne sume dolara, funti, maraka, kako to da se stvori to psihološko stanje spremnosti za rat? To je pravo pitanje. A ne Milošević, Tuđman, Izetbegović – to su figure koje igraju za tu masu. Ja lično, iako sam demokrata, odbacujem ideju da se kolektivi ne mogu optužiti. Oni se ne mogu optužiti krivično, ali se politički i moralno uglavnom mogu okriviti i ja tu generaciju i Slovenaca, i Hrvata, i Bošnjaka i Srba optužujem.

• *Pomenuli ste Sarajevo. Kada se taj incident sa svadbom desio?*

Ja mislim da je to početak '92, nisam siguran. To je početak. Pre toga nije bilo ničega. Bilo je govora, pretnji. Nije se znalo ko kome preti. Karadžić je pretio u skupštini Muslimana, Muslimani su pretili po mitinzima Srbima. Užas. Ja sam bio u Sarajevu poslednji put, ja mislim, '91, kad je Adil Zulfikarpašić osnovao svoju liberalnu partiju, koji je moj prijatelj i koji me je zvao da prisustvujem. To je bila Bošnjačka liberalna stranka, koja je dobila preko 1 posto. On je bio protiv rata i da

je on pobedio među Muslimanima, rata ne bi bilo. To je moje mišljenje. On nije bio nikakav pacifista, ali nije bio za rat. Ja mislim da ni Alija nije bio u principu za rat, ali se prihvatio posla da vodi rat, pošto su Srbi stalno izazivali, a onda je Milošević iza Srba stajao. Svakoga je na neki način ohrabrivao. On nije naredio ubijanje u Vukovaru, on je sve ljude ohrabrivao. Ta povezanost koju sam malo pre pomenuo – DB, plus mafija, plus teroristi, plus Armija jugoslovenska, koja je bila samouverena, verovala je da je moćna. Tako da su svi bili u samoobmani, nisu očekivali da će se ovo završiti kao što se završilo.

• *Gde vidite odgovornost za NATO-bombardovanje Srbije?*

Ja moram da kažem, ja sam naravno protiv bombardovanja. Ja sam kao mlad čovek – imao sam 28 godina, objavio knjigu na francuskom o totalitarizmu i pravu čoveka. I ja sam tamo prvi predložio Međunarodni sud za zaštitu ljudskih prava. Ja sam mislio na Tita, ali mi nije palo na pamet da predložim sankcije, bombardovanje neke zemlje zbog toga što je vlada diktatorska. Da mi je to neko predložio 47./48, ja bih mislio da je on lud. Ovde su to izvele zapadne demokratske sile. Ja mislim da to nije bio rezultat neke visoke politike, da je to opet bila jedna čudna koincidencija – uspesi dva mlada čoveka, kao što su bili Clinton i Bler, koji su imali ekonomije koje su bile uspešne. A Milošević je, kao i ova svadba u Sarajevu, stalno izazivao. Zašto je to radio, meni to nije jasno. Tako da su oni na Zapadu u stvari vodili rat protiv Miloševića. Trebalo je da gađate Miloševića a ne Srbe. Mislim da je to bilo jako nepametno i da će trauma zbog bombardovanja trajati još dugo. To Srbi ne mogu da zaborave. Oni zaborave bombardovanje Sarajeva, koje je trajalo tri godine – ne 77 dana, nego 1077 dana, ali ne zaborave bombardovanje Srbije, jer tamo je bio nekakav rat, a mi nismo nikakvu teritoriju zauzeli, kao što je Irak zauzeo Kuvajt, itd. Mi smo se povlačili: Miloševićeva Jugoslovenska vojska napustila je prvo Hrvatsku, pa je posle napustila Bosnu. Mi smo bežali, u stvari. Onda su se oni uhvatili Kosova. Jeste, na Kosovu je bila strašna represija, ali to nije dovoljan razlog za bombardovanje jedne zemlje. To je bar moje mišljenje. I to je bilo porazno. Ja govorim svojim prijateljima – kada je bilo bombardovanje 6. aprila 1941. godine od nacista, ja sam bio u Beogradu, kao što sam i sada bio u Beogradu, posle toliko godina, bombardovanje od strane Zapada. Pa, ja sam bombardovanje '41. shvatao kao deo ratne službe – vi ste protiv nacista i nacisti imaju pravo da vas bombarduju. Vodi se svetski rat. Ovo nije bio svetski rat. I drugo, mi nismo bili protiv Zapada, niko nije bio protiv zapadnog sistema. Tako da je bombardovanje bilo, u neku ruku, delo dva mlada, lokalno uspešna čoveka, kao što su bili Clinton i Bler.

- *Kako gledate na činjenicu da je Srbija ostala izolovana, bez svojih velikih saveznika?*

Pošto smo u istoriji imali dosta velikih uspeha – prvo, uvek smo bili u savezu s nekim – sad smo se izolovali, sami. Uvek smo mi s velikim silama nekako – Austrija, Rusija, Francuska, Britanija. Sada je Milošević uspeo vrlo vešto da nas potpuno ostavi same, bez ikoga, i onda, predloži glupost – konfederaciju s Grčkom! Grčka u EU. Možete da zamislite kako je on izgledao glup! Pa, onda, Šešelj predloži konfederaciju s Belorusijom! Dakle, to je jedna komedija, ali vidite, taj Šešelj dobije milion glasova. Znači, za jednog takvog komedijanta i prevaranta milion Srba glasa! I, onda, kažete: pa, dobro, taj narod mora da plati svoje greške. Zato što nije glasao jedanput, nego glasao od 1990. do 2000. Tako je bilo mučno sedeti, gledati, imati drugo mišljenje. Vi ste protiv Miloševića mogli da pišete šta god hoćete. Ja sam pisao 13 godina – nikada mi nijedna reč nije bila cenzurisana. Milošević je, međutim, uništio nešto što je bilo supstanca nacionalna, tako da se to sada polako regeneriše, s velikim poteškoćama. Treba mnogo vremena, treba mnogo sredstava, specijalno finansijskih, jer mi smo uništeni i ekonomski. Mi smo na “tankim granama”.

- *Na početku našeg razgovora pomenuli ste napad za vreme komunističkog režima. Da li u tom smislu postoje paralele između komunističkog i Miloševićevog režima?*

U stvari, ne. Imate ovo – da su na vlasti s Miloševićem ostali uglavnom komunisti, ali to nisu bili komunisti koji su vladali u doba Tita, to su bili “mali” komunisti iz sela, palanki. On je našao jedan svet koji je poslušan, koji nema nikakvih ideja i to više nije bio komunizam. Oni su čuvali društvenu, takozvanu društvenu svojinu – to nije društvena, nego državna svojina, zato što im je to obezbeđivalo sredstva i manipulacije. Ali nisu oni bili veliki protivnici konkurenčije, liberalne privrede. Da su imali druga sredstva, oni bi prepustili privredu nekom trećem. A u pogledu sloboda, to je bilo mnogo slobodnije nego pod komunističkim režimom. Neka dama iz jednog Komiteta za ljudska prava užasno se naljutila na mene zato što sam rekao da je bilo više zaštite ljudskih prava pod Miloševićem nego pod Dolancem i Rankovićem. Ona je to smatrala da ja branim Miloševićev režim. Međutim, Miloševićev režim – to nisu samo ljudska prava, ima tu još mnogo faktora, kao što je međuetnički rat, odnos prema svetu, itd. Međutim, u pogledu ljudskih prava nema poređenja. Ja sad čitam u “Politici” feljton o studentskim demonstracijama '68., pa to je bio rat između studenata i policije. Ja sam nešto znao, a sada se vrlo lepo vidi. Vi takav slučaj nemate kod Miloševića. Vi imate 9. mart, koji je trajao 24 sata, i to je sve. Pa su posle de-

monstracija ulice slobodne, ljudi se kreću, policajci dođu u sukob sa studentima, pa studenti čitaju Dostojevskog ili Šekspira. Oni stoje, ne daju da idu dalje, da se ide na Dedinje. Nema poređenja sa '68. A da ne govorim o Golom otoku, o progonu Đilasa, itd. Tako da je režim Miloševićev bio degeneracija i vlasti i degeneracija društvene mase. To je ono što je teško. Tako da je satanizacija, koja je vršena i prema Srbima, ne samo prema Miloševiću, istorijski neopravdana. Ona može da se brani kao propaganda, ali to nije ozbiljno. Vama govorim zato što vi studirate i ispitujete naučno, znate da razlikujete propagandu od činjenica, morate da vodite računa o činjenicama...

• *Šta mislite o politici Miloševićevog režima?*

Meni je nacionalizam Miloševićevski potpuno stran. Ja sam bio protiv toga i kada sam bio mladić, s 20 godina. Kako bih sada bio?! I ta tradicionalna srpska linija – sve zemlje, “svi Srbi zajedno” – ja bih voleo da svi Srbi budu zajedno, ali to je nemoguće, jer mi nemamo etničku teritoriju. Vi ne možete spojiti Liku, Kordun i Baniju sa Srbijom – to je nemoguće. Jugoslavija je nastala kao podsvesna želja da “svi Srbi budu u jednoj državi”, ali ta država nije srpska, nego jugoslovenska. Srbi nisu hteli to da prihvate, u masi. To je s jedne strane, a s druge, ova kuknjava s tzv. levice, u kojoj su bivši komunisti, istina mladi, i koji su uzeli u ruke sve te organizacije zaštite ljudskih prava. Oni prave od Miloševića veće čudovište nego što je bio, da bi dali razloga za svoju aktivnost i da bi se opravdali onima koji ih pomažu. U stvarnosti, ja s vama razgovaram kao sa naučnikom, ne kao s novinarem, propagandistom. Moramo da gledamo stvari takve kakve jesu, a sad politički ljudi neka izvlače šta god hoće.

Od početka ja sam bio protivnik toga što u opoziciji nikada nije bilo ozbiljne namere da se diskutuje o našim društvenim problemima koji traju jedan vek. Sa 1918, mi smo ušli u jedno novo stanje, mi smo morali to da objasnimo, da razumemo – da razumemo Hrvate, Slovence, Makedonce. Tada je meni bilo dosta jasno, pošto je bila vojna pobjeda 1918. Potom je došla pobjeda partizana 1945. Niste mogli ni sa kim da diskutujete, da kažete: “uzmimo hrvatsko pitanje”. To užasno Srbe nervira kada ja to kažem, a ja to ponavljam – Srbi nikako nisu mogli da vide da 1918. prekidaju nit hrvatske istorije. Prvi put, hrvatsko “državno pravo” gubi se, kao da ne postoji. A to Hrvati čuvaju i prema Mađarskoj i prema Austriji 7 vekova, od 1102. do 1918. To je strašna uvreda hrvatskom narodu. To nijedan Srbin ne razume. Za Srbina, “hrvatsko državno pravo” – to je fikcija. Pa, to jeste fikcija, ali u pravu ima mnogo fikcija. Ima i u politici – šta je to suverenost, itd. Ali ljudi žive od toga i na osnovu tih fikcija prave jedno pravno, političko stanje i socijalno, eko-

nomsko, ako hoćete, konkureniju, liberalnu privredu ili obrnuto, socijalizam.

Prema tome, mi ako smo hteli da vladamo, a hteli smo da vladamo, pošto smo pobednici, mi smo morali da upoznamo ljude nad kojima ćemo vladati. Ja sam, recimo, počeo kao gimnazist da upoznajem Hrvate preko literature. August Šenoa, to je jedan hrvatski pisac, pisao je divne, istorijske romane. Meni se to svidelo. Obične priče. To nije bio veliki pisac, ali je pisao o tom novom i srednjem veku hrvatskom, feudalcima, sukobi, borbe, gde ste vi videli da Hrvatska nikada nije bila okupirana kao što je Srbija bila od Turaka. Oni su imali jedan poseban, svoj hrvatski život, čak i kada su bili potpuno zavisni. Ali Srbi nisu razumeli, jer su mislili da, ako ste vi suvereni, znači sve puške su u vašim rukama. Međutim, vi možete da budete "suvereni" i ako nemate pušku u rukama. Vi, molim vas, zabranite da se iko u Makedoniji preziva na -ski i na -ov. Svi moraju da se prezivaju na -ić. To prosto ne mogu da shvatim kako su ljudi, koji su bili tako bistri, koji su bili tako pošteni, kao Ljuba Davidović ili Jovan Cvijić, mogli da prihvate takvo stanje. Kako vi možete meni da kažete kako ču da se prezivam?! I to država. Država mi naređuje. To je ludilo. Najbolji ljudi su ludilo prihvatili. Kao što znate, društvo nikada nije savršeno... i uvek ima nekih gluposti i ludila u koje ljudi veruju, i čine velike zločine ili velika dela, zato što veruju. Ali ovde nije reč samo o "nekim" pojedincima...

• *Kako biste opisali višepartijsku scenu Srbije?*

Ima puno stvari koje vi ovde nikada nećete saznati, bez obzira komoj se naukom bavite – istorijskom, sociološkom, ili ako ste predstavnik nekih policijskih organa. Vi pravu stvar nećete moći da saznate, jer je sve mutno, sve je neuobičeno. Recimo, naše političke partije nisu partije programa, da kažete ovo su hrišćanske demokrate, ovo su liberali. Sve je to pomešano jedno s drugim, nigde nema jasne granice. Sve su partije liderske i vi, kada pitate funkcionera neke partije zašto nije u onoj susednoj partiji, niko ne ume da objasni. To je vrlo interesantno. Ja lično smatram da je srpski narod, pošto sam živeo u različitim sredinama – ovo mi je šesta – da je to možda najbistriji narod koji sam ja sreo, od ovih šest naroda. Ali politički, to je totalna nesposobnost. Srpsko društvo, imate utisak, prosto traži da mu se da kolonijalni status zato što ne ume da vlada sobom, ne ume da izabere u slobodi ljude koji treba da ga predstavljaju. Voli politiku kao zabavu, ne kao ozbiljan društveni posao.

Ako, recimo, gledate danas u štampi – vlada, opozicija, mediji – sinoć sam slušao jednog od tih ljudi – to je sve neozbiljno, sve je to marginalno, sve je to neodlučujuće. Ljudi troše ogromno vreme oko stvari koje ne vode ničemu. Recimo, sad su pronašli kao veliku filozofiju da je

u 5. oktobru učestvovala mafija. Pa, razume se. Učestvovala je, nego kako! I, sad, odjedanput, mafija pripada nekome, a ne pripada ovome drugome. Mafija svima nama pripada. Dakle, nije to diktatura, ali je to jedna vladavina gde su tri faktora povezana kao ni u jednoj drugoj istočno-evropskoj zemlji: teroristi, Državna bezbednost, mafija. Pošto Milošević nije imao ozbiljnu partiju, on se držao na tome – na Državnoj bezbednosti, na mafiji i na teroristima. Oni su operisali po Hrvatskoj, operisali u Bosni, operisali u Sarajevu, Srebrenici, na Kosovu, itd. Tako da je nemoguće da se vi toga oslobođite u jednom dahu, treba da prođe vreme. Recimo, vanredno stanje je bilo dobro, veliki broj ljudi je udaljen, ali to će trajati još. To je neminovno. Vlada ima ogromne teškoće, ima ljudе koji su bez iskustva. Niko nema iskustva. Možda ima jedan čovek ili dvojica u vlasti koji su imali neko iskustvo. Ovo su sve bili ljudi koji su novi. Prvo zanimanje im je bilo da budu ministri. Razumete? To je užasno. To u istoriji ne postoji. Možda u Francuskoj revoluciji, ali to nije bila država, to je bila revolucija. A, recimo, Robespјer je bio advokat, Danton je bio advokat, Mara je bio lekar, a ovde – ovde su skoro svi ljudi bili “opozicija”, bez zanimanja. Postanete predsednik opštine u nekom gradu i onda postanete predsednik vlade. I, naravno, da ne znate. Mi smo uobražena rasa, neće niko da uči, da pita – svi znaju sve...

- *Da li je možda 5. oktobar 2000. došao prerano? Da li su ključni politički akteri u Srbiji okupljeni u DOS-u imali alternativu Miloševićevoj vladavini?*

Mislim da je 5. oktobar došao na neki način s nepripremljenim snagama. Opozicija se nije pojavila s nekom organizovanom, smišljenom politikom... Nije mogla jer je ona, kao i komunizam i Tito, bila populistička, volela privid, nestvarnost. To je isto bilo s Miloševićem, samo u drugom kontekstu. To više nije bio komunistički režim, ali je bio režim u kome je sve bilo lažno. Svet je toliko dugo navikavan na laž da je uživao u tome i uživao je u političkim ljudima koji otvoreno lažu. Ja mislim da nema zemlje, posle pada Berlinskog zida, u kojoj društvo veruje lažima – kao u Srbiji. Recimo, kada Šešelj, Arkan ili Milošević obećavaju slobodu Srbima na Kosovu; taj Srbin, koji glasa za njih, mora biti težak politički glupan. Da on veruje da će ga Arkan, Šešelj ili Milošević spasiti! Tako da je jedan bistar narod teško oglupavio politički i to je nesreća.

Tako da 5. oktobar nije došao rano. Mogao je doći i ranije, ne bi bilo štete. Međutim, snage su bile nepripremljene. U toj borbi 5. oktobra nisu učestvovali samo liberalni, prosvećeni, nego su učestvovali mnogi koji su bili vrlo sličnog stava kao i Milošević. Na kraju krajeva, sigurno su učestvovali i ove “Crvene beretke”, mafija, pošto su svi osetili da

Milošević propada i svi su bežali od njega. Tako da opozicija, koja je došla na vlast 5. oktobra, to nije jedna granitna stena, to nije jedna zajednica politička, jedna ideologija. Tu imate, naravno, autentične konzervativne snage, kao što je Koštunica, i sa Koštunicom ima još. Tako da poslednji lokalni izbori pokazuju koliko još uvek vlada stara društvena svest i sklonost ka haosu.

• *Kakvu je koncepciju imala Demokratska stranka '90. godine?*

To je bio jedan konglomerat... DS je bila prva stranka koja se organizovala i onda je svet "jurnuo". Svako je htio da zadovolji svoje ambicije, svoje ideje o demokratiji, tako da vi tu odmah imate nacionalističko krilo – Koštunica – i imate ljude koji su potpuno liberalno, da kažemo, socijaldemokratsko krilo, za laičku republiku, kao što je Mićunović i kao što sam ja. Recimo, to su dve glavne tendencije. Onda se pojavila treća tendencija – to je Đindjić, koji je u početku na neki način bio s nama, ali je uspeo vremenom da nametne svoju ideju o jednoj pragmatičnoj politici. Ništa o idejama, ništa o programima. Treba oteti vlast od Miloševića i onda preći na reforme. To se delimično pokazalo kao ispravno. Međutim, to je bila u isto vreme i opasna politika. Ja sam lično uvek govorio – nisam znao da će neko na ovako divlji način da ubije Zorana Đindjića, ali sam uvek govorio da se ta "politika neće dobro završiti". Tu je toliko mnogo pragmatizma, bez obzira što ja priznajem – Đindjić je sigurno Evropejac, on je sigurno liberalan, on je sigurno čovek koji hoće totalnu izmenu ovog društva, ali je toliko eskivirao, pravio kompromise, obećavao, bio majstor s te strane, simpatičan čovek, a kada je čovek simpatičan, vi mu propuštate kroz prste, čak i kada čini stvari koje nisu dozvoljene. Tako da mi ga je žao kao čoveka, iako nisam bio emotivno pogoden, kao Mićunović. Mićunović je vrlo emotivno primio njegovo ubistvo. Napisao je jedan poetski članak – da se zaplaćete kada ga pročitate. Ja sam Đindjića drugačije prikazao.

• *Rekli ste da su bile tri stranke u jednoj stranci?*

Dve stranke i jedna tendencija, tako bih rekao. Ne bih rekao tri stranke... Teško je bilo napraviti jednu liberalnu, umerenu, građansku struju u jednom narodu koji je živeo u poretku kakav je bio pre Titove smrti i u poretku koji je Milošević izgradio. To su bile dve teške zaostavštine. Tako da ja mislim, još uvek je pobeda od 5. oktobra dosta labilna. Nije to jedna sigurna masa koja hoće liberalnu, laičku državu. Tako da će biti još mnogo problema. I mislim da je međunarodna zajednica tu potpuno nesvesna. Ona svojim stalnim uslovima i stalnim kritikama ojačava ove miloševičevske snage, ne jačaju liberalne struje. Tako da u pogledu ekonomije, što je nama broj jedan, to još ništa dovoljno nije kre-

nulo napred. Ima promena u položaju stanovništva, i pozitivnih i negativnih. Po zvaničnoj statistici, broj siromašnih je viši nego što je bio, recimo, u doba Miloševića. Mi smo u doba Miloševića računali 10-15% je ispod svakog minimuma, a sada je 20%. Mada postoji sada jedan procenat ljudi koji žive mnogo bolje nego što su živeli, ali to nije veliki procenat. Možda maksimum 20%. Tako da je situacija vrlo ozbiljna, a međunarodna zajednica nije svesna, kao što nije bila svesna ni u doba Titoovog režima. Tako da nam ništa ne preostaje nego da se molimo Bogu...

- *Po istraživanjima, životni standard ljudi se povećao za 20% posle 5. oktobra 2000. godine.*

To je, mislim, netačno. Vi možete da kažete da se povećao procenat, recimo, ljudi koji pristojno žive – to se povećalo. Ali šta se povećalo – recimo od 10% na 20%. A šta je sa 80%? Malo je 10%. Tako da ovde ima napretka, ima promena, o tome nema diskusije. Ima po autobusima, po izgradnji puteva, po bolnicama, gde uglavnom dolaze donacije, ali ovo je zemlja koja još nije krenula napred i ekonomija je problem broj 1. Kad bi tu bila ekonomija, nešto jače ili nešto sa perspektivom, vrlo verovatno bi bio i u pogledu društvene svesti napredak neki. Međutim, i društvena svest – ono što mene najviše plaši, i rezultati ovih poslednjih, lokalnih izbora, pokazuju da društvena svest stagnira.

- *Zašto ste '94. godine zajedno s profesorom Mićunovićem obrazovali "Fond Centar za Demokratiju"?*

Pa to je, znate, u stvari bila priprema, Centar je osnovan kao politička stranka docnije, '96. Ja sam lično bio protiv nove stranke... Ja sam mislio da će se nekako srediti stanje u DS. Međutim, kada su isključili Mićunovića i još jednog profesora, nisam mogao da se ne solidarišem s Mićunovićem. Kao stranka Demokratski centar, mi smo poslednji stigli na političko tržište i to je bio jedan veliki minus. Ali nismo mogli da izbegnemo to. Fond je nastavio da dejstvuje na edukativnoj osnovi sa uspehom, ali nezavisno od stranke.

- *Zašto je to bio veliki minus, kako ste rekli?*

Minus je bio što smo stigli za novu stranku dockan. Oni ljudi koji su hteli da se angažuju, oni su se već angažovali. Vrlo je teško sada naći ljude koji žele da uđu u politiku, pošto je politika postala “nezanimljiva”. '90. godine svi su jurili u politiku, a sada veliki broj ljudi beži od politike, naročito glasači. Kao što znate, mi ne možemo da skupimo 50% glasova. To je katastrofa. Molim vas, svet koji živi u ovom stanju! Ekonomskom. I svet koji živi u ovoj izolaciji međunarodnoj, pošto jedna izolacija postoji još uvek. Ide na glasanje 45%. Tako da ja mislim

da u inostranstvu potcenjuju teškoće Srbije. To su ozbiljne teškoće. Ne samo što smo nerazvijeni, slabi ekonomski, nego što se društvena svest ne kreće, pošto nema stvarnih promena. Promena u infrastrukturi, izvoz, uvoz, dizanje nekih novih fabrika, popravljanje starih fabrika, popravljanje puteva, turizam – sve je to još uvek u početku, bez nekih velikih rezultata.

- *Kakva je koncepcija vaše partije i koja je njena razlika u odnosu na DS?*

Mi smo bili i ostali protiv tolikog Zoranovog pragmatizma. Mi smo bili za jednu izričito građansku, laičku republiku. DS je jedno vreme vrdala – čas jesu, čas nisu. Sada jesu za republiku. Nisu u ono vreme pominjali Vojvodinu, pa su brbljali o “narodnom kapitalizmu”... Ja sam se smejavao, jer taj izraz su upotrebljavali samo Tačerka i Regan. A sada je DS ušla u Socijalističku internacionalu. I velike aktivnosti, koje je Đindić sprovodio, bile su aktivnosti protiv Košturnice. On je crkvi dao isuviše mesta u borbi protiv Košturnice. Đindić je monarhiji dao dva dvora u borbi protiv Košturnice. Mi na to ne pristajemo. Izbacio je poslanike DSS iz parlamenta. Jedno je to što sam ja protiv Košturnice, ali ne možete vi narodnog poslanika izbaciti iz parlamenta. Na kraju je morao da vrati poslanike, pošto je Ustavni sud tako odlučio. Ali Đindić je bio nemilosrdan u tom pragmatizmu. To nije imalo granice. I ova dva moja teksta o Đindiću – ja sam ih napisao vrlo toplo u “Ekonomistu”, ali sam rekao da je to bio pragmatizam bez granica. Tako da mi je, s jedne strane, njega žao, pošto ne samo što mi je žao što je ubijen, nego što je bio velika motorna snaga, energija, koja je imala velikog uspeha u spoljnom svetu. A, s druge strane, znate da je radio stvari koje su morale dovesti do nečega sličnog. Ja nisam verovao da će biti ubijen, ali sam stalno ponavljaо: “Ovo se neće dobro svršiti!” To je bilo nemoguće. I to je bilo jasno, pošto sam znao nešto o političkoj istoriji. Svi ti ljudi su bili preambiciozni, a nisu poštovali nikakva pravila, niti lične veze – ja sam s nekim prijatelj, ne mogu to prijateljstvo da poništим. Zoran je jurio za mladim ljudima kojima je mogao da manipuliše, da drži u ruci, svima je dao maršalske titule, svi su dobili neku vlast. Ja sam uvek bio na strani mladih i omladine. Međutim, vi morate da vodite računa o stvarnosti. Mladi su ovde sigurno jedina nada za budućnost, o tome nema diskusije. Ja sam uvek govorio da dogod u srpskom društvu ne preovladaju generacije rođene posle 1950. godine, ovde neće biti promena i ja ostajem pri tome. Ali to ne znači da je svaki mladi čovek bolji od svakog starijeg. To nije istina. Ovde ima mладог света koji je vrlo asocijalan, koji ne daje dve pare za ovaj narod, koji traži funkcije, novac, uspeh, itd. I to je opasnost za društvo koje se nalazi u situaciji u kakvoj se mi nalazimo.

• *Da li ste učestvovali u građanskom protestu 96./97. godine?*

Da, da. Ja sam učestvovao u svima... Učestvovao sam i 5. oktobra. Bio sam tu pred Saveznom skupštinom, kad je pao suzavac i kad su mlađi bežali, a ja sam išao vrlo polako. I onda mi je jedan mladić dobacio: "Šta je? Ne smeta vam suzavac?" Kažem: "Da, smeta mi, ali nije dovoljna količina za mene." A, u stvari, naši su ljudi paničari. Kao da je pala bomba. Suzavac je suzavac. Nije katastrofa. Tako da sam morao da se povučem. Nisam ulazio u zgradu, ali sam bio pred zgradom, pošto je tamo bila borba između ovih koji su nosili batine, i suzavac. Ja sam bio s ove strane trotoara. S jednim prijateljem, advokatom Vučkovićem.

• *Znači, Vi ste učestvovali od '91., '92., '96. do 2000. u protestima?*

Ne samo od 1990. godine već i od 27. marta '41. i preživeo sam bombardovanje od Nemaca 6. aprila 1941. To je neuporedivo sa sadašnjim. To je bombardovanje od 7 sati ujutru do 7 sati uveče. Non-stop. U talasima, tepih-bombe su samo padale i rušile. Ne gleda se koje su zgrade. NATO je, ipak, gađao određene ciljeve – vrlo je malo ljudi poginulo, vojnika još manje. Nego su gađane zgrade, ustanove, Generalštab. A 1941. bilo je sve redom. Bilo je užasno. 10.000 ljudi je poginulo u toku dva-tri dana. Verovatno je postojala neka statistika. Verovatno Nemci imaju najbolje, pošto mi nismo vodili ništa ozbiljno. Tako su Nemci potpuno tačno utvrdili da je kroz logor na Sajmištu prošlo 35.000, i da je nastrandalo 13.000 Srba, a Jevreji su skoro svi pobijeni. Prvo je tu bio jevrejski logor i tu ih je dovedeno, mislim, 18.000, a 16.000 Jevreja je pobijено. Na Sajmištu, u poređenju s Banjicom, malo je streljanja. Tu je dobar deo ljudi stradao od bolesti, gladi, batina i od hladnoće.

• *Kako ste doživeli 5. oktobar?*

Nisam bio oduševljen, moram da vam kažem. Ne znam zašto, ne bih mogao da vam objasnim. Nešto je čudno bilo. Ja, naravno, nisam znao tu pozadinu – mafija, "Crvene beretke", Državna bezbednost, ali nikako to nisam osećao kao pravu revoluciju. Zato što sam ja uvek opterećen time da znam šta stoji pozadi – "beyond". Da tu stoje teški, ne-rešivi problemi i onda, naravno, i uspesi spoljni mene ne uzbuduju mnogo. Tako i 27. marta 1941. To mi je pretposlednja manifestacija gde sam manifestovao ceo dan, bio sam promukao potpuno uveče, 27. marta. Ali posle toga se nikada nisam oduševio, pošto mi se činilo da ide sve teže i teže. I to je bilo tačno. Došlo je bombardovanje, došao je rat, okupacija, ubijanje, pa onda međusobno ubijanje. Pa je došao komunizam. Sve što je bilo, bila je drama. I kada pogledate lične istorije ljudi, počevši od Đilasa – sve je bilo drama. Imamo stalno dramske scene...

• *Šta Vi mislite o ulici kao forumu protesta?*

To je u Srbiji bilo dosta lako izvesti, jer je ovde narod nezaposlen. Nezaposlenost je 40%. Vi možete da 40% ljudi dovedete pred TV aparate, da gleda ceo dan Skupštinu, pošto niko ništa ne radi. Tako su i ti protesti bili jedno posebno zadovoljstvo za naše ljude, ali ja se plašim, pošto protesti vrede kada iza stoji neka organizacija, kad postoji neki program. A ovde je uvek bila neka stihija, haos, konfuzija. Tako da su ti protesti lomili Miloševića, ali nisu pomagali opoziciji.

- *Pošto ste Vi to ipak pratili od '41. godine, koliko je bilo lako mobilisati (motivisati) ljude da protestuju tokom Titovog i Miloševićevog režima?*

Bilo je teško, pošto je komunistički režim uspeo da zavede publiku. On je imao uspeha u jednoj dijalektici da predstavi svoju ideologiju, svoj program, kao poslednju tačku istorije, što bi rekao Fukujama. To su komunisti verovali pre Fukujame – ovo je kraj istorije. Naš svet se uživeo u sve to, posle pola veka vlasti, tako da su ljudi osećali da je jedina ideologija – komunizam. „Jasno“ je bilo da će propasti Zapad. To oko propasti Zapada, to je za Srbe „jasno“. I sada imate slične ljude – juče mi je bio jedan moj prijatelj koji mi je rekao: „Čekaj da propadne Evropa, pa čemo mi da se pokažemo koliko smo sposobni.“ Mi smo bili, u stvari, potpuno nemoćni, bez obzira na naše manifestacije, proteste. I, kao što vidite, kada je taj svet došao na vlast 5. oktobra, on nije bio mnogo sposoban. Tim pre što je nasleđe dosta teško.

- *Da li je Zakon o informisanju iz '98. godine uticao na Vaš politički angažman?*

Ne bih rekao da je tu bilo velike štete. Bilo je kažnjavanja, uglavnom su kažnjavani listovi novčanim kaznama. To je bilo neko ograničavanje slobode, jer ovde postoji tendencija koja je vrlo razvijena i sada, da vi možete ljude da optužujete, isklevetate, bez obzira da li imate podatke. Milošević se uplašio, uveo je te zakone i kažnjavao je ne pisce, nego listove. A i to je trajalo relativno kratko – dve godine, a onda je nestalo. To je više napravilo zabunu nego što je bilo štete. Jer kažnjavanje je više bilo štetno za Miloševića nego za list. Kazne nisu bile velike, ali su bile značajne, pošto su listovi siromašni. I sada su siromašni na neki način. Samo oni koji su tabloidi, kao recimo „Glas“, „Blic“, „Večernje novosti“, pa donekle i „Politika“, koja je nekada, pre 1941, bila napredan list, progresivan, racionalan, sada su postali – sad su, mislim, ponovo protiv vlade. U stvari, nesvesno su na strani Miloševića.

- *Zašto mislite da je kazna po Zakonu o informisanju više štetila Miloševićevom režimu nego pojedinačnom listu?*

Zato što naša štampa još uvek nije razvijena. Mi imamo štampu koja je potpuno mlada. Komunistička štampa je nestala. Svi veliki novinari, bez obzira što su bili komunisti, a bili veliki novinari, veliki pisici, oni su svi otišli dolaskom Miloševića. Neke je on likvidirao, a neki su sami otišli. Ostala je mlada generacija bez iskustva, bez znanja, bez energije za čitanje, za učenje. Ja se stalno s njima svađam, jer smatram da ovo isto što se sada vodi, ova kampanja protiv vlade, da vlada vrši pritisak na medije – verovatno, ja ne bih znao da vam kažem – i ti mediji imaju puno razloga da se zabrinu za svoju situaciju, pošto su nesolidni. Možete da kažete da tabloidi rade za tržište i donose vesti samo radi vesti, ali i ovi ozbiljni listovi su isto tako nesolidni. Vidite, "Danas", koji je jedan napredan list, na prvoj strani: uhapšen, pa pušten! Ovo je potpaljivanje našeg sveta u srpskom nacionalističkom pravcu. Pa, očevidno da je bio pušten. Vi treba da doneSETETE ovu vest, ali ne na prvoj strani... Dakle, oni su nesvesni. Zašto? Nemaju nikakvog iskustva. Pa onda takve lične osvetoljubivosti, partijske ili političke, ako hoćete. Tako da je to jedna zemlja razgrađena. Milošević – nije bio sistem. To je bio haos... u kome je on uspešno vladao!

- *Koje medije ste pratili do 5. oktobra? Koje ste novine čitali?*

Čitao sam stalno "Danas", "Našu borbu" pre toga, odnosno "Borbu". Ja sam pisao dve godine u "Borbì" svake nedelje, pa sam prešao u crnogorsku "Pobjedu", pisao sam godinu dana, svake nedelje. To su bili istorijski članci. Pisao sam u isti mah i u "Politici", ali sve ređe i ređe, pošto su oni – direktor i urednici u "Politici", želeli da imaju raznolikost. I ja, naravno, nikada nisam pisao članke koji njima odgovaraju, ja sam stalno napadao Miloševića. A oni su tražili da objave... Znate, to je bio mali broj. Ogromna većina je dejstvovala za Miloševića, tako da vi koji ste protiv, to se slabo vidi. Vi se nadate da će to neko da vidi. Tako da sam ja pisao u "Politici", NIN-u. Nisam pisao kod Draškovića, recimo, u "Srpskoj reći", iako su i oni tražili... Ja sam bio protiv tih nacionalističkih pokreta i tih laži, ideologija, jer to je nesvesno – on je bio veliki protivnik Miloševića, a u stvari ono što je radio, to je bila ideologija Miloševićeva – srpstvo, "svi Srbi zajedno", borba protiv Hrvata u prvo vreme, pa se promenio.

- *Prvi put čujem da se tražilo drugo mišljenje – protiv Miloševića – u "Politici".*

Oni su u isti mah pokušavali da ostave utisak da nisu jednouiformisani. U početku, dok je urednik bio dr Prlja. Posle su i oni počeli to da menjaju, pred kraj, '90., kada je došao ovaj zakon o informisanju, onda ja već nisam pisao. Imao sam jednog čoveka koji je prema meni

bio izuzetno ljubazan. Mlad čovek, već sam mu zaboravio ime. Išao sam često kod njega, donosio mu tekstove i on mi tražio. Ja ga uvek pitam da li hoće. Nikada mi nisu rekli "ne"... Jedan članak, Mučunović je napisao o mojoj knjizi, o nacionalnom pitanju, vidim da se ne pojavljuje. Ja ga pitam šta se dešava. Kaže: "Ne bismo". Kažem: "Zbog čega?" "Pa, u ovom članku se više slavi pisac, nego knjiga", što je na neki način bilo tačno. Pa, kažem: "Ja nisam kandidat za predsednika republike. Nema opasnosti." Nisu hteli da objave i više nisam hteo nikada da pišem. To je bila '97./'98. Tek sam se vratio sada, pa s vremenom na vreme nešto objavim.

Miloševićev režim je predstavljen kao najcrnja diktatura u inostranstvu, pošto je Milošević bio budala, koja je sebe uništila, ali je u stvari njegov režim neuporedivo liberalniji nego komunistički režim pre '87. godine. Neuporedivo. Prvo ste imali političke stranke, zborove, mitinge, listove. To uopšte pod Titom ne može da se zamisli. Ni pod Tитovim naslednicima. Tako da je Milošević izvršio prve promene, samo on nije umeo da ih uobliči da to svet vidi spolja i unutra da se ide novim putem, nego je sve to rađeno na vrlo nesolidan način.

- ... *iako su bili napadi na medije, konfiskacija opreme, batinanje...*

Da, da. Bilo je puno incidenata, ali je u osnovi to bila više igra zaplašivanja. To je bilo više zaplašivanje nego što je bila cenzura i tortura. Del Ponte verovatno misli da je Milošević opasniji od Hitlera.

- *I novi Zakon o informisanju ne shvatate kao represiju...?*

Da, to je represija, ali ima represije i represije. Vladajući su počeli to čišćenje, pošto oni nisu očekivali da će da padnu s vlasti, tako da su oni polako pritiskali. Šešelj je bio snaga koja je donela početak novog čišćenja. Ono što je Milošević uradio '90. godine, kada je očistio staru komunističku klasu, to je sada Šešelj počeo da radi sa svim ljudima koji ne odobravaju, polako – jedan profesor, drugi profesor, neki su sami otišli. Ali, kao što znate, to nije trajalo ni dve godine.

- *Ovo je sad hipotetičko pitanje: Da li postoje stvari (do 5. oktobra) koje biste Vi, iz sadašnjeg ugla gledano, drugačije, bolje – uradili?*

D.T.: Teško je to, odmah da vam kažem. Odgovor je da je to teško. Izbor ljudi je vrlo mali. Vi imate ljude vrlo sposobne, profesionalno, ali neće za njih niko da glasa, niko im ne da poverenje. Masa naša još uvek, sa društvenom svešću koju ima, traži jednog čoveka koji je ili energičan ili je lažov. Voli ovaj svet laž. Da ne ponavljam – Šešelj je dobio milion glasova na poslednjim predsedničkim izborima. To je verovatno najveći lažov posle Minhauzena. Ali svet je glasao za njega i na-

dao se da će on da reši probleme. To je jedno – da nemate ljude, vrlo mali broj ljudi. Mladi su bez iskustva, bez autoriteta. To je s jedne strane. S druge strane, ponavljam, to je ekonomsko pitanje. Da je ovde naćinjena neka vrsta ekonomskog buma, onda bi verovatno ta ekonomija pomagala levo ili desno kretanje neko, u raznim pravcima, pa ako hoćete i politički i kulturno. To se nije dogodilo. Mi smo ekonomski živeli od donacija. Ima puno novih autobusa, imate izvesnih aparata po bolnicama, neke su bolnice popravljene, ali to nije pravi napredak. Imate angažmana potpuno novih ljudi. Kada gledate TV '90. i sada – to je ogromna razlika. Vi ste nekada imali neke stare bake koje su čitale vesti, članove Komunističke partije od 1957. godine. Sada imate jedan mladi svet. Samo on ne čita dobro. Oni nisu sposobni, samo su mladi. Mala kvalifikacija. Tako da imate to, taj problem. Ja se užasno sada plašim mlade generacije koja je "uspela" i koja, ja mislim, udaljava se od ove društvene mase. "Baš me briga kako živi ovaj narod! Mi napredujemo!" "Ta tendencija postoji. To je nova tendencija i opasna je. Tako da sve kad se svede, svešće se na to da očekujemo pomoć od međunarodne zajednice, koja nas često ucenjuje, vrši pritisak. Vidite ovo sad, Amerikanci i taj novi sud. Vrlo je teško da mi posle bombardovanja kažemo "ne" za taj sud. Naravno da mi nećemo da prevarimo Amerikance, to je jasno kao dan, jer Amerikanci ovde dolaze. Ali da su Amerikanci bili pametniji, a nisu, mogli su da kažu: "Slušajte, vi, nemojte reći da... ima još vremena za vas". Ambasador američki se ponaša kao da je paša turski. Meša se u probleme televizije. Vi gorovite o vlasti, a šta je sa stranim ambasadorima? Ne sve ambasade. Ali američki ambasador je problem. Meni je žao što to moram da kažem. Bolje da proglašite koloniju, pa da se zna, kao što je Kosovo sada. A ako vi izigravate neku suverenu državu, a mi znamo da nismo suvereni, to nam ne treba svakog jutra pokazati. Tako da je očajna situacija. Vi taman završite jedan posao... Mi smo sve velike, osumnjičene krvce predali Hagu. Verovatno nemamo više nikog značajnijeg. To što su neki na slobodi, to su mali ljudi. Oni će verovatno biti pohapšeni. Sad nekom ludom fiksacijom oni znaju da su ovde Mladić, Karadžić, a nikada nam ne kažu gde. Da obaveštajna služba američka kaže: "Molim vas, on je sada u Kučevu!", verovatno bi ova vlasta otišla da ga uhapsi. Ali oni to ne mogu da kažu. Tobiže oni znaju. Znaju po pričama svojih američkih agenata ovde, u Srbiji, koji im saopštavaju nešto, a nemaju dokaze. Ja sam skoro siguran da Mladić nije ovde, a oni Karadžića neće da uhapse, pošto ne žele da žrtvuju 100 vojnika. A zašto mi da žrtvujemo? Predali smo i Plavšićku i Šljivančanina, i Miloševića. Priča je za trenutak za nas završena.

Beograd, 1. jul 2003.

Razgovor vodila
Silvia Nadivan

Vuk Drašković

predsednik Srpskog pokreta obnove
Beograd

STUBOVI TOTALITARNOG PORETKA OSTALI SU NETAKNUTI

- *Zašto ste krajem 80-ih formirali Srpski pokret obnove?*

Srpski pokret obnove formiran je u martu 1990. godine.

- *Zašto se podelila Srpska narodna obnova?*

To nije ništa. To je jedna epizoda, koje ne bih želeo da se sećam. Bila je to čak i manipulacija. Bilo je društvo "Sava", pa je ono postalo Srpska narodna obnova. Mene kao pisca su pozvali 6. januara 1990. godine na osnivačku skupštinu. Ja sam tamo govorio i još neki ljudi. Izabrali su svog predsednika. To je postala politička partija. Međutim, s tim ljudima, od kojih takoreći niko nije imao ni fakultetsku spremu, ja nisam imao šta da tražim. Napustio sam to. U martu 1990. godine formiran je SPO. Bilo je to vreme neiskustva. Nismo znali, sem maglovito, šta je to politička partija. Postojala je želja za višepartijskim sistemom, slobodom.

- *U to vreme Milošević je uživao podršku većine građana Srbije?*

Stanje, atmosfera u državi bila je katastrofična, jer je ogromna većina građana Srbije "pijano", nekritički podržavala Slobodana Miloševića kao mesiju, oslobodioca. O njemu su pevane pesme, uporedjivan je sa Karađorđem, carom Dušanom. Bio je podržavan od vodećih nacionalnih institucija, od crkve, Udruženja književnika, Akademije nauka. Nisam mogao prosto da prepoznam mnoge svoje kolege, obrazovane ljudi, intelektualce s kojima sam se deceniju pre toga družio kao disidentima, protivnicima komunističkog sistema, ljudima koji su zagovarali višepartijski sistem, demokratiju, Evropu. Nisam mogao da ih prepoznam, da shvatim kako su tako lako oslepeli, kako su tako lako potpali pod uticaj propagande i kako su tako lako u jednom čoveku, kao što je Slobodan Milošević, prepoznali ono što Milošević nije bio, a nisu prepoznali ono što je bio. Oni su u njemu prepoznali čoveka koji se bori za nacionalna prava Srba, čoveka koji je čak naklonjen Zapadu, reformama, tržišnoj privredi. A nisu u njemu prepoznali čoveka koji u sebi nije imao nikakva nacionalna osećanja, već je bio jedan veliki manipulator,

koji je želeo samo jedno – da u tadašnjoj Jugoslaviji sačuva komunistički poredak, uprkos činjenici da je on već bio poražen u njegovoj prestonici, u Moskvi. Oni u njemu nisu prepoznali čoveka koji će da razbija državu i da će tim razbijanjem (svi će biti gubitnici) najveći gubitnik biti upravo srpski narod. Oni su čoveka rušenja i razdvajanja proglašavali za čoveka Zapada u trenutku kada se Zapad ujedinjavao, kada je rušen Berlinski zid. Nisam mogao da shvatim otkuda to slepilo kod ljudi koji bi trebalo najbolje da vide. Uhvatio me je strah za budućnost države, Jugoslavije, za budućnost srpskog naroda i osnovao sam stranku – SPO, koja je odmah uprla prstom u Slobodana Miloševića kao najveću prevaru i najveću nacionalnu nesreću. To što smo mi na početku govorili, što sam ja u početku govorio, ličilo je na jeres. Mnogi moji prijatelji su prestali da razgovaraju sa mnom. Govorili su da sam slep, da je najpreča obaveza sada podržati tog nacionalnog čoveka. Međutim, bio sam vrlo priyatno iznenaden činjenicom da je veliki broj ljudi pošao za Srpskim pokretom obnove i da smo mi te 1990. godine, uprkos ogromnoj podršci koju je Milošević imao, postali neka vrsta poplave, duhovne poplave.

Mi smo pobunili Srbiju. Blizu milion ljudi stalo je iza SPO i Slobodan Milošević je na domaćem terenu dobio tako snažnu i borbenu opoziciju da ni sam nije mogao da veru u tu pobunu.

- *Vi govorite o duhovnoj pobuni 90. godine...?*

Govorim o duhovnoj pobuni 1990. godine. Ukupno je možda na mojim predizbornim mitinzima 1990. godine bilo 2 miliona ljudi. Mediji su bili potpuno zatvoreni. Bio sam znatno mlađi, pun energije. Bukvalno po ceo dan išao sam od sela do sela, od grada do grada, kao da je 19. vek, jer to je bio jedini način da dođete do čoveka i saopštite ono što imate. Na tim prvim izborima 1990. godine sigurno je da su me prilično pokrali. Ali činjenica je da je stranka uzela 800.000 glasova, a ja kao predsednički kandidat, protivnik Slobodana Miloševića, blizu 900.000 glasova. Milošević je pobedio. Međutim, od te pobune jednog dela Srbije on se više nikada nije mogao oporaviti, tim pre što je SPO stalno napadao, posebno posle 9. marta 1991. godine, kada je Milošević krenuo u krvavu avanturu i zločin razbijanja Jugoslavije.

- *U vezi sa 9. martom – pošto ste to sada pomenuli – zašto ste birali ulicu kao sredstvo artikulacije?*

Zato što su svi mediji za nas bili zatvoreni. Mene je narod mogao da čuje samo u neposrednom obraćanju. To je bio jedini način borbe. Istovremeno, najefikasniji način političkog delovanja je – kada se obratite živom čoveku i kada ga gledate u lice.

- *Kako je bilo, prema Vašem mišljenju, mobilisati ljudе da izađu na ulice? Konkretno mislim na proces od – '90./'91. do '93. (gde steisto bili prebijani i hapšeni) i do demonstracija '96./'97. godine. U kom smislu se atmosfera na tim protestima menjala tokom 90-ih?*

Deveti mart 1991. godine je istorijski datum. On nije najavljuvao da će to biti, u momentu kada su demonstracije zakazane. Deveti mart 1991. održan je nepunih 6 meseci posle prvih više stranačkih izbora u Srbiji. On nije zakazan pod parolom rušenja vlasti, jer mi smo ipak bili legalisti. Govorili smo da je Milošević nacionalna nesreća, ali smo uvažavali činjenicu da je većina naroda glasala za nacionalnu nesreću. Nastavili smo i dalje da objašnjavamo narodu da su pogrešili.

Miting 9. marta 1991. godine zakazan je sa ciljem deblokade državne televizije, da se televizija oslobodi, da opozicija dobije pristup medijima i da na saopštenja vlade, na laži vlade i Miloševića može da odgovori kontrasaopštenjem. Tražili smo da direktor, glavni i odgovorni urednik i još trojica urednika podnesu ostavku. Slobodan Milošević je osetio da ga udaramo u jedan od centara njegove moći. Televizija i mediji bili su jedan od stubova Miloševićevog poretka. Drugi stub bila je policija. Treći stub, ali ne tako čvrst, bila je vojska. Taj stub nije bio tako čvrst 1991. godine, zato što je ta vojska ipak bila jugoslovenska i zato što Milošević nad njom 1991. godine nije mogao da uspostavi punu kontrolu. Ali, nad policijom, koja je bila srpska, on je uspostavio apsolutnu kontrolu i, između ostalog, on je podržavan od strane te policije.

- *Isticali ste da 9. mart 1991. nije uspeo ne zbog Miloševićeve brutalne represije već zbog otvorene izdaje unutar opozicije?*

Na jedan miting, čiji je zahtev odlazak petorice urednika državne televizije, Milošević šalje na demonstrante svu svoju silu. Nisam mogao da verujem 9. marta 1991. godine da vidim to što vidim. Na Trgu Republike, koji mi od tada zovemo Trg slobode, bilo se okupilo oko 100.000 ljudi, uglavnom mladih. Niko od njih nije imao ništa od oružja, a Milošević je na goloruke demonstrante poslao više od 10.000 do zuba naoružanih policajaca. Policija je odmah napala borbenim kolima, transporterima, vodenim topovima, konjicom, dresiranim psima i bojnim otrovima. To je bio užas, ali taj goloruki narod se suprotstavio toj sili na Trgu slobode. Mi smo policiju razbili. Krenuli smo prema Televiziji i prema Skupštini. Onda dolazi do, čini mi se, otvorene izdaje unutar opozicije. Mi smo bili vodeća opoziciona stranka u parlamentu, ali poslanici drugih opozicionih stranaka odmah su izdali i bili su protiv bilo kakve radikalne akcije. I većina poslanika SPO imala je neradikalni stav. Ja sam tražio da narod uđe u Skupštinu, da proglašimo Narodnu skupštinu i pozovemo Beograd i Srbiju da nam se pridruže. Dok su trajala moja

ubeđivanja kolega iz opozicije da nastupimo jedinstveno, ubijen je jedan mladić ispred Skupštine i jedan policajac. Milošević je uspeo da ubedi Predsedništvo Jugoslavije da izvedu tenkove, tako da su 9. marta tenkovi JNA izašli na ulice Beograda. Sa izlaskom tenkova, ja sam uhapšen i odведен u zatvor. Uhapšeno je još nekoliko desetina demonstranata.

- *Ubrzo posle 9. marta pobunili su se studenti. Kako gledate na tadašnji studentski protest?*

Po mom odlasku u zatvor, dešava se nešto što Milošević nije očekivao – bune se studenti Beogradskog univerziteta, najpre u Studentskom gradu, pa na Univerzitetu. Demonstracije se nastavljuju, ali sada ne pod komandom SPO, već je to pobuna omladine, studenata. Milošević se našao u teškoj situaciji. Pod pritiskom studenata, morao je da me pusti iz zatvora. Osloboden sam 4 dana posle hapšenja i čim sam pušten došao sam u centar grada i odmah držao govor pred okupljenom omladinom i narodom. Odmah sam pozvao pristalice SPO da sutradan dođu na Trg slobode, na novi miting. Tako je i bilo. Mi smo tog 14. marta – to je bio prelomni dan – imali dva mitinga – studentski, pred hotelom “Moskva” na Terazijama, i miting SPO-a, na kojem je bilo oko 50.000 ljudi, na Trgu slobode. Video sam da se vlast bukvalno valja ulicom i da je samo treba uzeti, da je to trenutak da se Milošević nokautira i da se prisili makar na formiranje neke prelazne vlade, koja bi odmah raspisala prevremene izbore. Nažalost, Branislav Lečić je “sahrano” skup na Terazijama. On je govorio da nama ne treba revolucija, već hod kroz institucije sistema. Govorio je: “Slobodane, brate, Slobodane, Srbine. Ne ka podnesu ta petorica ostavke”. Mada to više nije bio trenutak samo za ostavku te petorice, već za ostavku vlade. Milošević je bio apsolutno u nokdaunu. Trebao je još samo jedan udarac i mi bismo te 1991. godine završili. Kada je miting SPO-a 14. marta završen, ja sam odmah uputio ultimatum: petorica urednika da odmah podnesu ostavke, da ministar policije smesta podnese ostavku, da svi uhapšeni demonstranti smesta budu pušteni iz zatvora. Tada je nastala parola “Svi, svi, svi”. Pet minuta je 50.000 ljudi izgovaralo samo “Svi, svi, svi.” Onda sam poveo taj narod s Trga slobode na Terazije da se spojimo i da tamo iznesem zahtev za ostavku vlade i za vanredne izbore. Međutim, voditelj mitinga na Terazijama rekao je u mikrofon: “Vuče Draškoviću, nisi poželjan. Ovde te ne želimo. Ne trebaju nam nove demonstracije i sukobi”. Tako je propuštena šansa da se Milošević te 1991. godine natera na nove izbore.

- *Vi često govorite o “duhu 9. marta”?*

Da, taj duh 9. marta... Ta činjenica da je policija napala omladinu Srbije, da je Milošević tako brutalno udario na najlepše i najmlađe glave

Srbije... činjenica da je vojska s tenkovima izvedena na ulice Beograda prosto je ispunila ljude inatom i željom da se nastavi borba. Od tada su svi skupovi SPO-a bili radikalni. Svaki put se očekivao sukob s policijom. Svaki skup je nosio ogroman rizik. Na narednim, mnogim skupovima biće mnogo ubijenih, mnogo uhapšenih. Duh 9. marta naročito je dobio na značaju kada je Milošević ubrzano krenuo u avanturu razbijanja Jugoslavije. Sva antiratna, hrišćanska Srbija, Srbija koja nikada svoju sreću nije videla u nesreći Hrvata, Muslimana, Slovenaca, Srbija koja je tradicionalno bila ujediniteljska, a ne razjediniteljska, tada se konačno učvrstila u uverenju da je Milošević najveća nesreća pre svega Srba, a onda i svih koji su sa Srbima živeli u toj državi. Sve naredne bune, demonstracije, uključujući i završni narodni miting 5. oktobra 2000. godine, pokretali su duh i zavet 9. marta. Ja sam 14. marta 1991. godine rekao: "Slobodane Miloševiću, danas je 14. mart, ali je za tebe 9. mart. Znaj da ćemo se buniti i nastaviti da se bunimo do onog momenta dok te ne oborimo. I kad god da te oborimo, zapiši u svoj kalendar i u svoj dnevnik da te je oborio 9. mart". Ta energija, taj duh 9. marta... Tako da je Miloševića 5. oktobra 2000. ustvari srušio 9. mart. Druga je stvar što su ljudi koji su vodili 5. oktobar 2000. godine izdali 9. mart 1991. godine, izdali taj narod, što su izdali sve principe, ideale, nadu i snove... Deset godina duge snove te zaista demokratske i evropske Srbije i što su tog 5. oktobra sklopili krvavi brak sa komandantima Miloševićevog terorističkog poretka. Milošević je bio diktator, samodržac. On je uvek bio serijski ubica. Ali Slobodan Milošević je od kraja maja 1999. godine, kada je protiv njega podignuta haška optužnica, postao državni terorista, razbojnik, koji je posle svih zločina koje je počinio u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, rešio da svoju krvavu vlast brani državnim terorom nad političkim protivnicima u Srbiji i, naravno, da su mu opet glavne ubice bili ljudi iz Državne bezbednosti, komandanti iz njegovog eskadrona smrti, koji je formiran za vreme ratova u Hrvatskoj i Bosni i koji je sada, žedan krvi, imao pred sobom nesrećnu Srbiju i koji je, slušajući Miloševićeva naređenja, krenuo u seriju užasnih, tipično terorističkih likvidacija po Srbiji. Naravno, opet sam glavna meta bio ja, moja stranka i moja porodica.

- *Juna 1993. bile su ponovo krvave demonstracije u Beogradu. Vas je policija uhapsila i prebila?*

Pre 1996. godine bilo je još mnogo demonstracija, a one koje je SPO pokrenuo 1. juna 1993. godine bile su posebno krvave. Dakle, prekosutra se navršava 10 godina od tog 1. juna 1993. godine. U Skupštini Jugoslavije, a bio je direktni TV prenos, fizički je napadnut poslanik SPO-a. Pred kamerama je nokautiran. Odmah sam napustio stan, otisao

pred Skupštinu, počeo je da se okuplja narod. Demonstracije su izbile kasno uveče. Milošević je opet doveo svoje eskadrone smrti. Čekali su da se primakne ponoć. Onda je neki Miloševićev policajac pucao s leđa u glavu policajca Miodraga Nikolića. Miloševićeva televizija je objavila da su bande Vuka Draškovića ubile policajca ispred Skupštine. Krenuo je policijski stampedo na demonstrante, koji su se branili. Bilo je povređenih policajaca i mnogo više užasno povređenih demonstranata. Nešto iza ponoći, policija je upala u prostorije SPO-a, uhapsila mene i moju suprugu. Nisam verovao da postoje takvi ljudi zveri. Od momenta kada su nas uhapsili, počelo je brutalno izvljavanje, tuča. Više nisam video šta rade s mojoj ženom. Na putu ka Centralnom zatvoru, ja sam već bio u nesvesti. Ne mogu da pričam sve te detalje šta su radili u policijskoj stanici. Proglašen sam klinički mrtvim. Proveo sam u zatvoru 45 dana, zajedno sa suprugom. Narednih dana, nisam mogao da pomerim ruku, moje lice je bilo izobličeno. Bile su to užasno teške povrede, tako da sam se po puštanju iz zatvora, a Milošević je to morao pod pritiskom domaće javnosti, jer su ponovo krenule demonstracije, i sveta, vodećih državnika sveta, nekoliko meseci lečio u Parizu, zajedno sa ženom, i u Grčkoj... Tadašnji francuski predsednik Miteran poslao je, još dok smo bili u zatvoru, svoju suprugu Danijel. Ne znam nijednog svetskog državnika koji nije lično intervenisao – predsednik Klinton, predsednik Jeljcin, Mejđor, Konstantin Micotakis, Evropski parlament, itd. Pod tim pritiskom, mi smo pušteni na slobodu. Inače, Milošević je bio rešio da ubije mene i moju suprugu. On tada još uvek nije bio terorista do kraja. Morao je da vodi računa šta kaže Evropa, svet, Amerika. Posle podizanja haške optužnice protiv njega, on više nije imao nikakvog obzira ni prema stavu Evrope, Amerike, domaće javnosti... On je bio životinja, serijski ubica, zver saterana u čošak, koja je ubijala. Ništa drugo.

- *U vezi sa demonstracijama 1996 – 1997. Da li mislite da bi generalni štrajk ili koalicija demokratske opozicije u to vreme doveli do pada Miloševićevog režima?*

Znate kako je došlo do tromesečnih demonstracija? Tada smo u koaliciji bili moja stranka, Demokratska stranka Zorana Đindjića i Građanski savez Srbije Vesne Pešić. Đindjić je bio velika energija, izuzetno radan čovek. Smatrao je da bi mu propao dan ako ne bi izbacio neku ideju ili predlog. Pred nas je stigla vest da je Milošević pokrao izbornu volju naroda i Đindjić me je zamolio da dođem u Skupštinu Srbije. Ja sam došao i pokazao mi je saopštenje koje je već objavljeno u javnosti – da poslanici koalicije “Zajedno” stupaju u znak protesta u štrajk glađu i da ćemo štrajkovati glađu sve dok nam Milošević ne vrati izbornu pobedu. Ja sam rekao: “Zorane, od tog štrajka nema ništa. Ove noći štraj-

kujemo glađu. Neću ići kući. Ostajem u Skupštini da štrajkujem zajedno s vama. Ali neće on dati ni pet para na štrajk glađu. Mi moramo da krenemo u demonstracije protiv njega". Đindić je rekao: "U redu. Ali demonstracije jedan dan i šta onda?" Rekao sam: "Neprekidne demonstracije do ispunjenja zahteva". Đindić je rekao: "Kako da motivišemo narod?" Tada sam rekao nešto što nisam znao da li je tačno ili ne. Rekao sam da sutradan održimo konferenciju za štampu i kažemo da ćemo demonstrirati dok nam se ne vrati izborna pobeda i da su Česi demonstrirali 37 dana kada su rušili komunizam, neprestano. Da smo mi Srbi bolji od Čeha i da ćemo sigurno oboriti češki rekord. Prosto dajmo narodu neki stimulans, da ima neki cilj – broj 37. Da obori taj navodni češki rekord. Ja ne znam ni da li su Česi demonstrirali 37 dana. Nisu. Demonstrirali su mnogo manje. Zoran se složio. Tako su krenule demonstracije.

Sećam se već negde posle 15 dana ljudi su govorili: još 20 dana do rekorda. Ljudi su imali neku cifru pred sobom. Planula je cela Srbija. Beograd, Niš, Kragujevac i ostali gradovi u kojima smo pokradeni. Ali, što je veoma interesantno, i gradovi u kojima nismo pobedili. Pobunili su se naši simpatizeri. U jednom trenutku, skoro sva Srbija je bila na ulici. Svakog dana, u Beogradu i širom Srbije, na ulici je bilo blizu milion ljudi. I, kada se već demonstriralo 37 dana, onda se to više nije moglo zaustaviti. Ako treba i godinu dana, ali nema prestanka dok lopov ne bude vratio ono što je ukrao, a taj lopov bio je Slobodan Milošević. Bio je prisiljen da prizna da je lopov i da donese *lex specialis* kojim nam je vratio ono što nam je ukrao. To je već bio februar 1997. godine, kada Milošević priznaje – nakon 88 dana stalnog demonstriranja.

- *Kako objašnjavate uspon i sunovrat koalicije "Zajedno". Da li je ona mogla pre i uspešnije od DOS-a da sruši Miloševića?*

Žao mi je i mislim da je to velika nesreća svih nas što se nije održala koalicija "Zajedno"... Nije mogao da bude veći štrajk, jer ako imate milion ljudi koji svakog dana demonstriraju, to je najveći štrajk koji se mogao organizovati. Koalicija "Zajedno" bila je najbolja politička koalicija koja je ikada sklopljena od 1990. pa naovamo. Tu je bilo sve – SPO sa svojom energijom, demokratskim nacionalizmom, apsolutno evropskog usmerenja; tu je bila DS sa svojim pragmatizmom; Građanski savez Srbije kao "građanska so" na to sve. To je svemu davalo zaista demokratski i evropski smisao. Mi smo tada pobedili Miloševića. Imali smo sporazum potpisani i objavljen javno da će za gradonačelnika Beograda biti postavljen, ispred koalicije, Zoran Đindić i da ćemo na parlamentarne i predsedničke izbore krajem 1997. godine, sa pozicije koalicije koja je već pobedila, izaći sa zajedničkom poslaničkom listom i zaje-

dničkim kandidatima za predsednika Srbije, za predsednika vlade i za predsednika parlamenta. Imali smo ugovor, potpisani i javno objavljen, po kojem ću ja biti zajednički kandidat za predsednika Srbije, Zoran Đinđić za predsednika vlade, a Vesna za predsednika skupštine. Sasvim je sigurno, da Zoran nije srušio taj sporazum, da bismo mi na tim predsedničkim i parlamentarnim izborima ubedljivo potukli Miloševića i da nikakve nesreće i tragedije na Kosovu ne bi bilo. Ne bi bilo bombardovanja. Siguran sam da bi Srbija već sada bila u Evropskoj uniji. Na žalost, u toku samih demonstracija, za šta ja nisam znao, jer je od mene skrivano, Zoran se često nalazio sa šefom Miloševićeve Državne bezbednosti, Stanišićem, i poverljivim čovekom Miloševićeve partije, Miloševićem Vučelićem. Zoran je sa njima imao neke lične, prijateljske kontakte, ali nisu to bili samo takvi kontakti i susreti. Tamo se očigledno razrađivala strategija uništenja koalicije "Zajedno". Ja nisam znao da se Zoran usred demonstracija tajno nalazio i većerao s Miloševićem. To ću sazнати tek pri kraju demonstracija i to u jednom malom avionu španske vlade, koji je došao u Beograd po Vesnu, Zorana i mene da nas odvezе do Madrida. U posetu premijeru Španije. Tada sam u avionu pitao Zorana da li je tačno to što sam čuo da se tajno sastajao s Miloševićem. Prvo se zakleo u sina da to nije tačno, ali je onda Vesna rekla: "Zašto lažeš čoveka kada si se sastajao i kada si meni rekao da si se sastajao". Onda je priznao i rekao da je bio znatiželjan da vidi šta misli Milošević, itd. Naravno, ja nisam htio da pravim pitanje. Čutao sam o tome, nisam o tome javno pričao. Đinđić je izabran za gradonačelnika. Ispoštovao sam sporazum, ali je on dva dana posle svog izbora rekao da ugovor o zajedničkim kandidatima više ne postoji, DS ga ne priznaje. Tada sam zaključio da je to bila cena neke njegove tajne pogodbe s Miloševićem. Čime je bio ucenjen ili nagrađen, ja to ne znam. Ali potpuno je nelogično da jedna pobednička koalicija, u trenutku svoje najveće slave, sama sebe ubija i to nekoliko meseci pred opšte izbore, na kojima je trebalo sigurno da preuzme vlast. Nešto veliko je bilo u igri. Ili velika pretnja ili velika nagrada. Tako je srušena koalicija "Zajedno". I tako je produžena agonija i nesreća Srbije.

- *Kakva je bila uloga medija u tim zbivanjima, posebno u vezi sa raspadom koalicije "Zajedno"?*

Moram da kažem da nikada nisam imao sreće sa medijima i propagandom, jer sam sve te godine u borbi protiv Miloševića uglavnom bio najmanje u Beogradu. Išao sam po selima, gradovima, kod ljudi. Ni sam imao vremena za neke posebne večere, sastanke sa predstavnicima ovih agencija, onih agencija. Nismo imali pare da formiramo neki medijski promotivni tim. U sve sam unosio snagu, srce i veru. Za to vreme,

nicale su stranke kao “pečurke posle kiše” u Srbiji. Ljudi se nisu naprezzali, niti su putovali, zato što su držali konferencije za stampu. Milošević je to podržavao. Njemu je odgovaralo da se formira što više stranaka, da se razbija opozicija. Formiranje svake stranke režim je dočekivao s dobrodošlicom i puštao ih je u medije. Dakle, taj silni medijski aparat, što opozicioni, što režimski, po razbijanju koalicije “Zajedno” uspeo je maltene mene da optuži za njeno razbijanje. Tu su bile strašne manipulacije. Nije vredelo ni Đindićevu javno priznanje da je to uradio, ali da je to uradio u najboljoj nameri. To je sada prošlost. Skupo smo platili razbijanje koalicije “Zajedno” i meni je te koalicije sada žao. Ona je razbijena podmuklo i posledice su bile krvave, kao što su bile krvave posledice razbijanja Jugoslavije. Sada, 2003. godine, 12 godina nakon razbijanja Jugoslavije... ja sam tog razbijanja svestan, ali mi je, istovremeno, draga što srce i duša neće to da priznaju. Jugoslavija je bila jedina zemlja za koju sam znao, država u kojoj sam rođen. Bila je to predivna država. Mislim da će svi samo ispaštati zbog nestanka te države. Ja i danas ne mogu... Kada mi neko kaže Ljubljana, Zagreb, Sarajevo, Skoplje... ne mogu ni misaono da prihvatom da je to inostranstvo. To su naši! Najlepše godine života proveo sam u toj državi i nikada nisam pravio nikakve razlike između delova te države. Bila je to država. Toliko krvi je proliveno, između ostalog, zato što ta Jugoslavija nije htela da umre. Ta država se branila, opirala. Razbojnici su je sekli. Zato je toliko krvi teklo. Kako su se Česi i Slovaci razišli! Oni jesu poseban mentalitet, ali izgleda da je ta država bila veštačka, jer da taj “brak” nije bio tako veštački, ne bi se tako brzo raspao.

- *Molim Vas da pređemo na 1998. godinu. Zašto je SPO ušao u koaliciju sa SPS-om i sa Radikalima?*

Nije SPO ušao niukakvu koaliciju. Ja sam savršeno dobro znao ko je Milošević i znao sam da je pred nama poslednja prilika da izbegnemo katastrofu NATO bombardovanja. Samo sa tim ciljem, da sav ugled koji sam imao u antiratnom, evropskom delu Srbije i onaj koji sam imao kod zapadnih vlada iskoristim u pokušaju da se izbegne katastrofa i da s tim ugledom izvršim delotvoran uticaj na Miloševića. Kada je Milošević ponudio da SPO uđe u Saveznu vladu i da ja budem praktično šef naše diplomacije, odnosno potpredsednik za spoljne poslove, onda je nastupio... On je tu ponudu izneo u jednoj formi ultimatuma. Kazao je: “Gospodine Draškoviću, Vi u ime Vašeg 9. marta, u ime Vaše Evrope, Amerike, Vašeg imidža i istorijske slave, odbijte i ja ću to poštovati. Ali na TV ćemo objaviti narodu Srbije da sam ponudio svom najvećem političkom protivniku da svoj ugled, koji ima na Zapadu, stavi u službu zemlje i da sa tim Zapadom pokuša da nađe rešenje za Kosovo,

da ne bismo bili bombardovani, ali da je to taj veliki Vuk Drašković od-bio. Ja ču to da uradim i Vi ćeete biti moralno i politički mrtvi u narodu”. Ja sam mu kazao: “Tražim odrešene ruke, absolutne garancije da će se absolutno sa Zapadom naći rešenje oko Kosova i garancije da nećete nesreću Kosova upotrebiti za svoju sreću. Sa ciljem da izgubite Kosovo, da budemo pod bombama...”.

Sve sam to rekao na konferenciji za štampu. Činjenicu da smo bombardovani i izgubili Kosovo, Milošević će pokušati da iskoristi u propagandne svrhe protiv Zapada i da ovde uništi sve političke partije, intelektualce i sve koji su prozapadno orijentisani. Međutim, Milošević mi je rekao: “Zar bih ja Vas zvao u Vladu da nemam nadu da ćeete Vi da spasete zemlju”. Mogu da kažem da sam maksimalno učinio sve, da je nama u Rambujeu ponuđen dobar politički sporazum i da sam ja, kada sam bio u Parizu, rekao da je to absolutno dobar i prihvatljiv sporazum. Vratio sam se u zemlju i na konferenciji za štampu rekao da je nama u Rambujeu ponuđen odličan sporazum, da on treba da bude prihvaćen i da će svako ko ga ne bude prihvatio biti odgovoran za nacionalnu nesreću. Čim sam dao tu izjavu, Milošević je naredio svim medijima da me absolutno bojkotuju. Konferenciju u Rambujeu je propala.

- *Kako ste doživeli NATO bombardovanje Srbije 24. marta 1999. i pojačanu represiju Miloševićevog režima prema političkim protivnicima?*

Mene je bombardovanje zateklo na funkciji potpredsednika Vlade. Ja sam tog dana, 24. marta, kada je počelo NATO bombardovanje, pomisljao da kažem, pošto je konferencija u Rambujeu propala našom krivicom, da ja nemam više šta tu da radim. Nemam više šta da radim u toj Vladi. Mene je Milošević prevario. Međutim, sledećeg dana, 25. marta, bio sam šokiran činjenicom da je Vlada Srbije zatražila od Savezne vlade, pošto je proglašeno ratno stanje, parlamenta nema, Vlada uredbama vlada, da se odmah promeni Savezni krivični zakon, da se uvede smrtna kazna i preki sud. Odmah mi je bilo jasno šta je u pitanju – da Milošević hoće da iskoristi i NATO bombardovanje kao kišobran za preke sudove i bukvalno fizičko istrebljenje političkih protivnika u Srbiji, disidenata, političkih lidera, novinara... Na sednici Vlade, ja sam stavio veto i rekao da ukoliko to bude usvojeno, da ču izaći iz Vlade sa demonstracijama i s pozivom narodu na pobunu. “Ubijte mene odmah – rekao sam – ali to ču uraditi. Hoćete da Srbiju pretvorite u koncentracioni logor, da nam ponovo stavite petokrake na čela”. Ljudi u Vladi su bili šokirani, a neki su ponovo počeli da razmišljaju. Uglavnom, Milošević je odustao od uvođenja tih mera i rešio da ubija bez prekih sudova. Tako je 11. aprila ubijen Slavko Ćuruvija. Ja sam se te večeri po-

javio na "Studiju B" i rekao da je to državni terorizam, da su Slavka Ćuruviju ubili teroristi režima koji hoće da bombe NATO pakta iskoriste za to, to , to.... Vi ne znate kakve sam ja tajne čestitke dobijao od lidera opozicije, nevladinih organizacija... Govorili su da su njihovi životi sada u mojim rukama, da sam njihov branilac od tog monstruma. Ja sam to i bio. Spasio sam stotine života. Sve bi to Milošević poubijao. Posle tog nastupa na "Studiju B", imao sam još jedan nastup kada sam napao Miloševićevu ratnu politiku, podsetio narod na Rambuje, na to kako sam ušao u Vladu, da ne veruju ništa Miloševiću, njegovim ratnim saopštenjima, da će nam ubiti Srbiju... Intervju je trajao dva sata, sa pitanjima gledalaca. To je bilo kao bomba, užasan udarac Miloševiću usred rata. Ja sam ga pogodio žeće od bombi... Sutradan sam, posle tog intervjuja, sada se to vidi, stavljен na listu za likvidaciju. Odmah. Eto, tako sam ja bio u koaliciji sa Miloševićem. Tako sam se, zbog moje uloge u Saveznoj vladu i onoga što sam tamo činio, a što on nikako nije mogao da oprosti, 3. oktobra 1999. godine našao na meti njegovih državnih terorista na Ibarskoj magistrali. Čudom sam preživeo, a četvorica čelnika moje stranke bukvalno su masakrirana. To je bio krematorijum. Kamion natovaren peskom, eksplozivom... Izvršen na tipičan čečenski način. Naravno, na toj Ibarskoj magistrali bio sam izbačen nekoliko meseci iz života, ali moj prvi politički nastup, posle tog zločina, bio je 10. januara 2000. godine ovde, kada sam formirao DOS i ujedinio celu srpsku opoziciju, nepogrešivo procenjujući da ćemo zajedno biti zaštićeniji i da je to sada trenutak kada se, na predstojećim izborima ili na bilo koji drugi način, samo tako može pobediti Milošević. Pitaćete verovatno kako to da osnivač DOS-a na kraju nije u DOS-u.

• *Upravo to: zašto SPO i Vi niste ušli u koaliciju DOS?*

Ja sam 12. juna 2000. godine otiašao u Budvu, na nekoliko dana, s ciljem da napišem jedan programski dokumenat za celu koaliciju – šta i kako dalje. Dok sam pisao taj dokumenat, zapravo u pauzi, 15. juna uveče, na mene su pucali 8 puta. Odmah mi je bilo jasno – čudom nekim sam preživeo – da su to teroristi i da ih je iz Beograda poslao Milošević. Nisam imao nikakvo obezbeđenje. Bio sam sâm u svom stanu. Već sutradan sam održao konferenciju za štampu, objasnio o čemu se radi, da bi mi iz Beograda moje kolege iz DOS-a odgovorile s prezidrom. Niko od njih nije me pozvao telefonom, sem Žarka Koraća. Vojislav Koštunica je izjavio javno da tamo nije bilo nikakvog atentata, već da se tamo meni dogodila privatna nesreća. Pustili su u opticaj priču da sam ja poludeo. To je pustila opozicija. Da je moj politički rejting jako nizak, da sam otiašao u Budvu i pucao u sebe osam puta i da sam celu tu režiju napravio sam. Posle toga, rekao sam sebi: "Sa njima ni u crkvu ni u džamiju! Sa takvim ljudima... Ne". Verovatno je to bila emotivna odluka, ali je

bila ljudska i najmoralnija. Tim pre što mi je bilo jasno da se ne mogu vratiti u Srbiju i da tu situaciju Đindić, Koštunica i ostali maksimalno koriste. "Vuk je stvorio DOS, Vuka smo sada eliminisali – proglašili za ludog čoveka koji puca sam u sebe, 800.000 birača SPO su zakleto protiv Miloševića i sigurno će glasati za nas. Ovo je prilika da pobedimo i Miloševića i SPO". Ta laž, koja je puštena posle budvanskog atentata, ubila me je moralno, politički. Kada sam se vratio, posle septembarskih izbora i Miloševićevog pada, u Srbiju, nisam mogao da verujem kako su me mnogi ljudi s mržnjom gledali i govorili da sam lud, jer pucam sam na sebe. "Ko će da ti veruje? Mi znamo da si pucao sam na sebe".

• *Da li i danas misle tako?*

Sada se otkrilo sve. Počeo sam da doživljavam nešto sasvim drugo, da mi ljudi prilaze i izvinjavaju se, da kažu: "Oprostite. Mi smo gresni." To jeste neko zadovoljenje, ali nije nikakva uteha, kada znate da živate u jednom narodu koji će prihvati istinu samo ako je potvrdi vlast. Ali ako vlast kaže za laž da je istina, većina građana Srbije će u to da povjeruje. To je još jedan razlog da insistiramo na onome što sam ja stalno govorio da je potreba broj jedan – duhovna i moralna obnova naroda Srbije. Ovde je 50 godina harao komunizam, odavde je proteran Bog, ovde je ubijen moral, ovde nema sistema vrednosti, granica i moralnih kočnica, ovde je sve dozvoljeno. Zato nam je vlada ovakva. Vidite šta rade jedni drugima. To je nezamislivo u Austriji, Nemačkoj, Francuskoj... U jednoj normalnoj zemlji. Ali ovde nema osnovnih moralnih normi i duhovnih načela. Oni su zamrli. Vojislav Koštunica nije imao našu podršku na predsedničkim izborima. Tada smo rekli ko je Vojislav Koštunica, da je to pogrešan predlog i da se ne može koristiti referendumsko raspoloženje naroda da se glasa za bilo koga. Pokazalo se da smo u pravu. Kandidat SPO-a za predsednika bio je bolji kandidat. Konačno, bio je proporcionalni izborni sistem i ja sam to govorio, ali to Srbija nije mogla da čuje. Svi koji ste protiv Miloševića, imate liste i DOS-a i SPO-a. U zbiru, mi smo protiv Miloševića. Ako Koštunica dobije u prvom krugu više glasova, a svi smo verovali da će biti drugog kruga, normalno je da ćemo u drugom krugu podržati Koštunicu. Ali posle Budve, o nekoj zajedničkoj listi s njima i slušanja njihovih ultimatuma, ucena i laži iz Beograda, ja to nisam mogao. Nije sve na prodaju.

• *Vratimo se na 1998. godinu. Gde ste Vi bili u saveznom režimu, kakva je bila Vaša uloga?*

Ne na 1998. Ja sam u Saveznu vladu ušao 25. januara 1999. godine, a izbačen krajem aprila 1999. Nikada niko nije bio kraće na funkciji od mene. Kraće od tri meseca.

• *Kako se SPO finansirao do 5. oktobra 2000. godine?*

Kao i do sada. Do 5.oktobra, imali smo, kao parlamentarna stranka u oba parlamenta, od države pare, od dobrovoljnih priloga članova, kojih je bilo više tada nego sada – to je činjenica, ali se vraćaju. Imali smo donacije od Srba iz dijaspore. Sada se izdržavamo od dobrovoljnih priloga članova i niodčega više. Ljudi ne primaju plate, žive od entuzijazma. Ja lično nikada nisam primio od SPO-a platu. Nikada za 13 godina.

• *Htela bih još da Vas pitam za Vaš odnos prema državnim i nezavisnim medijima, posebno prema Studiju B krajem 90-ih.*

Tek sada može da se vidi koliko je "Studio B" bio nezavisna i profesionalna televizija. Kada uporedite s ovim što sada imamo. Da nije bilo "Studija B" za vreme NATO agresije, razmere Miloševićeve diktature bile bi katastrofalne. Ja sam mogao da se suprotstavim Miloševiću zato što je postojao jedan veliki čovek, veliki novinar, s velikim srcem, koji je to objavljivao. Dragan Kojadinović, glavni urednik "Studija B", koji je uvek posle toga govorio da očekuje da dođu i da ga ubiju. Ali on je u to verovao. Tako da je "Studio B" bio kost u grlu Slobodanu Miloševiću. "Studio B" je bio utočište svih prognanih, disidenata, političkih partija, opozicije. Nema nijednog opozicionog lidera koji, kada je htio da dođe na "Studio B", nije mogao to da učini i kaže šta god hoće. Bez ikakve cenzure, uz sve rizike da bes Miloševića "poseče" te ljude i konačno uništi tu stanicu. Znate koliko su puta Miloševićevi kordoni smrти napadali "Studio B", koliko je novinara, tehničara premlaćeno, koliko je repetitora polomljeno, koliko je puta oprema "Studija B" bukvalno kradena. Mislim da će "Studio B" jednog dana dobiti odlikovanje za to junačko držanje, ne samo 1998. i 1999. "Studio B" je bio simbol desetogodišnje borbe protiv Slobodana Miloševića. "Studio B" je rođen 9. marta 1991. godine. Tada su se proslavili. Imali su malu neku kameru, snimali su, probijali se kroz kordone ka stanicu da bi to pustili. Video je samo centar Beograda, ali na sam dan obračuna, 9. marta, to je bilo dovoljno. Kao i Vidovdanski sabor 1992. godine. Sedam dana i sedam noći, bez prekida. Demonstrirali smo zahtevajući vanredne izbore i proporcionalni izborni sistem. Dobili smo i jedno i drugo, ali smo i prevareni. Zato što je Milošević ubacio u igru Dobricu Čosića, disidenta i nacionalnog pisca, koga je doveo za predsednika Jugoslavije, i što je iz Amerike za predsednika Savezne vlade doveden Milan Panić, biznismen srpskog porekla i član rukovodstva Demokratske stranke SAD. Dakle, čovek koji je na programskim talasima bio apsolutno s nama i s narodom, koji je demonstrirao sedam dana i sedam noći na Vidovdanskom saboru. Što se tiče Milana Panića, i on je prevaren. Milošević mu

je rekao: "Dođi da postaneš predsednik Savezne vlade, a ja će za dva tri meseca podneti ostavku i ispuniti zahteve demonstranata. Ne mogu odmah da kapituliram pred Vukom. Dođi da kapituliram pred tobom". To mi je Panić govorio. On je u to verovao, ali je kasnije shvatio da je prevaren. Panić je u suštini jedan divan čovek, izuzetno sposoban. Bio sam očajan kada sam čuo da dolazi za premijera, ali kasnije, kada sam ga upoznao, postao mi je drag čovek.

• *Kako ste Vi lično doživeli 5. oktobar 2000. godine?*

Radovao sam se 5. oktobra zato što je pao Milošević. Bio sam u Budvi i sve sam pratilo preko televizije šta se događa pred Skupštinom i polovinu ljudi koji su ušli u Skupštinu poznavao sam lično, kao pripadnike moje partije i kao ljude koji su učestvovali na svim demonstracijama od 9. marta 1991. godine, pa nadalje. Naravno, da ja u tom trenutku nisam znao da su se lideri DOS-a, uoči 5. oktobra, već uveliko sprijateljili s mafijom i ubicama Slobodana Miloševića. Nisam znao da će oni, posle 5. oktobra, proglašiti Legiju za heroja, junaka, osloboodioca. Nisam znao da će svi stubovi terorističkog poretka Slobodana Miloševića bukvalno biti netaknuti. Ali saznao sam to i video čim sam došao u Beograd. Od 8. oktobra 2000. godine do 12. marta 2003. godine, javno smo ja i SPO i advokati ubijenih na Ibarskoj magistrali izdali više od hiljadu saopštenja i otvorenih pisama Vladu i premijeru Đindjiću, tražeći da apsolutno raskinu s terorističkim režimom S. Miloševića, s njegovim stubovima, komandantima, da se uhapsi Legija, nudeći sve dokaze o njegovim zločinima, da se uhapse Spasojević, Luković, da se rasformira Jedinica za specijalne operacije kao eskadron smrti i jedinica za specijalne likvidacije, itd. Naravno da su nam se podsmevali i rugali, ali posle 12. marta 2003. godine morali su da priznaju da je svako slovo koje smo izgovorili bilo slovo istine. Zbog toga sam sada apsolutno politički zabranjen. Komanda sadašnjeg režima svojim televizijama izdala je, a to znam, nalog: "Što se tiče Vuka Draškovića, smatrajte ga mrtvим! Nemojte ga napadati, nemojte ništa..." To ipak govori mnogo o njima. Tako je radio i Milošević, ali je on tamo gde je, a ja sam još živ i pored svih zločina i mislim da će videti leđa i ovima, koji se ponašaju isto kao i Milošević, a ponекад i gore. Opšte je ogorčenje u Srbiji. Nama se desilo podmlađivanje boljševizma, što je opasno, posebno zato što je zamaskirano. Oni preko svojih sibirskih lica imaju maske na kojima piše "European Union". Oni nastupaju kao kriminalci, u duhovnom smislu kao nedemokrate, u ime Evrope, jer tako piše na njihovim maskama, a Evropa žmuri. Oni pokradu Evropu za nekoliko desetina miliona evra preko šećera, preko samo jednog posla i Evropska unija kaže: "Pa, dobro, jesu lopovi, ali su naši lopovi!" Dupli standardi. Šta je ovo?!

- *Zašto se, po Vašem mišljenju, dogodio 5. oktobar 2000. godine?*

Objasnio sam kada je to moglo da se dogodi. Možda već 9. marta 1991. godine. Možda se moglo dogoditi na Vidovdanskom saboru 1992. godine, da nije bilo podvale s Čosićem. Godine 1997. bismo sigurno pobedili Miloševića na izborima da nije srušena koalicija "Zajedno", a već sam objasnio ko je srušio koaliciju. Godine 2000. Milošević je pao, ali njegov sistem u Srbiji nije ni načet. Peti oktobar je bio prva runda. Srbija čeka drugu rundu. Trebaće da promeni sistem zla.

Beograd, 30. maj 2003.

Razgovor vodila
Silvia Nadivan

Ivan Radović – *Posle kupanja*, 1917.

Ivan Radović – *Ciganin hvali svoga konja*, 1928.

POLEMIKE

Miloslav Samardžić
urednik "Novih Pogleda"
Kragujevac

JAGLIČIĆEVO PISANJE

Poštovani g. Trkulja,

U časopisu *Hereticus* vol. 2 (2004), No. 1, objavljen je članak Vladimira Jagličića "Pornografija našeg doba". Autor u romansiranoj biografiji (pretpostavljam da je o tome reč) opisuje i godine provedene u časopisu *Pogledi* iz Kragujevca, koji uređujem.

Naravno, kao što ste primetili, Jagličić menja imena i *Pogleda* i svih članova redakcije, uključujući i moje. Samo, promena je izvedena s namerom da se lako otkrije. Jedan od urednika *Hereticusa*, od koga sam saznao za navedeno pisanje, odmah mi je rekao da Jagličić piše o *Pogledima*. A njegova igra žmurke poznata je još od ranije, kada je u feljtonu lista *Nezavisna svetlost* iz Kragujevca, u koji je otiašao iz *Pogleda*, objavio pet nastavaka ove svoje biografije (taj feljton se, inače, u *Hereticusu* ne ponavlja). Tada sam u *Nezavisnoj svetlosti* objavio kraći humoristički odgovor, potpisujući se onako kako me je on potpisao. Sada bih, međutim, humor ostavio po strani, iz tri razloga:

1. Sve što napišemo ipak ostaje za istoriju, a kako su u ovo doba mnogi kriterijumi poremećeni, može doći i do tumačenja da je ono pod lažnim imenima tačnije od onoga pod pravim imenima.

2. Tema *Hereticusa* su dosijeji SDB-a, a ja sam ranije o Jagličićevom prelasku iz nezavisnih *Pogleda* u "soroševsku" nezavisnu štampu pisao upravo u članku "Dosije SDB". Taj članak, to jest dva članka, sada vam šaljem kao deo mog odgovora Jagličiću. Inače, i bez ovog slučaja rado bih Vam poslao te članke, u uverenju da će naći mesto u *Hereticusu*. Naime, kada su dosijeji otvoreni, ispostavilo se da postoji ogroman nesklad između broja osoba koje su svoje dosijee videle i onih koji su o tome pisali.

3. *Hereticus* je štampan na hrvatskom pismu, što me je veoma neprijatno iznenadilo. Inače, srpska izdanja na hrvatskom pismu, u bilo kojoj formi, uopšte ne čitam (naravno, hrvatska čitam). Odricanje Srba od

svog pisma je tema koja me i te kako zanima i zato Vam šaljem i svoj članak "Zašto Srbi pišu hrvatskim pismom?" Naravno, ovaj članak nije u vezi sa temom i stvar je Vaše dobre volje da li ćete ga objaviti. Ja Vas molim da to učinite.

Dakle, kao odgovor na Jagličićev tekst, šaljem Vam tri priloga. Prvi je ovo uvodno pismo. Drugi je moj kraći osvrt na Jagličićovo pisanje. Treći je članak "Dosije SDB", koji se sastoji iz dva dela.

Osvrt na Jagličićev tekst glasi:

Kompletan odgovor na Jagličićevu "Pornografiju našeg doba" bio bi predug, jer je i ta njegova pornografija preduga. On piše o događajima koji su se zaista odigravali, ali ih odreda naopako opisuje. To čini zlonamerno, što ću pokazati na jednom primeru – priči o novcu. Opređelujem se za ovu priču jer je ključna i jer je najlakše dokaziva.

Osnovna Jagličićeva teza je da sam ja, kao urednik prvih slobodnih novina u Srbiji od zavođenja komunističkog režima – umesto da se posvetim svom poslu trošio novac na žene i samo čekao novu donaciju od četničke emigracije. Dakle, on tvrdi da su *Poglede* finansirali četnici, a da sam ja, po prirodi stvari, zloupotrebio njihovo poverenje – kao i poverenje čitalaca (podsetiću, *Pogledi* su bili najtiražniji časopis u zemlji, sa 200.000 primeraka).

Uistinu, stvar sa finansijama stajala je ovako. Dok je tiraž bio ogroman, dodatni prihodi nisu ni bili potrebni. Naprotiv, *Pogledi* su bili na glasu po visokim platama i honorarima. Krenulo je nizbrdo maja 1992. godine, uvođenjem međunarodnih sankcija Srbiji. Pored ostalog, Novi poredak je tada zabranio i izvoz *Pogleda* u zapadne zemlje. Nije potretno posebno naglašavati kako smo odjednom lišeni ogromnih prihoda.

Jagličić ne pominje ovaj momenat, koji mu je odlično poznat, jer je prisustvovao brojnim sastancima redakcije na ovu temu. Međutim, važnije je što ne pominje ni drugu stvar: da smo mi upravo tada počeli da gubimo trku sa sve brojnijim soroševskim novinama. Naime, dok su nama silom oduzeli prihode, njih su obasipali bogatim donacijama!

Posle kakve-takve amortizacije ovog udara, uskoro dolazi novi: strahovita inflacija. Kao što je poznato, sav tiraž novine iznesu na kioske ("Politike", "Borbe", itd.), a onda čekaju naplatu. U regularnim uslovima, do te naplate dolazi posle mesec i po dana. A režimske novinske kuće namerno su odbijale da nam plate i po šest meseci! Kako se inflacija kretala i do 100% dnevno, mi smo ostali doslovce bez ičega. Jagličić se svakako seća izveštaja o prodaji iz "Politike", gde nam za 20.000 prodatih *Pogleda* uplaćuju sumu vrednu pola marke! Jednom je čak bilo nemoguće da nam ma šta uplate, jer je ta novčanica – neki silni miliioni – bila povučena iz upotrebe. Ova dokumenta sam redovno pokazivao na redakcijskim sastancima da bih objasnio zašto kasne honorari.

Inače, u pitanju su tako velike sume, da nema govora o Jagličićevom zaboravu. Naime, kada sam jednom sve sabrao, ispostavilo se da su nas "Politika" i "Borba" oštetile za po 500.000 nemačkih maraka!

Kako bi novine nastavile da izlaze, okrenuo sam se drugim izvorima prihoda. Osnovni izvor prihoda tokom većeg dela Jagličićevog rada u *Pogledima* bio je uvoz papira iz Italije. Uvezao sam ukupno 12 šlepere po prosečno 21 tonu najskupljih papira, plus polovinu 13. šlepera. Vrednost posla bila je milion nemačkih maraka, a profit oko 400.000 maraka. Papir sam direktno davao štampariji "Dnevnik" u Novom Sadu – koja štampa *Poglede* – ili bih ga najpre prodao pa onda u gotovom platio štampanje. Uvozili smo, inače, i pod sankcijama, ali su troškovi bili veći.

Prosto je nemoguće da je Jagličić zaboravio na ove šlepere, jer sam od njega bezbroj puta čuo pitanje: "Kad će kamion?" Drugim rečima: "Kad će plata?" Ali, da bi napisao ono što misli da mu odgovara – on nešto preskoči, a nešto izmisli. Silno vreme koje sam utrošio kako na ovaj, tako i na druge poslove (osnivanje mreže kioska, kupovina štamparije itd.) da bih obezbedio izlaženje *Pogleda* – on pretvara u razne zanimacije i švaleraciju.

Kada je reč o četničkoj emigraciji – i uopšte političkoj emigraciji – više puta sam pokretao akciju za osnivanje fonda za pomoć nezavisnoj štampi u Srbiji. Nažalost, nisam uspeo. Donacije iz emigracije o kojima Jagličić piše, zapravo su prihodi od prodaje *Pogleda*. Naime, kada je izvoz *Pogleda* zabranjen, četnička udruženja su nam pomogla preuzimajući distribuciju koliko im je to bilo u mogućnosti. Naravno, reč je o mnogo manjim ciframa. Četnička udruženja u Americi, na primer, prodavala su daleko manje *Pogleda* nego Dži-El-Pi – firma specijalizovana za prodaju strane štampe na prostorima SAD.

Sem ove usluge, četnička udruženja, Srpska narodna odbrana i druge ustanove više puta su sakupljali priloge za naš list, kao i za knjige koje smo objavljivali. Davali su koliko su mogli i na tom sam im neizmerno zahvalan. Svaki prilog je objavlјivan, ali u *Pogledima*, ili u knjigama za koje je dan – prema davno ustanovljenom običaju srpske emigracije.

Na našu žalost – i naravno ne samo našu – emigracija je imala mnogo većih briga od izdavačke delatnosti. To su bile brige za ranjene borce, za izbeglice, za gladne i beskućnike.

Na kraju, g. Trkulja, želeo bih da napomenem kako za svaki detalj iz ove moje verzije postoje materijalni dokazi, ili mnogo svedoka: u "Dnevniku", u emigraciji, među drugim bivšim članovima redakcije...

Želim Vam sve najbolje,

U Kragujevcu, 04.12.2004. g.

Ivan Radović – *Kompozicija*, 1921.

CENZURISANI TEKSTOVI

Jovica Trkulja

Pravni fakultet

Beograd

ĐUKANOVIĆ JE IZAŠAO IZ MILOŠEVIĆEVOG ŠINJELA*

Srpske “godine raspleta”, kao i pohod crnogorskih “lijepih i pametnih momaka” u posljednjoj deceniji XX vijeka, nijesu kod nas utrli put demokratiji, pravnoj državi i vladavini prava, već plebiscitarnom cezarizmu

Jovica Trkulja je profesor Pravnog fakulteta u Beogradu na studijama političkog sistema, bio je urednik i osnivač više stručnih časopisa i biblioteka, objavio je mnoštvo zbornika, naučnih i stručnih publikacija u zemlji i иностранству, a posljednjih godina prati i istražuje političke prilike u našoj zemlji. Kao nezavisni intelektualac nije bio omiljen ni od Miloševićevog ni od DOS-ovog režima, a daleko je od toga da bude omiljen od nove srbijanske vlasti.

Posljednja promjena političke scene u Srbiji i njeno skretanje udesno bio je povod za ovaj razgovor.

Primerenije je govoriti o “bauljanju” a ne “skretanju”, jer Srbija u poslednjih 14 godina liči na autobus iz filma “Ko to tamo peva”, u kojem se za volanom smenjuju suludi vozači i suvozači, sunovraćujući zemlju u sve dublji ambis.

Na svim dosadašnjim izborima građani Srbije nisu birali već su glasali protiv većeg zla, za rokаду vozača i suvozača svoje pogibelji. To se desilo i nakon petooktobarskog prevrata 2000. godine, nakon čega je sledio kontinuitet između dosovskog i Miloševićevog režima.

* Intervju koji je prof. dr Jovica Trkulja dao 3. marta 2004. godine Saši Kljkovcu, novinaru iz Podgorice. Nakon što su podgorički *Monitor*, *Pobjeda* i *Vijesti* odbili da objave tekst intervjua, redakcija *Revije Polja* iz Bijelog Polja je objavila intervju 20. aprila 2004. godine. Pri tome je izostavila podvучene delove teksta.

U opštoj euforiji koja je zavladala, mnogima se tada učinilo da dosovska Srbija kreće putem Nemačke nakon Drugog svetskog rata, da Koštunica, kao srpski Adenauer, ubrzano uspostavlja porušene mostove prema svetu, raščišćava zlo autoritarne prošlosti, utemeljuje srpsko "privredno čudo" itd. U svojoj kolumni u *Danasu* ja sam početkom 2001. upozorio da je Srbija krenula putem Nemačke, ali ne posle Drugog već posle Prvog svetskog rata, kada je demokratska vlast propustila svoju šansu, jer uspostavljena na trulim temeljima, krhka demokratija nije uspela da uhvati korena u zemlji uništene ekonomije, sa široko rasprostranjenim osećanjem da je poraz doneo veliko poniženje, da su potpisani mirovni ugovori uzrok propasti zemlje i gubitka teritorija, a ratni zločinci i politički kriminalci zapravo nacionalni heroji. U takvima uslovima krhka i ranjiva Vajmarska demokratija je tonula pod balastom teških ekonomskih, socijalnih, političkih problema a na površinu je isplivavao najgori šljam nemačkog društva i ubrzo uveo zemlju u drugu, još veću nesreću. Ukoliko demokratske snage u Srbiji svoj skromni kreditibilitet "razvuku kao svinja masnu krpnu", neće li to ovaj narod (koji je deset godina birao pogubnu vlast) gurnuti u zagrljav najgorih političkih snaga i najcrnjeg šljama koji isplivava kao mulj u mutnoj vodi.

Nakon prošlogodišnjih predsedničkih i parlamentarnih izbora u Srbiji, koji su, nažalost ovu moju tezu osnažili, meni preostaje da sa rezignacijom citiram staru srpsku poslovicu koja kaže "Čuvaj nas, Bože, druge nesreće".

Kakva je priroda političkog režima u Srbiji i Crnoj Gori?

Po mom sudu to su autoritarni politički režimi. Za miloševska-šešeljevsko-koštunićevsku Srbiju to je nesporno. Bez obzira na svoj demokratski imidž narcisoidnog "ostrva demokratije" na Balkanu, politički režim Crne Gore predstavlja samo ulepšan izlog u biti istog tipa političkog sistema, prilagođen turističko-sponsorskim potrebama. Reč je, zapravo, o tipu političkog sistema koji je svojevremeno Aristotel označio kao dinasteju – izopačeni i najlošiji oblik oligarhije, u kojem ne vlada zakon, još manje razboritost mudrih, već ljudi u čijim rukama je vlast. Oni nemaju u vidu opšte interesu, sem ako je u pitanju lična korist. Njihov cilj je uživanje a ne opšte dobro, težnja za novcem a ne slava. Budući da po Aristotelu postoji zakon izvitoperavanja demokratije u demagogiju, onda bismo politički režim u Srbiji i Crnoj Gori mogli odrediti kao demagošku dinasteju, koja sadrži rđave strane, najgoru kombinaciju oligarhije i demokratije. Prevedeno na srpsko-crnogorski govor, demagoška dinasteja znači: spolja (demagoški) gladac, iznutra (demokratski) jadac. Jer, iza srpskocrnogorskog venčanog vela pravne države i vladavine prava, krije se razrokost "dva oka u glavi" i obrazina

partijske države i ohlokratije. Iza simulakruma liberalne demokratije skriva se istina o izopačenoj autoritarnoj stvarnosti.

Zašto naše tranzicije traju toliko dugo i zašto još uvijek nema pravih efekata?

Negativno nasleđe i konkretno-istorijski uslovi u Srbiji i Crnoj Gori ključni su razlog neuspele i usporene tranzicije kod nas. To su društva neuspele modernizacije, tj. "modernizacije bez modernosti", koja je suspendovala dva ključna faktora: političku participaciju i ekonomsku ličnu inicijativu – građanina i preduzetnika. Posledica je demokratija bez demosa i građanina. Političke borbe i ratni sukobi u protekljoj deceniji razorili su ekonomiju i stavili je pod tutorstvo politike. To je nepovoljno tlo za demokratiju, ali je plodno za autoritarnu vlast i repreziju. Uz to, socijalne snage i politički subjekti koji su rušili stari komunistički poredak očito nisu dovoljni i sposobni za demokratsku konstituciju.

U takvim uslovima tranzicija se svela na račiji hod i involuciju društva, jer se osvajanje demokratije odvija kroz oštре socijalno-političke konflikte i etničko-verske borbe. Hobsovo shvatanje prirodnog stanja "rata svih protiv sviju", u kojem je čovek čoveku vuk, ovde je inovirano do stanja u kome je narod narodu vuk.

Može li se naše društvo demokratizovati po zapadnom modelu demokratije?

Dosadašnja iskustva su u tom pogledu obeshrabrujuća. Srbija i Crna Gora su početkom 90-ih godina skinule ruho autoritarnog socijalizma i preko noći obukle novu liberalno-demokratsku odeždu. Njihovi novoformirani politički sistemi imaju gotovo sva obeležja zapadne demokratije: pravnu državu i vladavinu prava, parlamentarizam, višestrašnički sistem, političku konkurenčiju, demokratske izbore i sl. Međutim, iznutra, u pogledu sadržine ovi politički sistemi imaju već 14 godina izrazito autoritarna, diktatorska obeležja (visok stepen polarizacije koja onemogućuje konsenzus o temeljnim vrednostima zajednice, demokratija bez demosa i građanina, zavisnost svih grupa i pojedinaca od autoritarne vlasti, stvarna vlast je izvan trougla u kojem je formalno podeljena, legalnost je izjednačena s legitimnošću, simulacija parlamentarizma i pluralizma, plebiscitarni cezarizam, koruptivnost vlasti i javne administracije, nestabilnost i urušenost institucija, nepostojanje slobodne i autonomne javnosti i demokratske političke kulture).

Dakle, reč je o hibridnim političkim sistemima: spolja gledano oni poseduju sva obeležja liberalno-demokratskog poretka, ali u pogledu sadržine oni su autoritarni. Suprotno dečijoj bajci o carevom odelu, ovdje novo ustavnopravno ruho postoji, ali umesto cara u njemu je urođe-

nik nacije, podanik. Idealtipski posmatrano, to su svojevrsni hibridi sva tri tipa vlasti Veberove tipologije: tradicionalnog, harizmatskog i birokratskog, a njihovi lideri (Milošević, Đukanović, Koštunica) su veoma uspešna kombinacija vođe, izbavitelja i uzurpatora.

Na taj način srpske tragične “godine raspleta”, kao i pohod crnogorskih “lijepih i pametnih momaka” sa “zlatnim koltovima” u poslednjoj deceniji XX veka, nisu u SRJ utrli put demokratiji, pravnoj državi i vladavini prava, već plebiscitarnom cezarizmu i ohlokratiji (vladavini ološa).

Kako komentarišete jačanje desnih snaga u Hrvatskoj, nestabilno stanje na Kosovu i u Makedoniji. Da li su na Balkanu opet na sceni procesi zatvaranja u nacionalne torove?

U drugom delu vašeg pitanja sadržan je odgovor na postavljeno pitanje. Nacionalizam kao moćna politička tehnologija bio je i ostao ključna determinanta i “dobitna karta” na Balkanu, posebno na tlu bivše SFRJ. Od početka 90-ih godina do danas nacionalizam je ovde brzo osvojio politički i ideološki prostor, te ponovo oživeo posustali sistem moći političkih oligarhija. Na taj način uspostavljena je delotvorna simbioza između nacionalizma i autoritarnih snaga, koja je velika prepreka za demokratiju. Jer narod u smislu etnosa a ne demosa postao je naddeterminanta društvenih procesa. Ljudska prava i slobode zamenjeni su slobodama i pravima nacije. Rast nacionalne moći plaćen je slabljenjem čoveka pojedinca. Posledica su secesija i stvaranje novih država koje postaju etnički sve homogenije i manje. Đ. Konrad je lucidno zaključio: “Naša zemlja je mala, ali je naša. Lokalni barjak vije se na kipovima naših velikana”.

Ovome treba dodati i nepostojanje demokratske političke kulture, koja počiva na toleranciji i dijalogu između različitih političkih orijentacija. U svesti srpskog i crnogorskog naroda preovlađuje mitsko-oslobodilačka tradicija, koja se kao žig utisnula u sve segmente političke kulture. Slažem se onima koji smatraju da su to društva u kojima su borbenost i heroizam najčešće zamena za demokratske pregovore, argument snage za snagu argumenta, uzurpacija za legitimna pravila procedure itd. Tolerisati unutrašnje protivnike, ili loše vladare, da bi se postiglo jedinstvo u borbi protiv spoljašnjih opasnosti, bio je prvi motiv ove političke kulture, a u tablici njenih vrednosti nacionalni identitet i herojska postignuća uvek idu ispred mirnih civilizacijskih i demokratskih kompromisa u interesu napretka.

Iz tih razloga ovde je neizvesno da li će ishod tranzicije biti demokratski ili autoritarni poredak, ulazak u moderno društvo ili pad na predgrađanske oblike egzistencije i dominacije.

Kako komentarišete činjenicu da se vlast u Crnoj Gori nije mijenjala 14 godina, dok su se svuda u okruženju vladajuće elite mijenjale i dok su berlinski zidovi “padali”?

Budući da je Milo Đukanović izšao iz Miloševićevog šnjela, on je po njegovom uzoru i modelu uspostavio režim kao amalgam autoritarnog poretka i manipulativne diktature. Taj režim bi se slikovito mogao prikazati kao naftna platforma u okeanu: vidljiv je samo deo iznad površine mora, dok su statički stubovi koji drže platformu i odolevaju burama i razornim talasima ispod površine, nevidljivi. Taj vidljivi deo političkog sistema Crne Gore je bio i ostao g. Đukanović, sa svojom kamaram. Međutim, za razumevanje karaktera tog političkog režima neophodno je imati u vidu četiri statička stuba na kojima on počiva. Ti stubovi su u fazi etabliranja bulatovićevsko-đukanovićevog režima (1989-1995) bili oni isti na kojima je počivao i Miloševićev režim u Srbiji: 1) nacional-populizam, 2) partijsko-državni i ideološki aparati, čijim sinhronim delovanjem je crnogorski dvojac sa kormilarom u Beogradu doživeo početkom 90-ih godina svoje puno etabriranje uz oreol legitimnih više stranačkih izbora, 3) vojno-policajski kompleks i 4) politički vođa.

Sredinom devedesetih godina Đukanović je brzo shvatio da su stubovi miloševićevsko-bulatovićevog režima uzdrmani i da su se neki urušili. Stoga on počinje da se distancira i od Miloševića i od Bulatovića, te da ubrzano osvaja nove poluge vlasti i gradi stubove režima na kojima će se ubrzo uspeti do neprikosnovene vladavine u Crnoj Gori. Od tada do danas njegova vlast se oslanja i održava zahvaljujući novim stubovima režima u Crnoj Gori. To su: 1) apsolutni monopol nad finansijskim kapitalom, 2) monopol nad ideološkim aparatima (medijima, kulturnim institucijama, akademijom, univerzitetom), 3) lojalni partijsko-državni aparat, 4) podrška policajskim i vojnim elite. Na ovim relativno čvrstim stubovima pobodenim u trusno političko tle Crne Gore, mafijom kao vezivnim malterom učvršćena je platforma na kojoj je, pak, spretnim koalicioniranjem Đukanović izgradio piramidu vlasti DPS, a koji očito poseduje uspešnu formulu vladavine.

Da li postoji politička alternativa aktuelnoj vlasti u Crnoj Gori?

U svojim istraživanjima političkih prilika u Srbiji u poslednje dve decenije ja sam koristio dve teorijsko-metodološke paradigme, koje mi se čine apsolutno primerene i za istraživanje i razumevanje političkih zbivanja u Crnoj Gori. Prva je paradigma Jovana Mirića o “pluralizmu u singularu”. U nedostatku osnovnih društveno-ekonomskih, političkih i kulturnih prepostavki, u Crnoj Gori je na delu singularizacija pluralizma. Uprkos mnoštvu političkih stranaka, udruženja, koalicija, sve one

se svode na jedan zajednički imenitelj – na nacionalno i na lidera-firera. Kada se posmatra politička scena Crne Gore sa vladajućom partijom kao dominantom i determinantom svih relevantnih procesa, jasno je da tu nije reč o demokratskom pluralizmu već o nekoj vrsti grupnog sekса sa samim sobom.

Posledica ovog pluralizma u singularu je druga paradigma, koju izražavam u vidu metafore “vozač i suvozač”. Ulogu vozača u crnogorskom putu u pogibelj imao je vladajući DPS prvo sa Momirom Bulatovićem, a potom sa Đukanovićem na čelu. Na poziciji suvozača su se ugodno smestile vodeće snage crnogorske opozicije, koje su retorički kritikovale vlastodršće i u Podgorici i Beogradu, a usput Oberučke prihvatale darovane mrvice vlasti, očijukale sa mafijom, uspešno rešavale statusna i materijalna pitanja i bezuspešno tragale za alternativom. I jedni i drugi su se pokazali kao mali glumci u ozbiljnim rolama, koji ne vide dalje od svojih bankovnih računa i partijskih kabinetata.

Slično svojim kolegama u Srbiji, ovi politički vozači i suvozači svojom suludom vožnjom survali su državu u ambis a narod doveli na rub propasti. Uprkos tome, liderima partija ne pada na pamet da polože račun zbog svoje katastrofalne politike, još manje da ustupe mesto (su)vozača novim ljudima. Štaviše, većina stranaka u Crnoj Gori već 14 godina ide iz poraza u poraz, gubi glasove na izborima, gubi članove i simpatizere, a njihova oligarhija i lideri (p)ostaju sve moćniji. Čini mi se da je i u Crnoj Gori sve manje članova i simpatizera partija, ali je zato sve više partija i partijskih lidera.

Prije šest godina Vi ste podgoričkom Monitoru dali intervju sa ključnom tezom da je u Srbiji i Crnoj Gori na delu vladavina ološa. Da li i sada mislite tako?

Doista, ja sam decembra 1997. na naučnom skupu u Podgorici na temu “SRJ i vladavina prava” izrekao tezu da je ovde na dnevnom redu ne vladavina prava već vladavina ološa (ohlokratija). *Monitor* je naš razgovor objavio pod tim naslovom. Ta teza je dočekana na nož i u Srbiji i u Crnoj Gori. Zbog nje sam imao mnogo neprijatnosti. Od tada ni sam pozvan ni na jedan stručni skup, tribinu ili predavanje u Crnoj Gori. Međutim, ta teza i argumentacija koju sam tada izrekao u međuvremenu je potvrđena, tako da danas mogu samo da je ponovim. Naime, više nego u drugim zemljama u tranziciji, u Srbiji i Crnoj Gori novoformirani kapitalisti (“biznismeni”, “ekstraprofiteri” i sl.) pretežno potiču iz “nomenklature”. Nove vladajuće državno-partijske garniture ponašaju se kao vlasnici države i najvrednijih delova privrede. Uz to, sprega vlasti i podzemlja sve je očiglednija i ona se manifestuje na različite načine: legalizacija nezakonito stečenog bogatstva, korupcija, gaženje osnovnih

principa pravne države, rastući broj korupsionaških afera i mafijaških obračuna u kojima se zatiču i pripadnici vladajuće elite, pljačka privrednog i društvenog bogatstva zemlje i sl.

Lavovski deo bogatstva naših novokomponovanih bogataša stečen je legalnim putem i povezanošću s vlašću. Tako je ogroman imetak pao u šake beskrupuloznih razbojnika sa partijskim i mafijaškim pedigreeom. Razume se da je ključnu ulogu u tome imala država, koja je to faktički omogućavala i legalizovala, poprimivši karakter lupeške, lopovske države. U toj državi mafija je postala unutardržavna kategorija, tako da je bitna odrednica političkog sistema Srbije i Crne Gore gangukratija i mafijokratija.

U dugoj i tegobnoj povesti srpskog i crnogorskog naroda nije se desilo da ispliva na površinu i doživi društvenu i političku promociju toliko razbojnika, ratnih zločinaca i profitera, kriminalaca raznih boja, fukara, belosvetskih protuva i prodanih duša, fabrikanata magle i proizvođača laži i sl. Izvesno je da će kraj XX i početak XXI veka u Srbiji i Crnoj Gori biti zapamćen kao vreme bespuća i beznađa, u kojem, kao u mutnoj vodi, zlato tone a mulj isplivava.

Kakva je budućnost državne zajednice SCG?

Dramatična zbivanja u protekloj deceniji na srbijansko-crnogorskoj političkoj sceni ulaze u završnicu, koja se odvija kao u postmodernom teatru. Naime, drama je u prvom činu počela kao antička tragedija, da bi u drugom i trećem činu prevladali elementi operete i farse. Najzad, sa mučnim scenama političkih obračuna i ubistava, završnica poprima karakter trilera sa neizvesnim ishodom. Reč je o drami sa izrazitom napetošću, nepredvidivim zapletima u osnovnom elegičnom i sumornom tonu. U njoj dominiraju tipični srbjansko-crnogorski rekviziti: velike strasti, rodoljupci, violentni karakteri, koji već u sebi nose klice vlastite tragedije.

Način kako je stvorena i kako funkcioniše zajednica S i CG liči na već viđeni film razdruživanja republika bivše SFRJ. Balkanski ovnovi, sada u liku Srbije i Crne Gore, ponovo su se našli na brvnu nad ambisom novih sukoba. Opstanak zajednice S i CG danas zavisi isključivo od volje velikih sila i trenutno se oslanja jedino na Rezoluciju 1244 UN o Kosovu. U takvoj situaciji, preostaje nam izbor između najmanje nepovoljnog rešenja kojim bi se izbegla repriza već viđene tragedije SFRJ, te ostavila mogućnost da buduća rešenja u srećnijim okolnostima budu povoljnija sa stanovišta egzistencijalnih, nacionalnih i državnih interesa srpskog i crnogorskog naroda. Otpočinjanje odgovornog, demokratskog i ravnopravnog dijaloga između legitimnih predstavnika Srbije i Crne Gore, bio bi prvi korak u dobrom pravcu.

Krajnje je vreme da se život u ovoj zemlji izgubljenoj među sestovima kao "slamka među vihorove" – počne zasnivati na principima zdravog razuma i interesa, a ne na iracionalnoj ljubavi, naročito ako ona nije obostrana. Jer, ljubav na silu nije ljubav, nego silovanje. Brak iz takve ljubavi ne donosi ništa dobro i osuđen je na propast. Stoga je mudri Valtazar Bogišić, pišući Opšti imovinski zakonik 1888. godine, ispisao reči upozorenja i opomene: "Što se grbo rodi, vrijeme ne ispravi".

Šta nas očekuje poslije postkomunizma?

Bojim se da to vreme nije na vidiku. Budući da nisam ni meteorolog, ni astrolog, ja mogu samo da kažem da će zbog razloga koje sam pomenuo Srbija i Crna Gora i dalje biti na repu demokratskih procesa tranzicije iz autoritarnog u demokratski poredak. Uprkos činjenici da je u njima izvršena formalna recepcija liberalno-demokratskog političkog sistema, sadržinu tih društava će i dalje obeležavati autoritarna partijska država. Ne zavaravajmo se, tu je reč o ličnoj vlasti u formi parlamentarizma i o kleptokratskoj (lupeškoj) državi čija je bitna odrednica vladavina ološa i mafije. Stoga građani Srbije i Crne Gore imaju razloga da sa strepnjom gledaju na svoju budućnost, prisećajući se crnogorske poslovice koja kaže "Ne daj Bože što se trpjete može".

Ivan Radović – *Naga žena posmatra jedrilicu*, 1917.

SVEDOČENJA

Miloslav Samardžić
publicista, Kragujevac

DOSIJEI SLUŽBE DRŽAVNE BEZBEDNOSTI

Negde krajem maja 2001. godine u novinama su prvi put objavljeni brojevi telefona srpske tajne policije – Službe državne bezbednosti (SDB). Građani su pozvani da se jave i bez straha pitaju o svojim tajnim dosijeima. Predstavnici novog režima govorili su, tim povodom, o osvojenoj demokratiji i raskidu sa praksom prethodnog, komunističkog režima, koji je podrazumevao zloupotrebu policije u političke svrhe.

Narednih meseci novine su donosile uglavnom izjave razočaranih građana, kojima je rečeno da, uprkos svojim očekivanjima, nemaju dosijee. Pojedinci su saopštili da imaju dosjea, ali da u njima nema ono što su mislili da će naći. Jedan profesor je rekao da ga dosije uopšte ne zanima. „Ja bolje od njih znam šta je u mom dosjeu”, bio je njegov komentar.

Posle 11 godina

Dal' da idem ili da ne idem – bila je i moja dilema tokom letnjih meseci. Nisam se žurio, znajući da *Pogledi* neće izaći do jeseni, a sem profesionalnog, neki drugi razlog za čitanje dosjea nisam ni imao.

Tako, jednog dana krajem septembra javih se na broj kragujevačkog odseka Službe državne bezbednosti. Na moje iznenadjenje, s druge strane žice odmah začuh stari, dobro poznati glas, koji sam, doduše, već počeo da zaboravljam. Taj inspektor mi reče da dođem za neki dan, dok oni pripreme šta treba.

U dogovoreno vreme odoh tamo i javih se sekretarici. Otkako sam tu bio poslednji put, negde u jesen 1990. godine, hodnik i kancelarije izgledaju znatno bolje. Sve je renovirano, a nameštaj je obnovljen. Osoblje je, kao i uvek, veoma poslovno. Služba državne bezbednosti je daleko najprofesionalnija ustanova koju sam u našoj zemlji video. Ovde su svi ozbiljni, užurbani i maksimalno posvećeni poslu. Nema otaljavaња i čekanja da prođe radno vreme. To me je uvek zanimalo i pokuša-

vao sam da pronađem odgovor (jer, naravno, i ja sam njih studirao). Pare nisu odgovor, jer njihove plate nikada nisu bile nešto posebno. Nisu nagrađeni ni dobrom stanovima. U ono doba, jedan inspektor je još bio podstanar, drugi je imao jednosoban stan, a šef je po tom pitanju bio daleko ispod bilo kog direktora nekog preduzeća. Pa ipak, ovi ljudi su radili danonoćno, često rizikujući živote (ne, naravno, sa mnom, već u križnim regionima). Verujem da se deo odgovora krije u prirodi posla, jer tajna policija ima neku magijsku privlačnost. Deo odgovora, svakako, leži i u pažljivom odabiru ljudstva.

Dakle, toga dana ponovo videh dobro poznatog inspektora. Od 1986. do 1990. godine – kasnije znatno ređe – sa njim i njegovim kolegama imao sam više stotina takozvanih informativnih razgovora, bilo u kancelarijama, bilo na sasvim neočekivanim mestima (groblja, napuštena gradilišta, meni nepoznate šume, ili, pak, kafane) i u svim dobima dana (od jutra do duboko u noć).

Bili smo više nego dobri poznanici, a posle svega u neku ruku i drugari. Kad god se sretнемo, lepo se ispričamo. Ja razumem da su oni radili svoj posao, a oni razumeju da sam ja radio svoj posao. Doza rezerve sada je, naravno, daleko od ondašnje. Ono što se tada dešavalо danas je maltene potpuno nevažno.

Pravila

Čekajući da jedan inspektor donese dosije, uz piće evociramo uspomene. Priča je toliko klasična da je, zapravo, dosadna. Na primer, u proleće 1990. godine Slobodan Milošević je poslao svog visokog funkcionera Dobroslava Bjeletića kod rektora Kragujevačkog univerziteta, dr Ilije Rosića. Kako su *Pogledi* tada bili list kragujevačkih studenata, trebalo je uz pomoć rektora naći neki način da se smeni njihov glavni i odgovorni urednik, tj. moja malenkost. Pokušaj je propao, jer rektor nije bio voljan za saradnju, a još manje su bili voljni buntovni studenti. I pre ovog slučaja, studenti su kojekakvim nadobudnim delegacijama iz Beograda u lice saopštavali: “Nama se naš list sviđa, a vi vidite šta ćete”.

Bjeletiću su naročito smetali naši članci o Kosovu (pored, naravno, Draže, prestolonaslednika, opozicije i drugih pitanja). *Pogledi* su tada jedini pisali da se kosovsko pitanje može rešiti samo ako se albanski emigranti vrate u Albaniju a proterani Srbi na Kosovo.

Devet godina kasnije, dan uoči agresije NATO pakta, činilo mi se da u *Politici* čitam jedan svoj tekst iz onih dana. Ali ovo više nisu bili oni dani – dok onda nigde na vidiku nije bilo NATO pakta, sada nas je on potpuno okruživao. I uopšte, odnos snaga drastično se promenio.

– Šta sada reći o tim ljudima, koji su Kosovo videli samo kao objekt za nameštanje izbora? – pitam više reda radi.

– Bio si petao koji kukuriče pre vremena – odgovara mi inspektor u klasičnom stilu.

Kao što rekoh, to je sada jedna sasvim nevažna i dosadna priča.

Nešto živosti i zanimljivosti dođe kad najzad videh svoj dosije. To je jedna hrpa papira u fascikli iz koje, po svoj prilici, fali još jedna hrpa papira. Naime, fascikla izgleda kao da je napola ispraznjena. U onome što mi je ponuđeno moglo je biti 200-300 obostrano iskucanih listova, tj. oko 500 stranica.

– Tvoj dosije je među najvećima u Kragujevcu – rekoše mi.

A pravila su sledeća:

– Po Uredbi republičke vlade broj taj i taj... tvoj dosije možeš videti samo ti i niko više. Možeš ga videti samo jednom, to jest sada možeš čitati koliko želiš, ali nemaš pravo da se vratиш. Imena koja se pominju u tvom dosijeu, a koja ne treba da znaš, prelepljena su neprozirnom trakom. Ne smeš da prepisuješ sadržaj i ne smeš da objaviš ništa od onoga što si pročitao.

Na kraju, inspektor dodade sa osmehom:

– Pošto niko drugi neće videti tvoj dosije, možeš da se hvališ koliko hoćeš, da ima 10.000 stranica i sl.

– A koji je prag tolerancije? – pitam.

– Kako to misliš?

– Gde je granica? Valjda nešto ipak sme da se objavi, nije to Svetopisimo, – pitam opet.

– E, ništa se nisi promenio, – kaže on. I onda si lovio tu granicu. Za to pitaj advokata ili javnog tužioca.

I pitao sam. Uredbom se dosiji kvalifikuju kao državna tajna, a za otkrivanje državne tajne krivični zakon propisuje kaznu zatvora od jedne i po do 10 godina. Nema novčane kazne.

Pa ipak, neki novinari su opširno pisali o sadržaju svojih dosijea, a nisu uhapšeni. Naime, nije se ni očekivalo da će nova vlast uhapsiti nekoga zbog objavljivanja podataka iz svog dosijea. To je samo trik smisljen da bi se skrenula pažnja sa suštinskog pitanja. Javnost je zanimala ko je sve u prošlom periodu radio za policiju – našu ili stranu – a sada se prodaje kao demokrata? A upravo to je donošenjem ovakve uredbe sprečeno. Niko, naime, neće pročitati svoj dosije i reći: "Ja sam radio za stranu obaveštajnu službu, što, hvala na pitanju, radim i sada".

Mnogi su se obogatili radeći tajno – pa i ne baš previše tajno – za Miloševića i njegove ljude. Ništa gore nisu prošli ni oni koji su dobili nebrojene milione iz stranih centara moći, svakako povezanih sa stranim obaveštajnim službama. Očekivali smo da će se objaviti dosije makar

ovih prvih, ali nova vlast ni to nije dozvolila. Uredba o tajnim dosijeima je, tako, samo još jedna slika i prilika nove vlasti.

Kako izgleda dosije?

Sadržaj dosjea je tajna, pa ga nećemo iznositi. Jer, ovaj list je baš i poznat po čuvanju komunističkih tajni, pa nema smisla da sad, posle toliko godina, kvarim tradiciju. Doduše, stvar je bitno olakšana činjenicom da se ono što je važno i ne nalazi u dosjeu. A nema smisla pisati o nečem nevažnom.

Za mene lično, tajna nije u sadržaju dosjea, već u naslovu *Srpski ekstremizam*. Tako su me, naime, vodili, što znači da sam svih ovih godina bio u zabludi. Sebe sam doživljavao kao novinara koji želi da poméri granicu slobode u jednom totalitarnom režimu, a njih kao nekoga ko u tome nastoji da me spreči.

Međutim, u mom dosjeu se ni jednom rečju ne pominje sloboda štampe. Drugim rečima, režimu nisam smetao kao novinar, već, jednostavno, kao Srbin.

Najviše mesta u dosjeu zauzimaju snimci mojih telefonskih razgovora. Tu su ljudi kojih se više ne sećam, ali i poznata imena srpske emigracije: Mane Srdić iz Hamiltona, Rajko Jovanović iz Londona, Đorđe Nikolić iz Čikaga... I naravno, vojvoda Momčilo Đujić.

Prisluškivanje im u mom slučaju i nije bio neki problem. Godina-ma sam telefonirao isključivo iz svoje kancelarije, jer nisam imao kućni telefon (a kućni telefon nisam imao jer nisam imao svoju kuću, ni stan). I inače me nerviraju telefoni. Telefon sam uveo tek kada sam se oženio, pod moranje (jer, kao što je poznato, danas se ne može oženiti bez telefona).

Onaj telefon u kancelariji često je krčao pa smo pošti prijavili "kvar". A poštari dodoše i rekoše da to nije kvar, nego je oprema za prisluškivanje u policiji zastarella. Naravno, i bez toga sam za prisluškivanje oduvek znao. Nije mi bio problem što oni prisluškuju, nego – doduše i to retko – što mi ne veruju da ja uprkos tome slobodno pričam.

Na toj liniji je dolazilo do "kratkog spoja" između mene i inspektora, jer ja uglavnom nisam imao šta da krijem, a oni mi to nisu verovali. Moj posao ne samo što je bio javan, nego je kao takav jedino i mogao da postoji (nisam ni pomisljao da pišem nešto za kućnu upotrebu). I namera o budućim tekstovima je samim tim uvek javna. Na primer, već posle prvog teksta bilo je jasno da želim da otkrijem istinu o četnicima i srpskoj monarhiji, o zločinima komunista nad Srbima, zatim da želim da afirmišem višepartijski sistem, itd. Svakako, mislim na period kada sam "otvorio karte", krajem 1989. godine.

Mlađim čitaocima na podsećanje, do 1990. godine postojala je samo jedna partija, komunistička, a komunisti su tvrdili da je upravo ona najbolja i jedino potrebna. Naš list je februara 1988. godine, prvi u zemlji, objavio komentar “Višepartijski sistem”.

Ali to je, sada, naravno, dosadna priča, pa će navesti jedan primer o pomenutom “kratkom spoju”.

Prvi put kod kralja

Od 17. do 19. marta 1990. godine sa Vukom Draškovićem išao sam u London kod prestolonaslednika Aleksandra. (Navodim datum, ako budu zafalili praznici kada se obnovi Kraljevina Srbija.) To je bio prvi odlazak jedne delegacije iz Srbije kod prestolonaslednika. I prestolonaslednik je tada dao prvi intervju jednim srpskim novinama (objavljen je u *Pogledima* od maja iste godine: zašto tek od maja, videće se kasnije).

Normalno, čim sam došao u Kragujevac, pozvan sam na informativni razgovor.

– Šta kaže kralj? – glasilo je pitanje s vrata.

– Kaže, evo sad će da se vратi. Nego, hoćeš li da ga priznaš? – pitao sam inspektora.

– Hoću ja njega, nego da li će on mene – reče on kao u šali.

Naime, stvar baš i nije bila za šalu. I u okruženju, i kod nas, dešavale su se velike promene. Ko je mogao znati da kralj zaista uskoro neće biti na Dedinju?

Na ponovljeno pitanje – Šta kaže kralj? – odgovorio sam doslovce ovako:

– Otkako smo Vuk i ja ušli, pa dok smo izašli, na stolu je bio uključen moj diktafon. Sve što je rečeno objaviću u narednom broju *Pogleda*.

– Nemoguće! – kaže on.

– Moguće, – kažem ja.

Zaista je tako bilo. Nisam imao šta da krijem i to ispitivanje nije imalo nikakvu svrhu.

Međutim, desila se jedna čudna stvar (svega ovoga, naravno, nema u dosjeu). Prestolonaslednikovi odgovori bili su na engleskom jeziku, pa ih je bilo neophodno prevesti. Dok sam razmišljaо kome bih to mogao poveriti, jedan od urednika *Pogleda* dođe u moju sobu u studentskom domu – 105, paviljon 2; navodim tačno, ako se nekada budu postavljala obeležja – i reče mi:

– Daj mi kasetu, prevešeće moj brat.

– Otkud on zna engleski? – upitah.

Dobio sam odgovor da je završio neki kurs, ili tako nešto, i da je već prevodio neke rukopise. To mi nije bilo poznato, ali kasetu sam ipak dao. Prođe nedelju dana i ja počeh da se raspitujem kako ide posao.

– Još malo, – glasio je odgovor.

Kada sam opet pitao, rekao mi je da sporo ide jer se slabo čuje, mešaju se glasovi, i sl. Tako prođe celi mesec i ja sam postajao nervozan. Na kraju, jedne večeri taj urednik opet dođe u moju sobu i skrušeno reče:

– Imam jednu mnogo lošu vest...

– Koju?

– Traka na kaseti sa intervjoum se prekinula...

– Nema veze, zalepićemo je lepljivom trakom. Izgubiće se samo jedna reč. Imao sam takav slučaj.

– Ne razumeš... Traka se prekinula i potpuno se uništila. Ništa ne može da se učini.

Gledao me je čudno, crven u licu, uplašen.

– Ma nema problema – kažem mu ja. – Evo ti druga kaseta. Ja sam već prve večeri napravio mnogo kopija i posakrivao ih na razna mesta...

Dobio sam prevod za nekoliko dana.

Ko je Alekса Žunić

Nisam ni pomiclao da čitam celi dosije. Tražio sam samo ključna mesta, a među njima pre svega imena doušnika. Tamo je dosta njihovih izveštaja o mom radu, a svi su navedeni pod šiframa. Zanimalo me je ko je sve ubačen u našu redakciju. Jedno vreme sam imao utisak da su u većini njihovi ljudi. Kad upadne jedan, doveđe nekog svog sa zadatkom da krade, pa nekog drugog sa zadatkom da piše kompromitujuće tekstove, itd. A svi oni i ne moraju znati da su u igri. Onaj što krade, na primer, krade zato što je lopov, a ne zato što je od nekoga dobio nalog da baš u našoj firmi počne da krade.

Za ovo, naravno, nemam materijalne dokaze. Niti šta o tome piše u dosijeu, niti mi je sada inspektor – na otvoreno pitanje – nešto potvrdio. Pa ipak, verujem da ih je bilo mnogo. A i dešavalо se ponešto što bi mi izazivalo, kako bi pravnici reklili, osnovanu sumnju.

Negde prolećа 1991. u moju kancelariju je došao neki nabildovan, kratko oširan tip. Reče da je iz Legije stranaca. Upravo ide iz Francuske, gde je natrčao na *Poglede*, pa kako ne zna nikog drugog od povereњa, hteo bi baš meni nešto važno da kaže.

Rekao mi je da je tog jutra u Zemunu video nekog Hrvata, takođe legionara, specijalizovanog za eksploziv. Prepostavljaо je da će taj Hrvat postaviti eksploziv negde u Beogradu.

– Treba odmah obavestiti Službu državne bezbednosti – rekoh mu ja.

Pored mene u redakciji sedeo je jedan novinar, koji je imao običaj da mi se muva oko nogu. A nije bio nešto previše pametan. I čim ja rekoh da treba zvati SDB, još dok nisam završio rečenicu, on dohvati slušalicu i poče da okreće broj. Znači, znao je napamet broj SDB-a. Onaj legionar i ja pogledasmo ga iznenađeno, a on, kada je najzad ukapirao šta je uradio, ukoči se u pola pokreta i uputi nam jedan onako fini blettavi pogled, sa poluotvorenim ustima.

Nikad ni jednog ubačenog nisam otkrio na vreme, i nikad ni jednog nisam izbacio iz redakcije (to jest, ne tim povodom). Čak ni onog iz "slučaja kaseta". Naime, on je još dugo potom bio na tom mestu.

– Pa što ga nisi oterao?

Ima li nekog čitaoca koji nije postavio ovo pitanje?

A ima li nekog čitaoca koji zna odgovor?

Možda je moj odgovor pogrešan? Glasi: ja o tome šta oni rade – a naročito o tome šta oni mogu da urade – uopšte nisam razmišljao. Samim tim nikakvo direktno suprotstavljanje nije dolazilo u obzir. Da sam razmišljao o tim stvarima, sve bi se svelo na razmišljanje o posledicama. Tako bi strah učinio svoje i ja to više ne bih smeо da radim (uostalom, to sada ne bih radio ni u ludilu).

To je kao kada bi vojnik pred polazak u borbu razmišljao da li će mu granata kroz koji minut razneti nogu. Dobar vojnik je, naprotiv, ubeđen da njega metak neće. Hoće ga, naravno, kao i svakog drugog, ali on ima neku vrstu amnezije. Tako mnogima od nas ponekad dođe – dobro dođe? – izvesna doza amnezije.

Mlađim čitaocima na znanje: kasnije su nam dolazili čitaoci govorеći da onda nisu smeli da čitaju *Poglede*, u strahu da će biti uhapšeni. Prodavačice koje drže *Poglede* ispod tezge bile su masovna pojava. Išao sam po gradu, tj. po gradovima, gde bih se zatekao, i pitao:

– Jel' imate *Poglede*?

– Imam, – kaže prodavačica i saginje se da uzme jedan primerak.

– Pa što ih ne držite na pultu, kao i sve druge novine?

– Ne znam dal' se sme...

Razgovor na groblju

Kao što se iz dosijea ništa ne može saznati o uhodama i ubačenim ljudima, tako se ništa ne može saznati ni o drugim ključnim momentima.

Na primer, nema ničег o jedinoj zvaničnoj zabrani *Pogleda*, juna 1986. godine. U štampariji "Glas" u Beogradu ceo tiraž je zaplenjen i

spaljen. Bilo je to u vreme vladavine Ivana Stambolića, kada su novine veoma često zabranjivane. Tek nekoliko meseci po dolasku Slobodana Miloševića, u jesen 1987, mediji su postali slobodniji.

Elem, povodom zabrane *Pogleda* prvi put sam pozvan na informativni razgovor. Bilo je to oktobra 1986, posle letnjeg raspusta. Telefonski glas mi saopšti da dođem u stanicu milicije zbog razgovora o nekoj tući u studentskom domu. Kada sam stigao u naznačenu kancelariju, inspektor u civilu reče da to nije milicija nego SDB i da ga ne interesuje tuča, nego *Pogledi*.

Na zidu je visila skraćena automatska puška (nešto kao "hekler"), u ugлу je sedeо drugi inspektor, krupan i jak, koji je samo čutao i mrštilo se. Oni su sedeli na visokim stolicama, ja na niskoj.

Onaj prvi inspektor je bio naglašeno ljubazan. Stalno se smejavao i mnogo je govorio. A sve je znao. Ne sećam se ni da li me je uopšte pitao nešto, sem: "Hoćeš li još jedan sok?" Ključni momenat je nastao na kraju:

– Kada ćemo opet da se vidimo?

Ja napravih neku grimasu. Ne znam šta da kažem. Na vrh usana mi je: "Zašto da se vidimo?" Ili čak: "Mislim da nema potrebe da se viđamo". Ali to ne smem da kažem.

– Može u subotu? – kaže on.

– Za vikend idem kući – slagah.

– A u ponedeljak? – nastavi on, držeći prst na zidnom kalendaru.

– Ma, imam neki ispit, – slagah opet.

– Nema problema, onda u sledeći ponedeljak...

Mogao je tako da išara prstom celi kalendar. Bilo mu je svejedno, imao je svo vreme sveta. Jer, to mu je bio posao.

Tako je započelo naše druženje.

Opisujući me, u dosijeu svega nekoliko puta kažu da sam bio uplašen. Tu su silno pogrešili. Ili sam bio dobar glumac?

Na primer, jednom sam na informativni razgovor pozvan kasno noću. Vozili smo se autom kroz neku šumu, minimalnom brzinom. Od jednom, iza nas se upališe farovi drugog auta i taj auto poče da nas prati...

Ko će ga znati, možda su to bili samo neki zakasneli švaleri? Ali ja sam mislio da je to pojačanje i da mi se loše piše. Tim pre jer su se slične scene više puta ponavljale. Nezaboravan je jedan razgovor na groblju u selu Duleni. To mesto je najveća zabit u okolini Kragujevca.

U ovakvim prilikama razgovor se zaoštravao, na primer na temu: "Zašto se među studentima širi antikomunizam?" Negde proleća 1988.

američki kongres je saopštio kako je Vašington uložio neku veliku sumu za podršku antikomunizmu u Jugoslaviji. „Što i meni ne dadoše nešto”, pokušao sam da se našalim, sedeći na nekom oronulom dulenskom grobu, dok je ispod, putićem, promicao neki čiča sa motikom na leđima. U stvarnosti, ja te pare ne bih uzeo ni da su mi nudili, tada kao ni sada, ali SDB to nije znao. Kasnije se ispostavilo da devize, koje su sve više i više stizale, nisu dobijali antikomunisti, već upravo komunisti, zamaskirani kojekakvim demokratskim firmama i nezavisnim imenima svojih medija. Zapad je ostao veran tradiciji iz 1943. godine, da ovde forsira isključivo najgori deo nacije.

Jedan od neprijatnijih delova informativnih razgovora bilo je nagonjanje da nekoga optužim za nešto, obično za antikomunizam. To nikada nisam učinio. Mislim da sam imao dobru formulu za izvlačenje iz stupice. Jer, pre ili kasnije, čovek mora da se izjasni. Moj odgovor je bio: “Ma, budala”. “Budala” je ipak neka optužba, ali optužba za koju se ne odgovara ni po komunističkim zakonima.

Rukopisi u policiji

Očekivao sam da u dosijeu nađem i pokušaj zapošljavanja u kragujevačkom “Duvanprometu”. Naime, svega nekoliko meseci po diplomiranju, u jesen 1989, dobio sam poziv da se javim na posao u ovu firmu, tada jednu od najbolje stojećih u Kragujevcu. Bilo je neobično što sam, među tolikim diplomiranim ekonomistima, pozvan baš ja. I to em brzo, em u dobru firmu... Verujem da je to bio jedan od pokušaja da se stavi tačka na moj novinarski rad.

Pozivu se nisam odazvao čak ni iz radoznalosti, svejedno što je u to doba urednički dodatak u *Pogledima* bio neuporedivo manji od plate u “Duvanprometu” (status i da ne poredim).

Deset godina kasnije, kolegu koji je primljen umesto mene pitao sam da li treba za nešto da se kajem? “Ma, kakvi”, kaže on. Iako je postao jedan od bitnih direktora, ipak je finansijski loše prošao. Brzo je došlo vreme u kome na cigaretama više nisu zarađivali ni duvanska preduzeća, ni država, već samo mafija. A situacija se promenila i u *Pogledima*: kada smo postali najtiražniji list u zemlji, imali smo visoke plate.

U dosijeu nije bilo ni kopija novinskih rukopisa koje sam davao policiji. Očekivao sam da će ih koristiti “radi ucene i kompromitacije”, ali ni to se nije desilo.

Zar nije protivno zakonu i novinarskom kodeksu da glavni i odgovorni urednik pokazuje rukopise policiji, pre objavlјivanja u novinama?

O, da, svakako...

Oko toga smo pregovarali više meseci, a ko zna koliko sati. Sa rukopisima sam imao problem, jer su često i lako nestajali. Fioka na mom radnom stolu je bila obijena i više nije mogla da se zaključa. Na sastancima redakcije video sam uplašene mladiće i devojke, koji, dok pričam, uglavnom gledaju u pod. "Ko li od njih radi za policiju?", razmišljao sam. A naravno, nije mi bilo ni na kraj pameti da se bavim tim stvarima. Bilo bi ludo da pitam: "Ko je odneo rukopise u policiju?"

U napadu hrabrosti, jednom sam pozvao inspektora:

- Daj, vрати те rukopise, kasniće nam broj...
- Šta ti je, otkud vaši rukopisi kod mene!
- Ma, vidiš kako je jak vetar, možda ih je doneo.
- U, al' ti je štos!

Ipak, kada sam sutradan došao na posao, rukopisi su bili na svom mestu.

Razmišljao sam ovako: ako ja budem davao rukopise, više neće maltretirati ove ljude, pa će valjda jednom, oslobođeni straha, i napisati nešto kako valja. Drugo, znaću šta oni znaju, pa će moći nešto da prvučem.

Najviše sam voleo da dajem rukopise Vase Milića. On se povazdan zanosio nekim teorijama, pa to baš nije bilo lako iščitati. A razume se da sva njegova pisanja nisam ni nameravao da objavim.

– Vasilije, tebe žrtvujem za Kralja i Otadžbinu! – rekao sam mu ovim povodom, samo, naravno, mnogo godina kasnije. On me, inače, i dalje saleće da mu nešto objavim, ali sada je u strateški nepovoljnem položaju: SDB mi više ne traži rukopise.

Intervju sa Kostom Čavoškim, u ono doba i te kako opasan, nisam prijavio. Čim su *Pogledi* izašli, 20. oktobra 1988, pozvan sam na informativni razgovor, kasno uveče.

- Pa dobro, što mi nisi doneo Čavoškog?
- Što, pa rekao si da te zanimaju samo opasni rukopisi?
- I za tebe je Vasilije opasan, a Čavoški nije opasan?
- Pa, Čavoški je profesor, zna šta priča, a Vasa je student, može lako da pogreši...

Nije bilo smešno.

Izvukao sam se doslovce za dlaku. Rukopise za ova broj predao sam štampariji "Dnevnik" u Novom Sadu 12. oktobra. Samo dan kasnije, 13. oktobra, na Kongresu Komunističke partije došlo je do tada čuveće polemike između Miloševića i hrvatskog komuniste Šuvara. Hrvat je prekorio Miloševića što na početku svog govora nije izrekao uobičajenu zakletvu mrtvom diktatoru J. B. Titu, a ovaj mu je nešto odbrusio.

Upravo je taj odvratan kult diktatora bio meta dr Koste Čavoškog (zbog čega, razume se, niko nije smeо da objavi intervju sa njim).

Mada smo mi još u majskom broju te godine objavili "Predlog za ukidanje Zakona o zaštiti imena i lika J. B. Tita", zbog čega sam takođe imao problema, ovo sada je bilo mnogo krupnije.

Pogledi su stigli u poslovnice "Politike" i "Borbe" u Kragujevcu sa četiri dana zakašnjenja, 24. oktobra, a za njima je odmah došao inspektor milicije i naredio da se list ne sme deliti na kioske do daljeg naреđenja. Istog dana, milicija pismenim nalogom traži od okružnog javnog tužioca u Kragujevcu, Dragiše Krsmanovića, da zabrani *Poglede*. "Pročitao sam intervju (sa dr Kostom Čavoškim), i ocenio da nema razloga za zabranu", izjavio je Krsmanović lokalnim novinama

O ovom slučaju *Pogledi* su pisali u sledećem broju, od 20. novembra 1988. A ja sam još pre toga, na sledećem informativnom razgovoru, iskoristio priliku da održim govor inspektoru državne bezbednosti. Može biti da sam mu u šali rekao kako mi je Milošević 12. oktobra ispričao šta će reći narednog dana. Za ozbiljno, svakako sam mu ponovio uobičajenu priču: upravo u tome je istorijska uloga nas studenata, da budemo makar malo ispred drugih: prema tome, ni u sledećoj prilici ne bi trebalo da navaljuješ, jer će klatno opet prevagnuti na našu stranu...

Goranu Petroviću, koji je radio intervju sa Kostom Čavoškim, kao i niz drugih opasnih intervijua, tek pre mesec dana sam rekao koliko sam zbog toga imao problema.

– Pa to ti je i bio posao, – kaže on. – Urednik treba da obezbedi uslove za rad novinara.

– O, da, – kažem ja.

Četnici

Već sam pomenuo "otvaranje karata" krajem 1989. godine. Reč je o neuporedivo najvećem tabuu komunizma – o četnicima. Sve što smo do tada radili, ma koliko opasno bilo, nije se moglo meriti sa Čičom.

Nikome ni reč nisam zucnuo o namerama u tom smislu. Naprotiv!

– Ma kakvi četnici, – odgovarao bih na provokacije.

Nekoliko puta je bilo kritično. Jednom, može biti početkom 1989, doneo sam od kuće – "Vino-Župa", Aleksandrovac – ogroman balon odličnog, ali veoma jakog crnog vina. Dobar glas daleko se čuje, pa se u mojoj sobi u studentskom domu te večeri okupilo poveće društvo. Čaša po čaša i poče pesma. Ne sme se, alž duša traži: "Od Topole, pa do Ravne Gore..."

Tada se još išlo u zatvor i za vojvodu Sindelića.

Direktoru doma prijavio nas je predsednik Aktiva studenata. Skoro niko nije znao da je on bio musliman; verovatno jedini musliman u studentskom domu.

Direktor doma, Slobodan Kilibarda, bio je moj prijatelj, ali ipak se lomio da li da zove miliciju ili ne. Bilo je isuviše opasno.

– Pa dobro, šta da radim? – kaže on.

– Ma koji četnici, taj laže kad zine, – kažem ja.

– Nemoguće da nije čuo – kaže on.

– Čuo je, ali “Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala”. Refren je isti kao “Od Topole, od Topole, pa do Ravne Gore”, a samo refren se i čuo, jer su svi bili mortus pijani – kažem ja.

Dal' mi je verovao ili ne, nemam pojma. Uglavnom, ubedio je muslimana u ovu verziju. A ja više nisam donosio vino u studentski dom.

U to doba, o četnicima sam veoma malo znao. Samo sam, toga se odlično sećam, instiktivno osećao da su oni naši, a ne partizani. Zbog tog instikta, kao i zbog strahovite zabrane koja je izazivala buntovan efekat, imao sam neizmernu želju da pevam četničke pesme.

To, naravno, nikome nisam smeо da kažem, ali su mi mnogi mogi drugovi studenti poveravali baš tu tajnu. Račanska legenda Dača – sada inž. Darko Paunović – odlazio je na auto-put, sam u autu, davao gas do daske i iz sveg grla pevao “Spremte se, spremte četnici! “

– Tu ne mogu da me čuju – govorio je.

A moj cimer Jovica Randić iz Bele Crkve gledao je film “Bitka na Neretvi” gde god se prikazivao i koliko god se prikazivao. Film je partizanski, ali samo u njemu je mogao da čuje “Telefonske žice bruje...” i druge hitove.

Elem, sa četnicima sam počeo veoma, veoma oprezno, novembra 1989. Na naslovnoj strani *Pogleda* objavio sam nemačku poternicu za generalom Dražom Mihailovićem na 100.000 rajhsmaraka, ali pored nje i istu takvu poternicu za Titom. Stavio sam jednostavan naslov: “Dva puta po 100.000 rajhsmaraka”. Ni reč nisam napisao u korist Čiče. Samo nešto bezazleno, kao, to je bila jedna poternica, ali je jedan njen deo ispao: mi smo ga našli i evo sada to objavljujemo, čisto da se vidi kako je onda bilo u originalu...

Inače, za poternicu mi je rekao dr Marko Pavlović, profesor isto-rije prava na Pravnom fakultetu u Kragujevcu. On je video na naslovnoj strani nemačkog izdanja knjige dr Veselina Đuretića *Saveznici i jugo-slovenska ratna drama*.

Pozvao sam Đuretića i on mi je rekao da poternicu možemo naći u Arhivu Srbije u Železniku.

Poslao sam tamo dva čovjeka, kad, oni najđoše na neočekivani problem: nigde nema poternice za Titom, a poternica za Dražom bilo je u izobilju. Kasnije sam saznao da su one prve zaista bile retkost. Naime, Nemci su znali da 1943. Tito nije bio u Srbiji. On je držao manju i strateški nevažnu teritoriju negde u Bosni, pa je bio i manje tražen.

– Ne vraćajte se bez Tita – rekao sam im, jer samog Dražu nisam smeo da objavim. Onda bi poruka bila drugačija, a za tu poruku je bilo još rano.

Narednih meseci na četničku temu objavljuvao sam samo pisma čitalaca i neutralne tekstove. Tek marta naredne godine, kada se situacija naglo promenila osnivanjem opozicionih stranaka, objavio sam članak “Istina o četnicima”. Na zbirnim izveštajima o prodaji novina ima jedna kolona o broju neprodatih primeraka po gradovima. Za ovaj broj, u svakom gradu broj neprodatih primeraka bio je – nula.

Karijerista!

Pročitao sam mnogo tuđih dosjea, pisama, naredbi, izveštaja... Odavno sam zapazio problem svekolike pisane dokumentacije, tj. arhivske građe: šta je tačno od onoga što tamo piše?

Ima istoričara koji odu u arhiv, preprišu dokument i kažu – eto, tako je bilo. Ili, taj je bio takav i takav, piše u tom i tom dokumentu.

Ali šta ako to što piše nije tačno? Možda je pisac dokumenta imao neki razlog da laže? Možda je njega lagao onaj ko mu je podnosio izveštaj? A može biti da čovek, prosto, nije umeo da proceni situaciju...

Na primer, u mom dosjeu piše da potičem iz porodice koja se u Drugom svetskom ratu kompromitovala učešćem u četničkom pokretu Draže Mihailovića. Dobro, to je tačno. Ali, tamo piše i da sam bio u Cirihu, gde sam imao neke veze sa ekstremnom emigracijom. A ja nikada nisam bio ne samo u Cirihu, nego ni u Švajcarskoj!

Još teže je pitanje ocene nečijeg karaktera. Doušnici su o meni pričali i lepe i ružne stvari. Lepe, u smislu sposoban, dobar novinar i sl. Od ružnih, u dosjeu se najčešće provlači ocena da sam karijerista.

Najpre pomislih: kakav karijerista, kada je u novinarstvu najviši položaj glavni i odgovorni urednik, a to sam već bio?

Međutim, u ono doba etiketu “karijerista” komunisti su često lepili svojim protivnicima. I mada to danas zvuči apsurdno, ta etiketa nije bila bezazlena. Naravno, svi komunisti su bili karijeristi – samo su gledali da se odbace na neki veći položaj. Ali to nije smelo da im se kaže. Etiketa je imala obrnuto značenje: optuženi za karijerizam je zapravo komunistima ugrožavao karijere, pa možda i čitav njihov poredak. Zato je bio opasan.

Drugim rečima, ova etiketa ne govori o meni, nego o njima, kao što, uostalom, ni čitav dosije ne govori o meni, već o njima.

Knjiga utisaka

Na kraju posete Službi državne bezbednosti, dobio sam neku vrstu knjige utisaka, sa molbom da ukratko napišem šta mislim o svemu tome. Razume se, nisam mogao da pročitam utiske drugih.

Napisao sam sledeće:

“Žao mi je što je naša policija gubila vreme sa mnom, umesto da se više posveti pravim neprijateljima srpskog naroda. Protiv inspektora koji su radili sa mnom lično nemam ništa. Znam da su oni samo radili svoj posao, kao što i oni to isto znaju za mene. Nadam se da se nešto slično neće ponoviti, tj. da Srbijom više neće vladati totalitarni i autoritarni režimi, koji zloupotrebljavaju policiju u političke svrhe.”

Konobar

Odmah po dolasku sa prvog sastanka sa prestolonaslednikom, marta 1990. godine, policija je o meni snimila film skrivenim kamerama, “za potrebe ucene i kompromitacije”. O tome, naravno, nisam imao pojma.

Sadržaj filma – nešto kao scenario – nalazi se na više stranica u dosjeu. Pošto je to sve kao neka državna tajna, ispričaće sam jedan detalj kome se u dosjeu ne posvećuje pažnja. Pored ostalih, u filmu ima i scena gde sedim sa inspektorom u jednoj poznatoj kafani malo dalje od Kragujevca. Inspektor je bio moj stari znanac i ja sam dolazak u tu kafanu smatrao jednim od mnogih “informativnih razgovora”. On je, verovatno, smatrao da je ta scena – pijem rujno vino sa komunističkom policijom – za mene kompromitujuća.

U jednom trenutku, dok smo razgovarali, u kadar upada konobar. Prilazi mi, dobro me zagleda, i upita:

– Jesi li ti Samardžić

– Jesam – kažem.

On se obradova, pa poče ushićeno:

– U, brate, svaka ti čast! Dodi u moje selo, ima nas četnika koliko hoćeš. Onda smo ih sredili, i sad ćemo opet...

Događaj mi je ostao u sećanju i zbog toga što sam od ovog konobara tada prvi put čuo za “Grbičkog popa”, Bogoljuba Nikolića, četničkog komandanta u njegovom kraju.

U dosjeu se Grbički pop ne pominje, ali se kaže:

– Proveriti ko je konobar i preduzeti mere.

Ko je cinkario za komuniste?

Odgovor na ovo pitanje, među ostalima, tražio je i kragujevački novinar Đorđe Savić, i to čitavih 15 godina. Kada je nedavno otišao u Službu državne bezbednosti i pročitao svoj dosije, video je da je sve vreme bio u zabludi.

Naime, do čitanja dosjea čvrsto je verovao da ga je cinkario – potpisnik ovih redova. To ne samo što je pričao na sve strane, nego je, svojevremeno, napisao i u novinama.

“Pogledi” na lomači

Ali, da krenemo redom.

Prvo pitanje glasi: zašto je SDB uopšte pratio Đorđa Savića? Najtačnije je ono što on sam kaže – nizašto. Kao i mnoge druge.

Kao student, pre skoro 20 godina, Đorđe Savić je u Beogradu natračao na takozvani Slobodni univerzitet. Bila je to grupa disidenata okupljena oko Milovana Đilasa i Vlade Mijanovića (jedan od vođa studentskih demonstracija iz 1968. godine). Mladi student Savić tu nije ni mogao da dođe do izražaja, ali to SDB-u nije bilo od značaja, pa mu otvara dosije.

Godine 1986, naš junak postaje beogradski dopisnik *Pogleda*, koji su tada bili list studenata kragujevačkog Univerziteta. Urednik rubrike “Univerzitet” bio sam ja. Đorđa Savića nisam poznavao. Prvi put sam ga video tek nekoliko godina kasnije.

U to doba komunizam je još bio veoma čvrst i novine su često zabranjivane. *Pogledi* su zabranjeni i spaljeni juna 1986. godine, zbog dva članka i jednog stripa. Autor jednog od ova dva članka bio je Đorđe Savić. Komunistička štampa brzo je organizovala konkurs na temu ko će više da ocrni naš list. Partijski forumi bili su rešeni da ukinu *Poglede*. Sa grupom svojih drugova studenata borio sam se da spasem list. Pronašli smo sledeću formulu: slažemo se (kao) da su studenti nezreli da vode list, ali šteta je da čitav Univerzitet bude kažnen gašenjem novina: prema tome, neka sada glavni i odgovorni urednik bude jedan profesor, koji će sputavati nepromišljenost studenata, ako se, naravno, nešto slično u budućnosti ponovi...

I upalilo je, mada smo posle na jedvite jade pronašli jednog profesora da se žrtvuje za nas (dr Zoran Ponjavić).

Ipak, Đorđu Saviću je zabranjen rad u *Pogledima* (kasnije, kada sam postao glavni i odgovorni urednik, ukinuo sam tu odluku), a pola redakcije je smenjeno. Ne razumevajući moju borbu za spasavanje lista i ne shvatajući kako je u onim uslovima uopšte bilo moguće izvesti tako nešto, Đorđe Savić je počeo da priča kako ja, zapravo, radim za komuniste.

Šest godina kasnije, 13. januara 1992, u lokalnom nedeljniku *Svetlost* napisao je opširan članak na tu temu, uputivši mi niz uvreda.

Ali, vreme čini svoje i kad-tad izade delo na videlo. Ove, 2001. godine, Đorđe Savić je pročitao svoj dosije i najzad saznao istinu. Za SDB su radili upravo ljudi iz nedeljnika *Svetlost*, koji su mu devet godina ranije objavili članak protiv mene. Ogorčen, on je sada napisao novi članak i odneo ga u *Svetlost* (sada: *Nezavisna svetlost*). Naravno, oni ovaj novi članak nisu hteli da objave.

Posle ovoga, Đorđe Savić donosi članak u *Poglede*. Rekao sam mu da ćemo članak objaviti kada list počne da izlazi (razgovarali smo letoš). Ali, pre nego što su se pojavili *Pogledi*, 1. novembra, Savić je pokrenuo internet izdanje svog lista *Slobodna šumadija*, pa je tamo objavio članak (www.slobodna.com). Doduše, ono što je objavio nešto je drugačije od onoga što je meni ispričao i pokazao. Izvinjenje je preskočio u oba slučaja – kao što sam i očekivao. Rekao mi je da je ono što sam mu, još kada smo se upoznali pre desetak godina, pričao o događajima iz 1986, sve bilo tačno. Dakle, ne da ga ja nisam cinkario, nego sam ga branio (doduše, njega lično nešto posebno nisam ni branio: tačna je formulacija da sam branio redakciju, pa samim tim i njega). Rekao mi je još da su udbaši bili glavni i odgovorni urednik i prvo pero *Svetlosti* – Miroslav Jovanović i Ljubiša Obradović. To je i napisao u svom listu.

Staljinove novine u Kragujevcu

Čitaocima iz malo daljih krajeva sada dugujem objašnjenje na temu – zašto se uopšte bavim našim lokalnim kragujevačkim abrovima?

Zato što se iza brega valja jedan opštetsrpski fenomen, na koji i te kako treba obratiti pažnju. Taj fenomen se ne krije iza početnog pitanja – ko je radio za Udbu? – već iza priče o listu *Svetlost*, tj. *Nezavisna svetlost*.

Evo priče.

Svetlost su osnovali Staljinovi agenti negde oko 1935. godine, u ono doba kada komunistička propaganda u Srbiji doživljava procvat. Njihov najveći uspeh bio je kupovina *Politike* i pretvaranje ove do tada male i neugledne novine u jedan od vodećih dnevnih listova u zemlji. Komunistička štampa, računajući *Svetlost*, *Politiku* i još mnoge druge listove, finansirana je iz Moskve na isti način kao što se danas takozvani nezavisni mediji finansiraju iz Vašingtona. Razlike su nebitne: priča za malu decu u ono doba zvala se “crvena pomoć”, a danas je zovu “dobri čika Soroš”, “nevladine organizacije”, i sl.

Tokom Drugog svetskog rata *Svetlost* izlazi negde na teritoriji “Nezavisne Države Hrvatske”, kao glasilo jedne komunističke formaci-

je u kojoj je bilo Kragujevčana. Od zavođenja komunističke diktature list ponovo izlazi u Kragujevcu. O novinarstvu je tu teško moglo biti reči. Sadržaj je činila ogoljena propaganda, kao, uostalom, i u gotovo svim drugim listovima.

Po diktatorovoj smrti, 1980. godine, *Svetlost* najpre propagira temu “I posle Tita – Tito”. Posle nekoliko godina, po stećenoj navici, saučestvuje u građenju novih kultova: Draža Marković, Ivan Stambolić, Slobodan Milošević, Ante Marković...

Pogledi su zabranjeni i spaljeni u Stambolićevo vreme, 1986. godine. Evo šta je tadašnji – i sadašnji – glavni i odgovorni urednik *Svetlosti*, Miroslav Jovanović, pisao o svojim mladim kolegama studentima, u broju od 3. jula te godine:

“Ovo što se *Pogledima* dogodilo u poslednjem broju s pravom može da nosi epitet teškog delikta s očiglednim elementima neprijateljskog delovanja i podrivanja temelja jugoslovenske zajednice. Sva opravданja – ‘neznanje’, ‘profesionalno neiskustvo’, ‘mladost’ – ostaju argumenti bez osnova. To je, jednostavno, crna mrlja ne samo ovog lista, nego i Univerziteta i Kragujevca. Stoga je opravdano pitanje da li sme ne sa amaterskih redakcijskih pozicija treba da budu i jedine kazne za grupicu momaka koji su svoju žavangardnost preobratili u totalnu suprotnost – nije teška reč – reakcionarnost.”

Dakle, Jovanović je otvoreno tražio da “grupica momaka” bude pohapšena, i to samo zbog nekoliko članaka, toliko bezazlenih da je danas teško uopšte i poverovati kako je ovo mračno doba postojalo, ne pre 15 vekova, nego pre svega 15 godina. Uzgred budi rečeno, Jovanovićev naslov je glasio “Mračni *Pogledi*”. Ime našeg lista često je inspirisalo komuniste u tom smislu. Sećam se još naslova “Krivi *Pogledi*”, zatim “*Pogledi* mržnje”, itd.

Sledeće, 1987. godine, Ivan Stambolić je pao i Miroslav Jovanović počinje da gradi kult ličnosti Slobodana Miloševića. Jovanovićev noseći članak na ovu temu, objavljen na prvoj strani lista, imao je naslov “Da, to je lider”. Naime, komunisti iz severozapadnih republika optuživali su Miloševića za liderstvo. *Politika* i drugi beogradski mediji smušeno su branili svog “novog Tita”, što se Jovanoviću nije svidelo. On je duž celog uvodnog stupca branio tezu “lider, nego šta”... Pa ipak, iako je menjao “titice”, stare ljubavi nikada se nije odrekao. U broju od 1. oktobra 1990. godine, dakle kada su sve karte već bile na stolu, *Pogledi* su objavili anketu “Zašto držite sliku ratnog zločinca?” Naš reporter Suzana Radosavljević, išla je po kancelarijama državnih firmi, postavljajući ovo pitanje tamo gde je diktatorova slika još uvek visila na zidu. Naravno, Tito se i dalje nalazio u kancelariji glavnog i odgovornog urednika *Svetlosti*:

“Za mene, on još nije ratni zločinac. Ko ga je osudio? Ono što sam do sada o njemu čuo i video, nije dovoljno da se okvalifikuje kao ratni zločinac... Između ostalog, radije bih držao njegovu sliku, nego nekog od savremenih političkih vođa”, rekao je Miroslav Jovanović.

Soroš menja Staljina

Uskoro zemlju zahvata velika ekomska kriza. Po prvi put od sredine tridesetih godina, komunističke dotacije ne mogu da obezbede izlaženje *Svetlosti*. Tada dolaze mšeštarji iz “trulog kapitalizma” i *Svetlost* preko noći gazi svoju dotadašnju, šezdesetogodišnju, antizapadnu propagandu. List dobija kompjutere, papir, skupu štampariju, internet prezentaciju i, naravno, keš. To dobijaju i mnogi drugi dotadašnji komunistički mediji, ali je, verovatno, samo ovaj list, iako od tada posluje kao privatno preduzeće, besplatno zadržao državne poslovne prostorije u centru Kragujevca. Pravno gledano, slučaj je isti kao kada bi, na primer, grupa lekara zauzela dva sprata državne bolnice za svoju privatnu bolnicu. Policija je, istina, svojevremeno isterala ove uzurpatore, ali brzo su vraćeni, tvrdeći da je pobedilo “nezavisno novinarstvo”. U Miloševićeve doba, sve je bilo moguće.

Međutim, iako već s prvim dolarima *Svetlost* postaje *Nezavisna svetlost*, do suštinske promene nije došlo, niti je, razume se, moglo da dođe. Komunisti su ostali komunisti.

Zapravo, agenti Novog svetskog poretku angažuju takve upravo zato što su komunisti. Od Drugog svetskog rata pa do naših dana, Zapad među nama uporno traži najgore i njih forsira, svakako sa uverenjem da će mu najgori služiti najbolje. (Naše je mišljenje da se upotreba ovog starog trika na kraju vraća kao bumerang, o čemu se na Zapadu, kako izgleda, razmišlja tek sada, posle slučaja od 11. septembra.)

U novinarstvu, najtragikomičniji od svih bio je slučaj *Borbe*. Američka ambasada, na čelu sa Vorenom Cimermanom, organizovala je 1993. godine u Beogradu pompeznu proslavu 70-togodišnjice ovog lista. Svima su bila puna usta demokratije. A kakve demokratije? Američka administracija nikada ne bi slavila jubilej nekog komunističkog lista koji izlazi na teritoriji SAD. Ali, kod nas se dohvatiла upravo najstarijeg komunističkog lista na Balkanu. Umesto da pomogne obnovu nekog od građanskih listova, ugašenih od strane komunista, Zapad ogromnim svotama novca pokušava da oživi mrtvaca (*Borba* je, tradicionalno, najnečitaniji list u zemlji). Poruka je bila kristalno jasna: pomagali smo komunistima da pobede u građanskom ratu, pomagali smo ih posle rata, pomoći ćemo im i sada...

I tako, *Borba* postaje *Naša borba*, a potpuno ista ekipa nastavlja da radi isti posao. Jedino je iz zaglavљa nestao slogan “Proleteri svih ze-

malja – ujedinite se!” Osnovna koncepcija nije se promenila još od Staljinove direktive iz 1929. godine, a izražavala se kroz dve parole: (1) slaba Srbija, jaka Jugoslavija i (2) borba protiv velikosrpskog nacionalizma. Teme brojeva, specijalni dodaci, okrugli stolovi – šta sve *Naša borba* nije radila ne bi li dokazala postojanje fašizma među Srbima. Naravno, prodaja je i dalje bila katastrofalna, a gubici ogromni, pa je list posle nekoliko godina ipak ugašen. Međutim, to u suštini ništa nije značilo, jer su jezgro svih novoformiranih beogradskih dnevnika, osnovanih devedesetih godina, činili “kadrovi” iz *Borbe*, odnosno *Naše borbe*. (Pored ostalog, treba se zamisliti i nad činjenicom da DOS, posle 5. oktobra 2000. godine, nastavlja tradiciju ovih novina, pod starim imenom, a na račun građana.)

Svakako, slučajevi *Naše borbe* i *Nezavisne svetlosti* nisu usamljeni. Naprotiv, u kratkom roku preko 50 medija u Srbiji postaje finansijski zavisno od Novog svetskog poretku. I u najvećem broju slučajeva “nezavisno” i “demokratsko” ruho oblačili su dojučerašnji komunistički propagandisti. Nešto slično dešavalo se i sa “nevladinim organizacijama”, čiji se broj sada već meri hiljadama.

Srpstvo – zabranjena reč

Šta je karakterisalo uređivačku politiku *Svetlosti* po prelasku pod zapadne skute?

Tokom sukoba u najzapadnijim srpskim krajevima, oni su držali stranu Hrvatima. U Bosni i Hercegovini, navijali su za muslimane. U Starom Rasu (oni, naravno, koriste termin “Sandžak”), takođe. Na Kosovu i Metohiji držali su stranu Albancima. U Vojvodini autonomašima, itd.

Mada izlaze u centru Šumadije, ni po čemu se ne može videti da su to srpske novine. Reč “Srpstvo” ovde je zabranjena. A po prirodi stvari, *Svetlost* je potpuno ateistički list.

Nijedan komunistički tabu nije došao pod udar pera novinara *Nezavisne svetlosti*, čak i kada je reč o u Kragujevcu svima znanim temama (na primer, manipulisanje brojem strelnjih u Šumaricama, 21. oktobra 1941).

Nikada kritički članak o komunističkom diktatoru J. B. Titu ovde nije napisan, a tako isto ni o posledicama njegove strahovlade.

U vreme prekodrinskih ratova, do 1995, ovaj list je najbanalnije izvršavao svoj defetistički zadatak. Dok su drugi plaćeni novinari to radili perfidnije, *Nezavisna svetlost* je iz broja u broj učestvovala u nekom svom takmičenju za izbor najmorbidnije naslovne strane, inače potpuno nespojivom sa manirima zapadnog novinarstva. U jednom broju je pre-

ko cele prve strane uslikan bolesni, ofucani pas latalica, u drugom grozomorni narkomanski špricevi, u trećem retardirana osoba u ritama dok pretura po kontejneru, itd. Pri tom se sve vreme kroz stranice lista pro-vlači metafora o Kragujevcu kao "dolini gladi", iako svaki član redakcije već prvim pogledom niz ulicu može videti da je ovde jedan od glavnih zdravstvenih problema stanovništva, zapravo, gojaznost.

Tako je *Svetlost* doživela retko viđeni absurd: uoči, tokom i posle Drugog svetskog rata list je kipeo od optimizma, a u miru i u neuporedivo podnošljivijim uslovima, sredinom devedesetih, njegov zaštitni znak bio je najcrnji pesimizam. U prvom slučaju valjalo je navući narod u borbu za komunizam, u drugom slučaju zadatak je bio da se odmogne borba srpskog naroda za uklanjanje posledica komunizma.

Primer "Čačanskog glasa"

Nezavisnoj svetlosti se ne može dogoditi da objavi afirmativni članak o nekom pripadniku druge, komunistima suprotstavljene strane u građanskom ratu, kao što to, na primer, čini *Čačanski glas* (feljtoni o Milutinu Jankoviću i Milki Ravnogorki, itd). Nema govora ni o člancima o zločinima komunista, poput, primera radi, feljtona koji se trenutno objavljuje u leskovačkoj *Našoj reči* (zbog čega je ovo trenutno najtiražniji lokalni list u Srbiji). U *Nezavisnoj svetlosti* nema brižnih, domaćinskih uredničkih komentara na bolne aktuelne teme, poput kosovskih izbora, kao što je to, na primer, uvodnik u poslednjem broju kraljevačkih *Ibarskih novosti*. U *Nezavisnoj svetlosti* je pravilo: novinari uvek "hrabro" podržavaju ono što Novi svetski poredak traži od Srba.

Nezavisna svetlost nije ni nalik srodnim lokalnim novinama u Srbiji. Jedino ona ima korice u boji, ima duplo više strana i duplo više novinara, koji primaju najmanje duplo veće plate od svojih kolega.

Evo i jednog konkretnog primera kako se te plate odrađuju.

Tokom rata 1999. godine kragujevačke vojno-civilne vlasti napravile su jednu izvanrednu kampanju u vezi sa bombardovanjem "Zastave". Kamere su najpre snimale radnike kako čuvaju fabriku svojim prisustvom, tj. svojim životima. U stvari, neko je dobro pazio kada će naići natovski bombarderi, pa je fabrika u to doba bila prazna i нико nije stradao. Međutim, preko sto unapred pripremljenih radnika odmah je odvedeno u bolnicu. Tamo su dobro umotani crvenim zavojima i onda su dovedene strane televizijske ekipe. Svi su dobro odigrali svoje uloge i predstava je u potpunosti uspela.

Bila je to jedna mala prevara, u inat i protiv najvećih svetskih prevaranata. Tajnu je znalo pola Kragujevcu, ali tačno se znalo ko će izdati.

Niko iz stare ekipe *Nezavisne svetlosti* – koja je ista još iz onog doba "I posle Tita – Tito" – ipak se nije usudivao da na ovaj način uđe u

istoriju. Morale su da se dokazuju nove snage. Najprljaviji posao dopao je Vladimiru Jagličiću, koji je do rata bio član redakcije upravo ovog lista.

A kako su *Pogledi* kod komunista na lošem glasu, to je ovaj prebeg morao da “pere” biografiju.

Naravno da je pritom sam Jagličić najmanji krivac za sopstveni moralni pad. Na primer, ako bi jednog dana sve banke otvorile svoje sefove, i otpustile čuvare, videli bismo da među nama ima isuviše mnogo lopova. Ti novopečeni lopovi ne bi bili krivi za ispoljavanje dotada skrajnute, tamne strane svoje ličnosti. Krivac je onaj ko ih je namamio.

Razumljivo je što mnogi nisu spremni da rade u listu koji često pliva protiv struje i u kome, zbog toga, plate nisu Bog zna kakve. (Igrom slučaja, kod nas su sada plate u dinar iste kao u *Čačanskom glasu*.) Doduše, svojstveno takvom karakteru, Jagličić je uvek više tražio, a manje bio spremjan da traženo odradi. I uvek je pokazivao spremnost da pređe u neki dotirani komunistički list, svejedno što bi taj prelaz nosio izrazito negativnu moralnu konotaciju. To mu je čak i pošlo za rukom krajem 1996. godine. Sve je bilo sređeno oko njegovog prelaska u *Svetlost* – tada su postojale dve *Svetlosti*: Miloševićeva je nosila ovo ime, a soroševska još i pridev “nezavisna” – ali komunisti su baš tada izgubili na lokalnim izborima u Kragujevcu i ovaj njihov list je ugašen. Tako je Jagličić morao da čeka do sledeće povoljne prilike, dok se najzad nije dokopao debele hladovine.

Drugim rečima, da u Kragujevcu ne postoji takav list, već novine nalik na *Ibarske novosti* ili *Čačanski glas*, Jagličić bi se našao u sasvim drugoj sredini i na onakvo delo ne bi ni pomicao (kao što na to nije pomislio ni dok je bio u *Pogledima*). Ovako, on se prilagođavao novoj sredini. Posle je usledio niz članaka protiv bivše firme i njenog urednika. Bio je to samo nastavak serije. Do 1992. sakupio sam 26 članaka protiv *Pogleda* i sebe lično, objavljenih u *Svetlosti*, a posle mi je taj hob dojadio. (Naravno, ni na jedan nisam odgovorio.)

Ni srpskih političara, ni srpskih novinara

Na početku uzimajući pare iz Moskve, a na kraju iz Vašingtona, *Svetlost* je, kao i mnogi drugi slični njoj, napravila jedan veliki krug, bolje reći vrtlog, u čijem se mutnom odrazu oslikava tragična srpska sudbina u jednom dugom, isuviše dugom, vremenskom periodu. Većina novinara u Srbiji – a ta većina se ne bi složila sa terminom “srpski novinari” – zavisila je i zavisi od stranog novca. Prema tome, oni niti su mogli, niti mogu, da sprovode srpsku uređivačku politiku, koja bi u prvi plan stavljala sopstvene nacionalne interese, kao što je to slučaj, na pri-

mer, u zapadnim zemljama. U isto vreme, i vodeći srpski političari nalažili su se, i nalaze se, pod presudnim stranim uticajem (finansijskim, a samim tim i uticajem svake druge vrste), tako da ni o formulisanju nacionalnog programa nema govora. Naime, kao i komunistički novinari, i komunistički političari su početkom devedesetih godina prešli preko svojih antizapadnih uverenja, uzimajući ogromne sume deviza. Konkretno, reč je o pripadnicima frakcije poražene na 8. sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, 1987. godine, koja je posle 5. oktobra 2000. zavladala Srbijom.

Pobesneli psi

Nezavisna svetlost potvrđuje pravilo: kada je nešto naopako u principu, onda je naopako i u detaljima.

Negde 1996. godine, dok sam sa našim fotoreporterom Goranom Veljkovićem pokušavao da vežbam trčanje u Šumaricama (on je tada bio relativno uspešan maratonac), zapazio sam da u ovom najvećem kragujevačkom parku ima mnogo opasnih pasa. Doge, dobermani, pit-bul terijeri i ko zna šta još, puštani su bez korpe i povodca, dok su, nedaleko od njih, žene šetale sa bebama u kolicima.

Bogzna kako, Veljković i ja dođosmo na ideju da pozovemo nekog novinara iz *Nezavisne svetlosti*, koji bi, serijom članaka, naterao policiju da radi svoj posao. Verovali smo da je to dobar način da spasemo neko dete, tim pre jer je upravo pisanje ovakvih članaka prva obaveza lokalne štampe.

Pozvali smo novinarku Jovanku Nikolić, koju smo oduvek poznavali. Ona je zapisala naše izjave, postavivši nam, na kraju, pitanje:

– Je li vam poznato ko je pre neki dan otrovao jednog psa u Šumaricama?

I tako, umesto članka "Opasni psi ugrožavaju decu", Veljković i ja zgranuto smo čitali žalopojku o trovanju nečijeg psa. To kuće je bilo u prvom planu, onda su usledile naše izjave da o trovanju pojma nemamo, a tek na kraju, uzgred i u blagoj formi, objavljeno je naše upozorenje. Pri tom, članak je bio tako sastavljen da je i neki ne baš pametan čitalac mogao izvući željeni zaključak: ova dvojica su trovači!

Mi, uistinu, nismo otrovali to kuće. Jesmo polomili petokrake sa spomenika u Šumaricama – kojim povodom nas je komunistička štampa napala nešto pre ovoga – ali trovanje kučića, to ne.

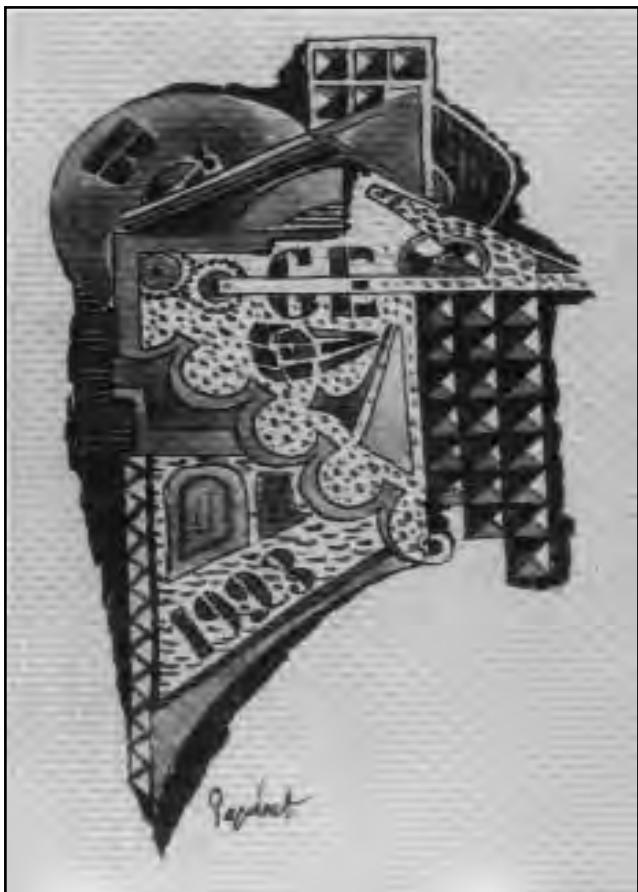
Nažalost, nešto kasnije deca su zaista stradala od pobesnelih pasa. Jedna devojčica je jedva ostala živa.

Verujem da je ovaj primer dostojan svake ozbiljne antologije novinarstva. Svojevremeno, na testovima u *Večernjim novostima*, morao

sam da rešavam bezbroj sličnih primera. Princip je sledeći: kandidatima se saopšti niz informacija, a oni treba da ih poređaju po značaju (princip "obrnute piramide"). Bilo je prosto nezamislivo da se između naslova "Opasni psi ugrožavaju decu" i "U parku je otrovan pas" neko opredeli za ovu drugu varijantu.

Ivan Radović – *Čovek sa šeširom*, 1917.

Ivan Radović – *Kompozicija*, 1923.

DOSIJE O GOJKU ĐOGU

Hadži Dragan Antić
publicista, Beograd

SLUČAJ GOJKO ĐOGO – DOKUMENTI

Sa sigurnošću se može tvrditi da se o jednoj zbirci pesama u poslednjih pola stoljeća nije toliko pričalo, pisalo, polemisalo. Samo u jugoslovenskim dnevnim, nedeljnim i književnim novinama, na radiju i televiziji objavljeno je više od hiljadu komentara, članaka, izveštaja, informacija, osvrta, književnih kritika i polemika. I u stranoj štampi objavljen je veliki broj napisa. Tako je nastala moja knjiga *Slučaj Gojko Đogo – dokumenti* štampana oktobra 1982. godine u Beogradu.

Zbirka pesama *Vunena vremena* Gojka Đoga objavljena je u aprilu 1981. godine u ediciji "Savremena poezija" u izdanju beogradske "Prosvete". Nepunih mesec dana pošto se pojavila u knjižarama knjiga je spaljena. Pesnik je potom prvo osuđen u beogradskom Okružnom sudu, zbog neprijateljske propagande, na dve godine zatvora. Drugom presudom, Vrhovnog suda Srbije, pesnik je osuđen na godinu dana zatvora zbog povrede ugleda SFRJ i, konačno, Savezni sud je potvrdio presudu od godinu dana zatvora. Moja novinarska radoznalost nagnala me je da se prihvatom, u to vreme, veoma rizičnog i krajnje neizvesnog posla. Načinio sam knjigu od 450 stranica. U knjizi se nalaze dokumenti koji obuhvataju period od 13. maja 1981. do jula 1982. godine.

U predgovoru ove knjige napisao sam: "Živimo u vremenu u kojem se poštije dokument, a narod smo koji ne tako retko podatke o svojoj prošlosti mora da traži po tuđim arhivama. Da ne bi i ovaj slučaj, jednog dana, tražili po tuđim arhivama, odlučio sam da objavim sve do čega sam za poslednjih godinu i po dana došao i to bez prepravki i skraćivanja..."

Razume se da nijedan državni izdavač nije bio spreman da štampa moju knjigu. Zato sam rukopis ponudio Trajnoj radnoj zajednici pisaca "ZAPIS" i njenom direktoru i uredniku Rastku Zakiću. Istine radi, i u samom "ZAPISU" bilo je onih koji su se zalagali da se moja knjiga ne stampa. Međutim, Rastko Zakić i Radomir Smiljanić bili su zagovornici objavljivanja ovog obimnog rukopisa. Naravno da sam ja

zbog veoma delikatne situacije i društvenih prilika u kojima smo živeli mogao da prepostavim kakve ču sve neprijatnosti i probleme imati kako na poslu, u dnevnom listu *Politici* gde sam radio kao novinar, tako i sa pripadnicima tajne policije (DB) i pravosudnim organima. Odlučio sam, i pored raznih upozorenja, da knjigu objavim, a u tome su me podržali i recenzenti prof. dr Predrag Matvejević i prof. dr Nikola Milošević, koji su zajedno sa književnikom Radomirom Smiljanićem napisali pozitivne recenzije. U to vreme knjiga se nije mogla štampati bez recenzije. Korice za knjigu izradio je Jugoslav Vlahović, tehnički urednik bio je Predrag Bojović, a fotografije je načinio Zoran Grujić.

Knjiga je trebalo da bude štampana u štampariji u Aranđelovcu, ali su posle izvesnog vremena “svesni radnici”, iako je sa izdavačem potpisani ugovor, odbili da rade. Već tada su organi manije gonjenja počeli da prate Zakića i mene, pa smo mi ponudili da ovaj posao uradi BIGZ. Na žalost, i ovde se ponovila slična situacija. Tek treća štamparija – ŠIRO “Srbija”, prihvatala je da odštampa ovu knjigu u tiražu od 5000 primeraka. Knjiga je trebalo da se pojavi u vreme Međunarodnog sajma knjiga u Beogradu. Izdavač “ZAPIS” je imao svoj štand na sajmu, pa je u očekivanju da pristignu prvi primerci izložio maketu knjige. Reč je, zapravo o koricama koje su bile popunjene praznim stranama. Već tada mi je bilo sumnljivo zašto štampar nije ukorio samo nekoliko primeraka i poslao ih na sajam. Sećam se da je moj urednik u *Politici*, pokojni Vladimir Bulatović Vib, duhovito primetio da je moja knjiga proglašena za najbolju na sajmu korica.

Tih oktobarskih dana 1982. godine u štampariji “Srbija” upoznao sam veliki broj radnika, pa nisam morao svaki put da predajem ličnu kartu kad ulazim u zgradu. Tako je to bilo sve do onog dana kada sam došao da uzmem nekoliko primeraka knjige i odnesem ih na sajam. Portir ovoga puta nije bio sam, već su pored njega bila još dva čoveka u civilu. Neljubazno mi je zatražio ličnu kartu kao da me ne poznaje i potom obavestio: na spratu čekaju rukovodioци štamparije. Shvatio sam da se nešto loše sprema. Kada sam se popeo na sprat i otisao u kancelariju upravnika, zatekao sam veliki broj ljudi u civilu, koji su se legitimisali kao pripadnici Državne bezbednosti. Odbor za doček u međuvremenu je obavio veliki posao. Policajci su u štampariji zapečatili sve štampane tabake za buduću knjigu koji su se nalazili na paletama i naložili rukovodstvu štamparije da ukoriči samo deset primeraka. Moje prvo saslušanje počelo je neposredno u štampariji. Ubeđivao sam ih da oni nemaju pravo da to rade. Međutim oni su čekali da okružni tužilac doneše rešenje o zabrani rasturanja knjige i zato su prethodno blokirali sve izlaze iz štamparije, da ja ili radnici ne bismo izneli neki primerak. Ubroz je stiglo i to famozno rešenje, ljudi iz Državne bezbednosti su bili za-

dovoljni. Tako je počela odiseja sa knjigom *Slučaj Gojko Đogo – dokumenti*.

Zbog izuzetne građanske i intelektualne hrabrosti, u ovom prilogu navodim u celini tekstove sve trojice recenzentata.

PREDRAG MATVEJEVIĆ:

Nužno je prije svega razlikovati, s jedne strane, odnos prema knjizi *Vunena vremena* Gojka Đoga i slučaju koji je objavljivanje te knjige izazvalo (sudska presuda kojom je pjesnik kažnjen dvogodišnjim zatvorm) i, s druge, dokumente u vezi s cijelim tim slučajem, koji su dijelom poznati javnosti (više od trećine ih je izašlo u našoj štampi), a dijelom predstavljaju interne materijale iz radne organizacije “Prosveta”, izdavača knjige, ili pak sudske zapisnike i sl.

Svoje mišljenje o suđenju Gojku Đogu iznio sam prošle godine u pismu Udruženju književnika Srbije (s molbom da ga Udruženje proslijedi nadležnim tijelima), pridružujući se piscima i kulturnim radnicima iz Beograda koji su se založili da se Gojko Đoga ne osudi na zatvorsknu kaznu, smatrajući da bi o takvom slučaju trebalo suditi na instanci književne i društvene kritike, a ne u sudnici. Što se pak tiče rukopisa koji je sastavio novinar *Politike* Dragan Antić (preko 1000 stranica), u njemu su dokumenti koji govore o sadržaju, objavljivanju i osudi *Vunenih vremena*, ne komentirajući ni osudu, ni način objavljivanja, ni sami sadržaj te knjige.

Autor ili bolje reći sastavljač ovog rukopisa Dragan Antić sabrao je gotovo sve što je izašlo i u našoj i u stranoj štampi o slučaju Gojka Đoga, akte sudskog procesa, iskaze svijedoka, tekstove optužbe i odbrane, odbranu samog Đoga pred beogradskim Okružnim sudom 1981. (iz koje je završna reč već objavljena u *Književnim novinama*), presudu (objavljeni takođe u istom listu), zapisnike sa sastanaka radne organizacije “Prosveta” koji osvjetjavaju (i dijelimice objašnjavaju) cijelu proceduru objavljivanja *Vunenih vremena* i preinaka koje je autor unosio u rukopis, isto tako zapisnike iz radne organizacije “Dom omladine Beograda”, gdje je optuženi zaposlen, neosnovano otpuštanje Gojka Đoga sa posla, i vraćanje na posao u toj organizaciji po odluci beogradskog Osnovnog suda udruženog rada (od 11.10.1981.) te, napokon peticije brojnih književnika i kulturnih radnika (među kojima je nekoliko akademika i pisaca kao što su: Dragoslav Mihailović, Antonije Isaković, Dobrica Čosić, Pavle Ivić, Danilo Kiš, Borislav Mihailović-Mihiz, Predrag Palavestra, Nikola Milošević i dr.), različite izjave u našoj štampi (među ostalim Dedićerova i Šuvarova; ne znam zašto je izostala i ona Davičova). Šteta je - to sam istaknuo i u spomenutom pismu Udruženja književnika Srbije - što se u ovakvim slučajevima ponašamo suviše partiku-

larno ili regionalno: istupa se samo za čovjeka iz svoje sredine, ali to je drugo pitanje, koje ostavljamo za drugu priliku.

Dokumenti su sakupljeni i poredani bez neke uočljive tendencije: oni su svedočanstvo o suđenju, a ne *plaidoyer* za osuđenog. Neki naši pisci vrlo loše prolaze u njima, prije svega urednici koji su dali posve kontradiktorne izjave na početku istražnog postupka, u četiri oka s istražiteljem, i na kraju, na javnom procesu. U prvoj fazi, njihove optužbe sadrže riječi poput: "pogubna asocijativnost", "uvrede", "direktne asocijacije", "analogije", "aluzije", "grube pamphletske aluzije na simbole na tekovine revolucije", "ružno aludiranje na pojedine simbole naše revolucije", "nesumnjive šifre za odgonetku", "loša poezija" i sl. Sve te izjave – ili gotovo sve – mijenjaju se stubokom na samoj raspravi koja je bila otvorena. Je li to dokaz da smo navikli drukčije govoriti pred javnošću nego u službenim kancelarijama, teško je reći.

I u drugim je situacijama bilo karakterističnih izjava. Prema zapisniku sa sastanka Programskog saveta Izdavačke radne organizacije "Prosveta", jedan poznati pisac (Miodrag Bulatović) govorio je u svojstvu "delegata Konferencije autora" na slijedeći način: "Lično ne bih želio da ga uhvate jače snage i da se preko njega i preko nas prepucavaju. Trebalo bi da ga (Gojka Đoga, op. P.M.) neko zovne i da se učini pokušaj da se od njega dobije neka vrsta odricanja. Ako on shvati da su te njegove pesme, njih desetak, budalaština a ostale to nisu (...) to bi bilo pozdravljen u građanstvu. Taj razgovor bi mogao u ime Saveta ili u ime kuće obaviti neko ko ume da razgovara sa nekim takvim čovekom" (str. 10. "Zapisnika sa VIII redovne sednice Programskog saveta Izdavačke radne organizacije "Prosveta" iz Beograda, održane 28. maja 1981. godine u poslovnim prostorijama Radne organizacije u Beogradu, Čika Ljubina 1").

Ovaj je zbornik, prema tome, uza sve ostalo zanimljivo svjedočanstvo o nama i našim prilikama: o tome kakvi smo, kako izdajemo knjige, tko sve o tome odlučuje i na koji način, kakve zgode i nezgode obilježavaju naš kulturni i književni život i tome slično.

Naravno, ne može se zanemariti duhovno stanje dijela čaršije i pojačana nacionalna (nacionalistička) osjetljivost, osobito nakon događaja na Kosovu (po čemu su Srbi danas "loše prošli u Jugoslaviji" zbog Tita, kao što su jučer isto tako "loše prošli" Hrvati i dr.), sve to što raznim osmozama utječe na okolinu, čime okolina utječe na mnoge među nama i čemu se nije uvijek lako oduprijeti, premda sam daleko od pomisli da u svim spomenutim istupima ima odraza takvoga stanja. Ne zanemarujem posve ni utjecaj te vrste, već prije, na samoga autora *Vunenih vremena* i njegove izraze u pojedinim "aluzijama" ili "asocijacijama".

ma". Zalažući se da se Gojka Đoga oslobodi zatvora nisam to činio zbog toga utjecaja nego zbog pjesničke vrijednosti njegovih radova.

Jedna kratka digresija u vezi sa tim: imao sam nedavno priliku da prosuđujem o djelima jednog našeg pjesnika u Zagrebu s naglašenim nacionalističkim aluzijama iz 1969-1971: trudeći se da odjelim što je moguće više *asocijacije* koje pobuđuje njegova poezija od stanovitih *vrijednosti* same poezije, uočavao sam neprestano (nasuprot mišljenjima nekih semiotičkih diletanata) kako labava unutrašnja artikulacija pjesme dopušta da se izdvoje pojedini aluzivni stihovi, kao što se s glave čelave pjevačice može lako i bezbolno skinuti vlasulja. Đigin pjesnički diskurs je, međutim, većim dijelom čvrst i homogen: to je jedan od razloga zbog kojih se ovdje može uspješnije braniti vrijednost poezije. No, to nije naš problem u ovoj prilici.

U ovakvim slučajevima držim da je dobro *da se sve objavi* i tako onemoguće ili obezvrijede priče i čini kuloarskih i čaršijskih krugova, koje sigurno nisu zainteresirala *Vunena vremena* zbog same poezije. Kad bi se objavilo uzastopce više knjiga kao što je ovaj zbornik *dokumenata* i tako otvorio javni pristup slučajevima što se dešavaju svugdje pa i u našem društvu, one bi – te knjige – prestale biti nečim iznimnim i izazivati veću pažnju nego što stvarno zasluzuju. Deset prvih takvih knjiga mogu biti dočekane kao senzacija, jedanaesta bi bila kao sasvim obična stvar.

Valja pretpostaviti da će se u razvijenom socijalizmu dopuštati objavlјivanje i djela koja dovode u pitanje ili osporavaju određene komponente samog socijalizma. Bez toga se neće moći ići dalje: dalje od socijalizma onakvog kakav je danas.

Od nekud moramo početi, tj. nastaviti.

Predlažem bez dvosmislenosti da se knjiga *Slučaj Gojko Đogo – dokumenti objavi*.

NIKOLA MILOŠEVIĆ:

Prikupljajući i u jednu celinu objedinjujući sva dokumenta o sudskom procesu protiv pesnika Gojka Đoga, novinar Dragan Antić obavio je višestruko značajan i koristan posao. Kako god da cenimo proces o kome je reč, jedno je već sada sasvim sigurno: posredi je dogadaj koji nijedan budući istoričar, teoretičar književnosti, sociolog, antropolog ili prosti čovek od pera neće moći da zaobiđe u svojim analizama. Savremeniku pak u čije ruke pomenuta knjiga bude dospela biće to dobar povod za razmišljanja što svojom dalekosežnošću prevazilaze konkretni istorijski trenutak, sežući mnogo dublje i dalje od tekućih i dnevnih preokupacija i problema.

Prvo i verovatno najznačajnije razmišljanje tiče se procene socijalno-političke uloge pesničke reči i razloga što stoje iza različitih procena ove uloge. Ne jednom u novijoj kulturno-političkoj istoriji – počevši od suđenja Gustavu Floberu pa do zakulisnog procesa Osipu Mandelštamu – svi misaoni ljudi, a pogotovo oni koji se ovom temom profesionalno bave – morali su sebi postaviti dva ključna i na svoj način sudbonosna pitanja: 1) Ko je taj ko valja da ocenjuje socijalno-političku nosivost književnog izraza i 2) Da li književni izraz, sve i kada je, eventualno, korišćen u političke svrhe ima tu moć da nešto bitnije izmeni u postojećim društvenim odnosima.

Na ova ova pitanja istorija je već dala svoj nedvosmislen odgovor. Pokazalo se najpre da nije dobro za društvenu klimu jednog vremena kada se u ulozi glavnih arbitara u delikatnom i složenom poslu prosuđivanja političkih implikacija umetničkih tvorevina pojavljuju sudije i državni tužioci umesto književnih kritičara i teoretičara. Pokazalo se,isto tako, da nigde i nikada nijedan socijalni poredak nije mogla ozbiljno ugroziti reč nekog pesnika i da zazor od pesničke reči po pravilu krije u sebi nemoć da se kako valja razlikuju stvarne društvene opasnosti od onih fiktivnih. Na stih se odgovara kritikom ili stihom. Stih nije metak.

Upravo zato ova zbirka dokumenata deluje i kao večito aktuelno upozorenje, a ako imamo u vidu da suđenje pesniku Đogu još uvek nije okončano, onda za njeno objavlјivanje postoji i jedan dodatni "pedagoški" razlog. Još uvek se analiza Đogovih stihova može prepustiti onima koji između optužnice i književne kritike ne stavljaju znak jednakosti i kojima zbirka pesama, čak i kad možda ima izvesnih političkih implikacija, nikada nije isto što i letak u kome se poziva na pobunu protiv režima. I kad za Antićevu knjigu ne bi bilo nikakve druge preporuke osim ove bilo bi to već sasvim dovoljno da svesrdno podržimo njeno objavlјivanje u najskorijem mogućem roku.

RADOMIR SMILJANIĆ:

Beogradski novinar Dragan Antić iz *Politike* ponudio je "ZAPISU" jednu nesvakidašnju knjigu. To je zbirka autentičnih dokumenata u vezi sa suđenjem pesniku Gojku Đogu. Đogova zbirka pesama *Vunena vremena* objavljena je u izdavačkoj kući "Prosveta", Beograd, a zatim, odlukom ovog izdavača odmah povučena i uništena. Sam pesnik, čije je delo *Kukuta* bilo svojevremeno nagrađeno kao najbolja pesnička knjiga godine u Jugoslaviji, podvrgnut je zbog zbirke *Vunena vremena* krivičnom gonjenju, a da delo nije sudskim putem čak ni zabranjeno.

Dokumenti o slučaju Gojko Đogo otkrivaju mogućnosti i šanse jednog društva da otvoreno, javno, konkretno proveri na delu svoje proklamacije o pravu čoveka, svoje ustavne norme o *apsolutnoj* slobodi

pesničkog stvaralaštva kao jednog duboko humanog, progresivnog, da-kle, čina. Ima mnogo uzbudljivih stranica u ovoj knjizi, počevši od bri-ljantne odbrane samog pesnika pred sudom u kojoj on objašnjava poreklo, namenu, upotrebu i zloupotrebu poetskih asocijacija, do istupa poznatih pisaca ove zemlje i ovog grada koji su i kao svedoci pred sudom a i u svojim napisima izvan njega, u javnosti, zastupali mišljenje da pesnik Gojko Đogo ne bi smeо biti osuđen zbog svog pesničkog čina.

Ova knjiga će svakako ući u riznicu kulturnog blaga našeg dru-štva kao dokaz o njegovoj spremnosti da se zagleda u sopstvene provali-je kako bi ih zaobišlo.

Okružni javni tužilac Miloš Aleksić 2. novembra 1982. godine do-neo je rešenje:

“... Privremeno se u celosti zabranjuje rasturanje knjige “Slučaj Gojko Đogo – dokumenti” autora Dragana Antića iz Beograda, čiji je izdavač Trajna radna zajednica pisaca “ZAPIS” iz Beograda, urednik Rastko Zakić, a štampar Štamparska izdavačka radna organizacija “Sr-bija” iz Beograda, zbog objavlјivanja niza tekstova kojima se nanosi povreda ugleda SFRJ i časti i ugleda Predsednika Republike i iznose i pro-nose neistinita tvrđenja kojima bi se mogla uzneniriti javnost,

– čime je učinjena povreda propisa čl. 2. st. 1. tač. 5. Zakona o sprečavanju zloupotrebe slobode štampe i drugih vidova informisanja (“Službeni list SFRJ broj 58/76”) i čl. 135. st. 1. tač. 2. Zakona o javnom informisanju (“Službeni glasnik SR Srbije broj 5/78”)....”. U nastavku ovog dokumenta sledi obrazloženje tužioca.

Pred većem Okružnog suda u Beogradu, na dan 5. novembra 1982. godine, kojim je predsedavao sudija Tomislav Šekularac, prema predlogu Okružnog javnog tužioca u Beogradu koga je zastupao zame-nik Danilo Jovanović, održan je glavni pretres. Advokati odbrane Branislav Tapušković, Rajko Danilović i Rade Mikijelj predložili su da se glavni pretres ne održi, s obzirom na to da nisu imali nijedan primerak knjige čija se zabrana traži, pa nisu mogli da izvrše uvid u nju radi ocene osnovanosti predloga tužioca. Ovom predlogu se usprotivio javni tužilac, smatrajući da su advokati odbrane mogli da se upoznaju sa sadr-žajem knjige procitavši je u rukopisu. Advokat Rade Mikijelj potom iz-javljuje da je izvršena i zaplena rukopisa knjige i da zbog toga traži da se izvrši uvid u taj tekst. Predsednik veća, sudija Tomica Šekularac od-bio je sve predloge.

Suđenje, koje je trajalo ceo dan, završeno je donošenjem rešenja:

“...ZABRANUJE SE u celosti rasturanje knjige autora Dragana Antića “Slučaj Gojko Đogo – dokumenti” koju je oktobra meseca 1982.

godine izdala Trajna radna zajednica pisaca "ZAPIS" iz Beograda, Mитropolita Petra 8, a štampala ŠIRO "Srbija".

Svi primerci knjige "Slučaj Gojko Đogo – dokumenti" ODUZIMAJU SE i po pravosnažnosti ovog rešenja imaju se uništiti.

Po pravosnažnosti ovog rešenja izreku istog objaviti u "Službenom listu SFRJ" i "Službenom glasniku SR Srbije" ..."

Advokati odbrane uputili su žalbe Vrhovnom суду Srbije. Razume se da je Vrhovni суд potvrdio rešenje Okružnog суда.

Sudija Okružnog суда u Beogradu Tomica Šekularac uputio je 26. novembra 1982. godine dopis Štamparskoj radnoj organizaciji "Srbija" (Mije Kovačevića 5 u Beogradu) u kojem je obaveštava: "... da smo danas dali nalog gradskom SUP-u Beograd, da sve primerke knjige "Slučaj Gojko Đogo – dokumenti" od vas oduzmu radi uništenja, s tim što je potrebno da se jedan primerak ove knjige koji je ukoričen dostavi ovom судu radi združenja spisima predmeta".

Prostor mi ne dozvoljava da ovom prilikom citiram sva dokumenta vezana za zabranu knjige "Slučaj Gojko Đogo – dokumenti". Mnogi koji danas tako zdušno insistiraju na slobodi govora, u to vreme zastupali su rigidne stavove komunističke partije. O neprijatnostima, maltretiranju mene i moje porodice takođe neću govoriti.

P.S.

U proleće 1983. godine, Skupština opštine Stari Grad pokrenula je Inicijativu za ukidanje Trajne radne zajednice pisaca "ZAPIS" u Beogradu, Francuska 7. U obrazloženju te inicijative se kaže: "Upravo zbog onemogućavanja uticaja društvene zajednice i ostvarivanja posebnog društvenog interesa, u Radnoj zajednici "ZAPIS" -a došlo je do organizovanja štampanja knjige "Slučaj Gojko Đogo – dokumenti", čije je rasutanje, zbog svoje sadržine, pravosnažnim rešenjem Okružnog суда u Beogradu (KZ 175/82 od 5.11.1982. god.), u celosti zabranjeno.

Društveni pravobranilac samoupravljanja za Opštinu Stari Grad Slavko Stefanović "...utvrdio je imajući sve ovo u vidu da u trajnoj radnoj zajednici pisaca "ZAPIS" ne postoji uslovi za obavljanje delatnosti, te, u skladu sa Zakonom, pokreće inicijativu za njeno ukidanje..." .

SUĐENJE PRAVU NA ALUZIJU

UVOD U SUĐENJE

*Povodom objavljivanja zbirke Gojka Đoga
KAKO SU SE POJAVA VILA “VUNENA VREMENA”*

Izdavač ocenjuje da knjiga sadrži “neprihvatljive i štetne idejno-političke poruke”

U trenutku kada se pojavila u knjižarama, knjigu poezije beogradskog pesnika Gojka Đoga “Vunena vremena” u izdanju beogradske “Prosvete” – Radnički savet “Prosvetine” OOUR “Izdavačka delatnost”, “prihvatajući ocene Osnovne organizacije Saveza komunista”, ocenio je kao “knjigu s neprihvatljivim i štetnim idejno-političkim porukama u kojoj se vredaju najviše vrednosti i simboli naše revolucije”. Navodi se, takođe, da su “podržane već preduzete mere da se knjiga ne pusti u prodaju”. (Knjiga je, videćemo, ipak puštena u prodaju.)

Reč je o četvrtoj knjizi pesama Gojka Đoga. Dosad, Đogo je objavio zbirku pesama “Tuga pingvina” (u izdanju “Vidika”), “Modrica” (Matica srpska) i “Kukuta” (udruženi izdavači: BIGZ, Narodna knjiga i Rad). Zbirka “Kukuta”, štampana u nekoliko ponovljenih izdanja, pre četiri godine dobila je nagradu udruženih izdavača kao najbolja knjiga poezije. U recenziji kojom se “Prosveti” predlaže objavljivanje zbirke “Vunena vremena”, pesnik Branislav Petrović, jedan od trojice urednika “Prosvetine” edicije “Savremena poezija” napisao je o pesništvu Gojka Đoga:

“Ranijim zbirkama (posebno zbirkom “Kukuta” Gojko Đogo je “naprečac” osvojio i širu čitalačku publiku: kritika je već izrekla svoj sud o Gojku Đogu kao pesniku intelektualne usredsređenosti na jezik i značenje koje je on slobom nosio.”

“Zbirku ‘Vunene godine’ – piše recenzent B. Petrović – prihvatamo kao proširenje kruga osvojenog, korak dalje u prepoznatljivom kolopletu tema... Na širokom prostoru između pesme “Trgovanje kožom” i pesme “Gačac iznad Šumatovca” (uzimam ih samo kao mogućnost da budu granični belezi), čitamo veliki broj pesama koje sežu u prošlost, ali sa svim elementima koji ovu poeziju situiraju u kontekst modernog, istinski savremenog pesništva”.

Potpisano bez čitanja?

Knjigu “Vunena vremena” nismo imali u rukama. Nismo mogli da je dobijemo na uvid ni kod izdavača, iako smo je tražili. Kako saznajemo, od autora je zatraženo da vrati sve primerke koji mu pripadaju. Malobrojni primerci zbirke koji su stigli u knjižare povučeni su. O knjizi i njenom sadržaju tako – ne možemo da govorimo. Mogli smo samo da pitamo – kad su i kako u njoj “otkrivene neprihvatljive i štetne idejno-političke poruke” i kako je takva, ako je takva, štampana i, makar i u malom broju primeraka, puštena u prodaju.

Direktor "Prosvete" Božidar Perković rekao nam je da će sve što će imati da kaže – reći na sastancima.

U OOUR "Izdavačka delatnost" juče smo dobili nešto potpunije informacije. Upoznati smo prvo da je "rukopis zbirke Gojka Đoga 'Vunena vremena' prošao normalnu proceduru čitanja, recenziranja i usvajanja od strane Redakcije, organa samoupravljanja i programskog saveta. Zbirku su čitala i preporučila tri urednika iz stalnog sastava "Prosvete" koji su čitali i ostale tekstove iz ovogodišnje pesničke produkcije (Branislav Petrović, Svetlana Velmar-Janković i Milan Komnenić)".

Glavni i odgovorni urednik (Petar Džadžić) i direktor OOUR "Izdavačka delatnost" (Jordan Živković) dobili su, kažu, knjigu 12. maja u prepodnevnim časovima, i konstatovali – njen neprihvatljiv sadržaj! Izdat je odmah nalog da se knjiga zadrži u magacinu. Čudno je, međutim, da, kako saznajemo, na knjizi "za izdavača", stoji potpis direktora J. Živkovića!

"Na žalost, kaže se, nije poštovan dogovor da se prvi primerci daju užem krugu odgovornih ljudi. Manji broj primeraka (20) poslat je knjižarama." Konstatovano je da je prodato 26 primeraka, a preostalih sedam povućeno je iz prodaje. (Neslaganje broja "puštenih" i prodatih primeraka nije naša, štamparska greška.)

Sutradan, 13. maja, u "Prosveti" su održani sastanci Kriznog (!?) štaba, OOSK i Radničkog saveta OOUR "Izdavačka delatnost" i "podržane su mere blokiranja prodaje knjige i oštro je kritikovan njen sadržaj." Sastanak redakcije biće održan sutradan (juče), posle svih, ali do ovog časa bez njenog saopštenja.

Većina članova SK, napominje se, nisu do tog časa procitali zbirku. Glavni i odgovorni urednik je istakao da se "veći broj pesama u ovoj zbirki ne može priхватiti kao poetski čin koji podrazumeva mnogočinost i različite mogućnosti čitanja. Reč je o grubim i jasnim pamphletskim aluzijama na velike vrednosti našeg društva i revolucije".

Ova ocena je izrečena juče. Te "grube i jasne pamphletske aluzije" nisu, svakako, "uletele" u knjigu ni juče, niti prekjuče. Kako je onda došlo do toga da se knjiga sa takvim aluzijama, neprihvatljivim porukama – štampa i pojavi u knjižarama?

Bez naših odgovora

Jedino objašnjenje koje se daje u OOUR "Izdavačka delatnost" je – da je sam autor, tokom štampanja knjige, unosio razne dopune, izmene, menjao, dodavao, itd. Kako je mogao to sam da učini, bez ičijeg znanja? Na ovo naše direktno pitanje odgovor je bio – sleganje ramenima.

Juče, tokom sastanka redakcije "Izdavačke delatnosti" stiglo je, kako smo saznali, pismo od Gojka Đoga. Ono je, takođe nezvanično saznajemo, na ovom sastanku pročitano. Tražili smo da ga i mi pročitamo, ali nam je rečeno da u ovom trenutku, pre nego što se obave potrebne konsultacije (nije rečeno gde i s kim) to neće biti moguće. Saznali smo, u razgovoru s nekoliko urednika "Prosvete", da autor zbirke, svojim pismom, navodno, potvrđuje da je sam unio izmene u sadržaj zbirke i pojedinih pesama. Ako je tako, pesnik je preuzeo svu odgovornost na sebe. Od njega lično, nismo, međutim, mogli dobiti i potvrdu ovog njegovog "poteza". U svakom slučaju, ovo pesnikovo "priznanje" mo-

že se vrlo brzo potvrditi ili demantovati – upoznavanjem javnosti sa sadržajem ovog pisma. To, ipak, ne može da znači da je sva odgovornost samo na pesniku. Iz prostog razloga što postoji rukopis zbirke, i mogućnost da se u svim trenuci-ma nastajanja knjige on uporedi sa sadržajem koji se štampa i pušta u prodaju.

Politika, 15. maj 1981.

V. Stefanović

Povodom jednog slučaja u "Prosveti"
ZLOUPOTREBA JEDNOG SLUČAJA U "PROSVETI"

Kada zataji izdavačka odgovornost, onda je moguća i pojava dela koja su pamflet u literarnom ruhu. – Tako je i u samoj "Prosveti" i u javnosti ocenjena najnovija knjiga pesama Gojka Đoga "Vunena vremena"

Kad se poezija i pesnička reč stave u službu manipulacije i saopštavanja opskurnih politikantskih poruka iz antisocijalističkog repertoara, redovno kao rezultate dobijamo i lošu poeziju i lošu pamfletistiku. Pesnička reč postaje samo puko sredstvo, samo pokriće za klevetu i obezvredivanje nepobitnih istorijskih činjenica, vrednosti i ličnosti jednog društva – našeg, u ovom slučaju. U tom viđenju "pesničke slobode" i nadahnuća reakcionarna pozicija uopšte se ne skri-va jer se bez ustezanja kaže: "i sve što vihori, leti (napred srila), srpom seče, če-kićem razbijja". Srp i čekić, kao simboli radničkog i komunističkog pokreta, prerastaju, dakle, u simbole terora i destrukcije. Tako se izborena sloboda pes-ništva, kao jedna od važnih tekovina našeg socijalističkog društva, nedvosmis-leno zapućuje putevima sopstvenog porobljavanja i, kako to zove pesnik, vraća u "bronzano doba".

To je neprikriveno polazište zbirke pesama "Vunena vremena" Gojka Đoga koju je upravo objavila izdavačka kuća "Prosveta" iz Beograda. Reč je o onoj vrsti "poezije" koja je u savremenoj istoriji poznata u nekoliko svojih anti-literarnih, neslobodnih, porobljivačkih varijanti. Moralo bi, međutim, da bude jasno i autoru ove zbirke i njenom izdavaču da se estetizacija političkog, ljud-skog, društvenog mraka nikako ne može uspostaviti kao poezija, ma koliko se formalno i nominalno poezijom htela da nazove. "Vunena vremena" očit su pri-mjer one vrste utilitarne, pragmatske, čaršijsko-politikantske "literature" čija se vunena "hrabrost" bezuspešno hoće da prikaže kao autentičan poetski čin, a odmah iza toga i kao arbitar ove naše stvarnosti koju živimo. Otuda Đogo, na žalost, prostore "mrtvih i vezanih" koji jedino "oko njega" "ne igraju" (pesma Svetilište oca Crnoboga") lansira kao jedine prostore ljudske slobode u ovom društву, a za "dvadeset miliona glava" (pesma "Balada o česarevoj glavi") veli uvredljivo da se "hrane" nekakvom harizmom ili kakvim sličnim.

Čitanje "Vunenih vremena" – ako bi se našao ko da na to prigovori – ni-kako nije tzv. političko čitanje jedne pesničke zbirke, nikakvo nasilje nad poe-zijom i svetom koje ona proizvodi, uspostavlja. Naprotiv, ovde se, u nekoliko pesama, radi o tome da je Đogo, svesno, upotrebio prizemne i nedvosmislene znake i simbole koji sasvim jednoznačno i krajnje tendenciozno njegovu "poet-sku" nameru pretvaraju u ogoljeni politikantski spis, postaju neka vrsta jasno prepoznatljivih šifri za sasvim jasne politikantske poruke. Otuda se neke pe-sme, pored već pomenutih, "Crnokrug na Trgu Republike", "Kokošje slepilo"

itd., imajući u vidu ciljeve autora – a oni su vređanje Titove ličnosti i dela, obezvredživanje tekovina naše revolucije, uz aluzije o nedostojnom položaju srpskog naroda – drugačije i ne mogu vrednovati osim kao unižavanje dostojanstva pesničke reči i ... poruka koja se može politički veoma određeno kvalifikovati.

Ali, treba odmah dodati, nikako nije reč samo o odgovornosti “poetske” reči. Još pre, činjenicom objavljivanja jednog ovakvog spisa, u jednoj društvenoj ustanovi kakva je izdavačko preduzeće “Prosveta”, sa društvenim sredstvima – otvara se pitanje javne političke, moralne i svake druge odgovornosti nadležnih subjekata u pomenutoj izdavačkoj kući.

Naravno, nije reč samo o ustanovljavanju profesionalne i društvene odgovornosti. Reč je i o sposobnosti da se nakon ovog “izdavačkog promašaj” sa mostalno i samokritički izvuku odgovarajuće pouke i podnesu konsekvene. Čini se, međutim, da je kod nadležnih u “Prosveti”, zatajio ne samo profesionalni izdavački odnos, pa se eto pojavljuju i knjige za koje niko ne zna kako su se pojatile, već je vidljivo i odsustvo elementarne sposobnosti da se bez konfuzije kojoj smo svedoci, odgovorno i otvoreno priznaju vlastiti, krupni propusti i greške za koje nismo mogli ni zamisliti da su moguće u jednoj ovako uglednoj izdavačkoj kući. Začuđujuće je zato, da drugovi iz “Prosvete” smatraju da se kompletan odgovornost može amortizovati beskonačnim raspravama oko toga ko je za šta nadležan, da li je i koga pesnik obmanuo itd. Pa, valjda su na tom poslu radi toga da čitaju rukopise...

Uostalom, ukoliko jedan malogradansko-kalkulantski izdavački gest, u sprezi sa elementarnom profesionalnom i društvenom neodgovornošću, omogućava i objavljivanje knjiga poput “Vunenih vremena”, onda valja imati mакар građanske hrabrosti, kad već nema druge, i spremnosti da se podnesu konsekvene koje iz svega toga proizilaze.

Dobro je – smatramo na kraju, važnim to istaći – što je naše društvo dovoljno demokratski zrelo da ovakve slučajeve zloupotrebe pesničke reči razrešava sredstvima javne društvene kritike i osude. Odgovorno, demokratsko i samoupravno socijalističko društvo zaista nema potrebe da ovakve slučajeve razrešava drugačije. I stoga je upravo važno da i “Prosveta” bude jasnija, energičnija i efikasnija u prevazilaženju ove ružne situacije. U protivnom, opet će biti onih koji odmah zlurado proriču da je jedan ... incident dovoljan da naruši najznačajnije naše stvaralačke i demokratske tekovine.

Politika, 20. maj 1981.

Sava Dautović

Događaji u “Prosveti”
KUKAVIČIJE JAJE GOJKA ĐOGA

Panična psihoza povodom jedne tanke knjige pesama, povodom zbirke “Vunena vremena”, Gojka Đoga, koja se kao plima neslućenom brzinom i u neslućenim razmerama počela širiti iz jedne naizgled početničke greške Beogradskog izdavačkog preduzeća “Prosveta”, vraća se najzad posle desetak dana u ono ekološko-agregatno stanje kad se ispod poganog mutljaga naziru prvi trenuci bistrine.

Kratak redosled događaja govori da je uoči prvomajskih praznika, 30. aprila, ne čekajući zvanično odobrenje, urednik “Prosvete” i pesnik Branislav

Petrović izneo u knjižarske izloge devet još vrućih od štampe pesničkih zbirki; i da je jedna od njih – “Vunena vremena”, Gojka Đoga posle toga izazvala glavnog i odgovornog urednika Petra Džadžića, koji je svoj obavezni primerak dobio tek 12. maja, da knjigu sutradan odmah iz prodaje povuče, a samoupravnu komisiju RO “Prosveta” da se sastane i objavi da se tu radi “o zbirci u kojoj se vredaju, kako naša revolucija i naše tekovine, tako i najsvetlijia ličnost naše Revolucije” (iz pjeteta izbegavajući da u toj situaciji prevale preko jezika – “drug Tito”). Odmah iza takve kvalifikacije sledi još žeća i gotovo nedvosmislena sumnja da se “to isticanje u izlozima poklapa sa godišnjicom smrti druga Tita i sa poznatom akcijom neprijateljskih snaga u našoj zemlji” (ponovo je bilo teško prevaliti preko jezika geografsko odredište tih događaja – “Kosovo”). I, na kraju “imajući u vidu navedene propuste” kontrola “Prosvete” predlaže suspenziju sa dosadašnje dužnosti: direktora OOUR “Izdavačke delatnosti”, njenog glavnog i odgovornog urednika, urednika i recenzenta zbirke, tehničkog urednika i korektora (jedino je u tom zahuktalom redosledu iz nepoznatih razloga preskočen lektor kao direktni učesnik u pripremi i izdavanju Đogovih “Vunenih vremena.”).

Optužbe su teške. Ali, niko ne zna šta piše u toj Đogovoj knjizi, koja je u međuvremenu posle 26 prodatih primeraka hitno povučena iz knjižara. Znaju, znači, samo tih 26 kupaca knjige, i sam autor Đogo. I, naravno – glavni i odgovorni urednik Petar Džadžić koji otvoreno kaže:

– To je nedvosmisleno neprijateljska knjiga, sa direktno pamphletskim aluzijama koje su apsolutno jasne. Ne može me niko ubediti da su više značne. One idu samo u jednom pravcu. Čovek sam kulture, godinama sam se bavio književnom kritikom, pa šta mislite da ne bih branio poeziju. Branio bih je, ali u ovom slučaju nemam šta da branim. I zbog toga mi je teško.

Začudo, u knjižarama nam kažu da je od devet autora pesničkih zbirki, među kojima su: Vesna Krmpotić, Jevrem Brković, Joan Flora, Petar Cvetković, Milan Nenadić, Novica Tadić, Vito Marković i Ranko Jovović, kupovana samo Đogova knjiga. Znači, neka od onih čaršijskih tunelskih intriga išla je ispred “Vunenih vremena”. Iskusniji knjižari koji žele da vam pomognu, jer u ovom trenutku kad javni tužilac, koji je primio svoja obavezna tri primerka, nije pokrenuo postupak, oni na to imaju pravo, predlažu nam: “Jedino možemo da vam preporučimo fragment ciklusa “Kuća oca Crnboga”, koja je objavljena i u časopisu “Delo”, datiranim sa 1980. godinom, u dvobroju septembar-oktobar”. Ali, ako nas sećanje ne vara – na te Đogove pesme objavljene u “Deli”, od 61. do 69. strane, niko nije reagovao, iako su štampane u duplo većem tiražu od knjige (u 2000 primeraka). Međutim, i tog broja “Dela” više nigde nema.

Postoji mnogo način da se jedno umetničko delo ne razume, da se ishtreno osudi, da se po inerciji uključite u takvu neku hajku. Ali, zar se bezbroj puta nismo protiv toga branili našim oprobanim receptom, kako to neko samo ironično reče “našom nacionalnom boljkom – blagim oportunizmom sa povиšenom dozom tolerancije”. Evo, dakle, prilike da posle slučajnog pronalaska jednog primerka knjige “Vunena vremena”, ponovo isprobamo takvu našu “duhovnu gimnastiku”. Pogotovo, što je reč o pesniku koji je tu, pre samo četiri godine, u onoj najvećoj i uzbudljivoj plemenitoj utakmici udruženih izdavača pobedio sa pesničkom zbirkom “Kukuta”, osvojio visoku nagradu “za dlaku” ispred svog današnjeg urednika, pesnika Branislava Petrovića, i doneo svojom

poezijom onu zaista novu, ljutu, opaku i gorku leksiku svog dalekog hercegovačkog sela Vlahovića. Ali, šta je ipak ovo ispod naslova pesme “Zlatna grozniča”: “Putevi su naši pravi – Ispravili smo sve krvine – Zidani most malo hramlje – Ukopaćemo dublje levu nogu... I on će dobiti zlatnu značku...”

Zastajemo pred ovom prvom, docnije čemo se uveriti – prilično “nevidenom” naznakom, i pokušavamo da je ne prihvatimo. Jer, možda smo i inficirani onim prethodnim razgovorima i panikom u “Prosveti”, možda...

Pismo Gojka Đoga

Zašto u tom slučaju novinar NIN-a ne bi probao nešto drugo. Zašto, kad je već tu, pred njim, i to pismo pesnika Gojka Đoga, upućeno juče glavnom i odgovornom uredniku Petru Džadžiću, zašto ne bi probao da posluša savet autora “Vunenih vremena”.

“Obavešten sam o sudbini moje knjige “Vunena vremena”. Čuo sa ono za šta sam verovao da nikada neću čuti. I znam da nisam čuo sve, a pretpostavljam da će još štošta čuti. No, rodilo se, treba ga ljudjati. Budući da mi nije data prilika da kažem bilo šta, obraćam Vam se na ovaj način, sa ludom nadom da će bar malo doprineti otklanjanju nesporazuma. Taj nesporazum je, pre svega, estetički. Mislim da su moje pesme čitane onako kao što se poezija ne sme čitati. Jer, onaj ko pristane da “prevodi” metafore, može im pridati bilo kakvo značenje...”

Estetika... “prevođenje” metafora kao moguća zamka, kao mogućnost da se upadne u onu direktnu bukvalnu asocijaciju koju ne bez razloga svaki umetnik sa indignacijom odbacuje, ježi se, gotovo prezire... Ali, možda to sada Gojko Đogo počinje unapred da svojim čitaocima pripisuje “pokvarenu maštu”, da im gotovo direktno govori da to što oni asociraju, to je njihovo tumačenje, to je “njihov greh”, jer njegova metafora je višeiznačna, ide u više pravac. Dakle, sve u onom smislu – ako vi tako mislite, onda ste vi krivi, a ne Đogo. Možda im, svojim čitaocima, on to unapred oduzima mogućnost bilo kakve reakcije...

Ali, podimo dalje, čitava noć je pred nama do predavanja rukopisa. Koga to Đogo, u zaista vulgarnim, a direktnim, metaforama pominje, što umire, a ostali stoje u strahu i ne smeju ni ogledalo da mu ispod nosa prinesu, jer će možda mrtav da vaskrsne... Aluzije s one strane bilo kakvog ukusa, i kako nam je Petar Džadžić napomenuo, ma koliko se mi branili od njegovog ukusa – “jedna pamfletska aluzija iz jedne pesme nadovezuje se na drugu u sledećoj pesmi.”

Nije ni čudo što svi pišu o tome, a нико не citira. Jer, aluzije su tako direktnе, na lične sklonosti, na dugovećnost, na bolest, na operaciju, na sahranu, sa “crnokrugom” mase na Trgu Republike. Ništa Gojko Đogo ne ostavlja na miru. Otrovnim krmećim očnjacima ujeda, rnja, dere, trese, komada... Nezapamćeno do sada u svetu poezije. I, sa kakvom to neutoljenom zlobom čini! Zar se umetnost uopšte ikada u svojoj istoriji osnivala na zlobi! I, zašto to Gojko Đogo čini? Zar se uzda da se tako lako, sa nekoliko pesama mogu isprljati i zamatiti poštovanja i osećanja miliona ljudi.

Zloupotreba poverenja

Ali, sadržaj knjige nije sve na čemu treba završiti... Jer, ono što dalje sledi u pismu Gojka Đoga otkriva o njemu još neke stvari. O njemu, ali i o ostalima koji su svojim propustima učestvovali u ovoj neprijatnoj priči:

“Osećam se duboko krivim pred pesnikom Branislavom Petrovićem, ako on sevet mene bude imao bilo kakvih neprilika, te vas molim da ga, kao glavni i odgovorni urednik, ako možete zaštiti jer njegov greh, ako greha uopšte ima, jeste u tome što mi je verovao kao pesnik pesniku, što je imao u mene poverenja (koje sam ja, eto, “zloupotrebio”), pa moju knjigu, u poslednjoj verziji nije ni pročitao. Naime, ja sam na knjizi radio do poslednjeg časa, precrtavao, dopisivao, izbacivao, ubacivao. Smatram i sad smatram da je to logičan i uobičajen postupak na koji pisac i urednik, hvala bogu, imaju pravo. Jedan jedini moj cilj bio je da knjigu učinim što boljom. A ne da “zabadam nož u ledu”, da “podmećem kukavičja jaja”...”

Taj “veliki gest” koji sada više nikome ne treba do samom Gojku Đogu, da pokaže, valjda, kako se i iz obmane i prevare može izaći sa nekom vrstom džentlmenskog čina i moralne satisfakcije... Ali, na žalost, “kukavičje jaje” bez znakova navoda je ipak podmetnuto. Pesnik Branislav Petrović koji je i recenzirao prvu verziju zbirke i dao je Đogu da takvu odnese u štampariju, kako kaže, poverovao je svome drugu pesniku. “Verovao sam kao što sam NA REČ verovao i drugim pesnicima koji su iz redakcije uzimali VEĆ RECENZIRANE zbirke. Zašto sam verovao? Zato što je poverenje ONO NEŠTO što sam uvek podrazumevao u svom životu, što je bez POVERENJA, mislim, nemoguće živeti” – piše u svom pismu NIN-u pesnik Petrović. I, onda ta isповест kreće svom tragičnom raspletu: ne sumnjujući da je to ona ista, a ne dopisana zbirka, koju je zajedno sa svojim drugovima iz preduzeća, Svetlanom Velmar-Janković i Milanom Komnenićem pročitao i odobrio, Branislav Petrović se žuri da kao novi revnosni urednik, a i pesnik, učini prijatnost svojim izabranicima:

Kad kultura gubi

“Kako je, dakle, došlo do pojavljivanja nekoliko primeraka zbirke u izlozima triju beogradskih knjižara za vreme praznika Prvog maja” – objašnjava dalje Petrović – “Lično sam, uoči Praznika, na tome insistirao. Ne sumnjujući u mogućnost bilo kakvih izmena u zbirkama (jer su se u izlozima pojavit i zbirke još osam pesnika koji uživaju visok književni ugled), htio sam da zbirke u lepoj opremi Dobrili Nikolića, ulepšaju izloge knjižara... Bio sam radostan kad sam za vreme Praznika gledao zbirke u izlozima, zbirke koje sam potpisao. Dozvoljavam da mi se pripisu brzopletost, preterana revnost, nepromišlenost, nazovimo to kako hoćemo, ali svaki pokušaj da se pojavljivanje devet zbirki poezije u izlozima knjižara, na moju inicijativu, poveže sa poznatom situacijom neprijateljske delatnosti, podvlačim, svaki takav pokušaj smatram gnusnim, zlonamernim i ljudski neprihvatljivim činom...”

Kako je Đogova zbirka izgledala prvi prvom čitanju, koliko je urednik Petrović bio upoznat sa njegovim docnjim prepravkama, dopisivanjem i ubacivanjem čitavog novog ciklusa? O tome svemu doneće svoj sud “Prosvetina” specijalna komisija. Ali, ta verovatno neodrživa paralela, ta olako prilepljena politička kvalifikacija samoupravne radničke kontrole RO “Prosveta”, uz petoro ljudi iz OOUR “Izdavačke delatnosti”, potvrdila je staro pravilo da jedno zlo nikad ne dolazi samo. Jedna bruka započeta sa knjigom, krenula je tako da putuje u javnost sada na dva koloseka. Jedan sa onim sadržajem Đogove knjige, drugi sa neshvatljivom podeljenosću i neslogom u “Prosvetinoj” kući.

Možda smo ipak u svemu malo zaboravili na čoveka koji ipak rukovodi izdavanjem knjiga, čoveka za koga kažu "on kao glavni i odgovorni urednik nije obavezan da čita rukopise, a kako bi to i mogao da stigne na primer sa preko 300 "Prosvetinih" knjiga koje su prošle godine izašle; već je tu da odabere urednike koji će to da čine". Zaboravili smo, dakle, na čoveka, koji je, čim mu se našla Đogova knjiga u rukama, sutradan povukao iz prodaje. On svoju krivicu zna i njegov stav je jasan: "U ovom slučaju mogao bih da se osećam moralno čistim, ali i odgovornim za ono što se desilo, jer sam na mestu glavnog i odgovornog urednika. Spreman sam da sa te strane ponesem sve konsekvene. Međutim, kvalifikacija i optužba koju je izrekla naša "Prosvetina" kontrola, svrstavajući nas u događaje na Kosovu, podstiče me da napomenem da takvo pravo na takvu kvalifikaciju može da ima samo Sud, naravno uz potrebne dokaze."

Da li treba reći da su posledice takve neopreznosti u ovom trenutku i gorke i gotovo nesagledive: beskrajni sastanci, programskih i radničkih saveta, ispitivanja i provere raznih komisija, i tragični nesporazumi u kojima se kultura dovodi u onaj ponižavajući položaj kad gubi i saginje glavu.

NIN, 24. maj 1981.

Stevan Stanić

Ivan Radović – *Oštrač noževa*, 1932.

SUĐENJE

ZAPISNIK SA GLAVNOG PRETRESA

Sastavljen na dan 2. jula 1981. godine pred Okružnim sudom u Beogradu u krivičnom predmetu protiv optuženog GOJKA ĐOGA, zbog krivičnog dela neprijateljske propagande iz člana 133 stava 1 KZ SFRJ, a po optužnicu OJT-a u Beogradu Kt. br. 663/81 od 12. juna 1981. godine.

Prisutni:

Predsednik veća – sudija
Venjamin Pejović

Članovi veća – sudije
– porotnici –
1. Lidiya Kosić
2. Vukašin Popović

Zamenik OJT-a
Danilo Jovanović

Opruženi:
Gojko Đogo

Branilac
Branislav Tapušković, adv.

Zapisničar
Dragan Čupić

Početo u 8 časova

Predsednik Veća otvara zasedanje, objavljuje sastav Veća i predmet glavnog pretresa i utvrđuje da su došla sva pozvana lica, osim svedoka Petra Džadića, koji poziv nije primio, i svedoka Svetlane Velmar-Janković, koja je poziv primila, a koja je svojim pismom obavestila Sud da zbog bolesti nije u mogućnosti da dođe na glavni pretres, a koja je pisano dostavila i izveštaj i mišljenja odgovarajućeg lekara.

Stranke izjavljuju da nemaju primedbi na sastav Veća. Predlažu da se glavni pretres održi. O saslušanju svedoka koji nisu došli na ovaj pretres izjasniće se naknadno.

Veće donosi:

R E Š E N J E

Da se glavni pretres održi.

O saslušanju svedoka koji nisu došli na ovaj pretres, odlučiće se naknadno. Glavni pretres je javan.

LIČNI PODACI OPTUŽENOG

Optuženi GOJKO ĐOGO sa ličnim podacima kao na zapisniku iz prethodnog postupka od 29. maja 1981. godine.

Nakon uzimanja ličnih podataka od optuženog, svedoci su upućeni na mesto predviđeno za svedoke, gde će sačekati prozivku radi saslušanja.

Predsednik Veća je uputio optuženog da ima pravo da iznese svoju odbranu, ali da nije dužan da to čini, niti da odgovara na pojedina pitanja. Optuženi je upoznat i sa odredbama iz člana 314 Zakona o krivičnom postupku.

Pročitana je optužnica Okružnog javnog tužilaštva u Beogradu Kt. br. 663/81 od 12. juna 1981. godine.

ISPITIVANJE OPTUŽENOG

Optuženi GOJKO ĐOGO izjavi da je optužnicu blagovremeno primio, da je istu razumeo i u svoju odbranu navodi; Brani se u svemu kao u prethodnom postupku, s tim što dodaje:

Ja sam razumeo dobro optužnicu. Međutim, ni jedan stav iz te optužnice ne može se prihvati kao tačan. Ovde se radi o zloupotrebi mojih pesama. Izvršena je svojevrsna montaža, iz pesama su izdvajani pojedini delovi i tako napravljen poseban tekst, posebna celina, koja ne odgovara sadržini mojih pesama.

Inače, tačno je to da sam ja prvi rukopis, koji je od urednika prihvaćen, uzeo da ga pročitam, pregledam i doradim. Taj rukopis sam dobio, ili od svedoka Branislava Petrovića, ili od sekretara Redakcije. Inače, ovaj moj tekst je prošao čitavu proceduru, ustaljenu proceduru, prilikom prihvatanja rukopisa. Tačno je to da je prvobitno, u prvom tekstu, naslov zbirke glasio "Vunene godine". Isto tako je tačno da sam kasnije odlučio da izmenim naslov zbirke, prvo, iz pesničkih razloga, a drugo, iz razloga što je sličnih naslova bilo i na drugim delima. Ja sam prvo razgovarao sa svedokom Milanom Komnenićem o tome da dobijem saglasnost za izmenu naslova zbirke. On mi je rekao da tu saglasnost treba da dâ glavni urednik ili njegov zamenik, odnosno da njih treba pitati za saglasnost da se naslov izmeni. Ja sam od njega čuo da je on razgovarao sa zamenikom glavnog urednika, Vukom Krnjevićem, i da su se saglasili sa izmenom naslova knjige. Kao što sam rekao, ja sam 1. januara¹ uzeo svoj rukopis. Ja sam izvršio izvesne izmene i dopune u ovom tekstu. Tako, izbacio sam jedan ciklus pesama, za koje bi se moglo reći da su ljubavne, a ubacio ciklus koji nosi naslov "Zoo azil". Inače, u tom ciklusu ima pesama koje su bile i u prvom rukopisu. To su, na primer, "Narodni junak", "Junak naših dana", odnosno "Šaput u čekici". Već sam objasnio da sam ovaj ispravljeni rukopis predao svedoku Petroviću i tu su bila prisutna lica koja sam već spomenuo. On je samo, moram da kažem, površno pogledao ovaj rukopis i upitao me, naravno u šali, da li u tom rukopisu ima nešto protiv naroda i države ili protiv samoupravljanja, a na što sam mu ja odgovorio da tu toga nema, po mom mišljenju. Bio je tu prisutan i Dobrilo Nikolić, koji je davao rešenja za slova moje zbirke. Tačnije, mi smo ga pozvali da bi sa njim porazgovarali o obliku slova i onome šta on treba da radi.

Već sam, takođe, naveo da sam u to vreme putovao za Nemačku, i to je bilo krajem marta. Pre odlaska na ovaj put, ja sam dolazio u tehničku redakciju da bih video kako je bio izvršen ovaj prvi prelom, da bih eventualno pogledao tekst i da li u njemu ima nekih grešaka. U stvari, nisam lično išao već sam se telefonom obratio njihovom tehničkom uredniku. Posle povratka iz Nema-

1 Greška u zapisniku, ispravno: posle 1. januara (primedba sastavljača).

čke, ja sam otišao u redakciju i pregledao ove prve prelomljene stranice. Tehnički urednik Mioljub Popović mi je dao da pregledam prve prelomljene stranice. Kako nisam mogao to da učinim u toku radnog vreme, ja sam zamolio da stranice odnesem kući da ih pogledam...

Niste me dobro razumeli: prilikom ovog dolaska, ja sam sa tehničkim urednikom razgovarao samo o nekim detaljima, a posle desetak dana ja sam došao da pregledam prelomljene stranice, pa kako nisam mogao sve to da obavim za vreme radnog vremena, ja sam ih odneo kući, pregledao i sutradan ujutru vratio. Nije bilo grešaka, sem možda jedne koja je ostala i u knjizi. Prema tome, korektor je već bio pregledao te prelomljene stranice. Iz ovoga što sam naveo: ja nikakve izmene nisam tada vršio, već sam samo želeo da u knjizi, kada izade, ne bude grešaka.

Isto sam ja već objasnio da sam od Tehničke redakcije² dobio 30 primeraka ove moje knjige kao tehnički višak. Isto tako sam rekao da sam neke knjige dao mojim rodacima i prijateljima, a za neke sam napisao i posvete. Da budem precizan dobio sam tačno 32 primerka. Nakon ovoga sledi “drugi deo moje priče”.

13. maja saznao sam kakav se stav zauzima u vezi sa ovom mojom knjigom. Pokušavao sam da razgovaram sa glavnim i odgovornim urednikom, svedokom Petrom Džadžićem. Nije me htelo primiti, rekavši mi pri tom da to što želim kazati mogu navesti u pismu i njima ga uputiti. Tako sam i učinio. To je pismo koje sam ja njima uputio. Kao što rekoh, nisam mogao da stupim sa njim u kontakt. Pokušavao sam, nakon toga, da sa organima samoupravljanja u “Prosveti” pokušam da razjasnim stav u vezi sa ovom mojom knjigom.

Obraćao sam se i direktoru OOURE “Izdavačka delatnost” svedoku Jordanu Živkoviću. No, ni on nije sa mnom razgovarao u vezi sa ovom knjigom. Tražio sam da prisustvujem sednicama organa samoupravljanja, i to stalno, i u novoj organizaciji SK u ovoj osnovnoj organizaciji udruženog rada. Međutim, nisu mi dozvolili ni na jednom sastanku da prisustvujem, iako su svi ti sastanci bili otvoreni za štampu. Sve sam ovo činio da bih, kao što sam rekao, otklonio, odnosno objasnio stavove ove moje knjige i da ukažem da se radi o tehničkom³ nesporazumu.

Već sam naglasio da je javni tužilac izvršio svojevrsnu montažu tako što je izdvajao pojedine stihove, čak delove stiha i samo po jednu reč, i tako sačinio novi tekst koji je naveden u optužnici. Ako bi se pošlo na isti način, ovako kako sam ja optužen, mogao bi biti optužen svaki pesnik. Javni tužilac je čitao ove moje pesme i, na osnovu utiska koji je stekao čitajući te pesme, podigao optužnicu. Ovako se ne može čitati poezija. Utisak koji se stvara prilikom čitanja vrlo je varljiv. I najpoznatija dela ostavljaju na čitaocu različite utiske i na osnovu takvih utisaka svako može zaključivati svoje stavove. Kao što rekoh, javni tužilac je na osnovu svog utiska sačinio optužnicu, ali na osnovu osakaćenih pesama. Kao što rekoh, on je istrzao pojedine delove. Međutim, svi ti delovi ima-

2 Greška u zapisniku, ispravno: od štamparije (primedba sastavljača).

3 Greška u zapisniku. Ispravno: o estetičkom nesporazumu (primedba sastavljača).

ju određenog smisla samo ako se čitaju u jednoj celini. Da bih, na jedan klasičniji način, objasnio ovaj moj stav, navešću i primer. Bilo bi to isto kao kad bi slomljeni bokal ponovo sastavili, ali tako što bi se drška pričvrstila za dno. Taj bokal bi opet bio ceo, ali bi izgubio svoju funkciju i ne bi mogao da stoji. Ovim hoću da kažem da se samo pojedini delovi ne mogu čupati, već sve mora biti posmatrano u jednoj celini. Optužnicom još hoće da se prikaže da ovi stavovi koji se navode u optužnici su moji stavovi. Na ovaj način bi mogao biti optužen i Homer, i Šekspir i slično.

Inače, ako bi se prihvatala ova optužnica, onda bi se sudilo stvaralačkoj slobodi. Ja sam već rekao zbog čega sam izmenio naslov ove zbirke. Međutim, u planu izdavačke kuće "Prosveta" bilo je najavljeno da će ova zbirka izaći pod naslovom "Vunena vremena". U "Prosveti" je izašla i knjiga Gintera Grasa "Pseće godine". Radi se o poznatoj knjizi, koja je izašla ranijih godina pa i iz tog razloga nisam htio da se ova moja zbirka zove "Vunene godine". Kad sam vratio rukopis, posle izvršenih ovih ispravki, ja sam razgovarao sa svedokom Branislavom Petrovićem, o pojedinim motoima ove moje knjige, pa se u svemu nismo mogli složiti. Međutim, moram da kažem da je on bio korekstan i da nije bio protiv mog stava.

Ja sam već objasnio zbog čega sam uzeo rukopis da ga ponovo pregledam. Ja sam izmenio stav⁴ samo iz jednog razloga: da svoju knjigu učinim što boljom.

Na traženje branioca optuženog, konstatuje se da je optuženi prilikom davanja svojih iskaza, naveo da bi se i Homeru moglo na isti način suditi. Jer, Homer kaže da junaci iz rata... Dalje sam optuženi diktira ovaj deo svog iskaza: Da oni najhrabriji i najpošteniji, ili ginu u ratu, ili posle pobede završavaju u ludilu, kao Ahilej, Hektor, Ajant, a oni prevezani i lukavi stižu kući i zadobijaju kraljevstvo, kao Odisej.

Ja sam zadržao izvesno vreme ovaj rukopis. Međutim, niko mi iz "Prosvete" nije uputio ni jedan telegram da vratim rukopis, niti me je neko pozvao telefonom. Jedino mi je sekretar Redakcije rekla da me je zvala telefonom preko Doma omladine gde radim. Međutim, svedok Milan Komnenić mi je rekao, i to u njegovoj kući, da traže da rukopis što pre vratim, kako bi se mogao dati u štampu.

Na pitanje suda, odgovaram: Sve pesme, koje se pominju u optužnici javnog tužioca, sem pesme "Zver nad zverovima", bile su i u ovom prvom rukopisu. Mislim na rukopis koji sam predao "Prosveti" septembra ili početkom oktobra meseca 1980. godine. Neke pesme iz ciklusa "Zoo azil" bile su, ranije, u nekim drugim ciklusima, pa sam ih ja sada grupisao u ovaj ciklus. U ovim pesmama, koje se pominju u optužnici, čak nisam vršio nikakve izmene. Jedino sam, donekle, izvršio neke sitne izmene, tehničke prirode, u pesmi "Crni dani". Prema tome, sve pesme koje se pominju u optužnici recenzenti su čitali, sem, naravno, pesme "Zver nad zverovima", jer su bile i u prvom rukopisu. Prepostavljam, dakle, da sam i u nekim drugim pesmama vršio nekakve izmene, ali ne ništa bitno. To se može utvrditi iz manuskripta koji ja posedujem i koji se nalazi u predmetu. Iz toga se može videti da se radi o nekim neznatnim izmenama.

4 Greška u zapisniku. Ispravno: rukopis (primedba sastavljača).

Predočena mi je pesma “Svetilište oca Crnboga”, koju sam ja, u stvari, sada pročitao, pa pozvan da se, ukoliko to želim, izjasnim o ovoj pesmi, navodim: Ja ne mogu da odgovaram na pitanja koja se tiču poruka moje pesme, šta koja pesma poručuje i šta znači. Pisac na to ne može da odgovori. Ja ču to docnije objasniti zašto ne može, ako budem imao priliku. Pesnik ne može da odgovori na pitanje šta neki stih znači ili šta je htio da kaže upravo zato što umetnost pokušava da iskaže ono nešto što se ne može izraziti običnim, svakodnevnim jezikom. Taj takozvani neobični jezik jeste jezički metod.⁵

Crni bog je najveći slovenski bog donjeg sveta, slovenski Dispater. Kao i u drugim indoevropskim starim religijama, imao je taj bog božanskog para Belboga, i svet je bio podeljen na crni i beli. Crnim je gospodario Crnbog, a belim Belbog. Otuda su podzemna božanstva gotovo u svim indoevropskim religijama, božanstva i stanovnici donjeg sveta, crni. Ne kaže se slučajno kod nas: ne vidim ništa pod belim bogom. Takvi božanski parovi su, rekao sam, Bodin i Tor, Pluton i Zevs. Žrtvenici tih bogova su često bili jedan pored drugoga, razdvajala ih je obično reka, kao što je i u drugim religijama odvajala gornji od donjeg sveta. Sloveni su se na gozbama i pijankama žrtvama obraćali i podzemnom svojim božanstvima. Hrišćanstvo je, docnije, tog crnboga zamenilo sa āavolom i zato je davo božiji brat ili pobratim. Srbi su narod koji je Āavolu prinosio žrtve, ali to nisu bile žrtve hrišćanskog demonu nego starom slovenskom podzemnom bogu. Rekao sam da ima mišljenja koja tvrde da on nije bio tako zao bog, nego da je bio naprosto crn, jer je gospodario carstvom tame. Tome bi išla u prilog i činjenica da on, iako nije imao zidane hramove koji u to vreme nisu ni postojali, ipak je imao i na ovom svetu svoja svetilišta, svoja prateća božanstva, svoje sveštenike, da su tome božanstvu napajane zdravice i prinošene žrtve, i to ljudske žrtve. On je, dakle, mogao biti, kao i svaki drugi bog, i dobar i zao, kako kada i kako prema kome. Međutim, rekao sam, u razgovoru sa drugom sudljom, da ima mišljenja i drugačijih po kojima je on bio krvnik, inače, kako drugačije objasniti jedno mesto iz narodne pesme “Smrt Marka Kraljevića” u kojoj vila teši Marka, pa kaže ovako:

“...Nit’ ti možeš umrijeti, Marko,
od junaka ni od oštре sablje,
od topuza, ni od bojna kopljja;
ti s’ ne bojiš na zemlji junaka;
Već ćeš, bolan umrijeti, Marko
ja od Boga, od starog krvnika.”

Eto, to mesto, gde narod Boga naziva starim krvnikom, izazvalo je toliko sporova u nauci. Ima mišljenja, nasuprot Čajkanoviću, da je to doista surov bog, bog krvnik, a ne, kako tvrdi Čajkanović, bog starac koji vadi duše.

To su, razume se, iako teška i složena pitanja i ona su, uglavnom, pitanja nauke. Kao praoberzac jednog religioznog (dogmatskog) odnosa spram svih “svetih” nosilaca kulta, koji se oduvek zasnivao na veri u natprirodnu moć božanstva i na strahu od kazne, mene je i privukao taj kult Crnog boga. (Jer, ako sam već htio da govorim o nekom kultu mraka, ja sam, kao pesnik, morao da vodim računa o simbolici boja i nikako nisam mogao da napišem “Svetilište oca

5 Greška u zapisniku. Ispravno: pesnički jezik (primedba sastavljača).

Belboga”, jer bi ta simbolika zahtevala sigurno nešto drugo.) Naš vek je prepun kultova, prepun Crnih bogova, bogova mraka, i meni se, kao pesniku, učinilo da ti kultovi nisu mogli biti uvek zasnovani – da se ne mogu tako objasniti – samo na toj božanskoj moći i na strahu od kazne, nego da postoji nešto prokletstvo u čoveku što ga tera na odanost, na tu religioznu poniženost pred božanstvom. Eto to bi, otprilike, bilo nešto, ako sam uspeo išta od toga da formulišem, neko polazište, odakle je počela nadgradnja i kako je nastajala moja pesma. Da sam umeo odgovoriti racionalnije na ova pitanja, ja bih napisao članak i objavio ga u “Politici”. Pošto to nisam mogao, uputio sam se kao pesnik.

Broj 40 se više puta ponavlja u mojoj knjizi i on se, nesumnjivo, mora čitati kao simboličan broj. Tih poslednjih 40 godina su godine čovekovog straha, po mišljenju mnogih naučnika, da ih ne nabrajam. Sindrom straha je jedna od najtežih bolesti našeg vremena. Taj strah ima i neke konkretnе razloge. Čovek je usavršio kataklizmična sredstva i kataklizma je moguća u svakom trenutku. Ta izvorišta straha nalaze se još uvek sveža u čovekovoј svesti, ona svakako počinju od nasilja, nezabeleženih u ljudskoj istoriji, od Hitlerovih logora i Hirošime, da ne nabrajam dalje.

Pročitana je pesma “Balada o česarevoj glavi”, pa pozvan da se i o ovoj pesmi izjasni, navodi: Sam naslov ove pesme, “Balada o česarevoj glavi” upućuje na neka česarska vremena. Mi smo, odnosno ne mi, ali, u nekim našim krajevima imali jednog česara, to je bio bečki česar. Ne bih mogao ništa, ukratko, da kažem na koji način sam se, kao pesnik, ponašao i odnosio prema toj vrsti tradicije, ali bih mogao da kažem na koji me je način ona podstakla, “inspirisala” za pisanje ove pesme.

Cezar i cezarstvo kao model vladavine neograničene moći pojedinca i privatizacije vlasti, kao problem diktature i diktatora i danas se nameće u svoj svojoj složenosti. Ali, to je posao za nauku, i mene ta pitanja nisu osobito zanimala. Drugi jedan vid tog istorijskog iskustva sačuvan je u svesti naroda i o njemu ne svedoče dokumenta. Kao deo kolektivnog pamćenja, ono se prenosi s naraštaja na naraštaj, s jedne civilizacije na drugu, gubeći pri tom sve što je faktoografsko i istorijsko, pa i realno, prelazeći u narodnu priču, skasku, u legendu i anegdotu. U tom folkloru, uloge su neretko izmešane, jedna istorijska ličnost zamenjena drugom. Takav primer zamenjivanja uloga u narodnim kazivanjima dosta je čest i u primorskim našim krajevima. Tamo se neka zbivanja iz Napoleonova vremena, da pomenem “najsvežiji” taj primer, premeštaju u vreme Austrougarske i obratno. Ako bismo malo raspirili pepeo, začas bismo se uverili da su matrice tih slikovitih priča nastale još u dubokoj prošlosti, u vreme latinskog gospodarstva u tim krajevima. Uostalom, tamo gde se slaže sloj na sloj, ni stručnjacima nije lako da utvrde šta je čije, da li je onaj koji je poslednji gradio uklanjao ono što je u temelje uzidano pre njega ili nije?

No, ono što arheolozi i istoričari znaju, narod ne zna, ali to ne znači da zaboravlja. On pamti na svoj način. Ta usmena, “apokrifna” literatura gotovo je uvek u nekoj vezi i sa velikim bojnim pohodima ili građevinskim velikim javnim radovima, i pretežno je okupljena u cikluse oko nekakvog takvog poduhvata. Takvi “ciklusi” prate, na primer, Napoleonov put duž Dalmacije ili Česarovu železnicu s kraja na kraj Bosne i Hercegovine.

Takva kazivanja, uz narodne pesme, priče, zagonetke i poslovice, bila su moja prva lektira davno u detinjstvu. Slušajući te kazivače, primetio sam da oni često govore o Česaru. Nisu ga, čak, zvali ni carem ni kraljem, što je on u stvari bio, nego Česarom, kao da su mu tepali. Tu ne treba tragati po etimologiji, iako se da utvrditi da je to Cezar, pa je, po dalmatinski ili po bosanski, ono "tvrdо" c pretvoreno u "mekо" č, i tako je nastao Česar. Pitao sam se često otkud ta zanovetanja i kazivanja o česarskim vremenima?

U jednoj i drugoj buni hercegovačkim ustancima kad su se bili gotovo oslobođili od Turaka, veći i moćniji su mojim zemljacima zašrafili tu česarsku glavu na ramena, da još 40 godina pod njom povijaju leđa.

Sve sam naučio što se u školi dalo naučiti o Austrougarskoj, naučio sam da je Česar bio što i Turci, izrabljivač i ništa više. "Apokrif" je, nasuprot, govorio: nema cara do česara! Pitao sam otkud ta "neprijateljska propaganda"? I, kakve sam odgovore slušao: Česar je najeo narod, i narod to ne zaboravlja.

A sad nešto o istoriji. Dolaskom Austrougarske, Bosna i Hercegovina se oslobođila turskog zuluma, Česar je bio bar hrišćanin, te za katolike i pravoslavne nije bilo dileme. Uveden je red i mir, znao se i poštovao zakon. Počeli su veliki radovi, otvorene su bolnice i duvanske stanice, pazari i pijace, počela je da napreduje trgovina, pravljeni su putevi i organizovan prvi saobraćaj, putnički i poštanski. Opravljeni su i zidane crkve, gotovo u svakom većem selu podignuta je škola. Napravljeni su lageri za lopove i prestupnike, i tim lopovima više nisu odsecane ruke. Izgrađena je i železnička pruga s kraja na kraj zemlje. Svako ko je htio da radi mogao je da zaradi. Kad nije imao krune i forinte, Česar je plaćao kukuruzom, i svak je bio sit. Bilo je soli i hleba. Ljudi su pravili nove domove, prestalo je seljakanje po spahilucima. Deca su pošla u školu. Česar se, očigledno, spremao da ostane zauvek.

To je istorija, a evo kako izgleda "apokrif"...⁶

Tako je ovaj kraj iz tamnog vilajeta krenuo u svet. I zato je Česar imao odlike Cezara ili mitološkog junaka u svesti mog naroda. Imamo takvih primařa i u literaturi...⁷

Kada sam jednom pročitao da je otkopana jedna izuzetna glava, nekog rimskog imperatora, (čini mi se u Ulpijani, nisam siguran) i kada sam video tu fotografiju u novinama, meni je sinula ideja – izvinite, nemamo boljeg izraza – da bi se ta bronzana glava, možda, dala i u pesmi "naslikati".

Gotovo da nema muzeja niti zbirke koji nemaju bar jednu takvu bronzanu glavu. Obišao sam neke od najvećih antičkih zbirki po evropskim muzejima i često zastajao čitajući potpise ispod tih bronznih replika i, moram priznati svoju slabost, ništa nisam razumeo, odnosno ništa nisam zapamtio. Meni su sve te replike nalik jedna na drugu. Julijeva, Avgustova, Justinjanova, Hadrijanova, Dioklecijanova, Trajanova, da ne nabrajam više, pa i ona Aleksandrova glava od ranije – vazda isto, pravilno, četvrtasto lice gimnastičara sa obaveznom Cezar frizurom. Tolike su te glave razbacane po carstvu. Za njihovu su izradu

6 U zapisniku nedostaje: jedna anegdota o Franji Josifu i izgradnji železničke pruge kroz BiH (primedba sastavljača).

7 U zapisniku nedostaje: opis jedne dramske slike i citat iz Šekspirovog "Julija Cezara" (primedba sastavljača).

postojali posebni rudokopi i posebne livnice, svejedno da li su se nalazili u Rimu ili Beču. A posle smrti Cezara, te bronzane replike su ponovo odlazile u livnice ili pod zemlju i pod ruševine – odakle ih mi danas koprcamo i postavljamo u vitrine.

Suočen sa papirom i nečim što bi se moglo nazvati pesničkom temom, ja sam se privoleo, naoko apokrifonom, ali univerzalnijem, narodnom pamćenju i napisao jednu baladu o tom kultnom predmetu u dijahronijskom preseku kroz različita vremena. Pokušao sam to da uradim gotovo kao stari pesnici kada su opevali bojna polja ili ruševine razorenih gradova – kao naš Vojislav Ilić ili Vordsvort, na primer, razorene tvrđave Velsa. Pisao sam, dabome, na svoj način, imajući u vidu iskustvo moderne poezije, negativnu sliku, kao postupak i onu korespondenciju vremenskih planova u jednom trenutku i korespondenciju simbola u jednom pesničkom tekstu – da upotrebim taj Bodlerov termin. Eto to bi bilo neko polazište, odakle sam ja krenuo stvarajući svoju pesmu “Balada o Ćesarovoј glavi” na što upućuje i moto, koji glasi: “Pred jednom bronzanom rep likom”, što će reći da se pesnički subjekt odnosi prema toj bronzi...⁸

Prema podacima do kojih sam ja došao Habsburška monarhija je u vreme aneksije imala oko 20 miliona stanovnika, ili tačnije, 19 miliona i nekoliko stotina hiljada stanovnika,⁹ i ta cifra ima izvesnu simboliku kao i podatak, samo ne znam gde sam ga pronašao, da je Rimsko carstvo, kada je bilo najveće i zahvatalo celu Evropu, imalo oko 20.000.000 stanovnika.

Procitao sam i pesmu “Ovidije u Tomima”, pa navodim sledeće: Pesnički subjekt u mojoj pesmi je latinski pesnik Ovidije, koga je Cezar August prognao u daleke varvarske Tome, i on se iz tih Toma, u kojima je pisao svoje elegije, obraća Augustu, a nema govora ni o kakvoj našoj konkretnoj situaciji, niti ja govorim o našim vremenima. Mislim da to znaju danas i daci u osnovnoj školi, iz toga se pada, dobija slaba ocena iz srpskog jezika ko to ne zna. Ja i o toj pesmi imam neku vrstu komentara koji mogu da ispričam.

Cesarstvo je danas, pa i carstvo anahroničan oblik vladavine i društvenog uređenja. Cezar, u našem veku, nije ni Aleksandar, ni August, ni Napoleon, pa ni bečki Ćesar, to je, najčešće, diktatura, nasilje, sila bez priziva, svemoć u gvozdenim rukama vode. Takvi su svi veliki i mali diktatori našeg vremena, od Hitlera i Musolinija, Amina, Somoze i Bokase do Staljina i Lon Nola. I pored svih razlika, oni su u jednom slični, a to je: neprikosnovena moć autoriteta.

Ta složena pitanja ostavimo nauci. Ipak ni laiku nije teško uočiti da su naša vremena, uz sav svoj humanizam, deklarisanu slobodu i neumornu borbu progresivnih snaga za času te slobode, od rata na ovam, imala više diktatora nego bilo kada do sada. Toj dijalektici diktata podložni su i bogati i siromašni, i levi i desni, gotovo da nema nikakvog pravila. Kao čoveka, to me začuđuje i plasi. Ponekad mi se čini da nema osobe u kojoj taj đavo ne čuči i samo čeka pogodnu priliku da se ispruži. Možda ja i preterujem, ali taj strah, o kome sam govorio danas, je opšti.

8 U zapisniku nedostaje: na pitanje predsednika sudskog veća optuženi je odgovorio (primedba sastavljača).

9 U zapisniku nedostaju: Ispravka i dopuna koje je optuženi kasnije, u toku procesa dao (primedba sastavljača).

Suočen svakodnevno, na svim stranama sveta, sa tim nasiljem, pitao sam se često: šta je zadatak pesnika u našem vremenu? Šta bi on mogao da uradi i kako da se suprotstavi tom nasilju? Da li da se, na kraju krajeva, uopšte suprotstavlja? Moćniji je političar, naučnik, novinar, fotoreporter, kamerman – svi oni mogu neposrednije da ukažu na lice nasilja. A svedočanstvo je već optužba i doprinosi borbi protiv zla. Pa šta pesnik da radi? Da zažmuri, da se okrene intimi, da cmizdri nad večnom prolaznošću, da naruči naočare čija providnost doseže samo do ivica vlastite palanke? Tirani formalnih estetika preporučuju mu da se mane čorava poela i da se okrene “večitim problemima”, kao što su, na primer, lepotu žene...

Nasuprot tome, neki od najistaknutijih pesnika današnjice nisu prihvatali tu poziciju i opredelili su se za borbu protiv zla. Takvi su, na primer, Encensberger, Miloš, Herbert, Frid, Ricos, Ginzberg, ako ga nisam pomenuo, Kardinal i drugi. Izgleda da pesništvo i nije tako bezazleno. Čitajući Česlava Miloša, jednog od najvećih izgnanika našeg vremena, njegove kalifornijske elegije, koje su posvećene šumama rodne i daleke Litve, a upućene maglama Labradora, ja sam se prisetio onih starih vremena i napisao jednu elegiju valjda o prvom velikom pesniku – izgnaniku.

Predočena mi je i pročitana pesma “Crni dani”, te u vezi s njom navodim sledeće: U pesmi “Crni dani” pesnički subjekt je takozvani sveznajući kazivač, koji govori, dakle, o jednoj mogućoj situaciji, o jednoj verovatnoj situaciji. Nema tog čoveka koji, u određenom trenutku svog života, ne bi mogao ponoviti stihove kao što sam ih ja ovih dana ponavljaо u zatvoru:

“*Vran peva na grani,
došli crni dani,
– čuti, dušo, ne krvari.*”

Ne mogu da razumem na koji je način interpretirana moja pesma kad se u javnoj tužbi kaže: “U pesmi “Crni dani”, želeći da naš put u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva prikaže apsurdnim i da smo kao društvo doveđeni u “bezizlazni položaj...”, pa se citiraju moja tri-četiri stiha:

“*Bože kako ne vide
da rade čorav posao
– čorava im sveća.

Vran peva na grani,
došli crni dani,
– čuti, dušo, ne krvari.*”

Šta bi tek danas mogli Poljaci da pevaju, ili Albanci, ili Kambodžanci ili, ako hoćete, mogu da nabrojim 20 naroda, čija bi; ova pesma, mogla biti himna. A ja nigde ne govorim o našoj situaciji, i ne vidim taj sistem čitanja simbola, u kome bi se moglo na taj način to tumačiti.

Ova pesma razlikuje se unekoliko, kao i čitav taj ciklus, od ostalih mohih pesama, koje su nekakvog mozaičkog karaktera. U ciklusu pesama “Zlogodnice”, kome pripada i ova pesma ja sam se više poveravao pesničkom jeziku, iskušavajući neočekivana značenja koja reči, u igri oslobođaju. Tu moć jezika, u ciklusu pesama kao generatora poetskog materijala, najbolje pokazuju neke narodne jezičke tvorevine, kao što su: nabraljice, bajalice, brzalice ili

zagonetke, u kojima jezik ima, pre svega, magijsku funkciju. Pesnici to odavno znaju, pa ima teoretičara koji, baš stoga, izjednačavaju pesnički jezik sa bićem poezije.

Naravno, u toj čaroliji jezik ne igra sam, pesnik, na neki način programira tu igru, baš kao što čine stvaraoci eksperimentatori koji se služe tehničkim pomagalima. Tako je, čini mi se, u tom "programu" nužno biranje reči iz određene jezičke ravni, koje po svom osnovnom značenju ne moraju susedovati, ali moraju posedovati moć da na nov način zapevaju, ako se nađu na neочекivanom mestu.

U pesmi "Crni dani", ja sam se poslužio jednom bajalicom, koju je zabeležio Tihomir Đordjević u knjizi "Zle oči", i koja počinje, otprilike ovako: "Beli mrak crno jaje sneo" ... a ima dalje sklopove... "trči bez nogu" ... "uhvati ga bez ruku" ... "pojede ga pas bez zuba". Ono što je mene intrigiralo, kao pesnika, bio je baš taj "neprirodni" odnos reči: "beli mrak", "crno jaje", jer, u toj bajalici, to je čist pesnički element, to je ono poetsko.

Dabome, pošto sam se u to vreme bavio zlogodnicama, meni su se namerili "vrani tići" i neka značenja koja sugerira narodna poezija, takvi su nesummjivo, i stihovi koji "poručuju" da takve glasnike ne vredi terati, jer se tako crn glas ne može odagnati, niti izmeniti. Otuda i onaj moj fatalistički ton u poslednjoj tercini pesme, kao u kade Kulin-kapetana: "Čuti, dušo, ne krvari", kao: "... rani sina, pak šalji na vojsku". I za moj naslov su krive vrane ptice, jer one donose crn glas i crne dane.

Nijedna valjana pesma ne može imati mračnu, destruktivnu poruku ona se, uvek, onom što destruira suprotstavlja novom poetikom i stvaralačkim činom. Jer, onda čemu umetničko delo, čemu tragedija, ako bi se sudilo po ovoj analogiji. Ne razumem kako se ta pesma može projektovati na nekakvu našu situaciju, jer bila bi prevelika optužba za pesnika ako bi on bio hroničar svoje palanke.

Pročitana mi je, isto tako, i pesma "Zver nad zverovima", pa i u vezi s njom navodim sledeće: Tragajući za starim zapisima, dokumentima, arhivskim materijalima, hronikama, kalendarima i knjigama različitih znanja, sveznanjima, molitvenicima, lekarnicima – prevashodno radi jezika i lepote reči i njihovih ponekad zaboravljenih značenja – nailazio sam na svakakve priče, legende i anegdote. Budući da me privlačila maternja melodija mog humskog zavičaja, ja sam se češće obraćao tekstovima koji su se bavili tim lokalitetom ili bili pisani na tom izvornom narodnom jeziku. Takvi tekstovi su me logično vukli u davninu.

Preko epigrafa na stećima, počeo sam se interesovati za grobišta i kamene nekropole, za njihove reljefe i likovne predstave, za život i običaje, za pataranstvo i verske obrede najveće hereze u istoriji hrišćanstva, ako se uopšte tako može nazvati, a koja je, u tim zemljama, bila državna religija.

Uz to, pomalo sam se bavio i istorijom tih krajeva.

Ovo sam pomenuo zato što sam htio da pokažem kako sam stigao do bogumila kojima sam se, na svoj način, bavio odavno i u ranijim svojim knjigama mnogo više, a i u nekolikim pesmama u ovoj knjizi.

Među tim šizmaticima iz Bišća, iz Batnoga, iz Boljuna i Petibora, sreo sam i preispoljnog lukavca i prevrtljivca, veštog državnika i opakog tiranina,

zver nad zverovima, bogumila Stefana ili Stjepana Vukčića Kosaču, ili samozvana Hercega Stjepana, po kome je moja lepa zemlja i dobila ime. To je, posle kraljevske, bila najveća titula, koju je jedan državnik mogao nositi. Herceg je uzeo sam. Njegova zemlja je pala u vekovno ropsstvo, ali njegovo ime su sačuvali zemlja i njen glavni grad: Hercegovina i Herceg-Novi.

Mudri Herceg je svašta znao, a ponajbolje moć mača i novca, koga je, kažu Dubrovčani, dosta imao. Kad je umro, prema jednoj listi iz Arhiva, 70 hiljada dukata. Mačem i novcem dugo se održao između moćnih sila istoka i zapada, prošrio i utvrdio svoja imanja. Nije bio veran prijatelj ni vazal. Dubrovačke listine o njemu govore sve najgore: da je raskolnik, samozvanac, šizmatik, licemer, lopov, a onda, poneki Dubrovčani dodaju, da je bio mudar i premudar. Nije dakle, bio veran prijatelj ni vazal. Ratovao je sa svojom ženom i sa decom, "davio je svoju decu", jedan mu je sin završio u katoličanstvu, a drugi u islamu – istina, kao Ahmed-paša Hercegovac, prvi veliki vezir iz naših krajeva. Imao je i trećeg, najmlađeg sina koji je završio u bogumilstvu. Na svoj dvor je primao i velikog Dida, patrijarha bosanske crkve, sa svim velikodostojnicima koji su pobegli iz porobljene Bosne, ali i s njima je zaratio. Vešti Dubrovčani su primili Dida pod svoje okrilje, i trudili se da taj razdor koliko je mogućno prošire. Turci su Stjepana nekako dugo obilazili, a Dubrovčanima je dosta muka zadao, oteo i popalio mnoga njihova imanja... Pored njih je podigao i grad Novi, svoju novu prestonicu. Nije slučajno nazvan Novi, to je trebalo da bude Novi Dubrovnik, a Novi Dubrovnik zato što je Hercegu trebao Trg soli, najjužnije i, po svoj prilici, najbolje uvozno mesto soli za ceo istok.

Kada je umro Herceg, kaže legenda, Dubrovčani nisu verovali, jer je on imao nekoliko puta, običaj da umre i da se povampiri posle toga, a tada se nisu dobro provodili oni što su se radovali njegovoj smrti. Kaže legenda da su Dubrovčani, kada su čuli da je Herceg umro, presvukli jednog sveštenika u žensku odeću i poslali ga u Novi da proveri. Taj put je trajao čitav mesec dana i otuda pak u narodu postoji jedna dosetka koja kaže: "Kud si pošao, kao duvna mrtvome Ercegu"!

Eto, takve priče, slične ovoj, okamenjene su u mojoj svesti i podsvesti, priznajem, često kao suvišna i nekorisna znanja. Često, na nedokučiv način prerađene u slike, dospevaju i u moje pesme. Ova pesma je, kao i ostale pesme mozaičkog karaktera. Nije napisana u jednom trenutku. Bilo bi, možda smešno da ispričam priču kako sam ja došao do naslova "Zver nad zverovima". Kad sam pročitao "Fiziolog" to je jedan srednjovekovni, bolje da kažem apokrifni spis – ja sam u njemu našao jednu priču koja se zove "Slovo o medvedu" i ona mi je pomogla pri uobičavanju ove pesme. Pogotovo mi je pomogla svojom apokrifnom suštinom. "Fiziolog" se poziva na Knjigu proroka Jeremije. Ja sam provravao te navode i nisam našao sve to u našem prevodu Svetog pisma, a verovatno nema ni u drugim prevodima.

Stvarajući ovu bajku, neku vrstu basne, pre desetak godina (jer je ona završena pre desetak godina, nisam tačno utvrdio), moram priznati da sam je malo uštimoao, "programirao", posle predavanja jednog sarajevskog profesora, koje je držao u Domu omladine Beograda o Staljinu i kada nam je pričao – kao stari pripovedači, kako je izgledala Staljinova smrt. Nisam slučajno ni medveda izabrao, ni zastao kod tog slova u "Fiziologu". Postoje te knjige o simbolima,

koje smo mi nasledili iz srednjeg veka, po kojima određene životinje simbolizuju narode, tako, na primer: srpski simbol je vuk, grčki lisica, bugarski, čini mi se, bik, turski zmija. Otuda te silne zmije u našim narodnim pesmama. Simbol ruski je medved.

Stolica¹⁰ je na čudan način stigla, to je sećanje iz mog detinjstva i te slike se uvek potkradaju ljudima, celog života. Stolica je uklesana u kamen stanac i ona je bogumilski simbol. Dve takve stolice nalaze se ispred crkve Svetog Petra i Pavla na Ošanićima kod Stoca. U jednoj je sedeо Stipan Miloradović vojvoda, a u drugoj njegov gost Stipan ili Stjepan Kosača, koji mu je, prema narodnoj priči, dolazio u goste iz Bišća, koje je odatle udaljeno dvadesetak kilometara. Te kamene stolice su uklesane u stanac, visoke 2,5 metra, i one su simbolizovale presto. Da dodam još i to, da sam ja, kao dečak dugo sedeо u toj stolici, jer narod kaže da na njoj treba sedeti i poželeti nešto, i da se, potom, te želje ispunjavaju. Ja sam, kao mladić, sedeо na toj stolici i na svašta pomišljao, ali nikada nisam mogao pomisliti da ћu zbog te stolice sedeti na ovoj klupi.

Nije mi jasno, na koji je način moguće nešto nazvati "direktnom aluzijom", ako se ne naslanja na bilo koji elemenat istine. Samo pod tim uslovom aluzija i može biti to, jer je tako čitljiva i prepoznatljiva. Drukčije ne bi mogla biti aluzija. Ne vidim ni jedno mesto u ovoj pesmi, koje bi se moglo pročitati kao što ga je pročitala javna tužba, ali, ako smo voljni da jednu pesničku sliku projektujemo na određenu situaciju u našem vremenu, onda, evo, ja ћu pronaći takvu sliku i takav objekat. Tvrdim da se svaki stih iz moje pesme može odnositi na Staljinu, ili na Envera Hodžu, ili Somosu, koju godinu pre.

Najzad, pročitana je i pesma "Crnokrug na Trgu Republike", pa izjavljujem sledeće:

"Crnokrug na Trgu Republike": Crnokrug je vrsta poskoka, zmije. U svakoj mojoj zbirci, na kraju, postoji po jedna pesma koja se, pomalo, razlikuje od ostalih. Takva je i "Crnokrug na Trgu Republike". U toj pesmi, više nego u drugim, prisutni su izvesni poetički elementi. U njoj ima asocijaciju na naša književna zbivanja, ali to je teško uočljivo, i samo dobar znalač tih prilika te signale može da razume. To je bila i moja želja, nisam htio da poetsko bude zastrt poetičkim, niti čitljivost i značenje pesme da ograničim na desetak kilometara od Terazija, tamo gde se završava topografija Beograda. Topografija tu nema nikakvu osobitu značenjsku vrednost, i kada bi tu pesmu neko prevodio, recimo, na francuski ili engleski, sam bih mu predložio da toponime beogradске zameni pariskim ili londonskim, jer tim bi pesma samo izgubila jedan lokalni sloj značenja, koji bi u drugom geografskom kulturnom prostoru samo smetao onom univerzalnom, što valjana pesma mora imati, iako bi se, znam, na taj način ogrešio o jednu poruku Karlosa Vilijamsa, koju je uputio mladim pesnicima, savetujući im da u svoje pesme gurnu ime nekog američkog gradića, da se vidi da je to, ipak, američka pesma. Što se mene tiče, nikada ga više neću uraditi, nikada ga više poslušati, da sam upotrebio bilo koje druge nazive, možda, ovde ne bih stajao.

10 U zapisniku nedostaje: na pitanje predsednika Sudskog veća optuženi je odgovorio (primedba sastavljača).

Ta pesma je u svemu slična pesmama iz skupine “Zoo azil”, izuzev nekoliko stihova na samom kraju pesme, koji su i grafički odvojeni, a u njima je čitalac upozoren na mogućnost pogrešnog čitanja.

Opet je to jedan san, ili bajka, jedna fantastična slika vrtloga “životinja” koje se uznemiravaju uoči zemljotresa. I čitalac je na to jasno upozoren na kraju pesme:

“Ovde se trese zemљa, zar ne umeš da pročitaš?”

Okupljeni su zmija, konj, koza, mitološki inorog, mačke i sve vrste miševa koje sam poznavao – dakle, stvorenenja koja poseduju moć da predoseze zemljotres, koja imaju ono šesto čulo, o kome nauka do danas ništa nije uspela da sazna. Kao neka vrsta kontrapunkta, oprobanog sredstva umetničkog oblikovanja, skoro u svakoj basni, uz životinje koje imaju to anticipativno čulo, povajljuju se i ovce, senovite životinje, koje to čulo nemaju. Ovce su blagorodne, mirne i glupe u narodnim predstavama, a u Srba, kao u hrišćana, one su “svete” životinje. Srbi su ovcu prvu ljubili na Božić, kao položajnika i kao najdražeg prijatelja, pre svakoga drugoga, ukrašavali, vezali joj različito obojene krpice i ktili bršljonom; često je nisu ni strigli, ni klali, sve dok ne krepa. Šta ovce rade u tom vrtlogu? Mirno pasu, kao da se oko njih ništa ne zbiva, rade svoj posao, ne uznemiravaju se i osluškuju zvono na svom predvodniku.

Pri kraju same pesme (6 ili 8 stihova pri kraju), sledi promena pisma i oblika pesme, i upozorenje čitaocu – piscu da pripazi kako čita da ne bi zalatao.

Eto, to je sve što bih ja imao da kažem o tom Crnokrugu.

Zato¹¹ što mi je poetski bilo opravdanije, na primer, stari štakor sa Dedinja, nego sa Novog Beograda ili sa Banovog brda, poetski bi bilo neopravданo da sam upotrebio drugi izraz jer bi, po mom osećanju, izgubio poetski ritam.

Na pitanje suda, da se izjasnim o tome zbog čega su članovi Redakcije “Prosvete” i određeni organi u ovoj izdavačkoj organizaciji udruženog rada, reagovali na način kako su to učinili, ako se, pri tome, ima u vidu da među njima ima i pesnika, književnih kritičara i slično, odgovaram: Ja sam dugo razmišljao i o tome, zašto je moja knjiga od jednog dela, naglašavam od jednog dela, javnosti ocenjena kao nepodoban besprimeran, neprijateljski tekst. Ja sam tu ocenu analizirao u ovoj mojoj svesci, od početka, kako je krenulo prvo mišljenje i kako je, zatim, sledilo uštimavanje saglasnosti.

Ako sud zanima, ja to mogu izložiti, ali mogao bih, sve to rezimirajući, konkretno da odgovorim na Vaše pitanje: ocena moje knjige je politička ocena, politička, a ne književna! Politička ocena, kao i svaka politika, zavisi od određenog društvenog trenutka, od sticaja različitih okolnosti i od niza srećnih ili nesrećnih koincidencija. Tako je i moja knjiga, u određenom društvenom trenutku, bremenitom različitim političkim nevoljama, pročitana i shvaćena na politički način, kao politički tekst, kao politička paškvila. Kao pisac i kao čovek tome ničim nisam doprineo, niti sam išta mogao izmeniti. Mislim da je i ovog puta, u tom postupku oko donošenja te političke ocene, zamenjen red poteza i da je izneverena naša samoupravna, demokratska i slobodarska tradicija. Kao

11 U Zapisniku nedostaje: na pitanje predsednika Sudskog veća, optuženi je odgovorio (primedba sastavljača).

u drugim, i u ovoj prilici politička ocena bi trebalo prethodno da se zasniva na stručnoj, književnoj oceni, isto onako kao što se u političkoj ekonomiji određeni potezi i određena politika zasnivaju na mišljenjima ekonomista i ekonomskih instituta. Možda ja, kao oštećeni, i preterujem, ali mi se čini da je ovog puta, nažalost, taj dijalog izostao, nije omogućen, i da kad je bilo govora o mojoj knjizi, za književnost niko nikoga nije tu pitao. Poezija je čitana kao novinski tekst, isto onako kao što je pročitana u javnoj tužbi, a to mišljenje je prihvatile i javnost. Da sam ja u pravu, imam niz argumenata, imate ih i Vi, druže sudija, u dosijeu koji je prikupljen i formiran u istražnom postupku. A da sam u pravu, posebno me uveravaju neke druge priče. Kako je, na primer, moguće da ja neke od tih pesama, gotovo jednu četvrtinu moje knjige, objavim u uglednim, možda najuglednijim časopisima i da one tamo budu ocenjene – izvinite na neskromnosti – kao vrsna poezija, kao prilozi koji se objavljuju na uvodnom mestu i na naslovnoj strani, dakle kao najbolji prilozi, i da mi nikada niko ne uputi nijednu primedbu, a kada se to pojavi u mojoj knjizi da te pesme budu čitane na jedan potpuno drugi način? Tako “Prosveta” ocenjuje moju knjigu kao pamphlet, a iste te pesme “Nolit” ocenjuje, koliko sam ja obavešten, dosta dobro.

Na pitanje svoga branioca, navodim da sam ja u pesmi “Zver nad zverovima” stavio moto “... medveđa pećina nije imanje moje”. Jasno sam stavio do znanja, onom ko čita pesmu, da se to ne odnosi na nas. Ja sam već detaljno objasnio šta sam sve imao u vidu prilikom pisanja ove pesme, pa i kasnije, prilikom modifikacije iste. Ovo predavanje, u vezi sa Staljinovom smrću, držao je Fuad Muhić, koji nam je pričao okolnosti vezane za njegovu smrt, kad mu je klonula glava, a da niko nije smeо da mu pride, da proveri da li je živ ili ne, zbog toga što je imao običaj da zadrema i da mu glava klone na grudi, jer je često radio noću. Isto tako na pitanje branioca odgovaram: da se iz mog manuskripta može videti kada sam pisao koju pesmu jer ispod svakog naslova postoji datum kada je koja pesma završena. Taj rukopis mi je oduzet prilikom lišenja slobode. Prema tome, iz tog materijala može se tačno utvrditi kada je koja pesma završena. Inače, ja se sada tačno ne mogu setiti, sasvim precizno, kada je koja pesma pisana.

Napominjem¹² da radim već 20 godina, najpre više od dve godine kao novinar, zatim kao službenik u “Elektrodistribuciji”, a od 1967. godine u Domu omladine u Beogradu. Moram da kažem, kao pisac i kao kulturni radnik, nikada se nisam ogrešio o temeljne vrednosti ovog društva, već sam ih uvek podržavao. U DOB sam radio kao urednik na nekoliko tribina. Vodio sam i predrebe, gde su vođeni javni razgovori, gde je bilo i dijalog, gde su učestvovali poznati kulturni radnici i umetnici, kako iz naše zemlje tako i iz inostranstva. Bilo je tada, u tim razgovorima, i incidentnih situacija, gde se moralо brzo reagovati, pa sam i u takvим situacijama nastojao da pravilno postupam, da taj posao obavim kako valja. Putovao sam i u inostranstvo, koristio sam i strane stipendije, ali uvek na predlog iz sredine u kojoj sam radio. U svim tim situacijama uvek sam vodio računa o interesima naše strukture i naše zemlje, te vrednosti imao sam, dakle, uvek u vidu. Mi smo se bavili izdavačkom delatnošću, izdavali

12 U zapisniku nedostaje: na pitanje branioca, optuženi je odgovorio (primedba sastavljača).

smo knjige pisaca koji su sada ugledni srpski pisci. Bio sam uvek aktivan i u nekim organizacijama književnika. Čak sam osnivao i književne časopise i bio urednik.

Zbog proteka radnog vremena, Veće donosi
R E Š E N J E

Da se glavni pretres prekine. Pretres će se nastaviti sutra – 3. jula 1981. godine, u 8 časova, što je prisutnima saopšteno umesto poziva.

Zapisničar,
Predsednik Veća – sudija

NASTAVAK ZAPISNIKA SA GLAVNOG PRETRESA

Sastavljen na dan 3. jula 1981. godine pred Okružnim sudom u Beogradu u krivičnom predmetu protiv opt. Gojka Đoga, zbog krivičnog dela neprijateljske propagande iz člana 133 stava 1 KZ SFRJ, a po optužnici Okružnog javnog tužilaštva u Beogradu Kt. 663/81 od 12. juna 1981. godine.

Sastav Veća isti kao na pretresu od 2. jula 1981. godine.

NASTAVAK ISPITIVANJA OPTUŽENOG

Ja sam juče, prilikom iznošenja svoje odbrane, izneo da je ocena moje knjige politička, a ne književna. Međutim, tome što sam juče rekao želeo bih da dodam još nekoliko stvari. Naime, o mojoj knjizi su ljudi iz "Prosvete" dali svoju ocenu. Ta njihova ocena je nadahnuta njihovim unutrašnjim problemima, pa su te svoje unutrašnje probleme preneli na celu stvar. O ovoj mojoj knjizi uglavnom su pisali novinari. Ne smatram da oni nemaju pravo da pišu, ali pozvani su da to čine ljudi koji su za to stručni, književni kritičari, a tih kritičara ima u svim redakcijama. S obzirom na to da književni kritičari iz tih redakcija nisu pisali o mojoj knjizi, ja mogu da pomislim da se oni možda i ne slažu sa ocenama koje su u njihovim glasilima date o ovoj mojoj knjizi. Isto tako smatram da, inače, ova ocena koja je data u javnosti o mojoj knjizi nije jednodušna. Ta je ocena prevashodno političko-književna. Moju su knjigu sveli na politički pamflet. Međutim, nije data književna ocena o toj knjizi. Ja smatram da samo lica koja su pozvana mogu dati književnu umetničku ocenu moje knjige "Vunena vremena". To su književni kritičari. Prema tome, oni treba da daju ocenu da li se u ovom slučaju radi o političkom pamfletu ili o pravoj poeziji. Ja sam u podnesku koji je upućen sudu predložio određena lica koja bi, kao stručnjaci, mogla dati odgovarajuću ocenu o ovoj mojoj knjizi.

Inače, ja sam rukopis ove moje knjige još u septembru mesecu 1980. godine dao na čitanje Ratku Pekoviću, uredniku Doma omladine u Beogradu, koji je, prema tome, pročitao sve ove pesme, pa i pesme koje se pominju u optužnici. Ja ne znam da li se on seća svih ovih pesama. Prema tome, ne znam da li će se on setiti da je pročitao i ove pesme koje se u optužnici pominju. Ja nisam mnogim ljudima davao svoj rukopis na čitanje, jer to nisam sklon da činim. Ali, neke pesme, jednu veliku skupinu tih pesama, davao sam Jovici Aćinu. Međutim pesmama bile su i ove pesme koje se pominju u optužnici, ali ne mogu sa svim pouzdano da tvrdim da su bile sve. Međutim, neke od njih su svakako bile

među tim pesmama koje je on čitao. Ja ne znam da li se on seća sada i ovih pesama. Ja sam predložio ove stručnjake koji bi dali svoju ocenu i o tome da li su u ovoj mojoj poeziji metafore ili šifre, da li tamo ima simbola ili se radilo o jednoj aluziji, jednostavno – da li je to dobra ili loša poezija.

Na pitanje javnog tužioca odgovaram da sam već rekao da sam jednu skupinu pesama dao Jovici Aćinu, uredniku časopisa "Delo", među kojim pesmama je bila i pesma "Ovidije u Tomima". Verovatno je, kao što sam već rekao, među njima bilo i pesama koje se pominju u optužnici. Drugim časopisima nisam nudio na štampanje ove pesme koje se pominju u optužnici.

To je sve što imam, za sada, da izjavim u svoju odbranu. Pitanja više nema.

Za pesmu "Zver nad zverovima" kaže da nema nikakve veze sa ličnosti Predsednika Tita a pesma je pisana još 1971. godine. To što se navodi u ovoj pesmi, može se odnositi samo na Staljinu, za potkrepljivanje svog stava, čita jedan odlomak iz knjige Antona Kolendića. Za pesmu "Crni dani" branilac kaže da onaj ko pročita ovu pesmu ne može zaključiti ono što je zaključio javni tužilac. Možda ova pesma ima pesimističku moć. Zar je to greh? Ali, taj pesimizam nije negativan. Pesma "Crnokrug..." pisana je u martu 1979. godine. Pominju se svete crne ovce u ovoj pesmi, ali je pozitivnu ocenu o ovoj pesmi dao Aleksandar Petrov u članku koji je objavljen u "Književnoj reči". Za pesme "Ovidije u Tomima", i "Svetilište oca Crnboga", branilac navodi kada su te pesme nastale, da se tužilac hvata za neke reči iz ovih pesama i na njima zasniva optužbu. Dalje, branilac postavlja pitanje kakva aluzija može da se odnosi na neistinu. Ona može samo na istinu. Ovo je najveća protivrečnost optužnice.

Branilac tačno navodi da javni tužilac u svojoj reči nije ocenio da li je optuženi postupio sa umišljajem. Bez određenog oblika vinosti nema ni elemenata krivičnog dela. Za ovo delo je potreban umišljaj. Kako on to nije činio ni odbrana ne smatra potrebnim da objašnjava oblik vinosti. Na kraju, navodi da se pred sudom nalazi jedno pesničko tkivo, jedna knjiga pesama koja je više znatna. Ako se jedna pesma, i sa malo mogućnosti, može tumačiti i na drugi način, onda nema elemenata krivičnog dela. Jer, jednoznačnost u poeziji nije i isto što i jednoznačnost u novinskom članku, publicistici. Zbog svega izloženog smatra da je ovde jedino moguće doneti oslobođajuću presudu,

Optuženi u svojoj reči navodi i u celosti prihvata reč svoga branioca s tim što je puna dva sata izložio i svoje viđenje, kako njegove poezije tako i viđenje procesa odnosno suđenja. Priložio je svoju završnu reč koju je napisao.

Pošto stranke nemaju više ništa da kažu, predsednik Veća objavljuje da je glavni pretres završen.

ZAVRŠNA REČ GOJKA ĐOGA na suđenju 17.9.1981.

Drugarice sudija,
drugovi sudije!

*Kao kolar, ja to ovako vidim:
Ako mi je ruka suviše spora, hvatam duboko,*

duboko ali nepostojano.

*Ako mi je ruka suviše brza, hvatam postojano,
postojano, ali ne i duboko!*

*Pravi ritam,
ni spor, ni brz,
ruci dolazi samo od srca.*

*To se rečima ne da iskazati,
to čak ni sinu ne umem preneti.*

*Zato on i ne može da me odmeni, već ja,
sedamdeset mi je leta,
još savijam točkove.*

Ja to ovako vidim:

*mora da je isto bilo sa našim starima –
sve što je vredelo preneti, pod zemljom je s njima,
a drugo, drugo je u knjigama!*

*Zato sam ja i rekao da Vaše visočanstvo
čita prah i pepeo, ostatke,
otpad davnih vremena.*

Ovim "Razgovorom sa Vojvodom od Džija" kineskog pesnika Čuangcea želim da započnem svoju besedu.

Na prethodnim ispitima, u istrazi i na julskom suđenju, ja sam dosta govorio u svoju odbranu, gotovo da bih mogao svoju završnu reč otčutati ili je zbiti u jednu rečenicu. Blagosloviti vas i zamoliti da ne izneverite pravdu. Pogotovo što sam bio i ostao duboko uveren da lično nemam od čega da se branim.

Pa, ipak, ne mogu otčutati. Ćutao sam dosta. A, na žalost, ne verujem da je čutanje zlato. Ćutanje je olovo, i ja neću da ga nosim u trbuhi. Ne mogu čutati prevashodno zato što se ovde raspravlja o poeziji i slobodi koliko i o mojoj koži, a takva rasprava više me privlači kao pesnika, nego što me sputava kao optuženoga. Ne čuti mi se ni zato što ovom suđenju prisustvuju anđeli sedme sile, kao u mojoj pesmi "Crnokrug na Trgu Republike"; njihovi se glasovidaleko čuju, a u mom užem zavičaju strine čute, a ljudi sede na kamenom guvnu nasred sela, kao u atinskoj agori, i veće večaju. Čini mi se, voleo bih umreti, nego se pred tim većem zastideti. Ja se bojim guvna, koliko i ovog suda. I stoga, sve dok mi se bude činilo da išta mogu doprineti istini i pravdi, dužan sam govoriti. A vi ćete mi oprostiti ako ponešto i ponovim, i ako moje reči ne budu uvek dovoljno odmerene i mudre.

Ako je ovom Veću stalo do istine i pravde, do poezije i stvaralačke slobode, ono se mora upitati: da li je ikad ijedan sudski proces išta doprineo kulturni bilo kog naroda? Nisu li sudski procesi uvek bili delo varvarstva i nasilje nad delima kulture?

Odgovor na ovo pitanje morao bi oneraspoložiti svakog od nas. I tužilac, i vi, sudije, i ja, morali bismo biti podjednako tužni što i naš narod u febrilnim svojim trenucima, katkad, olako zaboravlja pouke istorije, te demokratske institucije koristi u varvarske svrhe. Ma koliko sud bio demokratski i human, u stvarima za koje nije nadležan, on ne deli pravdu nego produbljuje nepravdu.

Ako istoriju priznamo za učiteljicu života, ona će nas nužno uputiti da uporedimo ovo suđenje sa drugim sličnim suđnjima koja ni po kakvu dobru

nisu upamćena. Ovakve optužnice pripadaju određenom modelu i bitno se ne razlikuju – bar ove napisane u poslednjih sto godina – svejedno da li su intelligentne i licemerne, kao ona Pinarova protiv Bodlera, ili preke i proste, kao one što su ih potpisivali Gebels i Berija.

Bio carski ili javni, tužilac je uvek svoju optužnicu zasnivao na vlastitom razumevanju jednog umetničkog dela ili, još bolje, razumevanju svog prepostavljenog.

Takvo poimanje umetnosti uvek se temeljilo na utilitarnom zahtevu da ona, jasnom porukom, mora podržavati autoritarnu moć, a svi nesporazumi su započinjali pitanjem: šta je autor htio da kaže? Odgovarajući na ovo pitanje, tužilac se ponaša kao slepac koji, od svih trava, jedino poznaje koprivu. Nipoštavajući sve zakone umetnosti, on ispisuje optužnicu, čvrsto uveren, da sve što izazove šklopac na njegovoj koži mora biti kopriva. Tužilac ne zna da njegova epiderma može biti alergična na smilje i bosilje.

Eto zato se ja, drugovi sudije, toliko mučim s tim strašnim pitanjem. Njime sam se bavio prošli put i sad mu se ponovo vraćam. Čini mi se, ako te zablude oko biti umetnosti rasvetlimo, tužilac, vi i ja ćemo se lako sporazumeti: spora neće biti. Dakle: šta je pisac htio da kaže?

Tužilac ne zna, baš koliko ni pesnik. On može samo da prepostavlja, da svoje slutnje, svoje predstave i iluzije utiskuje između tudih redova i slova. Kao tzv. običan čitalac (to je omiljena sintagma), on je uveren da je u pravu, jer on tako vidi i tako čita. Tu je ceo nesporazum. Zato smo se mi i okupili u ovom Sudu. Ali sudija tu ništa ne može pomoći.

Vazda je to neumesno i neoprezno pitanje vodilo u čorsokak. Posle nje ga se prekida komunikacija između pesnika i čitaoca. Jer pesnik ne može da odgovori na pitanje, a tužilac – taj primerni čitalac – ostaje ubeden da ono što je rečeno, nije sve, da je bitno skriveno i da je on pozvan da skriveno razotkrije.

Pesnik je unutra, a njegov tužilac napolju, ispred dobro zaključanih vrata. Obojica su bez ključa. Pesniku se sudi, ne za ono što govori, već za ono što je, po mišljenju tužioca, htio da kaže.

Zar pesnik nije vizionar, videlica, vrhovni vladalac, kako su nas stari ubedivali? Nije, nije odavno. On je, po mišljenju tužioca, kolporter ili dobošar koji svoje poruke kratko i primamljivo uzvikuje na trgu i tako, dabome, širi prijateljsku i neprijateljsku propagandu.

Nekad su pesnici pisali ditirambe u slavu života, a ode i himne bogovima, vladarima i pobednicima na sportskim borilištima, usta su im bila puna svestnosti i lovoročog lišća. Danas je svaki stih dvosmislen, taman, podrugljiv, pa i satiričan. Razarajuća ironija prožima duh pesnikov, ono što se u poeziji nekad nije moglo ni zamisliti. On kaže da je danas besmisленo slaviti podvige i pesme posvećivati takozvanim velikim ljudima. Otkako Sv. Đorđe ne ubija aždaju svojim kopljem, nego na nju baca bombu, čitav podvig se svodi na pritiskivanje dugmeta. A šta tek reći za sjajnog vladaoca, koji ima vojsku i policiju ili za olimpijskog skakača u čije vene ubrizgavaju stimulativna sredstva.

Znači li to da današnji čovek hvalospev ne zasluzuje? Neka to pitanje, ovom prilikom, ostane otvoreno.

Moderna poezija govori o mitovima svog vremena, ali ne slavi njihove junake nego, nasuprot savremenim svetim knjigama i bulevarskoj lepoj knji-

ževnosti, nadahnuta duhom rugalice sumnja u raj i od vernika stvara jeretika. Poezija odbacuje svaku dogmu, njena mitologija je negativna. Eto, tu je uvek moguć nesporazum sa pragmatičnim umom koji se, u načelu, zalaže za programiranu slobodu. Takav um i poeziju može da razume samo kao emisiju "pozitivnih" slika. Nejasnoća i zatamnjene smisla, sve što nije čitljivo u određenom ključu, ugrožava tu svest, kao nešto tuđe i sumnjivo. Takav um ima samo jedan ključ – kalauz – za svaku bravu i sve, što se njime ne da otvoriti, apriori skriva nešto opasno i neprijateljsko. Čak, ako takva opasnost zbiljski ne postoji, sama mogućnost da nešto izmiče kontroli otkriva slabosti takvog kritičkog suđenja. Tajnovito i zagonetno iznutra ga razaraju.

Sve što se izdvaja, što se ne da programirati i obuhvatiti jednom formulom, suprotstavljen je pragmatičnom umu. A poezija, kao i svaka umetnost, živi upravo od tog pojedinačnog, izuzetnog, što se ne da formulisati i uopštiti.

Poezija živi u telu jezika i kazuje neiskazivo, hvata ono što drugi jezici ne mogu da iskažu i drugi znakovi ne označavaju. Njena "višezačnost" i simbolički jezik omogućuju mišljenje bez hidrauličnih kočnica bilo čijeg mozga. Pesnički tekst svoje puno značenje ostvaruje u erotičkom kontaktu sa svojim čitaocem.

Množina pojedinačnih čitanja upravo je srazmerna bogatstvu značenja jedne pesme, a ono zavisi od sistema asocijacija koji je različit skoro kod svakog čitaoca. Recepција poezije zasniva se na tekstu i kontekstu: tekst je na papiru, a kontekst u glavi primaoca.

Stoga, nimalo ne začuđuje što se poezija može različito čitati, ali zapanjuje i plaši zahtev da se ona svede samo na jedno značenje i to ono koje pragmatična ili kvazipolitička svest "otkriva" u tekstu. Takvo očitavanje poeziju osimrošašuje i obezvređuje, kao tendencioznu umetnost, a pisca ugrožava, pripisujući mu zle namere.

Pored svekolikog moga uveravanja, javni tužilac ostaje pri svom mišljenju o mojoj poeziji. Ali ni meni ne ostavlja Pandorina nada. Pesnici ne mogu simulirati, oni se doista radaju kao kreteni (– da popravim Krležu). Nešto mi iznutra govori da ja moram ubediti tužioca da promeni svoje mišljenje. Zato, makar i uzaludno, nastaviću.

Osnovne zablude javne tužbe proističu iz naopakog poimanja značenja umetničkog književnog dela. Njihovom će razbijanju, možda, pripomoći neke pouke nauke o književnosti. Neka to pomalo bude i ono što se naziva vlastitom poetikom:

– umetnost nije sistem znakova ili šifri koji se mogu odgonetnuti, razumeti bez ostataka;

– sva sredstva umetničkog oblikovanja, sve stilske figure i versifikacijski postupci, kad je o poeziji reč, kao i umetničke forme, pored instrumentalne, zadržavaju i svoju prastaru, magijsku funkciju i služe nagoveštaju, dočaravanju, a ne otkrivanju nekakvog smisla;

– o smislu u poeziji može se samo uslovno govoriti, jer normativna kritika nema bolji termin, ali taj pojam nema ničeg zajedničkog sa onim što pod tim razume govorni jezik ili jezik nauke;

– pesničkog smisla ima više u besmislu vradžbina, u govoru ludaka ili deteta nego u besedama Ciceronovim;

– pesnik je više vrač nego svedok; ignoriše nauku, a istoriju ne zamišlja kao herbarijum;

– pesma nije čaša vode koja se može popiti do pola ili, u hipu, ispiti do dna.

Moglo bi se tako dugo nabrajati šta poezija nije, ali šta jeste, do danas niko nije utvrdio. I to znatno otežava njeno prepoznavanje. Ali to još ne znači da je ne možemo prepoznati.

Kao što se komplikuje pitanje smisla, značenja, razumevanja, čitanja – zovimo to kako bilo – tako se usložnjava i poimanje drugih pesničkih činilaca.

Aluzija, na primer, ta “fantastična” reč, koju javni tužilac desetak puta ponavlja u tužbi, zbiljski jeste pesnički elemenat u modernoj poeziji, samo taka aluzija funkcioniše u pesničkom kontekstu i nema ničega zajedničkog sa onim šta pod tom reči podrazumeva novinski ili politički jezik.

Govoreći o stvaralačkim porivima, istočnicima tradicije koja me, kao pesnika, privlači, ja sam se upućivao samo donde, do onog stepenika, međaša, odakle počinje strmi uzlet fantazije, odakle počinje stvaralački rad i nadgradnja, dalje nisam mogao. O onome što me “inspirisalo” sam govorio i mogu da govorim, a o smislu, poruci, tendenciji, stvarnosti, istini – ništa ne znam i neću da znam, ni na kraj mi pameti nije identifikovanje bilo kakva “sadržaja” u mojim pesmama. Čini se, da je posao pesnika da prikrije, više nego da otkrije bilo kakav određeni smisao.

Da bih pokazao kako se ostvaruje zavođenje čitaoca na “pogrešan” put, navešću primer, pročitaću jednu od mojih ljubavnih pesama koje su ovde toliko hvalili “Prosvetini” urednici. Načas ću izostaviti samo naslov, što su i skorašnji tumači mojih pesama inače rado činili. Te sitnice, po njima, nemaju baš nikakve veze sa pesmama. A moja ljubavna glasi:

*Krivo savijeno
u devojče nabijeno,
svrbi je, boli,
a voli da stoji.*

Ova pesmica, bez sumnje, govori o devojačkoj želji, pa i više od toga, na pomalo lascivan način sugerira predmet želje i u sećanje priziva prvi ljubavni čin. Njen erotički sadržaj blizu je pornografskog. Ta mala razdaljina izražena je u pesničkom okolišenju, izbegavanjem da se stvari nazovu pravim imenima. U toj igri pritajivanja, autor se poslužio svojevrsnim jezičkim lukavstvom. Umesto očekivanog muškog, upotrebljen je srednji rod: “Krivo savijeno...” Tako je čitalac naveden da pomisli na “ono”. A “ono” je, u našem jeziku, gotovo uvek u vezi sa nekom tajnom. Kojom i kakvom tajnom?

Drugi deo pesmice ne dopušta nikavu sumnju u jedan jedini lako prepoznatljiv smisao. Biće da su autorova skrupuloznost i moralne zapreke glavni razlog tome uvijanju i zagonetaju, jasno je na šta on misli. Nema tu nikakve tajne, niti ikakva drugog smisla.

Naravno, ovde nije reč o mojoj ljubavnoj pesmi nego o našoj narodnoj zagonetki koja ima svoje rešenje i svoj “naslov”: minduša. Ja sam se našalio, samo da bih ukazao na zamku pesničkog teksta, koja, vazda otvorena, vreba lovca kakvog obećanog smisla.

Šta biva sa našim tumačenjem i gonetanjem, nakon što smo saznali rešenje? (Treba li pesmicu još jednom pročitati?) Jasno, u pitanju je sasvim drugi “sadržaj”: precizan opis minduše i osećanja devojke koja nakit nosi. Čitalac je, u jezičkoj igri, zaveden na stranputicu.

Savremena je poezija baština ovaj elemenat zagonetke i često nudi pogrešne ključeve.

I moje su pesme tumačene sa pogrešnim ključem u glavi. Dovoljno je na trenutak zaboraviti samo naslov, pa da se stihovi otvore na neočekivan, pa i “naopak” način. Ko, na primer, namerno zaboravlja naslov “Ovidije u Tomima”, neka mene ne pita zašto pesma izaziva nizove ovakvih ili onakvih asocijacija. Kakve li je tek tamne svetove moguće naći u pesmama razbijenih komade! A tako su čitane moje pesme.

Poezija, kao iskusna lepotica, svakome ko s njom flertuje, lukavo obećava raskoš svojih draži, ali ostaje večna devica koja se nikome ne daje. Ona može da zatrudni samo od Duha Svetoga. A rađa na trbuh, kao Deva Marija ili na uho, kao Gargamela, majka Gargantuina.

U mojim pesmama, kao u bilo kojim, svako prepoznavanje (jednog) određenog značenja samo je slepo predavanje onome što poezija nagoveštava, obećava, a nikad sasvim ne iskazuje. To i jeste ona slatka iluzija i draž koju poezija nudi. Zato se ona i prepisuje u spomenar. Čitalac može da uživa u poeziji i da prepozna šta god hoće, ali nikad ne sme poverovati da je pročitao i iskoristio do kraja; ta žudnja za identifikacijom razumevanja i biti pesničkog teksta, platonska je ljubav i ništa više.

Ako je ovo istina, a književna nauka veli da jeste, onda javni tužilac voli moju poeziju i uživa u njoj. Neću reći zašto? Neću reći da tamo pronalazi smisao koji želi da nađe. Ali on je zacelo uspostavio erotički odnos sa mojim pesmama, kad dograđuje njihov smisao, razvija simbole, prepoznaće aluzije, oživljava slike, konkretizuje metafore i moj bezsmisao prevodi u svoj smisao. Samo polako, druže javni tužioče, pripazite da u tom zagrljaju ne uništite moju japansku lutku, moju poeziju,

Poezija je zajedničko dobro i autor tamo nije nikakav domaćin, te sve i da hoće, ne može prizivati draga, niti izbaciti nastrana gosta. Ali pesnik može imati mnogo, mnogo štete od izopačene ljubavi, od pogrešnog tumačenja, od zloupotrebe njegovog dela.

Zato, još jednom, molim javnog tužioca, da mi u tužbi ne pripisuje svoj, ni bilo čiji, tamni smisao. Da me ne tuži za tuđe grehe.

Preostalo mi je još samo da se pozovem na lektiru i da pustim stihovima da se sami brane. Jer, ovo nije suđenje meni nego suđenje poeziji.

Moderna poezija danas, poput nauke, filozofije i politike, ispunjiva je “svetskim” duhom, koji, nesumnjivo, ima neke zajedničke odlike, iako srodnina pesnička dela nastaju u različitim delovima sveta, često i ne znajući jedno za drugo. To duhovno bratstvo – *Weltgeist* ili bolje *Bruderschaft* – iskazuje se različitim glasovima i odjecima koji se naslanjaju jedan na drugi.

Da bismo ga uočili potrebno je samo uporediti metafore, akcente, tehnike, motive iz nekoliko jezika. Drugim rečima: proces moderne poezije vodi nastajanju jednog svetskog pesničkog jezika.

Ovu Encensbergerovu tvrdnju moguće je potkrepliti stotinama tekstova, koji su, uprkos svim individualnim odlikama u nečemu slični. To, svakako, ne znači da poezija teži nekakvom “lirskom esperantu”. Naprotiv, ona živi od posebnosti.

Može se, takođe, govoriti i o izvesnom otvaranju savremene poezije poslednjih godina, otvaranju ka većoj apsorpciji istorijskog iskustva. Samo, to pitanje zaslužuje drukčiji osvrt.

Ne mogu se odbacivati takva dela, a da se ne previdi celo jedno duhovno usmerenje.

Evo nekoliko pesama (bez naslova i autora) koje bi, prema poznatom “kritičkom” metodu, javni tužilac, takođe, mogao da obradi.

Prva pesma:

*Da ne bi izgubio hleb
U vremena sve većeg tlačenja
Poneko je rešio da istinu
O zločinima režima koji brani izrabljivanje
Više ne kaže, ali da,
Isto tako, ne širi laži režima, dakle da,
Doduše, ništa ne razotkriva, ali
Da ništa i ne ulepšava. Onaj ko tako postupa
Samo izgleda kao da još jednom potvrđuje kako je rešen
Da ni u vremena sve većeg tlačenja
Ne izgubi obraz, a, u stvari,
Samo je rešen
Da ne izgubi hleb.
Da. Ta njegova rešenost
Da ne kaže neistinu služi mu da bi odsad
Prečutkivao istinu. To je, doduše, moguće
Samo izvesno kratko vreme. Ali i za to vreme,
Dok još ulaze u kancelarije n redakcije,
U laboratorije i u fabrička dvorišta kao ljudi
Iz čijih usta ne izlazi neistina.
Već počinju bivati štetni. Ko ni okom ne trepne
Na prizore krvavih zločina, daje im, naime,
Privid prirodnosti. On time
Strašno zlodelo prikazuje kao nešto neupadljivo poput kiše,
A i neizbežno poput kiše.
Te tako već svojim čutanjem podržava
Zločince, a ubrzo će
Primiti da, kako ne bi izgubio hleb,
Ne samo što mora da prečutkuje istinu nego je
Primoran i da govori laži. Blagonaklono
Tlačitelji prihvataju onoga ko je spremam
Da ne izgubi hleb.
On se drži kao da nije podmićen,
Jer ništa mu nije dato, samo što mu
Ništa nije oduzeto.*

*Kad nazdravičar,
Dižući se od stola vlastodršca, otvori usta
Pa mu se između zuba
Vide ostaci ručka, njegova se
Slavopojka sluša sa sumnjom.
A slavopojka onoga
Ko je još juče grdio i nije bio pozivan na pobedničku gozbu
Vredi više. On je
Ipak prijatelj potlačenih. Oni ga znaju.
Što on naže, to i jeste.
Što ne kaže, to i nije.
A on, evo, kaže
Da nema tlačenja.
Najbolje je ubici
Da pošalje brata ubijenoga,
Koga je potkupio, da potvrди
Kako mu je brata
Ubila cigla s krova. Prosta laž, doduše,
Pomaže onome koji neće da izgubi hleb,
Ali ne zadugo. Ima ih i odviše
Od njegovog soja. Ubrzo,
On upada u neumoljivo takmičenje svih onih
Koji neće da izgube hleb: više nije dovoljno samo
spremnost da se laže.
Potrebno je umenje, zahteva se strast.
Želja da se ne izgubi hleb spaja se
Sa željom da posebnom veštinom i najbudalastije trabunjanje
Stekne neki smisao, da se neizrecivo
Ipak iskaže.
Uz to, takav mora tlačiteljima
Da kadi više od ostalih, jer je
Pod sumnjom da je jednom ranije
Ocrnijivao tlačenje. Tako
Oni što znaju istinu postaju najluči lažovi.
A sve to traje samo
Dok neko ne dođe i dokaže im
Nekadašnju čestitost, ranije poštenje; a tada oni
Gube hleb.*

Druga pesma:

*Bio jednom jedan car. Imao je žute
oči i grabljivu vilicu. Živeo je u dvoru
punom mramora i policajaca. Sam. Noću se
budio i vikao. Niko ga nije voleo. On
je najviše voleo lov i teror. Ali
fotografisao se s decom u cveću. Kad je
umro, niko nije smeо da ukloni njegove
portrete. Pogledajte, možda i u vašoj kući
ima njegova maska.*

Treća pesma:

*Hodaš čitavu večnost
Po svome ličnom beskraju
Od glave do pete i natrag
Obasjavaš sam sebe
U glavi ti je zenit
U peti smiraj sjaja
Pred smiraj puštaš svoje senke
Da se izduže da se udalje
Da stvaraju čuda i pokor
I sebi da se klanjaju
U zenitu svodiš senke
Na njihovu pravu meru
Učiš ih tebi da se poklone
I u poklonu nestanu
Hodaš ovuda i dan danas
Ali se od senki ne vidiš*

Izostavio sam naslove, ali sam pesme ostavio cele; to je još bolji tretman nego što su ga imale moje pesme. One su bez ikakve milosti kasapljene.

Zar ne bi svaki od ovih pesnika mogao biti osporen istom ovom optužnicom i spaljen kao moja "Vunena vremena"?! A moglo bi se navesti mnoštvo takvih primera. Možete li sad zamisliti taj "kritički" rez koji bi zbrisao B. Brehta, Z. Herberta, V. Popu, čije sam pesme citirao.

Kakvo bi to čitanje poezije bilo: kad bismo Brehtovu pesmu "Onima koju su legli na rudu" pročitali kao što je moje pesme čitao javni tužilac! Služeći se tužiočevim postupkom, mogli bismo Herbertova "Cara" ili Popina "Majstora senki" začas izjednačiti sa Josipom Brozom. A kuda bi nas to odvelo? Nećete mi valjda reći da je to nešto tuđe, da se taj "sadržaj" zbiva negde drugde, da se njihove aluzije odnose samo na jednu konkretnu situaciju, na DDR, Poljsku, nekakav mitski prostor i da se to nas ne tiče? Pa zašto se onda ceo svet divi tim pesmama, ako mu one ništa ne govore ili ako govore samo o nečem marginalnom, zbivanjima u Poljskoj, na primer? O tome i novine dovoljno pišu, a uz pomoć kamere, tako rekuć, učestvujemo u tim zbivanjima. Mislite li da Hamlet zbilja govori o Danskoj?

Da je Polonije zauvek mrtav? Nije, nije druže tužioče. Poezija nije ogradićena zidovima vlastite palanke. Poetski prostor je univerzalan, a pesničko iskustvo je iskustvo Vavilona.

Onaj ko drukčije misli, od kulture bi da stvori rezervat. A takav duh ja ne bih želeo da se useli u našu kuću.

Programatično i utilitarno razumevanje poezije ogleda se, na žalost, i u javnoj tužbi. I baš zato, što se u njoj ogleda takvo razumevanje poezije, ta optužnica ne valja.

Kao pesnik ne bih smeo imati ništa protiv tužiočeva "tumačenja" mojih stihova (a poznato je kakvo je to tumačenje), jer ja ne mogu propisivati kako će ko i u koje vreme čitati ili naizust učiti moje pesme. Sve i kad bih htEO, to ne bi bilo moguće. Zato ja poštujem javnog tužioca, kao mog čitaoca, iako on u

mom medvedu, u Cezaru, Česaru i štakoru prepoznaće Josipa Broza Tita. Samo, u mojim stihovima nema nijedne reči na koju bi se takav čitalac mogao pozvati.

Kao pesnik nemam pravo, ali kao čovek mogao bih da ga zapitam kako reč štakor ili medved može da asocira na Josipa Broza, kad je njegovom imenu naš narod uvek pridodavao pozitivne attribute?

Neka Javni tužilac i oni što su moje stihove tako pročitali, najpre preispisuju svoje savesti. Ako ićem poezija služi, služi čoveku da prepozna sebe. Najviše poštovanje zaslužuje čitalac koji kaže: kako je lepo i jednostavno rečeno ono što sam i ja osećao, a nisam umeo da izrazim! Bez obzira šta čitalac oseća i šta misli da je rečeno.

Dakle, sa tim šta moj čitalac misli, ja kao pesnik nemam ništa. Poštujem njegovo "prepoznavanje", ali ga molim da to pakleno punjenje meni ne potura. Zato molim zastupnika javne tužbe da mi ne podmeće sve zločine o kojima sam govorio u svome delu, kao što nekad davno reče jedan pesnik, kad je on bio dežurni državni neprijatelj.

Moj štakor ili medved ili ugič ili vran ili česar – kao i ostali miševi, vuci, jarci, golubovi i druge zveri, životinje, ptice i ljudići – ostaju deo one brojne familije koja se razmnožila u mojoj knjizi i svako prebrojavanje, izuzimanje, lučenje i veštačko osemenjavanje, svaka podela uloga u tom bestiljarijumu, osim one pesnikove, jeste svojevrsno nasilje, privatna rabota samozvanog reditelja.

Moje drage savesne čitaoce moram podsetiti na pravo slovo bukvice: umetnost nije ogledalo stvarnosti. Ja bih pre ustvrdio obrnuto, da je stvarnost odraz fantastične umetnosti.

Prošli put sam govorio kako je tužba napisana, o tome kako ona kasapi moju poeziju, kad mi pripisuje ono što nisam ni mislio, ni rekao. Govorio sam, takođe, o nedopuštenosti takvog postupka. Pozabaviću se sad dokazima, koje je predložila, i svedocima, na koje se oslonila, javna tužba, kao i ocenom moje poezije koju izriče javni tužilac.

Zašto su predloženi dokazi: moje pismo "Prosveti" od 14.5.1981, informacija IRO "Prosveta" Javnom tužilaštvu od 14.5.1981. i recenzija Branislava Petrovića, zatim, zašto je javni tužilac pozvao tolike svedoke?

Hoće li tužilac da dokaže nekakvu moju kriminalnu radnju, podmetanje rukopisa i slično? Ili je hteo da svedoci posvedoče kako moja poezija nije poezija nego politički pamflet? Ili oboje? Ili nešto treće? Ostaje potpuno nejasno. Jedino je jasno da hoće da me unesreći.

No, podimo redom, da vidimo kakvi su to dokazi.

Moje pismo "Prosveti" kazuje ono što su svedoci potvrđili: da nisam uradio ništa nepoštено i nedozvoljeno, niti što drugi pisci ne rade. Ono direktno osporava navode javne tužbe.

Informacija IRO "Prosveta" Javnom tužilaštvu lažna je dostava, čiju je laž ovde priznao onaj što je potpisao. Potvrđio je, takođe, da, i kad je saznao da je dostava lažna, o tome nije obavestio Javno tužilaštvo. Znači, da je s predumisljajem i napisana, da bi ja po svaku cenu bio okrivljen.

Čuli smo i recenziju Branislava Petrovića. Ona je pozitivna. Petrović je izjavio da stoji iza svake napisane reči i da bi isti tekst opet napisao i potpisao.

A svedoci? Šta je trebalo oni da posvedoče, ja ne znam?

Nekoliko smo dana slušali svakakve priče o "Prosveti" i njenim problemima, o radu na rukopisima i strahu koji je izbezumio ljudе. Ali o onom bitnom, o mojoj poeziji, koja je predmet ovog suđenja, nismo mnogo čuli ni saznavali. Ako je svedocima trebalo da potvrde da sam ja sa rukopisom uradio nešto nečasno, nešto što drugi pisci ne rade (što je, u početku, zahvaljujući neobaveštenosti i drugim razlozima, bilo prisutno u njihovim izjavama), ispitivanjem je utvrđeno da ništa takvo nisam napravio, da su sve to bile zablude i, neka mi kolege oproste na grubosti, pomalo laži, laži iz straha. Oni su to svojim izjavama, na sudu potvrdili i tako, bar donekle, sprali sramotu sa sebe, koliko i sa mene.

Iako mi je to nabedživanje teško palо, iako sam zbog toga dosta patio, ja znam šta je "vuna", i zato mojim kolegama sve opraćtam. Kad u nevreme, noću na primer, zapeva pevac ili kokoška, što predskazuje nesreću ili bolest, narod veli da treba uzeti malo vune, baciti je u vatru i triput ponoviti: Vi ste krivi, mi nismo; vi ste krivi, mi nismo; vi ste krivi mi nismo! Moje kolege su, dabome, znale za ovaj običaj. I, ja pretpostavljam da je Veliki Veštac, kad je, po nalogu Vešticijeg Saveta "Prosvete", u vatru bacao "Vunena vremena", ispred tročlane komisije triput ponovio ovu magijsku formulu.

Dakle, u mom postupku nije bilo ništa sumnjivo i svedoci su to samo pokvarili posao javnoj tužbi. Fala bogu da je i tužilac to shvatio, pa u završnoj reči na tom nije insistirao.

No, ako su svedoci pozvani da se izjasne o vrednosti moje poezije: da li je to politički pamflet ili nije, da potvrde ili opovrgnu sve one kvalifikacije izrečene u javnoj tužbi – javnom tužiocu bi bilo bolje da ih nije zvao. Oslanjujući se na njihove izjave, ako me razum imalo služi i ako pravde ima, ja bih mirno mogao da optužim javnog tužioca.

Vi ste, drugovi sudije, upamtiti njihove reči, a zapisnik imate, pa nema potrebe da ponavljam ono što su oni rekli, pogotovo što bih ja, logično citirao ona najlepša mesta, koja govore o mojoj poeziji, a to bi mi bilo pomalo neugodno. Da su te reči izgovorene pred mnom negde na drugom mestu, bilo bi mi još neprijatnije, a ovde, pred sudom, primam ih kao neku vrstu utehe. Te reči su izraz promjenjenog mišljenja i zato su mi još draže.

Istini za volju, nisam ja ubeđen da su oni i ranije drukčije mislili, ali sam siguran da su se ranije više bojali, da su se prestravili bili i da su zato drukčije govorili. Kako god vi, drugovi sudije, na te postupke gledali kao pravnici, ja ih primam kao delo probudene savesti, kao izvanredan čin hrabrosti i poštenja i smatram ih časnim ili, možda, još časnijim nego da su prvog dana te reči izgovorili.

Zašto ja tako mislim?

Pa, normalno je, drugovi sudije, da se ljudi uplaše, i ja se bojim vas, a vi nekog drugog. Zar ne? Zatim, možda se ljudima, uhvaćenim na prepad i zaplašenim tako strašnim "porukama", zbilja učinilo da u toj mojoj knjizi sve nije u redu? Zar nije logično da, kao lojalni građani i komunisti, reaguju kao što su reagovali? Pa ništa nije lakše nego pogrešno pročitati jednu knjigu? Pisci, a pogotovo kritičari, koji se, po prirodi posla, bave ocenjivanjem vrednosti umetni-

čkih dela, dobro znaju da je to svakodnevno iskušenje. I takva pogreška nije strašna, ni nečasna. Nečasno bi bilo ne izmeniti svoju ocenu, ako naknadnim čitanjem kritičar dođe do drukčijeg uverenja.

Naša književnost ima dosta takvih primera. Kritičari koji su, na primer, pedesetih godina na nož dočekali novu našu literaturu, već šezdesetih su bili njeni apologeti. Tako je to u poslovima umetnosti, čak ni 2 + 2 nisu četiri.

Verujte mi, ja, sam od početka ovog spora bio uveren da će taj front protiv moje poezije, utvrđen na neistini i falsifikatu, na strahu i neznanju, morati da pukne i otkrije svoje tamno naličje, bio sam uveren da će se naći neki slepac kome će se zgaditi pomrčina i koji će usred mraka zapaliti lampu i osvetliti kumove i kumire. Ne znam da li će pisci, što su svoju savest pretpostavili svom interesu, istrpeti zbog toga kakve rđave posledice? Po svoj prilici hoće. (Od Branislava Petrovića već zahtevaju da plati nekoliko miliona štete pričinjene spaljivanjem moje knjige.) Znam da im moja zahvalnost neće pomoći. Pa, neka im uteha bude poruka jednog od onih čije je delo kaljeno na lomači: Rukopisi ne gore! (Bulgakov)

Javna tužba se zasniva na tvrdnji da je moja poezija tendenciozna: da “zlonamerno i neistinito prikazuje društveno-političke prilike”..., da se služi “direktnim i vulgarnim metaforama”, da želi da “omalovaži”, “obezvredi” i “na najgrublji način vreda...”

Ako su te tvrdnje tačne, ta “prikazivačka” poezija, makar i kao iskrivljeno ogledalo stvarnosti, ništa ne vredi. Dakle, tužba poriče književnu vrednost moje poezije i svodi je na politički pamflet. To, bez ikakvog uvijanja, tvrdi zaступnik javne tužbe.

Dabome da mi nije pravo jer ni na kraj mi pameti nije bilo da se bavim prikazivanjem određene stvarnosti, ali kao autor nemam pravo da se izjašnjavam o vrednosti svoje poezije. Može biti da ona i ne valja ništa.

Ali, šta ako moja poezija nije tako rđava, ako njeni simboli nisu grube aluzije, ako njene metafore nisu “direktne i vulgarne”, ako nije pamflet? Onda je javna tužba zasnovana na pogrešnim premisama, pogrešnim kritičkim sudovima, i stoga je neistinita.

Da bismo utvrdili da li je javna tužba umesna ili ne, nužno je pre toga utvrditi da li je moja poezija pamflet ili umetnost. Ako poezija ne valja, kao što tvrdi javni tužilac, tužba je osnovana, ako poezija vredi, tužba ne valja i ovo suđenje je bespredmetno.

Ne znam kako ste naumili da razrešite ovu aporemu, što bi Heleni rekli, drugovi sudije, ali, evo kako ja to vidim.

Kad se sruši most, vi u pomoć zovete inženjere, staticare da kao veštaci utvrde ko je kriv; kad čovek čoveka ubije, vi se oslanjate na stručnjake za krvne delikte; kada neko nešto proneveri, vi zovete službu društvenog knjigovodstva i njihove inspektore. Kad veštaci razjasne problem, vama nije teško po pravdi presuditi.

A šta je sa ocenom vrednosti jednog pesničkog dela? Tu vam veštaci nisu potrebni? Ne trebaju vam teoretičari, ni kritičari. Taj delikatan posao ste preuzeли na sebe. – Jedan je Sv. Gavrilo, drugovi sudije, on ne ide na bolovanje, ni na godišnji odmor, nema vršioca dužnosti. – Da li vi, zbilja, toliko nipođasta-

vate književnost kad mislite da je tu lako presuđivati? Vi, možda, imate razloga da prezirete pisce, ali poeziju morate voleti.

I, zato vam ja zameram što niste prihvatili veštačenje, jer to je i te kako stručan posao. Obrazlažući svoju odluku o odbijanju veštaka, poslužili ste se i jednim primerom. Nije to, velite, saobraćajna nesreća pa da je neophodno zvati stručnjake da utvrde ko je kriv; umete vi i sami proceniti makar i kao obični čitaoци, jer poezija se, valjda, i piše za narod.

A meni se čini da se običan čitalac i običan građanin ipak lakše snašao u udesu saobraćajnom nego u udesu poezije. Ne žale se slučajno filosofi: kako svi misle da i obućarski zanat treba izučavati bar dve godine a da filosof može biti svako.

Ja vas opominjem, pre svega, zato što će vaša odluka imati dalekosežan značaj. Možda moja poezija neće imati mesta u istoriji naše književnosti, a vaša odluka sigurno hoće. Dopustite mi zato, druže predsedniče Veća, da Vas podsetim na sudiju N. N. koji je ubio Babelja, Piljaka, Mandeljštama, onoga zbog koga su se ubili Majakovski, Jašvili, Fadejev, Cvetajeva – a znao je dobro na osnovu kakvih optužnica im sudi. Da li možete zamisliti razgovor tog dede sa svojim unukom? Šta li taj unuk misli o svom dedi? (A Vi se, siguran sam, ponosite Vašim dedom.) Ali, šta ako su Staljinov sudija i tužilac (Višinski) bili ubedeni da je optužba osnovana? Koliko li je čovek nesrećan! Pretpostavimo sad da je moj tužilac ubeden da osnovano tuži i Vi da mi s pravom sudite, a vreme ponudi nove dokaze. Vaši se unuci s vama ne bi ponosili.

Zato ste morali zvati veštake, drugovi sudije, jer bolje je stotinu vinih oslobođuti nego jednog nevinog osuditi.

Svedoci, koje je predložila javna tužba, ne samo da je nisu osnažili, nego su do kraja obesmislili svaki napor javne tužbe da me proizvede u krivca. Tako, tužbi nije preostalo ništa, osim mojih stihova. Javni tužilac je ostao sam da kao takozvani običan čitalac i neprikosnoveni arbitar u pitanjima estetike, bez ikakve i ičije podrške tvrdi da moja poezija nije poezija nego politički pamflet. Nije li to malo previše.

Umesto odgovora, ispričaću anegdotu.

Jedan radoznali helenski slikar (Apel) izložio je na trgu svoja platna i sakrio se iza njih da oslušne komentare posetilaca izložbe. Među ovima se nađe i obućar koji primeti da nešto na sandalamu figura nije urađeno kako treba.

Slikar istog dana popravi ovaj nedostatak, a sutradan se ponovo sakrije. Obućar ponovo nađe i zapazi da je slikar usvojio njegovu primedbu i popravio ono mesto na sandali. Ohrabren ovim uspehom, "kritičar" poče da stavlja primedbe kako su oblikovani i drugi delovi slike. Ali, veliki majstor izaklona i reče: obućaru, ne dalje od nogu!

Ne treba sumnjati da je obućar voleo umetnost, da je uživao u njoj diveći se njenim delima, ali njegovo razumevanje umetnosti je, u najboljem slučaju, razumevanje samo jednog strasnog uživaoca i ljubitelja, amatera, što bi se reklo.

Amater, verovatno, strasnije grli predmet svoje želje, ali i osrednji majs-tor (ili Don Žuan) o ljubavi više zna. Stoga, neka amater bludnički i čita novine (da parafraziram Kamija), neka uživa do mile volje, ali neka ne uopštava svoje iskustvo.

Ukoliko nema kakvih drugih dokaza osim svog plemenitog iskustva, najbolje bi bilo da obućar, ipak, radi samo svoj posao.

Budući da nije preostalo ništa drugo, možda se javni tužilac potajno oslanja na one, odista nepovoljne, pojedinačne i kolektivne ocene moje knjige koje su, osobito u početku, uticale na javno mnenje (to mnenje je tužilac ovde spominjao). Zato ču se malo pozabaviti tim ocenama. Pritom, unekoliko moram rekonstruisati celu priču, pa oprostite ako nešto i ponovim.

Od početka spora tvrdio sam da je u pitanju dubok estetički nesporazum oko nekih elementarnih pitanja pesništva. Umesto književne, kritičke ocene vrednosti, usledila je gruba, kvazipolička, pragmatička ocena, nespunjiva sa umetnošću. Moja poezija je nazvana pamfletom. Ta ocena je "utvrđena" u "Prosveti". I ona se otud, nadahnuta internim "Prosvetinim" problemima, kao bujica prelila i proširila. O tome je, ovde, već bilo govora.

Na žalost, priča ne počinje tako. Ta akcija nije inicirana, niti razrađena u "Prosveti".

U petak, 8. maja, pozvao me telefonom jedan novinar TV Beograd i saopšto mi da u sutrašnjem dnevniku od 9. maja (na Dan pobede), u redovnom subotnjem terminu, želi da predstavi jednu dobru knjigu, pa mu je zamenik glavnog urednika "Prosvete" preporučio moju, kao najbolju "Prosvetinu" knjigu. U šali sam zahvalio na počasti i odgovorio da nemam ništa protiv, ali da nemam ni jedan primerak, jer i onaj jedan autorski, što sam dobio, oteo mi je prijatelj, a mrzi me da kupujem svoju knjigu. Na to je novinar rekao da će se on već snaći za knjigu, a da se mi za jedan sat (u 13 č.) nađemo u "Suncu", da se dogovorimo oko njegovih pitanja.

Tako je i bilo. Zakazali smo snimanje za sutradan u 11 č. u "Prosvetinoj" knjižari na Andrićevom vencu.

Iste večeri, oko 19 č. kući mi je telefonirao onaj novinar i otvoreno rekao da, po mišljenju njegovih redakcijskih kolega, u knjizi ima neprijatnih mesta, te da od snimanja nema ništa. – Da sačekamo malo, da ne naletimo. Ima vremena, predložio je i zaključio saradnik TV. – Da sačekamo? Složio sam se, iznenaden i začuđen.

Još dok sam držao slušalicu, jadu sam se svome dosetio. Čim su mi kroz glavu proletela neka imena i prezimena, shvatio sam da je iz iste busije, pre četiri godine, pucano na moju prethodnu knjigu. Tad me spasilo priznanje koje je ta knjiga dobila i, još više, ugledni ljudi kulture i politike koji su uspeli da zauštave hajku dogmatika i pasgira socijalističkog duhovnog zdravlja.

Čekali su me i dolijao sam. Posumnjao sam da su izmišljeni i dobra namera, i motiv, i preporuka, da je u pitanju montaža, i da sledi atrakcija.

To je bio petak veče. Subota, nedelja. U ponedeljak je slaba ocena utvrđena na nadležnom mestu, u utorak, 12. maja, pozvana je "Prosveta" i glavni urednik je drhteći uezio "Vunu" u ruke. Knjiga je odmah pokupljena iz knjižara. Sutradan se sastao novoformiran organ za odbranu i zaštitu, zvani "Krizni štab", Partijska organizacija i Savet OOUR "Izdavačka delatnost". Ljudi su mislili da su ubaćeni komandosi, da je sabotaža (što potvrđuju zapisnici). Na tom sastanku otvoreno je rečeno da to nije "Prosvetina" inicijativa nego upozorenje da ne kažem direktiva sa "odgovarajućeg mesta". Oni koji rade u kul-

turi dobro znaju da takva upozorenja uvek sadržavaju i ocenu jer kad je sve u redu upozorenja ne stižu.

Taj sastanak obilovao je prečutanim istinama i svakojakim izmišljotinama. Posle upozorenja rukovodilaca da partijsko članstvo mora voditi računa o preporukama odgovarajućih organa, taj neveseli skup je morao i da se pretvara da samostalno i samoupravno deluje, pa su, u kružocima, čitavih 20 minuta ili pola sata, iščitavali knjigu, kako se ne bi baš na neviđeno izjašnjivali. Dok je ova priredba trajala prethodno izabrana komisija formulisala je saopštenje za javnost.

I, uprkos upozorenju urednika da sve nije tako crno, da bi trebalo konsultovati Redakciju, saopštenje je usvojeno i nasuprot odluci "Kriznog štaba" Saveta i Partije, po nalogu rukovodećeg kadra, uveče pročitano u TV Dnevniku, a sutradan osvanulo u novinama.

Počelo je pomračenje uma. Laži su uzimane kao proverene činjenice i na udarnom mestu u svim glasilima servirane javnosti. Tako je formirano i javno mnenje. A onda kada su utvrđene neistine svi su čutali. Telefonirao sam, pisao, sva su vrata bila zatvorena. Svi pokušaji da nešto izmenim ličili su na batrganje ulovljene zveri: na svaki trzaj, zamka se više stezala. Kad sam samoinicijativno kretao na jedan od tih sastanaka, urednik i prijatelj iz "Prosvete" me savetovao: ne idi, svašta ti se tamo može dogoditi, linčovaće te! Srećom nisu. Mirno su me izbacili.

Ali, čekao me linč druge vrste, ni nežniji, ni suptilniji. Uskraćivanje sva-ke odbrane i proširena reprodukcija laži urodili su zlatnim plodom: napisana je lažna prijava Tužilaštву i ja sam uhapsen.

Sledilo je uplitanje raznih interesa i formiranje interesnih grupa. Svako prizivanje razuma, nekmoli suprotstavljanje, u izvesnom trenutku, bilo je ravno samoubistvu, vlastoručnom pribijanju na sramni stub.

Majstori senki nadmetali su se u svojim majstorijama.

Uzalud su čutali književni kritičari. I ljudi od svesti vrdali, čuvali vlastitu kožu, nastojeći, ipak, da se suviše ne ogreše. Čutalo je Udruženje književnika, iako prozivano. Čutali su književni listovi i časopisi. Pa i to je bilo dosta. Ponekad i čutanje dovoljno govorii.

I dobro je što su razumni ljudi čutali. Samo da se neko javno oglasio u znak solidarnosti – začas bi oko mene bila formirana politička ili diverzantska grupa. Od nekoliko pesama, i mene sama napraviti front, bilo je suviše naivno. Sam, dobro vaspitan, proveren na poslovima društvenog i kulturnog interesa, socijalistički i samoupravno opredeljen, situiran, porodičan, u suštini naivan, patrijarhalan, ne koristi lepe žene ni loša pića, pomalo nastran i pomalo bolestan – o, nedostojna li protivnika.

Stoga je počelo pumpanje paklenog smisla u moje pesme. Junoše, društvenog interesa, vitezovi ofucanih kadrovskih lista morali su imati dostoјna protivnika.

Oni bi sto kila pameti dali da jedan "Veliki politički slučaj" koji bi oni mogli odlučno razrešiti i tako, u ovo neherojsko vreme izvršiti herojski podvig, preporučujući se višoj adresi. Naš Sv. Đorđe danas pati bez svoje aždaje. Takođe vitezu ne priliči mrcvariti daždevnjake. On prezire sitne privredne i društvene.

tvene probleme i čezne za spektakularnim cirkuskim poduhvatom koji će pošteno zabaviti široke narodne mase.

Tako, na žalost, plemenite društvene poslove vide samo oni što društvo zamišljaju kao cirkus. Neka mi bude oprošteno što parodiram; ne umem lepše opisati to duhovno stanje mojih progonitelja. Više je to politička parodija nego paranoja, kako je jedan svedok ovde nazvao.

Bio je to nesrećan trenutak, kada su strvinari preporučivali svoju Zubatu estetiku i kada su službeni komentatori, na viđeno i neviđeno šmirglali moju knjigu u glasilima javnog informisanja, lepeći mrtačke crne glave po njenim žutim koricama. Ne mogu da ne pomenem ponos takvog novinarstva, faštoidni tekst "Kukavičje jaje Gojka Đoga" (NIN, 24. 5. 1981).

Poslušati svoju savest ili izleteti iz Partije, ostati bez posla, a možda i u hapsu završiti – to je bila dilema nekih časnih ljudi. Normalno je da je lakše na savest zaboraviti nego rizikovati. I zato se ne treba čuditi onim od njih, što se ovde na sudu, kad su se osvestili i prikupili malo hrabrosti – nasuprot očekivanju zastupnika javne tužbe – ponašali kao ljudi koji su odgovorni pred istorijom kulture i pred budućnošću.

Da bih ilustrovaо tu situaciju straha, jada i čemera, navešću dva primera, dve ocene knjige: pojedinačno i kolektivno.

Jedan naš prozaik, ekspert za kriminalnu poeziju i pomalo mitoman, inače delegat Udruženja pisaca u Savetu "Prosvete", u trenutku nadahnuća, rekao je za moju knjigu: "Tu... satire nema. Nema duha. To je knjiga bez poetike sa politikantskim aluzijama. Jednostavno, to su paušalne budalaštine... Vunena vremena" sasvim sigurno, silaze, u podzemlje, tamo odakle su i nastala. Neće me iznenaditi ako pesmice iz te sveske uskoro, ručno umnožene, vidim u najernjoj emigrantskoj štampi. Tri puta sam knjigu čitao, verujte mi, svaki put mi je bila sve odvratnija. A poznato je već kako je mene teško degutirati." (NIN, 7. 6.1981.).

Spreman uvek nešto da ušićari, malog poštenja a velikog duhovnog siromaštva, moj tužni prijatelj toliko je bio ubrilo gaće (da ne propadne njegov aranžman sa izabranim delima) da je zaboravio slične lekcije koje mu je, pre dvadeset pet godina, držao Velibor Gligorić pišući o njegovoј prozi:

"Ova sistematska propaganda morbidnosti kao vrhovnog izraza savremene umetnosti importirana je iz onih sredina u kojima se raspadaju društvene klase, raspadaju ljudske vrednosti... Predstava o savremenom čoveku kao vensku smrti... kao potomku Jova koji se još uvek muči u paklu..., uvedena je u našu literaturu da potisne iz nje predstavu o čoveku našeg vremena i naše revolucije..."

Kako se malo šta na svetu menja i kako je sećanje kratko. Moj kolega i Gligorić govore istim jezikom, razlika je samo u kulturi iskaza. Ja se, ipak, ne slažem sa pokojnim Gligorićem, volim prozu "Đavoli dolaze" i mog kolegu žalim.

Drugi primer govori o "kritičkoj" delatnosti Književne tribine u Domu omladine, u mojoj radnoj organizaciji gde sam zaposlen skoro petnaest godina.

Jedan drug je došao na posebno zakazan partijski sastanak i pod miškom doneo moju knjigu. Pročitano je nekoliko pesama bez naslova.

Pomenuti drug se vrlo skromno i uljudno izvinio rekavši da nije stručnjak za poeziju, ali da mu je rečeno da te pesme to i to znaće. Malo je posedeo, potom se još jednom izvinio što mora da žuri, uzeo knjigu i izašao. A moje kolege su ostale da na toj seansi odluče o mojoj sudbini i zapisnik dostave na odgovarajuće mesto. Kolege moje mene vole i koleginice su u horu za mnom plakale, ali doneli su jednoglasnu odluku da me treba streljati.

Za to vreme ja sam tiho šetao ispred tih, kožom postavljenih, vrata i čudio se svetu. Nikome nije ni palo na pamet da otvori i da me pozove unutra. A to nije praksa u našoj kući: deset godina sam vodio Književnu tribinu i na svaki razgovor o knjizi, zvao sam i njenog autora. Teško je i zamisliti koliko je bilo moje čuđenje!

Ovo su samo fragmenti jednog ludila.

Nemojte osuditi moju knjigu, drugovi sudije, pomozite ljudima da se urazume. Kažite im da štakor ostaje štakor i u poeziji, i nije ništa drugo ni više nego ostali pacovi sa Doréola, iz Preka ili s Karaburme. Kažite im neka pohvataju svoje miševe, gačce, ovčice i medvede, i neka ih ponovo zatvore u sopstvene glave, u svoje kaveze i torove; neka ih ne mešaju sa mojom stokom, neka ne hrane moje životinje, ionako sve same crkotine, kad već ne umeju da ih, kao svoje zveri, lepo pripitome.

Poezija je sačinjena od reči, a ne od filistarskog i činovničkog smisla i besmisla. Sud je nadležan za krivična dela, a bolnice za bolesne snove.

Na opisano psihotično stanje, niti na ocene, slične onim ovde pomenu-tim, javni tužilac se, ako imalo drži do ugleda ove kuće, ne može pozivati.

A šta reći o postupku zastupnika javne tužbe koji u završnoj svojoj reči, montirajući stihove iz nekoliko pesama, "dokazuje" kako se ja klanjam pred idolima onih što nisu uspeli da pređu Zidani most? – Ništa, osim da je to veoma ružno.

Ja sam, dosad, pokušavao da osporim dokaze javne tužbe. Čini mi se da je prilično jasno da se javna tužba tih dokaza mora odreći. Oni ne potkrepljuju tužbu, nego potvrđuju moju nedužnost. Da ih pobrojim još jednom:

1. Moje pismo "Prosveti": sadrži činjenice u dokaznom postupku potvrđene, a one opovrgavaju navode javne tužbe.

2. "Prosvetina" informacija Javnom tužilaštvu: ovde je nedvosmisleno pokazano da je to lažna dostava.

3. Recenzija Branislava Petrovića: afirmativna, čak lepa, autor kaže da bi je ponovo potpisao.

4. Svedoci: oslanjajući se na njihove izjave, ja bih sa više prava, mogao tužiti javnog tužioca nego on mene.

To je sve. Preostala je samo moja poezija i tvrdnja javnog tužioca.

Onome ko išta o književnosti zna, čini mi se da sam, u toku juliske i na početku sadašnje rasprave, koristeći neke osnovne stavove književne teorije, jasno pokazao zašto takvo razumevanje umetničkih dela nije valjano.

To je najviše što sam mogao, budući da se kao autor nalazim u mučnoj situaciji da se svi moji iskazi o umetnosti, makar indirektno, odnose i na moju poeziju. I odista je tako. Ali, šta ču, prinuđen sam da branim svoje delo, iako nema neprijatnijeg posla za pisca. Činjenica da to moram raditi pred sudom,

moj položaj čini još jadnijim. "Eto, stoga bolje biti čuvar svinja i od svinja shvaćen, nego pesnik i od ljudi neshvaćen" (S. Kjerkegor).

No, nužda ne bira. No, nužda ne bira.

Dok je moja odbrana bila odbrana poezije kao umetnosti, ja sam mogao govoriti. Ali, onda kad javni tužilac prelazi na aksiološki plan i počinje izricati vrednosne sudove o mojoj knjizi, ja ne mogu biti ravnopravan, ni pouzdan sa-govornik. Ne mogu i neću da se izjašnjavam o vrednosti svog dela, pa neka tužilac tvrdi šta hoće.

Mislim, ako smem da mislim, da sud nije mesto za razgovor o poeziji. Pogotovo ne o vrednosti poezije. Molim sudska veće da se ne uvredi, ali sud nije nadležan samostalno da procenjuje: da li je jedno delo pamflet ili istinska umetnost? Pitanja umetnosti na sudu se ne rešavaju.

Ima ovo društvo, za fajdu druga mesta, druge institucije za društveno de-lovanje u kulturi, koje bi mogle ovakvim pitanjima da se bave. Samo na otvorenim, demokratskim govornicama, gde se mogu odmeravati stavovi i argumen-ti, ispitivati značenja, otkrivati smisao i besmisao – može se prosudjivati o umetnosti. Bez dijaloga nema razgovora, nema dijalektike, nema valjanog mi-šljenja.

Vi, drugovi sudije, radite tuđ posao, a to, verujte mi, nije dobro. No, op-rostite, ja sam ovde doveden da odgovaram, a ne da govorim.

Kao autor, rekoh, ne mogu se izjašnjavati o vrednosti svoje poezije. Mo-gao bih, iako me i takvo ubedivanje unižava kao čoveka, samo da skrenem pa-žnju suda na neke činjenice.

Nasuprot tužiočevoj oceni, nasuprot tom pamfletiranju i paškviranju, nasuprot novinskim šamarima, nasuprot toj zaguljivoj atmosferi, u kulturnoj javnosti sve su prisutniji glasovi koji odbacuju i takvu ocenu i takvu metodu, a u književnim glasilima su se pojavile stručne analize koje otkrivaju nove mo-günosti tumačenja i pozitivno ocenjuju umetničku vrednost ocrnjenih stihova. Možda bi bilo dobro da ja ponešto i citiram iz tih tekstova, ali to mi se čini nedoličnim. Advokat je te materijale već predao sudu, pa ako već hoće da ih ko-risti, može i bez moje pomoći. Da vi, drugovi sudije, pišete stihove, voleo bih da znam do kojih biste mišljenja više držali?

Ako pravda hoće da se osloni na nauku o književnosti, nije se teško od-lučiti: kome verovati. Ukoliko moji stihovi išta vrede, sve optužbe padaju u vo-du. Pobeda tužilaštva, u ovakvim slučajevima veliki je društveni poraz. I, ako je išta zavrežio ovaj posao, onda je to pouka da demokratski duh kulture treba prepostaviti nasilju varvarstva.

Ovim bih i završio svoju odbranu poezije.

U drugom delu svoje odbrane, hoću da se obratim sudsakom veću i da po-kušam otvoriti nekoliko pitanja od opštijeg interesa. Naravno, imajući u vidu svoj slučaj i ovaj proces.

Nije da naša kultura ne bi mogla prežaliti jednu knjigu ili oplakati jednog čoveka – vazda smo mi imali priličan broj onih koje smo bili spremni ba-citi u ralje lavovima, žrtvujući ih kakvom malo više smislu ili besmislu. I ja sam toga svestan. Samo se jednom moramo zapitati: šta nam doneose takve žrtve?

Ovakvi procesi su latentna mogućnost reakcije na pesnički izazov. Samo društvo kome sloboda nije imanentna, paragrafima se brani od poezije. Naše

društvo mora odoleti tom iskušenju i mora bezrezervno prihvati nesputano, kritičko, iščašeno jeretičko pesničko mišljenje.

Nama ne treba sladunjavi jezik blagoslova, poeme po narudžbini, niti satira, ako nije iz šinjela Domanovićeva. Braneći svoju poeziju, ja želim da branim naše društvo, da se suprotstavim svakom utilitarizmu koji bi htio da poeziju iznese na pazar kao ideologiju.

“Da bi valjano vršio svoj zanat, pisac mora imati mogućnost da bude u neku ruku disident, pa čak i defetist, u odnosu na državu i institucije, na naciju i autoritete. Negacija je njegov familijarni oblik prihvaćanja svijeta. Samo onaj tko radikalno shvata i prihvata tu istinu može istinski pomoći piscu, odnosno umjetnosti...” Tako nas je godinama poučavao Krleža. Je li došlo vreme da promenimo školu?

Ne znam. Ali znam da nisam ni disident, ni defetist, a dogodilo mi se što mi se dogodilo.

Od početka ovog slučaja pitao sam se: čemu sve to. Sumnjao sam da je moja poezija u toj zavrzlami samo povod ili neka vrsta alibija, a da se konci ne gde drugde mrse, da sve ima neki viši, meni nedokučiv smisao. Činilo mi se da u tom lovu na utvu zlatokrilu, svaki lovac ponešto hoće da strpa u ranac. Pa i lovokradice da prikriju trag. Jer, lovočuvara nije bilo u zabranu. Da je neko od ljubitelja faune dobrovoljno prihvatio tu službu, prvi bi bio odstreljen i njegovi bi rogovi bili na izložbi – ovde, u ovom sudu, pored mojih.

Oprostite što koristim ovako slikovit jezik, htio bih da izbegnem imenovanje ljudi i institucija, te dosadno elaboriranje poznatih činjenica.

Razgovarao sam sa mnogim ljudima, ne samo onim što me sažaljevaju, do mene su stizali različiti glasovi, poruke i vesti, a imao sam i vremena, pogotovo u ovoj pauzi između dva suđenja, da o svemu porazmislim. I ovo što ću reći nije nikakva tlapnja.

Sve ovo pomalo liči na jednu veliku ritualnu igru, na čijem kraju treba da bude prinesena žrtva uz nemirenim božanstvima.

Sa mojim delom koïncidiraju nemili događaji, pojačana aktivnost spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja, ekonomske i druge nepogode, pa i jedan zemljotres u Bosni. Duhovi zla su se uz nemirili. Oduvek je narod verovao da se takvi duhovi umiruju prinošenjem žrtve. Uporedo sa njenom veličinom, rastu i šanse da se zli dusi umire. Žrtve je naš narod do juče svečano prinosio. Jednu takvu žrtvu, na primer, bukvalno su prineli na žrtvenik seljaci iz Sibnice, na Blagoveštinstvo 1822. g. a odrubljenu glavu su poslali knezu Milošu.

Ljudska žrtva je s vremenom zamenjena žrtvenim jarcem, životinja je u ritualu zamenila čoveka.

Možda ja, u svojoj nevolji, i preterujem, ali ne mogu da ne kažem, da se i sam pomalo osećam kao žrtva nekih nebeskih prilika i da ceo ovaj ceremonijal vidim kao pripremu svete životinje pre prinošenja na žrtvenik. Bilo bi mi lakše kad bih znao da će se mojim žrtvovanjem uz nemireni demoni umiriti. Ali, bojim se da neće i da je žrtva uzaludna. Jer, pesnik je mršava životinja.

Inače, kako drukčije objasniti “zablude” tolikih dobromernika koji su me, u poslednja dva meseca, na prilično surov način tešili, stavljajući mi do znanja: da je, tobož, moja poezija u celom ovom romanu samo epizoda, samo mo-

tiv za izvesne obračune između zavađenih političkih grupa; da je moje suđenje podmirivanje nekakvih međurepubličkih kusura; da je ovo prilika da se uspostavi ravnoteža sa procesima u drugim sredinama; da se mora zadovoljiti božanski republički ključ; da je to direktna posledica zbivanja na Kosovu; da je moj martirij primer i opomena ostalim stvaraocima, da ne posežu za osetljivim temama; da je prvi poučan stisak čvrste ruke; te da moja sudbina neće zavisiti od sudskog uverenja nego od nagodbe na vrhu i da će iste te "instance" što ih pomenu jedan svedok, koje su zamesile ovaj kolač, lepo da ga ispeku. Moje je da sačekam poslednji udarac sećiva. I svaki pokušaj moje odbrane je besmislen!

– Niz besmislica, vi ćete reći, drugovi sudije, i ja se slažem sa vama! Ali, setite se onog majskog saopštenja Radničke kontrole "Prosvete" koja je pojavu moje knjige dovela u vezu sa kosovskim i drugim događajima. Od takve se izjave, istina, sama "Prosveta" s gnušanjem ogradiла, ali je ona pre toga objavljena u svim glasilima. Ko je mene ogradio od jeka i odjeka tako podmuklog glasa? Niko.

A bogme, takve su se slične poruke eks – ili implicite izražene, dale sresti više puta, u sredstvima javnog informisanja. Zar ovi simpatični stihovi, meni posvećeni, pod naslovom "Ršum", ne šapuću isto:

*"Krtica u svom mraku
ne misli na naše sutra
dok nam rodnu grudu
potkopava iznutra."*

("V. novosti", 29.5.1981)

Tu pesmicu recituju i moja deca. A vi, drugovi sudije, bar sad, znate koliko je poezija opasna!

Da bih pokazao kako takvi glasovi utiču na formiranje javnog mnenja, dopustite mi da se poslužim slikom. Kad po vetrovitom vremenu na balkonu rasporite jastuk i prospete perje – to je novinska informacija, a demant je – pokušaj da se rasuto perje pokupi i ponovo strpa u jastuk.

Ja se i Peruški bojam, drugovi sudije. Na svaki mali šušanj zadrhtim. Osluškujući, uši su mi, čini mi se, porasle kao u zeca.

Ne treba se, dakle, čuditi što se crni glasovi, koje sam malopre pominjao, prenose od usta do usta. Rekoh da ja u njih ne verujem. Ali, onaj ko zna kako se pod uticajem tog halo-efekta formira javno mnenje, ne može ostati ravnodušan. I ja se – da budem pošten do kraja – tog Halo! strašno bojam. Zato vam sve i poveravam. Sumnja je crv, glista, ako ostane samo jedan člančić u glavi, ljigava zmija brzo poraste. A nekako se ta mitološka kazivanja nezgodno kaleme na moje uverenje da je ceo ovaj slučaj, od početka, imao svoje skrivene motive.

Ako u svemu tome ima i trunke istine, pred ovim sudom moram izraziti svoj najdublji prezir prema takvoj politici. Ja nikada neću prihvati takvo kafkijanstvo. To bi bila strašna optužba ovog društva. Delo ravno najmračnijim Staljinovim zlodelima. Svaku takvu primisao, vi, drugovi sudije, morate sa indignantijom odbiti; ne radi mene, nego radi poezije i slobode, radi budućnosti.

Zato sam se ja odlučio za ovu, malo preopširnu, pa i dosadnu odbranu. Ne želim ništa da prećutim. I zato pokušavam da osvetlim lice i naličje ovog suđenja, onako kako ih ja vidim iz svoje perspektive. Ako je ta perspektiva nešto sužena, nemojte zameriti, ja sam ipak optužen. I to nevin.

Možda nije umesno moje ispovedanje, ovo nije bogomolja, ali, molim vas, da imate u vidu da je ovo jedino mesto gde je meni data prilika da nešto kažem. Sud je moja prva i jedina šansa da branim svoju poeziju i svoju kožu. Jer – da vas podsetim na onaj čuveni Staljinov telefonski razgovor sa Pasternakom o Mandeljštamovu pesničkom majstorstvu – ovde se više ne radi o poeziji, nego se radi o životu i smrti.

Tolstoj ima u "Ratu i miru" jednu zanimljivu priču o progonjenoj zveri. Kad je psi i lovci priteraju u čošak, zver se okrene i mirno gleda u lice gonitelja, očekujući poslednji udarac. Tolstoj kaže da i lovci, zbumjeni, načas, zastanu, pitajući se šta da urade?

Tako i ja iščekujem vašu odluku. I još uvek se nadam da nećete pucati, nego da će vaša odluka za mene biti Veronikina maramica, kojom je Isus obrišao krvavo i isplijuvano lice.

Da Veronikina maramica ne bi bila na odmet, najbolje bi pokazao moj dnevnik, živopis leta gospodnjeg '81. Ja ču pomenuti samo detalj.

Višegodišnji moj trud, kao što znate, uništen je, poznanici su mi na ulici okretali leđa, nepoznati ljudi pretili, moja vrata susedi su obeležavali znacima srama i smrти, šikanirali su mi decu, a mene javno nazivali svinjom, konjem, kukavicom, crnom ovcom, podlacem, neprijateljem koji se pridružuje podzemlju... Ni u zatvoru mi nije bilo najpriјatnije. I, sve to munjevito, kao lavina. To je previše i za podugačak ljudski život. Nije lako sve to istrpeti, a osećati se nedužnim.

No, nemojte misliti da sam ogorčen. Ja, oprostite na patetici, sve te ljude volim i žalim, njih i sebe. U takvim trenucima neki postupci u životu i ljudskoj istoriji dobijaju potpuno nov smisao. Ponovo sam čitao knjige o procesima protiv čarobnjaka u Evropi i svedočanstva o Staljinovim vremenima. Pa i jevandelijsu mi sad razumljivija. Ono najdublje u čovekovoj prirodi, ne menja se hiljadama godina.

Ja se ne mogu ljutiti na nepoznate ljude, na svoje kolege, na dojučerašnje prijatelje, niti na moje susede, na direktorku škole koja moju decu naziva decom narodnog izdajnika, nemam na to pravo. U jednom takvom, nesumnjivo bolesnom, psihotičkom društvenom trenutku, to je bilo normalno kažnavanje raskolnika i jeretika. Sa stanovišta pravovernih, i Golgota je pravedna kazna.

Da je to tako, pokazuje i religijski rečnik. Sve moje sudije i javna glasila neprekidno su ponavljala kako ja: "blatim najsvetlijе simbole", "vredam" i "skrnavim naše idole i svetinje". Blatiti, vredati, skrnaviti, svetlo, sveto, simboli, idoli, svetinje – zar to nije jezik Otkrovenja Jovanovog? Zar to nije religiozni čin? Ni kao progonjeni, ja se na takve ljude ne smem ljutiti, njihov gnev je dubok i pravedan.

Oni su zavedeni i ne znaju šta govore, da se i ja prisetim Sv. Luke. Njihove uši su napunjene lažima, a njihove kože strahom.

Ta proizvodnja laži najsramniji je deo priče. Montaža, u kojoj se obmana zasnivala na drugoj obmani, počela je lažnom dostavom tužilaštvu, a kulminirala neistinitom informacijom "Tanjuga" sa prvog dana suđenja, koju su prenела gotovo sva sredstva javnog informisanja. A tek taj divni televizor u našim domovima, dokle će u svoj kolor uvijati mišomor!

Ljudi, u čije se glave sasipa toliki otrov, potpuno je normalno da pomodre od besa.

Ni danas, kad se bura malo smirila, kad je demokratski duh omogućio i drukčija mišljenja, kad su mnogi počeli da preispituju vlastite savesti, kad su se uverili da đavo nije tako crn ili da nije uopšte crn – i sam na diskretnoj distanci, ne mogu, ipak, da se otmem uverenju da je cela ova zgoda raspirena u izvesnom političkom kružoku koji je, privatizujući društvenu moć, moje stihove proizveo i političke poruke, koristeći ih za svoje mutne račune. Istina, te namere i njihovi smerovi su mi nedovoljno jasni, a ja neću da ih naslućujem.

Moji stihovi nemaju ništa s tim. Kao čovek odlučno odbijam takve metode i njihov nehumaniji cilj. Ako nije neskromno, mogao bih, kao Majakovski u svom amanetu, da im poručim: Drugovi ne spletkarite, pokojnik to užasno nije voleo.

Oni što sede navisoko dobro znaju da nije uljudno pljuckati ispred sebe jer pljuvačka pada na lica onih ispred njihovih nogu. I, onda kad opogane čiju nedužnu glavu, lepo bi bilo da vlastitom maramicom obršu vlastiti ispljuvак. A ne da se naivno pretvaraju kao da to nije njihovo delo.

Ja tako, možda, kao pesnik idealno, vidim i odnos između gospodara i služe, nekamoli odnos između po svemu ravnopravnih ljudi u demokratski uređenom društvu.

Drugovi sudije!

Ne želim da upućujem na svoju biografiju, niti na poreklo, na ono što sam uradio kao pisac i delatnik u kulturi; verujem da sam ja ovde, na ovoj optuženičkoj klupi, pa ako hoćete i u sudskej istrazi, služeći istini, dovoljno pokazao koliko verujem u demokratske tradicije našeg društva, u njegove slobode i institucije koje te slobode garantuju; koliko, najzad, verujem u zakon i ovaj sud, u pravdu koju ovo sudska veće mora da oličava.

Ubeden sam da istina, uprkos filistima i farisejima, uprkos Irodu i Kajafi, mora pobediti. A istina nije crna, nije onakva kao što tvrdi javna tužba, nije kao lice Crnboga, boga mraka. Značenja moje poezije su ako kao autor o tom smem da se izjašnjavam – upravo suprotna. Ona su usmerena protiv nasilja, protiv neslobode, protiv podaničke psihologije, protiv zla u svetu i u čoveku. Ne može i ne sme se čitati poezija kao što je “procitao” javni tužilac. Nema u toj knjizi prljavih aluzija, nema nikakvog blaćenja, nikakvog skrnavljenja, nikakvog negiranja vrednosti našeg društva. Sve je u javnoj tužbi izokrenuto na glavu. I, čini mi se da je to ovde iscrpno dokazano.

Ocena moje knjige je kvazi-politička, a suvišno je nabrajati čime su sve takve ocene uslovljene. Takva ocena često nema ništa zajedničko sa književnim tekstom. Nesrećan jedan sticaj okolnosti ovog puta je uticao na donošenje takve ocene.

Zar nismo imali dosta pouka u tuđoj i u vlastitoj istoriji? Zar smo tako brzo zaboravili sve estetičke sukobe na levici? Zar smo zaboravili da smo, i posle rata, dela nekih od najuglednijih naših pesnika proglašavali neprijateljskim? Kako to da smo početkom pedesetih imali demokratskog sluga, osećanja i razuma da te pesničke probleme razrešavamo izvan sudnice, a, danas, trideset godina posle, ta pitanja smo prepustili tužiocu, sudiji i advokatu? Šta to znači?

Mislim da bi trebalo zastati nad tim pitanjem i svi zajedno potražiti najbolji odgovor.

Jer, ja nisam prvi pesnik, čije je delo dobilo političke packe, ali ovo je prvo naše suđenje poeziji. Ova javna tužba, čini se, da je napisana u jednoj drugoj slovenskoj zemlji, pre više od četrdeset godina, i nama, danas, upućena poštrom, da imamo i mi jednu takvu "povelju", a možda i osudu. Zar ćemo se uprljati sad, a nismo onda kad je bilo: biti ili ne biti?

Na vama je odgovor, drugovi sudije, i na Vama druže zastupniče javne tužbe. Vaš odgovor je značajan i presudan, a ne tiče se, verujte, samo mene. Vaša odluka mora, neumitno, sadržavati i dubok interes društva.

Znam ja da je, u nas, još uvek, teško preokrenuti jednu političku ocenu. Makar ona i naopaka bila. Ali, ja verujem da je ovo društvo dovoljno zrelo i snažno, verujem da su njegova demokratska opredeljenja bezuslovna i uveren sam da je u najboljem društvenom interesu da i ovakve probleme rešava na adekvatan, samoupravni i demokratski način. Snaga jednog društva ispoljava se ponajbolje baš u spremnosti da se uočene greške isprave. Nije u interesu našeg društva da sudi poeziji i pesnicima. I to se ne može opravdati nikakvom bremenitošću, društvenog trenutka. Društvo koje sudi poeziji, budućnost će osuditi.

Naše se društvo davno odreklo diktata u umetnosti i opredelilo se za punu stvaralačku slobodu. Ali, kako je onda moguće da, i pored tako jasnih opredeljenja, neko može, bespovorno, prihvati moje stihove kao moje lične stavove, a pesničke slike i simbole kao političke moje primisli i aluzije, pa me još optužiti za neprijateljski čin? I to bez ijednog jedinog dokaza. Na osnovu tužiočeva slobodnog uverenja.

Ako je ovo dosad i moglo biti nekakva igra, sad šale više nema. Kažite mi, molim vas: koje to činjenice potkrepljuju javnu tužbu? – Nijedna. Ko je ovde osporio i jednu moju tvrdnju? – Niko. Je li ponuđeno bilo kakvo tumačenje stihova? – Nije. Šta je raspravljano? – Svašta. Šta je dokazano? Ništa. Pa čemu ćete vi onda suditi? – Nečastivom ili Svetom Duhu poezije!

Tu nešto nije u redu.

Stoga Vam ja, druže zastupniče javne tužbe – iako kao okrivljeni, verovatno, nemam to pravo – predlažem da povučete Vašu tužbu.

Verujte mi – ja Vam se ne obraćam kao krivac nego kao kolega – to bi bilo najsrećnije rešenje. Takvu Vašu odluku pozdravio bi svaki kulturni čovek. Kao pisac, kao svaki stvaralac slepo zagledan u budućnost, kome je iznad svega stalo da se pred tim sutra ne zastidi, ja bih želeo da moj narod u svojoj kulturnoj baštini nema takav dokument. Biću utoliko nesrećniji, ako moje ime буде u njemu zapisano.

Ako imalo mogu doprineti takvoj Vašoj odluci, dajem reč da nikoga neću kinjiti, ii od koga zahtevati nikakvo izvinjenje, niti ću tražiti bilo kakvu odštetu ili nadoknadu. Sve ću, kao pisac i kao čovek, učiniti da se ovaj nesporazum laksše zaboravi. Ovo izjavljujem, budući da sam bio neko vreme u pritvoru, sa jasnom namerom da sud oslobođim takvih briga.

Ako treba, sačekaću koji minut da razmislite?

...?

Dobro. Ni višestruko obesmišljavanje Vaše tužbe, ni moja molba ne pomazu. Preostaje mi, dakle, da pravdu zatražim od sudskog veća.

Drugovi sudije!

Mnogi su se pesnici žalili na svoju sudbinu. I ona nije nimalo vesela. Ali sa poezijom, čini se, nije tako, izgleda da pesništvo i nije tako bezazleno. Nije najbezazleniji zanat na svetu, kao što Helderlin, iz svog tišlerskog azila, piše u jednom pismu majci. Autoritarni režimi ga ne podnose, sude mu i proganjaju pesnike. Jer, poezija je sloboda, a ovi slobodu ne vole. Sloboda je Cezarova lična imovina. Mogao bi se, u našem veku, sačiniti podugačak spisak pesnika koji su tragično završili (od Čilea do Sibira) samo zato što se njihova poezija nije dopadala neprikosnovenom autoritetu.

Da se ti nesporazumi ne bi završavali na najtragičniji način, još stari Latini su izmislili jedan lukav i efikasan lek: prognali su pesnika u daleki svet i zatvorili mu da se oglašava svojim delima. Tako je taj smrđljivi cvet cvetao i dalje, ali njegov miris nije stizao do Cezarova nosa.

Treba li napomenuti da ovo rimsko rešenje još nije najgore? Gore je tamnica, to, danas, omiljeno sredstvo za kažnjavanje pesnika.

Latini su znali da pesnik ne može biti grešnik za tamnicu, on nije toliko opasan po okolinu, ne uznemirava toliko javno mnenje da ga treba zatvarati, a eto mu tamo neko selo, neki Tomi, taj varvarski azil – pa neka svoj jad pretače u svoje elegije.

Naš vek je gori, mnogo gori i suroviji od Cezarova. U našem veku, toliki su pesnici svojom glavom platili svoje delo.

Naše se društvo, srećom, odreklo tog nasleđa i izabralo čovekovu slobodu za svoje sveto načelo. A poezija je, nesumnjivo, najviši izraz slobode. Zato ja ne razumem zašto sam optužen. Ja nisam Ovidije, i uveren sam da ovo društvo neće ni imati takvog pesnika.

Drugovi sudije!

Ovo je neobično suđenje, nimalo svojstveno našem društvu. Neka zastupnik javne tužbe kaže šta god hoće. Ovde se sudi jednoj pesničkoj knjizi, sudi se poeziji i njenoj slobodi. A sloboda je nedeljiva. Sloboda se ne krčmi na stogramu i ne nudi se kao razblažena ili gorka limunada. To nije ni socijalistička, ni samoupravna, ni demokratska praksa. Nije u skladu sa našim revolucionarnim i slobodarskim tradicijama.

Suprotstavljen je direktno našoj borbi za punu slobodu čoveka stvaraoца i svim onim naporima koje smo, pogotovo poslednjih trideset godina, neštendimice ulagali da bi tu slobodu i ostvarili, pre svega za svoje građane, pa i za sve ljude sveta. Sa tim idejama i sa tom praksom, mi smo stekli slavu i prestiž u celom svetu. Kad govorimo o sebi i drugima, boreći se za prava čovekova, mi svoje lice uvek sa ponosom pokazujemo.

Ovaj proces je posledica jednog nesrećnog nesporazuma, zato hoću da verujem da je samo eksces, samo anomalija, i da neće biti mrlja na našem svetom obrazu.

Žao mi je što je do svega ovoga došlo, iako mu ničim nisam doprineo. Tužan sam prilično: udaren mi je žig na čelo, izgubio sam ugled i poverenje, a najveća šteta nanesena je mojoj poeziji.

Kao čovek i kao pesnik osećam se nevinim. Ja nisam neprijatelj ovog društva, nego njegov veliki prijatelj. I celim bicem podržavam njegove temeljne

vrednosti. Svojim stihovima sam, iznad svega, želeo da obogatim savremenu poeziju. Nisam imao nikakvih loših namera. I nisam učinio delo za koje me tereti javna tužba.

Duboko sam uveren da je moja poezija pogrešno čitana i shvaćena i da sam ja, zato, ovde zalutao.

Istorija književnosti me kao pesnika hrabri, a kao čoveka plaši: ovakvi su se nesporazumi često nesrećno završavali. Naše je društvo izabrao pravedniji put i ono mora imati bolja i srećnija rešenja za otklanjanje ovakvih nesporazuma, da ih ne razrešava tužbama i osudama i da ne maltretira svoje pesnike.

Drugarice sudija, drugovi sudije!

U ime socijalističke demokratije i njene budućnosti, u ime pamćenja naših unuka, u ime naše kulture, a, posebno, u ime srpske poezije i njene slobode – ja vas molim da me oslobođite svake krivice, jer sam potpuno nedužan.

Očekujući vašu pravednu odluku, hvala što ste me strpljivo saslušali.

PRESUDA OKRUŽNOG SUDA

K. 460/81

OKRUŽNI SUD U BEOGRADU

Opt. Gojko Đogo zbog krivičnog dela neprijateljske propagande iz člana 133 stava 1 KZ SFRJ od 17. 09. 1981. godine

U IME NARODA

Okružni sud u Beogradu, u Veću sastavljenom od sudsije Benjamina Pejovića, kao predsednika Veća i sudsija porotnika Lidije Kosić i Vukašina Popovića, kao i članova Veća, sa zapisničarom Dragom Čupić, u krivičnom predmetu opt. Gojka Đoga, zbog krivičnog dela neprijateljske propagande iz člana 133 stava 1 KZ SFRJ, a po optužnici Okružnog javnog tužilaštva u Beogradu Kt. br. 663/81 od 12. 6. 1981. godine, nakon održanog glavnog javnog pretresa u dane 16. i 17. septembra 1981. godine, a u prisustvu Danila Jovanovića, zamenika javnog tužioca, optuženog i njegovog branioca, adv. Branislava Tapuškovića – doneo je i istog dana javno objavio

PRESUDU

Opt. Gojko Đogo, rođen 1. novembra 1940. godine u selu Vlahoviću, opština Ljubinje, od oca Rista i majke Ande rođ. Krulj, sa stanom u Novom Beogradu, Ulica Jurija Gagarina broj 193 stan 82, Srbin, državljanin SFRJ, književnik, urednik književnih programa u Domu omladine u Beogradu, gde i radi, oženjen, otac dvoje maloletne dece, završio Filološki fakultet, vojsku služio 1967/68. u Titogradu i Čapljinu, vodi se u VE SO Novi Beograd, vlasnik stana u kome stanuje, ima lični dohodak od 10.000,00 dinara mesečno, neosuđivan, ne vodi se drugi krivični postupak.

KRIV JE

Što je:

u svojoj zbirci "Vunena vremena" objavljenoj aprila meseca 1981. godine u izdanju Izdavačke radne organizacije "Prosveta" u Beogradu, koja je de-

limično rasturena prodajom ili na drugi način, a jedan broj primeraka on lično podelio nekim licima – zlonamerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike u našoj zemlji, na taj način što je, služeći se očiglednim aluzijama, na svojevrstan način izveo tvrdnju da u našoj zemlji nema slobode i demokratije, da je nastupilo beznađe i nerad, da naše društvo nema nikakve perspektive, da se naš sistem zasniva na strahovladi jedne ličnosti kojoj je sve podređeno, da нико i ništa ne radi već se samo ta ličnost veliča, želeći pri tome da omalovaži sva doстигнућа naših naroda i narodnosti u posleratnoj socijalističkoj izgradnji, obezvredi tekovine naše revolucije i na najgrublji način vreda vrednosti i simbole našeg društva, pa tako između ostalog:

1. u pesmi “Svetilište oca Crnboga” karikira prilike u našoj zemlji i neistinito tvrdi da нико ništa ne radi jer “naša sveta nedelja ima 365 dana”, što traže već 40 godina, a zatim, praveći očiglednu aluziju na pokojnog predsednika Tita, dodaje: “Naš svetac nikada neće umreti”, pa nastavlja kako oko “njega” svi igraju osim mrtvih i vezanih, da tom “svecu” pevaju slavuji, a da on u rukama drži guje, da “njega” slušaju i crni i beli i da je on svima odredio sudbinu;

2. u pesmi “Balada o česarovoј glavi” tvrdi da o nama misli jedna bronzana glava, da tu bronzanu glavu ima svaka kuća, vrt i ulica, da za nju rade jedan rudnik olova i cinka i jedna velika livnica u glavnom gradu, da su za tu glavu pale mnoge druge kako bi ona bila zašrafljena na ramenima našeg naroda pod kojom on sada povija leđa, da pred tom bronzanom glavom kleče vojnici, žreci, sluge i sudije bez obzira što bogovi govore da ne obožavamo mračne idole, da i oni što prose i kradu odvajaju procenat za tu glavu, koja je, zahvaćena svojom vrtoglavicom, izgubila svaki smisao za realnost, da ta glava udarom groma miri žrtve i ubice koje se kolju oko stola, da bi završio pitanjem: šta će biti ako baterija te glave crkne? I rasplet: kako će neko “sići s uma i baciti u kotač glavu da se kuva, istopiće se i njena lobanja i doći će kraj bronzanog doba”;

3. pesmom “Ovidije u Tomima” takođe pravi aluzije na negovanje simbola naše revolucije, pa kaže: da svi slave “njegov” rođendan, da je ovo bilo “njegovo” vreme, da se čeka “njegov” kraj, da bi konstatovao “... i bolje bi bilo da nisi ni živeo nego što si živeo u njegovo vreme”, a zatim tvrdi da su u “njegovo” vreme živeli i bili srećni mutavci, izmećari, telali, tunguzi, gmizavci, prelivode, krpelji i gnjide i proriče: “– jednoga će dana i njegova zvezda pasti”;

4. u pesmi “Crni dani”, želeći da naš put u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva prikaže apsurdnim i da smo kao društvo dovedeni u bezizlazni položaj kaže: “Bože, kako ne vide da rade čorav posao – čorava im sreća. Vran peva na grani, došli crni dani – čuti, dušo, ne krvari”;

5. u pesmi “Crnokrug na Trgu Republike” čini aluziju na navodno nedostojan položaj srpskog naroda koga poistovećuje sa ovcama koje “mirno pasu na Terazijama i osluškuju zvono na ugiču”, i

6. u pesmi “Zver nad zverovima” govoriti kako “veliki medved zver ... i samozvani zveri car”, svojim gvozdenim Zubima i vojskom, po zakonu svoje zverske čudi, kolje sve što mu na žulj stane, davi u mraku najbolje drugare i guta svoju decu ali sada mrtav leži dok mu šape ližu bezumne životinje, koje ne veruju da je umro, već da se samo učutao i plaše se da zver ne vaskrsne i ponovo ne sedne na “Stolicu”, što opet predstavlja jasnu aluziju na pokojnog predsednika Tita, grubo vreda njegovu ličnost i osećanja naših naroda prema njemu,

uz tvrdnju da je poštovanje prema Titu lažno i iznuđeno strahovladom, a čime je izvršio krivično delo neprijateljske propagande iz člana 133 stava 1 KZ SFRJ,
pa ga sud primenom navedenog zakonskog propisa i članova 33, 38, 41 i
50 KZ SFRJ

OSUĐUJE

NA KAZNU ZATVORA, u trajanju od 2 – DVE GODINE, u koju kaznu mu se uračunava vreme provedeno u pritvoru od 29. maja do 8. jula 1981. godine.

Primenom člana 69 KZ SFRJ oduzimaju se primerci knjige “Vunena vremena”.

Obavezuje se optuženi na plaćanje troškova krivičnog postupka čija će visina biti određena posebnim rešenjem kada se pribave potrebni podaci, i na plaćanje paušala u iznosu od 2.500,00 dinara, u roku od 15 dana pod pretnjom izvršenja.

O b r a z l o ž e n j e

Optužnicom Okružnog javnog tužilaštva u Beogradu Kt. br. 663/81 od 12.6.1981. godine optužen je Đogo Gojko da je izvršio krivično delo neprijateljske propagande iz člana 133 stava 1 KZ SFRJ.

U dokaznom postupku sud je kao svedoke saslušao Živku Nikolić, Branislava Petrovića, Jordana Živkovića, Petra Džadžića, Milana Komnenića i Svetlanu Velmar-Janković, na osnovu saglasnog predloga stranaka pročitani su iskazi svedoka Dobrila Nikolića, Ivana Čolovića, Branke Jejinić, Nade Tomičević i Đorđa Dragosavca i izvedeni su pismani dokazi navedeni u zapisniku sa glavnog pretresa.

Optuženi je svoj rukopis pesama, tada pod naslovom “Vunene godine”, predao Izdavačkoj radnoj organizaciji “Prosveta” septembra ili oktobra meseca 1980. godine. Poslove urednika za poeziju obavljao je tada pesnik Branislav Petrović. Bilo je tada prispeло dosta rukopisa poezije koje je u dosta kratkom roku trebalo pročitati i jedan broj, tačnije 9 rukopisa, odabrat i odobriti za štampu. Svedok Petar Džadžić navodi da je radni princip Redakcije, dugo vremena unazad, takav “da rukopis svakog žanra domaćeg stvaralaštva” čita grupa od tri urednika, i u ovom slučaju je tako postupljeno.

Nesporno je da su sve prispele rukopise poezije čitali svedoci Branislav Petrović, Svetlana Velmar-Janković i Milan Komnenić s tim da recenziju za prihvocene rukopise piše Branislav Petrović, što je i učinio.

Nije sporno da su svi ovi svedoci, kao urednici, jednoglasno predložili, da se, kao jedan od devet rukopisa, zbirka pesama “Vunene godine” predloži za objavlјivanje, dakle, da se štampa.

Optuženi ne spori da je, posle prihvatanja rukopisa, isti uezao da ga, kako kaže, pročita, pregleda, dotera i doradi. U ovome nema ničega neobičnog, neuobičajenog, ovo je ustaljena praksa. Jer, svedoci Džadžić, Komnenić i Velmar-Janković, sasvim jasno kažu da je to ustaljena praksa, da se, dakle rukopisi, posle prihvatanja za štampu, daju autorima da bi oni izvršili eventualno određene ispravke i doterivanje. Kod ovakvog stanja stvari sasvim neuverljivo deluje tvrdnja svedoka Jordana Živkovića da se posle prihvatanja rukopisa oni više au-

torima ne daju, ne vraćaju. No, posmatrana sama za sebe ova okolnost (da li se smeju vraćati autorima prihvaćeni rukopisi ili ne) ne bi imala nikakvog značaja. Nešto drugo je tu značajnije: da li je optuženi vršio bitnije izmene, u rukopisu koji je prvih meseci 1981. godine lično predao uredniku Branislavu Petroviću i na osnovu kojeg je rukopisa štampana zbirka pesama, sada pod naslovom "Vunena vremena", da li su ubaćene pesme iz izreke presude ili neke od njih i, ako je to tačno, kakvog značenja to ima, da li to može nešto objasniti, kakvu težinu to sve može imati i da li je optuženi, ako je ubacio nove pesme, svesno prećutao da uredniku to kaže i ako jeste – zbog čega je to učinio. No, da počnemo redom.

Optuženi pri prvom saslušanju kaže da je negde u januaru 1981. godine (rukopis je već bio prihvaćen za štampu) zatražio rukopis da bi ga "doterao i pripremio za štampu". Dalje kaže da je u rukopis uneo neke izmene, nešto je doterao, izmenio i dopunio, i u rukopis je "ubacio i ceo jedan nov odeljak – ciklus pesama koji nosi naslov "Zoo azil". Na glavnom pretresu je dodao da u ovom novom ciklusu, pošto je izbacio jedan ciklus pesama koje se uslovno mogu nazvati ljubavnim, ima pesama koje su bile i u prvom rukopisu, kao: "Narodni junak", "Šapat u čekići" itd. Međutim, tvrdi da su sve pesme iz izreke presude, osim pesme "Zver nad zverovima", bile i u prvom rukopisu. Tako ispravljeni, i ponovo prepisani, rukopis predaje lično svedoku Branislavu Petroviću. Da li je sve baš tako?

Prethodno treba naglasiti da je optuženi, kako sam kaže, onaj prvi, prihvaćeni rukopis uništio. Ne znamo da li je to uobičajeno, odnosno da li pisci tako rade. Taj rukopis je, inače, već bio lektorisan, što je učinila svedokinja Živka Nikolić.

O tome da li postoji razlika u sadržini između prihvaćenog rukopisa i objavljene zbirke, svedoci su različito kazivali u prethodnom postupku i na glavnom pretresu. Sud prvenstveno, bolje reći jedino, interesuju pesme iz izreke presude. Ovo zbog toga jer je sud ovlašćen da se kreće samo u granicama onoga što se optužnicom učiniocu stavlja na teret. Istina, što treba na ovom mestu naglasiti, samom izrekom optužnice se ne pominje zamenjivanje pesama. Ali ovo ne znači da sud vrši prekoračenje onoga o čemu raspravlja, već samo to da se bliže, jasnije, objasne radnje iz Izreke. Kasnije će biti detaljnije objašnjeno u čemu je značaj ovoga pitanja sa pravnog stanovišta.

Svedok Branislav Petrović u istrazi kaže da je optuženi dosta dugo zadržao rukopis kod sebe tako da su bili prinuđeni da ga požuruju i pozivaju da rukopis što pre vrati kako bi se moglo prići štampanju svih odabranih rukopisa. Seća se ovaj svedok sasvim dobro onih trenutaka kada mu je optuženi predao rukopis, kada ga je, naravno u šali, upitao da li je nešto menjao u rukopisu i da li ima "nečega protiv naroda i države", "protiv našeg samoupravljanja". Optuženi mu je odgovorio, kako svedok navodi, da je izbacio neke ljubavne pesme, ali i da je "ubacivao bilo što novo". Poverovao je on optuženom. Kaže on, u prethodnom postupku, i zašto: "...kada sam Gojka upitao ima li u rukopisu nečeg što bi bilo protiv naroda i države, da nisam mislio da on to može da napiše, jer poznавajući njegovu poeziju od ranije, on je za mene važio kao pisac koji ne može tako nešto da ima, tako nešto da napiše". Posle ovoga svedok je potpisao nalog za štampanje knjige. Svedok je samo letimično prelistao rukopis. Znači, rukopis ponovo nije čitao, rukopis koji mu je tada optuženi predao.

Izjašnjava se svedok Petrović i o tome kakva je razlika, po sadržini, između prvog rukopisa i objavljene knjige. Doslovno kaže: "Kada sam pročitao knjigu "Vunena vremena", ja sam video da su u njoj napisane i objavljene pesme koje nisam pročitao u onom rukopisu... kategorički tvrdim da u prvočitnom rukopisu nije bilo pesama ili ceo odeljak štampan u knjizi "Crnokrug na Trgu Republike". Dalje kaže da u rukopisu nije bilo pesama "Svetilište oca Crnboga" i "Balada o česarevoj glavi". Ovo je, dakle, ono što u zapisniku u prethodnom postupku stoji da je svedok Branislav Petrović izjavio. Ali na glavnem pretresu ovo ne kaže, već nešto drugo: Da nema nikakvih pouzdanih pokazatelja da li je i šta menjano u rukopisu.

Za pesmu "Crnokrug na Trgu Republike", za koju je u prethodnom postupku bir vrlo kategoričan da nije bila u rukopisu koji je čitao, kaže da je možda bila i u tom rukopisu, ali ne na kraju, kao u knjizi. Pitamo se zašto ipak u ovom delu iskaza svedoka Petrovića ima neslaganja. Da li je to stvarno odraz njegovog stava i mišljenja, plod njegovog ubedjenja (mislimo na iskaz sa glavnog pretresa) ili je u pitanju nešto drugo. No, o tome će kasnije biti više reći. Za sada ističemo: Znao je dobro svedok Petrović da pomenute pesme nisu bile u rukopisu koji je čitao.

Na ovakav zaključak ukazuju i druge okolnosti. Tako, (da za sada pomenemo samo jednu) na sastanku Književne redakcije svedok Petrović je rekao da će i Svetlana Velmar-Janković potvrditi da "svih ovih pesama nije bilo u rukopisu". I dodaje: "Stihovi koji su se pojavili u štampanoj knjizi ne bi kod nas troje mogli proći ni u ludilu. Poverenje u ljude se pokazalo kao vrlo loše". Ovo dokazuje i još nešto: da je svedok Petrović, čitao ovu knjigu pre sastanaka održanih u "Prosveti", a u svakom slučaju pre sastanka Književne redakcije. Onda, eto, moramo zaključiti, što ne činimo sa zadovoljstvom da je neprihvatljiva tvrdnja svedoka Petrovića, izneta na glavnom pretresu, da "pre tih sastanaka" u "Prosveti" ovu knjigu nije čitao. Još kaže da je istupao na ovim sastancima. Ali na glavnom pretresu navodi da je na tim sastancima isticano da su neke pesme uperene na najosnovnije simbole, pa je tada u prvom trenutku, pomislio "da su možda takve pesme naknadno ubaćene" jer takvih pesama nije bilo u rukopisu koji je čitao. Istina, on na sednici redakcije ne pominje određeno ni jednu pesmu, ali se, vezano za sve ovo što je rekao u prethodnom postupku, može zaključiti da se to odnosi na pomenute pesme. Da li bi se na sednici Redakcije svedok Petrović pozivao i na Svetlanu Velmar-Janković, koja nije prisustvovala ovom sastanku, da potvrdi da ovih pesama nije bilo u rukopisu koji su čitali, a da nije već bio knjigu pročitao.

I svedok Milan Komnenić se u prethodnom postupku izjašnjavao o tome da postoji razlika između knjige u konačno objavljenom obliku i verzije koju je čitao u rukopisu i kaže da je nekoliko puta pažljivo pročitao objavljenu knjigu i uočio da završne pesme "Crnokrug na Trgu Republike", nije bilo u prvočitnoj verziji.

Kako je bilo prošlo sedam meseci od čitanja rukopisa pa do čitanja objavljene knjige, kaže da sasvim pouzdano ne može tvrditi "koje još pesme nisu postojale u prvočitnoj verziji". Ali dodaje da, gotovo sa sigurnošću može da tvrdi da nije bilo pesama "Zver nad zverovima" i "Balada o česarevoj glavi".

Jedino dozvoljava mogućnost da su postojale u "ublaženoj ili sasvim drugačijoj formi". Navodi najzad, da je uočio da se ciklus "Kuća oca Crnboga"

razlikuje od istoimenog ciklusa objavljenog u časopisu "Delo", pa da, upravo, tamo nedostaje uvodna pesma ovog ciklusa "Svetilište oca Crnboga". I na glavnom pretresu svedok Komnenić se izjašnjava o ovome. Za razliku od kazivanja u prethodnom postupku, gde je izričito tvrdio da pesme "Crnokrug na Trgu Republike" nije bilo u rukopisu koji je čitao, na glavnom pretresu kaže da u to nije siguran. Ipak dodaje: čini mu se da je "svakako nije video". On je i na sastanku Književne redakcije o ovome govorio, i kazao: "Kada se taj rukopis pojavio ovde, ja sam pročitao verziju koja se sasvim razlikuje od ove u štampanoj knjizi". Prema tome ukazuje i ovo da je bilo razlike između čitanog rukopisa i štampane knjige.

Najzad, i svedok Svetlana Velmar-Janković, koja je bila određena da čita prispele rukopise poezije, kaže u prethodnom postupku da je videla, kada je pročitala ovu knjigu "da postoji velika i ogromna razlika između sadržine ove knjige i onog rukopisa" koji je čitala. Za pesme "Zver nad zverovima" i "Crnokrug na Trgu Republika", sasvim određeno, kako stoji u ovom zapisniku, kaže da nisu bile u rukopisu koji je čitala i koristi reč "sigurna".

Vidi se iz ovog njenog iskaza da ona pominje još neke pesme ili delove pesama, kojih po njenoj oceni, nije bilo u rukopisu, što znači da je brižljivo razmišljala i cenila te okolnosti. Ako je sve to tako, a sigurno je da jeste, onda neuverljivo deluje i njen navod sa glavnog pretresa da ne može da bude sigurna u svoja sećanja koje su sve razlike postojale između "prvobitnog broja pesama" rukopisa koji je čitala i objavljene knjige. Na glavnom pretresu čak kaže da je bila usredsređena, kada je sredinom maja meseca čitala knjigu, na to da vidi da li ima razlike između rukopisa i objavljene knjige. Zar i sam ovaj navod ne ukazuje da je ona dobro razmišljala, i bila sigurna, kada je u istrazi izjavila onako kako je već navedeno i sa puno osnova upotreblila reč "sigurna".

Ne poričući, i na glavnom pretresu, postojanje razlika između rukopisa koji je čitala i objavljene knjige, ona te razlike drugačije objašnjava, svodi ih na formalnu razliku: na izmenjen redosled ciklusa ove zbirke i redosled pojedinih pesama u samoj knjizi. Sasvim je sigurno da je svedokinja u pravu (to ona dobro zna) kada se izmene mogu i ovako posmatrati i kvalifikovati. Ali ona zaboravlja da i sam optuženi kaže da je on ceo jedan ciklus iz prvog rukopisa izostavio.

Pomenuti svedoci u svojim iskazima pominju i druge pesme koje po njihovoj oceni možda nisu bile u prvobitnom rukopisu. Sud se nije upuštao u ocenu o kojim pesmama se eventualno radi, a pojavljuju se u izašloj knjizi. Ovo zbog toga jer sud raspravlja samo o onim pesmama koje su navedene u izreci ove presude.

Prema tome, kada se pažljivo razmotre prednji navodi ovih svedoka,ocene ovi iskazi, odnosno delovi iskaza ovih svedoka koji se odnose na ovaj deo, onda se sasvim pouzdano može zaključiti: u rukopisu koji su urednici čitali i odobrili za štampu, nije bilo pesama: "Svetilište oca Crnboga", "Balada o česarevoj glavi", "Zver nad zverovima" (za koji i sam optuženi to kaže) i "Crnokrug ia Trgu Republike".

Već je naglašeno da optuženi nije urednika obavestio koje je izmene učinio. Ako autor čini neke izmene, dužan je, kako to svedok Svetlana Velmar-Janković kaže, da urednika o tome obavesti, ali i urednik je dužan da pročita taj

doterani, ispravljeni ili izmenjeni rukopis. Optuženi, eto, to nije učinio. Zašto? Reći će se kasnije. Ovde treba napomenuti za sada još nešto. Kada je već utvrđeno, sa punom izvesnošću, koje pesme su naknadno ubačene, a videće se kakav je pravi smisao i cilj tih pesama, zar onda ne izgleda sasvim shvatljivo, i lako objašnjivo, onakvo reagovanje dvojice urednika na sastancima u "Prosveti".

U pismu upućenom "Prosveti" optuženi navodi da je uredniku rekao da je "izbacio jednu skupinu pesama, a ubacio drugu", i da je urednik samo prelilstao rukopis. Svedok Petrović je, međutim, sasvim jasan u prethodnom postupku: da mu je optuženi rekao da je izbacio neke ljubavne pesme, ali ne i da je "ubacivao bilo šta novo". Znači, optuženi je već tada nastojao da prikrije da je ubacivao nove pesme.

Književni teoretičari i kritičari kažu da je poezija, posebno moderna, višezačna, dvosmislena, slojevita, tanana, podrugljiva, da je teško utvrđivati smisao poezije i onoga što je pesnik htio da kaže (to se dvoje, kažu, uvek ne poklapa). Verovatno je to sve tačno. Ali, oni kažu da je ipak moguće utvrđivati smisao, poruku i cilj moderne poezije. Kažu i još nešto: da je poezija, pa i moderna, namenjena, upućena čitaocu i da on može, i ima pravo tumačiti tu poeziju, utvrđivati njen smisao. Sigurno je da književni teoretičari i kritičari ipak to najbolje mogu da čine. Ali, da li je baš uvek nužno i neophodno njihovo posredovanje da bi se shvatio pravi smisao poezije uopšte ili određenih pesama. Jedan poznati književnik napisa: "Ako je tačno da se poezija i umetnost uopšte, izdvajaju od ostalih ljudskih aktivnosti i zasluzuju poseban pristup i svojevrsno poštovanje, ne znači da je ta autonomija apsolutna, vanljudska, da poezija predstavlja suštinu među suštinama, istinu različitu od istina ovoga sveta."

Ali, ovde se ne raspravlja o umetničkim vrednostima i estetskim svojstvima poezije optuženog, ni o poeziji uopšte. Sud je svestan činjenice da je poetski jezik, taj metaforični jezik, najfiniji oblik umetničkog izražavanja, da se pesnik služi i aluzijama, gde se prava misao ili pravo osećanje kazuje prikriveno, drugim, tudim rečima, slikom koja služi kao jasan nagoveštaj prave misli ili osećanja.

No, podimo redom, pogledajmo sporne pesme i da vidimo šta one kažu. Prethodno treba reći da optuženi ističe: da je naš vek, posebno poslednjih četrdeset godina, prepun kultova, crnih bogova, bogova mraka, da je sindrom straha jedna od najtežih bolesti našeg vremena, da je u tom periodu više diktatora i despota nego skoro kroz celu ljudsku istoriju. Iz njegove odbrane, dakle, jasno proizilazi da je, i dok priča o svojoj poeziji, okupiran ovim poslednjim decenijama, proteklih četrdeset godina.

Pesma "Svetilište oca Crnboga" (prema manuskriptu završena u novembru 1978. godine) počinje strofom: "Naša sveta nedelja traje 365 dana, (prestupnog dana nema), naša godina – zgrčka traje već 40 godina i još se nije završila."

Zar samo ovaj početak pesme ne ukazuje na vremenske i prostorne odrednice, na naše društvo, na poslednjih 40 godina u razvitku ove zemlje. Znano je nama svima da je pre nekoliko godina slavljen jedan značajan jubilej – 40 godina od dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ odnosno SKJ. Ili stihovi: "Naš svetac nikada neće umreti...", a zatim dodaje da mu godine unazad brojimo, da je mlađi nego lane, i nove zube ima, očnjake, ili stihovi: Naše Svetilište poznato je u svetu. /Kad naš prorok govorи / slušaju crni i beli/. Zar se ovde ne radi o

direktnim aluzijama koje su jasno usmerene na ličnost predsednika Tita i naše vreme i društvo. Sud nalazi da ovim stihovima optuženi čini jasnu i direktnu aluziju na ulogu i značaj naše zemlje u svetu i u pokretu nesvrstanosti i na ugled predsednika Tita u tome pokretu. Stihovi: "... a stoku mu čuva sedam-osam vlašića" čini aluziju na Predsedništvo SFRJ. Iz ovoga što je napred navedeno vidi se da se sve te aluzije jasno nedvosmisleno odnose na ono što je napred navedeno. A to znači, kada se prevedu te aluzije, da on tvrdi, najpre karikirajući, da niko ništa ne radi, da naša sveta nedelja ima 365 dana i da prestupnog dana nema i da to traje već 40 godina. Pravi jasnu i direktnu aluziju na predsednika Tita, nazivajući ga "svecem", da on nikada neće umreti, da se oko njega sve okreće i kolo vrti i da ne igraju samo mrtvi i vezani. Iznosi još i tvrdnju da on svima određuje sudbinu, da drži guje u rukama, da mu na uho pevaju tri-četiri slavuja.

No, evo pesme u celini:

SVETILIŠTE OCA CRNBOGA

*Naša sveta nedelja ima 365 dana,
prestupnog dana nema,
naša godina – zgrčka traje već 40 godina
i još se nije završila.*

*Naš svetac nikad neće umreti,
godine mu unazad brojimo,
mladi je nego lane,
i nove zube ima, očnjake.*

*Oko njega se kolo vrti,
ne igraju samo mrtvi i vezani.*

*Na uho mu pevaju tri-četiri slavuja,
u rukavu drži pet-šest guja
a stoku mu čuva sedam-osam vlašića.*

*Male zvezde imaju velike ovčarske pse,
svaka guja ima stotinu gušterica,
a svaki slavuj ima svoj orkestar
u kome svira hiljadu gajdaša.*

*Naše je svetilište poznato u svetu.
Kad naš prorok govori,
slušaju crni i beli.*

*Više ne zurimo u mračan životinjski drob
I ne čitamo horoskop,
mi znamo svoju sudbinu.*

*Kažu da u proročištima smrdi.
Kod nas toga nema, nema čireva,
mi odsecamo zdravo meso,
pre nego istruli.*

Zar nije jasno, kada se ova pesma čita u kontekstu, da se sve to odnosi na ovo naše, jugoslovensko vreme i prostore i na ličnost predsednika Tita.

Objašnjavajući kako je nastala ova pesma, optuženi najpre kaže da on ne bi mogao da odgovori šta je mislio, šta je ovom pesmom htio da kaže. U pro-

tivnom, pisao bi, kako kaže, prozu. Ali ipak navodi da se ovom pesmom asociira ne jedno pagansko božanstvo i da je to jedino pesničko, metaforično i fantastično viđenje proročišta toga božanstva. Dalje kaže da je Crnobog najveći slovenski bog donjeg sveta, da je on imao svoga para, – Belboga, da su žrtvenici tih bogova bili jedan pored drugoga, da su ovim božanstvima prinošene žrtve itd. Sigurno je tačno da je Crn bog htonični bog. No pitamo se: može li ova pesma asociрати на то да је оптуžени mislio на овог Crnoboga и његово светилиште. Zar он nije dao dovoljno elemenata, egzaktnih činjenica, на основу којих се да закључити да је mislio на наше време, jugoslovensko društво и лиčност председника Тита. Користи он митске и религијске motive и симbole. Али, како то recenzent reče, песме оптуžеног сељу у прошlost, ali sa svim elementima koji ih situiraju u kontekst moderne. То и сам оптуžени, на одреден начин, kaže kada iznosi svoju zabrinutost, за savremenу свет, који је свеж, како каže, pun kultova и crnih bogova, bogova mraka, i da постоји нешто проклето у чoveку што га тера да оданост, na ту religioznu ponijenost pred tim novim božanstvom.

Za pesmu "Balada o Česarevoj glavi" kaže da sam naslov upućuje na neka česarska vremena, na cezara i cesarstvo kao model vladavine, neograničene moći jedinke, privatizacije vlasti. Kao oblik vladavine, diktature, i diktatori, i danas se, kako kaže, nameću u svoj svojoj složenosti. Optuženi, zatim, говори о česarskim vremenima u Bosni i Hercegovini, o istorijskim činjenicama, o narednim predanjima iz tih vremena о tome да су jači i моћнији hercegovačkim usstanicima, kada су se skoro bili oslobođili od Turaka, zašarafili cesarsku glavu na ramena, itd. Potom говори о svojim putovanjima i gledanju bronznih glava raznih diktatora, da su nekad te bronzane glave odlazile u livnice, da nekada se, eto, pojavljuju i u muzejima. Zbog toga је, каže, испевao jednu baladu о tome kultnom предмету, о бронзаној глави у пресеку кроз разлиčita времена, и да су sve то била полазиšta одакле је кренуо стварајући ову песму. Objasnjavaјући неке стихове из ове песме он на првом pretresu navodi, пошто је како kaže ovde mislio i na Franju Josifa, da je Austrougarska imala 20 miliona stanovnika.

Austrougarska je skoro 40 godina držala под okupacijom Bosnu i Hercegovinu. Tamo су владара u narodu nazivali Česarom. Nema razloga да se оптуženom ne poveruje да је у музејима овог нашег континента видao razne bronzane glave, raznih владара i diktatora. Али да ли sve то може, kada se ova pesma чита i analizira, ukazivati da je ova pesma usmerena ka tome što optuženi tvrdi. No, najpre evo i ove pesme u celini.

BALADA O ĆESAREVOJ GLAVI

Pred jednom bronzanom replikom

*Jedna teška glava
izlivena u bezbroj komada,
tvrda i svojeglava – misli za nas.
Svaka kuća, vrt i ulica,
imaju svoju glavu.
Jedan rudnik olova i cinka,
i jedna velika livnica u glavnom gradu
rade za samo tu glavu.
Tolike su glave pale,
sa svog postolja,*

*da ovu bronzanu zašarafe
na naša ramena,
da mi pod njom povijamo leđa,
Uzalud bozi zbole,
da ne obožavamo mračne idole,
pred bronzanom glavom kleče,
vojnici i žreci, sluge i sudije.
Hvale je trgovci po vašarima
i bolesnici u posteljama.
Oni što prose i kradu,
odvajaju procenat za glavu.
Zahvaljujući njenoj vrtoglavici,
rastu banane u Dalmaciji.
Više ne slavimo spasitelja,
što je od kamenja pravio hleb,
za svoj narod,
i mi imamo takvu glavu:
jedna kaščica njenog mozga,
nahrani 20 miliona glava.
Kad se pokoljemo oko stola,
ona udarom groma,
izmiri žrtve i ubice.
Dok nam munja kosti krcka,
potpaljuje katran oko srca,
ali i ono drhti od straha,
da se ne ohladi majstorica glava.
Ako njena baterija crkne,
šta će tolike glave mrtve?
Oni koji pamte šta je bilo juče,
znaju i kraj priče:
– Neko će, kažu, sici s uma
i baciti u kotao glavu –
da se kuva,
istopiće se i njena lobanja
i doći će kraj bronzanog doba.
Ali, o tome šta će biti sutra,
neka drugi neko glavu lupa,
proroci imaju mošt i slavu,
a ja više volim živu glavu.*

Prema manuskriptu pesma je pisana krajem septembra 1979. godine.

Prvo da vidimo, kada se cela ova pesma ovako čita u celini, da li se ona odnosi na ta česarska vremena, danas od nas dosta udaljena. Zar se neodoljivo ne nameće zaključak da je ona smeštena u ovo sadašnje vreme. To početni stihovi jasno ukazuju: "Jedna teška glava, /izlivena u bezbroj komada, /tvrdila i svojeglava,/ misli na nas". Ako je tačna jedna misao optuženog: da se nešto ne može nazvati direktnom aluzijom, ako se ono ipak ne naslanja na bilo koji element istine, onda u ovoj pesmi možemo naći takvih elemenata koji ukazuju na jasne i direktnе aluzije, na ovo naše vreme i na ličnost predsednika Tita.

No, pre navođenja primera treba prethodno nešto reći, da ne bi bilo zabune, pogrešnog shvatanja ili nerazumevanja, o čemu će kasnije, pri pravoj oceni činjeničnog stanja, biti više reči. Element ovog krivičnog dela je zlonamerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika a to je svakako prikazivanje koje se zasniva na činjenicama ili samo delimično zasniva na činjenicama, a mesto tako i ona koja sadrže netačnu interpretaciju činjenica.

Pored već citiranih stihova koji ukazuju da je ova pesma usmerena na ovo vreme i da se radi o direktnim aluzijama na ličnost predsednika Tita, i drugi stihovi to ukazuju. U pesmi se kaže da svaka ulica, vrt i kuća ima svoju glavu. Znano je svima da svaki grad i veće mesto naše zemlje, kao izraz izuzetnog poštovanja ličnosti ili dela predsednika Tita, ima ulicu koja nosi njegovo ime, da u parkovima ima njegovih bista i statua, da svi javni objekti poseduju njegove slike i biste. A stihove: "Zahvaljujući njegovoj vrtoglavici, rastu banane u Dalmaciji". Suvršno je komentarisati. Evo i ovih stihova "Više ne slavimo spasitelja /što je od kamenja pravio hleb/ za svoj narod /i mi imamo takvu glavu:/ jedna kašica njenog mozga nahrani 20 miliona glava". Sud je s uverenjem da je više nego jasno da se ovde radi o sasvim direktnoj i jasnoj aluziji na našu zemlju i predsednika Tita. Napred je već rečeno da je optuženi najpre govorio da je ovim stihovima mislio na Austrougarsku, pošto je ona, u vreme aneksije, imala 20 miliona stanovnika. Sasvim je jasno, iz reči samog optuženog, da to ni približno nije tačno. Ali, zanemarimo to, i pod pretpostavkom da je to tačno, sud nalazi da ni tada, kad se pesma čita u kontekstu, asocijacije u tom pravcu ne bi mogle ići. Jedan od svedoka u svom iskazu reče da taj podatak – da je Austrougarska imala 20 miliona stanovnika treba uzeti u obzir ako je tačan s obzirom na to da se upotrebljava reč česar u naslovu.

Iz ovoga što je napred navedeno da se sa osnovom zaključiti da je i ova pesma situirana u naše prostore i vremena i onda, jasno proizlazi da optuženi ovde misli na ličnost predsednika Tita da, eto, jedna bronzana glava, tvrda i svojeglava, misli na nas, da svaka kuća, vrt i ulica ima tu glavu.

I onda, po njemu, jedan rudnik olova i cinka i jedna velika livnica u glavnom gradu radi samo za tu glavu. I dalje, da su mnoge glave pale sa svoga postolja da ovu bronzanu glavu zašarafe na ramena našeg naroda, pa dalje nastavlja, onako kako je to u izreci presude, pod 2, navedeno.

Da je ovakvo uverenje suda ispravno, ukazuju i stihovi u kojima se ličnost po kojoj su izlivene te bezbrojne bronzane glave očigledno tretira život. To se vidi iz stihova gde postavlja pitanje šta će biti ako njena baterija (što znači život) crkne. On preposlednjom strofom predviđa negativnu istorijsku ocenu te ličnosti, govoreći da oni što pamte šta je bilo juče znaju i kraj priče: da će neki sići s uma i baciti u kotao glavu da se kuva, da će se i njena lobanja istopiti i da će doći kraj bronzanog doba. Ovakvo viđenje suda oslanja se i na poslednju strofu, gde se kaže da će budućnost, kao vreme koje tek treba da nastupi, razrešiti ulogu ličnosti o kojoj se govorи u ovoj pesmi. Kod ovakvog stanja stvari sigurno je da se sve ovo ne može odnositi na Franju Josifa i česarska vremena. On i stihovima: "Kada se pokoljemo oko stola, / ona udarom groma / izmiri žrtve i ubice", čini jasnu aluziju, ružnu i neprijateljsku, na izuzetan doprinos predsednika Tita pri rešavanju unutrašnjih konfliktnih situacija i problema.

Za pesmu "Ovidije u Tomima" optuženi kaže da je njome htio da prikaže ovoga velikog pesnika koji je živeo u egzilu, da je pesnički subjekt ovaj pesnik, prognan u Tome, koji je tamo pisao svoje elegije. Prema tome, kaže da u ovoj pesmi nema ništa o našoj situaciji, ništa o našim vremenima. Ali dodaje da je u ovom našem veku bilo, i ima, dosta velikih i malih diktatora u čijim je rukama gvozdena moć i sila bez priziva. I pesnik ima pravo da peva o tome i da se bori protiv zla. Dalje kaže da i deca u školi znaju za Ovidija i da ga je Cezar prognao.

U pravu je optuženi: znaju sigurno i deca u školi za Ovidija i da ga je August prognao u daleke, varvarske Tome. Ali se isto tako zna, i daci u školi, da je Ovidije, i iz Toma, dakle, celog života, pisao ode u slavu Augusta i njegovog naslednika, i da on nije prognan u te Tome zbog pesme. Naravno, sve ovo ne može objasniti ništa, jer pesnik nije dužan da sledi neke istorijske činjenice i istine.

Ranije je već navedeno da recenzent kaže da je optuženi svoju poeziju situirao u ovo naše vreme, zar to nije slučaj i sa ovom pesmom, evo je u celini, pa neka ona priča.

OVIDIJE U TOMIMA

*Ko je živeo u svoje vreme,
slavio je njegov rođendan,
ti nisi živeo u svoje vreme,
– čekao si njegov kraj.
Tako je tvoje vreme za uvek prošlo!
Jer, to je bilo njegovo vreme,
i bolje bi bilo da nisi ni živeo,
nego što si živeo u njegovo vreme.
Živeli su mutavci i izmećari,
telali i tunguzi, gmizavci i prelivode,
krpelji i gnjide,
živeli su svi koji su bili srečni,
što žive u njegovo vreme,
samo ti nisi.
Ne živi ko provede život,
čekajući da nekom odzvoni.
Onaj što broji dane,
sebi broji.*

*Toliki su krstovi postali tantuzi,
poderane čizme i svete knjige,
krune i žezla trunu po muzejima,
– jednoga će dana i njegova zvezda pasti
deca će je gurkati prstom,
o nebeskom plišu,
jastuka u vitrini.*

*Samo, šta ti imaš od toga?
Oni što dolaze neće ni znati,
da je Cezar imao
potkove na nozi.*

Pisana je, prema manuskriptu juna 1979. godine.

Dovodeći ovu pesmu u širi kontekst ovog dela i već citiranih pesama, zaključuje se da je smeštena u ovo vreme i da je usmerena na ličnost predsednika Tita i na naše odnose. U prvoj strofi kaže: "Ko je živeo u svoje vreme, / slavio je njegov rođendan, / ti nisi živeo u svoje vreme / – čekao si njegov kraj". Zar nije jasno da govori o određenom, našem trenutku, o ličnosti predsednika Tita, čiji se rođendan, u sklopu Dana mladosti slavi u ovoj zemlji, i koji se slavi i posle njegove smrti.

Dalje kaže da je ovo bilo njegovo vreme, da se čeka njegov kraj, da bi konstatovao: "...i bolje bi bilo da nisi živeo / nego što si živeo u njegovo vreme", a zatim tvrdi da su u njegovo vreme živeli i bili srećni mutavci, izmećari, telali i tunguzi, gmizavci i prelivode, krpelji i gnjide, živeli su, dakle, samo oni koji su bili srećni što žive u njegovo vreme. Time što tvrdi da su živeli samo mutavci... on hoće da kaže da su društvene položaje zauzeli ljudi negativni (izmećari, telali itd.), dok svi ostali nisu živeli u svoje vreme.

Zar on ne smešta ovu pesmu u naše vreme i prostor kada kaže: "Ne živi ko provede život / čekajući da nekom odzvoni. / Onaj što broji dane, / sebi broji". Isto tako sud nalazi da on u ovoj pesmi, kao i u ranijim pesmama koje su navedene, govori o čoveku koji živi i čiji kraj najavljuje, a što se vidi i iz stihova gde kaže: "jednog će dana i njegova zvezda / pasti / i deca će je gurkati prstom / po nebeskom plišu / jastuka u vitrini".

I pesma "Crni dani" mora se dovesti u širi kontekst ovog dela i navedenih pesama. Onda sasvim jasno postaje da se jedna pamfletska aluzija iz jedne pesme nadovezuje na drugu iz sledeće pesme. Sud je čuo za mišljenje da onaj ko pristane da "prevodi" metafore da im može pridati bilo kakvo značenje. Ali, evo, i ove pesme u celini:

CRNI DANI

*Stari mrak
crveno jaje sneo
– pas ga izeo? pas ga izeo.*
*Crven zrak
izleg'o tića vrana
– kob ga kobila, kob ga kobila.*
*Lovila ga tmasta braća
praznim prćkama
– žbirima i tamnicama.*
*Bože kako ne vide
da rade čorav posao
– čorava im sveća.*
*Vran peva na grani,
došli crni dani
– čuti, dušo, ne krvari.*

Sud nalazi da ova pesma, čitana u celini, jasno ukazuje da je optuženi želio da naš put u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva prikaže apsurdnim i da smo mi, eto, kao društvo u celini dovedeni u bezizlazan položaj.

“Crnokrug na Trgu Republike” je možda svojevrsna bajka, koja na svojvrstan način okuplja različite životinje, pa i one mitološke, i koje se, eto, uzne-miruju uoči neke kataklizme. Ali je sigurno da je smeštena u ovaj naš grad i da toponimi nisu bez značaja za pravilno razumevanje ove pesme. Nisu ni slučajno uzeti. On pominje i Dedinje i starog štakora, reči pogubne asocijativnosti. Dok sav taj krug mitskih i drugih životinja poseduje tu moć predosećanja kataklizme, samo te glupe ovce, “svete srpske životinje”, tu moć ne poseduju, već mirno pasu na Terazijama i osluškuju zvono na ugiču. Po shvatanju ovog suda, ovim optuženi jasno kazuje da je nedostojan položaj srpskog naroda koga poistovećuje sa ovcama. Ne znamo da li su ovce senovita bića, kako to optuženi navodi, ali ako jesu, jasno je čije duše u njih useli.

I ova pesma se navodi u celini, kako bi se citirani stihovi čitali u kontekstu cele pesme.

CRNOKRUG NA TRGU REPUBLIKE

*Konji njiste,
Kidaju uzde i amove,
bronzani vranac vuče svog konjanika
po Trgu Republike,
tandrču izvaljeni arnjevi,
prevrnuta kola, prosuta mešina;
unezverene koze beže, u pećine:
neko im otvorio Narodno pozorište,
zapinju sise za stolice,
mleko curi s pozornica,
jarići mokre niz noge n obrću rogove
na predstavnike sedme sile:
ne vole ulogu munje u predstavi,
a iza zavese jednorog jauče:
nesretne gospe pipaju
njegovu tvrdnu izraslinu;
mačke začepile čoškove i čumeze,
sevaju sitni sekutići
i staklenici zenica iz zajaženih rupa:
jedna maca iz “Lotosa”
šapicama pridržava mrtva miša
a ne sme da ga čapi,
stigli su i delegati Književne komune
da se poklone svome gazdi,
stari štakor sa Dedinja
i mlade mišice sa železničke stanice,
pušine iz gradske trbušine,
iz vrzina i magacina,
iz Preka, sa reka,
pacovi sa Dorćola, od donje mahale,
iz gaća predsednika opštine
– drhte na Zelenom vencu.*

*Samo glupave ovce,
svete srpske životinje,
mirno pasu Terazijama
i osluškuju zvono na ugiču.*

*A kud su nestali automobili i bravari iz gradskog života?
pita pisac što ne razlikuje dž i đ, č i ċ.*

*– Baćuška,
oni su prognani iz centra,
ovo je pešačka zona,
ovde se trese zemlja
– zar ne umeš da pročitaš.*

Tačno je to da se jedna vrsta poskoka zove crnokrug (ovde ovo navodimo bez namere da u sklopu cele pesme tumačimo reč crnokrug) a ona je opaka i otrovna, jednom rečju, kako to narod kaže – poganac.

Nije sporno da pesma “Zver nad zverovima” nije bila u rukopisu koji su urednici čitali. Po svojoj sadržini i asocijacijama ova pesma je, da se upotrebi izraz jednog svedoka, najpogubnija. Novi rukopis, sa ubačenim pesmama, optuženi predaje uredniku prvih meseci 1981. godine. Jasno je svima da optuženi zna kakve asocijациje ova pesma može izazvati, pogotovo što je daje za štampanje ni desetak meseci posle smrti i sahrane predsednika Tita. Pa ipak urednika o tome ne obaveštava. Zašto? Videće se kasnije.

Optuženi kaže da ova pesma pripada celini pesama koje govore o različitim životinjama. Ako u njoj ima nekih asocijacija, onda su one, kako kaže, pre svega bogumilskojeretičkog karaktera. Smatra da je nedopušteno istrzati neke stihove, pa reći da oni blate i aludiraju na predsednika Tita. Dalje kaže da je ova pesma pisana još 1971. godine, da je koristio podatke sa nekog predavanja gde je govoren o okolnostima Staljinove smrti. I da, dakle, ona može asocirati na Staljina.

Piše u manuskriptu da je ova pesma pisana 1971. godine. Sve pesme iz objavljene zbirke nalaze se u ovom manuskriptu složene po ciklusima. I istim redom kao i u knjizi. Neke pesme iz ovog rukopisa pisane su pre dosta godina, a neke pre godinu ili dve. Ovde se misli i na pesme koje se ne pominju u izreci presude. Ova pesma pisana je na peliru, koji blešti svojom belinom, čistoćom i neoštećenošću. Kaže da tu pesmu nije prepisivao. Papiri na kojima su pisane pesme iz ranijih godina tako ne deluju. Ova pesma ranije nije objavljivana.

Već je rečeno da optuženi nije uredniku kazao da je ovu pesmu naknadno ubacio u rukopis. Kod takvog stanja stvari, a dovodeći u vezu ovu pesmu sa ostalim pesmama o kojima je već bilo reči, i negativnom ocenom optuženog o ulozi predsednika Tita, i negativnom ocenom društveno-političkih prilika u našoj zemlji, jasno je da optuženi pravi direktnе aluzije na predsednika Tita. I ova je pesma izazvala reagovanje i to vrlo oštro, pa i onih koji znaju dobro da čitaju poeziju.

No, neko će prigovoriti: ništa iz ove pesme ne može se povezati sa ličnošću predsednika Tita. To je sasvim tačno. Ali onaj koji neprijateljski deluje, služi se i neistinama i to zlonamerno i tendenciozno. Evo, najzad, i ove pesme u celini:

ZVER NAD ZVEROVIMA

“... medveda pećina nije imanje moje.”
“Filolog”, Slovo o medvedu

*Veliki medved zver,
gospodar stada mrkih beskućnika
samozvani zveri car,
imao je gvozdene zube
i vojsku veštih ukoljica.
Po zakonu svoje zverske čudi,
klaoo je sve što mu na žulj stane,
davio u mraku najbolje drugare
i gutao svoju decu.
A sad mrtav leži
i šape mu ližu bezumne životinje,
njušci svojoj stoka ne veruje:
nije umro, već se učutao!*

*Niko ne sme da mu izmeri rep i ogledalo pod nos prinese,
može zver da vaskrsne
i sedne na “Stolicu”.*

Prema tome, on ovom pesmom govori kako “veliki medved zver... i samozvani zveri car”, gvozdenim zubima i vojskom, po zakonu svoje zverske čudi, kolje sve što mu na žulj stane, i davi u mraku najbolje drugare i guta svoju decu. A sada mrtav leži dok mu šape ližu bezumne životinje koje ne veruju da je umro, već da se samo učutao i plaše se da zver ne vaskrsne i ponovo ne sedne na “Stolicu”. Po nalaženju ovog suda ovo predstavlja jasnu i direktnu aluziju na pokojnog predsednika Tita, grubo vređa njegovu ličnost i osećanja naših naroda prema njemu. Ali on tvrdi da je to poštovanje prema predsedniku Titu lažno i iznuđeno strahovladom.

Eto, to su viđenja suda o ovim pesmama i njihovim porukama. Odbrana ističe da sud nije ovlašćen da ceni i tumači pesme. To je tačno kada se tiče estetske strane poezije. Ali je ovlašćen da ispituje da li u njima ima elemenata krivičnog dela, da li je u pitanju, u konkretnom slučaju, neprijateljska propaganda.

I nije sud prvi koji je ovako pročitao te pesme, preveo metafore i izrekao da se radi o neprijateljskoj knjizi. Zar to nisu najpre učinili organi “Prosvete”, prvenstveno Književne redakcije.

U ovoj redakciji nalaze se, kako to svedok Petar Džadžić kaže, ugledni intelektualci i književnici, koji su zahtevali da im se prethodno da po primerak ove knjige, kako bi se o njoj izjasnili, što je i učinjeno, pa je sutradan ta ocena i data. Iz zapisnika sa te sednice, kojoj su prisustvovali i Petar Džadžić, Petrović i Komnenić, proizlazi da je zauzet jasan i jedinstven stav: da knjiga sadrži uvere, da je pamfletskog i neprijateljskog karaktera. Rečeno je: članovi ove redakcije su čitali knjigu m tada doneli svoj sud. Znači, čitali su, mislili i onda govorili o knjizi. Optuženi je pitao svedoka Džadžića da li su članovi ove redakcije mogli slobodno da se izjašnjavaju o ovoj knjizi s obzirom na činjenicu da je prethodnog dana bilo već izdato saopštenje o knjizi. Svedok Džadžić je kazao da se radi o veoma značajnim ličnostima kulturnog i javnog života i da on veruje da

nikakva odluka bilo koga tela nije u stanju da prejudicira njihov moralni i intelektualni stav za koji su pozvani da ga iznesu. Ova Književna redakcija vodi izdavačku politiku u "Prosveti", pa nema sumnje da su oni pozvani, i stručni, da daju svoje mišljenje i ocenu o knjigama koje izađu.

U ovom predmetu saslušani su svedoci Petar Džadžić, Branislav Petrović, Milan Komnenić, Svetlana Velmar-Janković, Jordan Živković i Živka Nikolić. Saslušani su oni i u prethodnom postupku.

O delu iskaza Petrovića, Komnenića i Velmar-Janković koji se odnosio na to da li su postojale razlike između rukopisa i objavljene knjige, bilo je reči ranije.

Svedoci Džadžić, Petrović, Komnenić i Velmar-Janković iznosili su svoja viđenja ove knjige kako u prethodnom postupku tako i na glavnem pretresu.

Prilikom saslušanja ovih svedoka na glavnem pretresu postavilo se pitanje da li je trebalo da svedoci iznose mišljenje o ovoj knjizi. To je pravno pitanje. No, oni su hteli, i na glavnem pretresu, da iznesu svoja mišljenja, svoja viđenja ove knjige.

Inače, svedoci se, shodno odredbama Zakona o krivičnom postupku, ispituju o određenim činjenicama i okolnostima vezanim za predmet raspravljanja. Međutim, često je svedok, zavisno od vrste predmeta, prinuđen da iznese i svoje mišljenje. U ovom predmetu se radi o specifičnom slučaju, gde je teško povući čvrstu granicu gde se završava dužnost svedočenja onoga što je svedoku o predmetu raspravljanja poznato, a gde počinje davanje mišljenja ili stručna ocena nekog pitanja. Zbog toga sud i nije ovim svedocima predočavao ove, osim u dva slučaja, sporne pesme da bi dali svoju ocenu i mišljenja o njima. Ali, oni su, što je rečeno, hteli da raspravljaju, pa je sud dužan dati svoju ocenu njihovih iskaza i u tom delu.

No, najpre jedna opšta ocena iskaza ovih svedoka: svi su oni menjali svoje iskaze iz prethodnog postupka, a neki sasvim bitno. U daljem izlaganju razmotriće se i oceniti njihovi iskazi.

Svedok Petar Džadžić je u vreme kada je knjiga izašla iz štampe obavljao dužnost glavnog i odgovornog urednika. On je sigurno u pravu kada kaže da nije zadužen, kao glavni i odgovorni urednik, da čita rukopise, osim na zahtev urednika koji se iskazuje u slučajevima kada je rukopis iz ovih ili onih razloga sporan, a mišljenja urednika neusaglašena. Za knjigu "Vunena vremena" kaže da se sa njom prvi put sreo 12. maja 1981. godine. U zapisniku iz prethodnog postupka stoji sasvim jasna i određena izjava ovog svedoka: da je odmah uočio o kakvoj je sadržini reč i da su odmah održani određeni sastanci na kojima je data ocena ove knjige i to pre nego što je to bilo ko drugi učinio. Tada je izneo mišljenje prema kome veći broj pesama nema nikakvu tzv. poetsku više-značnost, već predstavlja direktne i grube pamfletske aluzije na simbole i tekovine revolucije. Isto tako je naveo, u prethodnom postupku, da su na sastanku Književne redakcije, pojedinačnim izjašnjavanjem, komentarisali o knjizi i izrazili svoju ocenu o kojoj je napred već bilo reči.

Svedok Džadžić, koji je na pomenutom zapisniku izneo određeno svoj sud koji je napred naveden, na glavnem pretresu govoreći dosta duže, u nekoliko ublažava i modifikuje neka viđenja. Ali i ovom prilikom kaže da su, pored

Književne redakcije, i programske savete OOUP “Izdavačka delatnost” i IRO “Prosveta”, imali iste stavove, da su svi članovi, u većoj ili manjoj meri, imali jasne objekcije idejno-političkog karaktera.

Govoreći o pesničkom jeziku, o metaforičnom kazivanju, svedok kaže da je taj jezik teško svodljiv na besprizivnu egzaktnost čak i kada se mogu, sa stanovišta kritičke refleksije, pojedini segmenti označiti kao jednoznačni. I dalje: da jednoznačnost u poeziji nije isto što jednoznačnost, na primer, u publicistici i nauci. Ovo je verovatno sve tačno. Ali, sud je u uverenju da je svedok sve to svakako imao u vidu i ranije kada je davao iskaz u prethodnom postupku, gde jasno kaže da jedan veći broj pesama nema nikakve tzv. poetske mnogoznačnosti, već predstavlja grube i direktnе aluzije na simbole i tekovine revolucije. Istina, on na glavnom pretresu kaže – navodeći najpre da autor u priličnoj meri fiksira jedan model harizmatske ličnosti, vladoca koji ima sve prerogative vladarske moći i da pri tome koristi elemente folklora i mitologije – da po njegovom mišljenju u asocijativnom poetskom spletu ove knjige postoje iskazi i aluzije koji se usmeravaju i na našu stvarnost i na ličnosti koje možemo označiti kao simbole naše društvene stvarnosti. Ovaj svedok, takođe, na glavnom pretresu kaže da on ostaje pri svome viđenju ove knjige i da od celine smisla iskaza iz istrage ne odustaje. Sud se, ipak, ne može oteti utisku da je svedok Džadžić ipak nastojao, pogotovo nekim opštim razmatranjima, da u izvesnoj meri ublaži ranije izrečen sud i viđenje ove knjige.

Svedok Branislav Petrović je u biti izmenio iskaz iz prethodnog postupka. Da bi se te razlike bolje uočile, izneće se oba iskaza.

Već je ranije rečeno da je svedok u prethodnom postupku kazao da rukopis, kada mu ga je optuženi vratio, nije čitao i da je mislio, kada je optuženog u šali upitao da li ima nečega protiv naroda i države, da on ne može tako nešto da napiše.

Isto tako je navedeno da je svedok izjavio da je u knjizi video da su objavljene pesme koje on nije čitao u prvom rukopisu. Za pesmu “Crnokrug na Trgu Republike” za koju u prethodnom postupku kaže da nije bila u rukopisu, navodi da je ta pesma “ujedno i najcrnja, najodvratnija” i misli “da bi i druge pesme imale mnogo manje negativno određenje da nije ove pesme”. Ovako, i te druge dobijaju drugi smisao i može se “sigurno govoriti o nekoliko pesama neprihvatljivih i o mogućnosti negativnog asociranja”. Za pesmu “Svetilište oca Crnboga” kaže – da je bila u rukopisu – da je “ne bi pustio jer u sebi ima stihove pogubne asocijativnosti”. Još kaže da je sigurno da nekoliko pesama iz te zbirke nikad ne bi pustio da se štampaju, posebno nekoliko neprihvatljivih stihova.

Ovo je, dakle, ono što svedok navodi u prethodnom postupku. Na glavnom pretresu, u dužem, slobodnom izlaganju, bez postavljanja pitanja vezanih za smisao i poruke pesama, iz izreke presude (jedino su predočavane protivrečnosti između ova dva iskaza) svedok je dao drugačiju ocenu ove zbirke i nekih mogućih asocijacija za neke pesme navedene u izreci presude.

On, naime, kaže da je bio istinski obradovan kada je Gojko Đogo, jedan od najboljih pesnika svoje generacije, ponudio zbirku svojih pesama “Prosveti”. Radilo se o afirmisanom pesniku koji je dobijao određene nagrade, da je to

pesnik izvesnog senzibiliteta koji je obogatio leksiku našeg pesništva. Još je naveo da kod njega ima pesama antologische vrednosti.

Sud se nije upuštao u ocenu ovih navoda svedoka Petrovića, jer to nije zadatak suda. Ali, sud može ceniti nešto drugo iz iskaza svedoka Petrovića. No, prethodno treba reći da svedok navodi da je, kada je dobio poziv od istražnog sudije, knjigu čitao jednu celu noć i još jednu noć da bi o njoj stvorio mišljenje. Napred je već rečeno, šta je u istrazi kazano. Kada se to ima u vidu, i okolnost da je on, kao urednik, za kratko vreme morao da pročita mnogo rukopisa i da odabere samo nekoliko za štampanje, a uz to se radi o značajnom pesniku, onda je sigurno da je ovakvo izlaganje u prethodnom postupku plod njegovog ubedjenja i onakvog viđenja pesama koje pominje. Pri tome treba imati u vidu i činjenicu da je svedok učestvovao na sastancima u "Prosveti" i da je još i tada čitao knjigu. I tamo je govorio, što je već delimično rečeno, da "stihovi koji su se pojavili u štampanoj knjizi" ne bi kod njih troje urednika "prošli ni u ludilu".

Sud veruje svedoku da je knjigu čitao sa ciljem da pomogne istini i da je to činio sa viših pozicija nego što mogu biti dnevne pozicije, jer svet pesnika nije samo svakodnevni svet. No, sud veruje da je to bio njegov cilj još od samog početka čitanja ove knjige.

Pominje svedok, dalje, da je slučaj knjige "Vunena vremena" nastao kao "rezultat jedne neverovatne i paklene asocijativnosti". A ta paklena asocijativnost sastoji se, po ovom svedoku, u sledećem: normalna asocijativnost koju on može sebi da dozvoli jeste da se za najveći simbol naše revolucije mogu vezati samo lepe reči. Za njegovo ime mogu se vezati samo takve reči kao što su: žitno klasje, ljubica bela, da, dakle, samo te reči mogu asocirati na najveći simbol naše revolucije. Prema tome, kako reči suprotne od lepog mogu asocirati na najvećeg čoveka naše epohe pita se svedok. Sud je duboko uveren da svedok lično za najveći simbol naše revolucije veže samo lepe reči. Međutim, on sam u prethodnom postupku kaže da u ovoj knjizi ima stihova pogubne asocijativnosti. Pored toga, izgleda da on gubi iz vida činjenicu da se, eto, nađe poneko koji ne misli kao on i naši narodi u celini. Zbog toga, većina njegovih navoda sa glavnog pretresa ne mogu biti ubedljivi. Iz njegovog iskaza proizilazi, sasvim jasno i određeno, još nešto: da je želeo i nastojao da pomogne optuženom. Nije greh i časno je promeniti iskaz ako je to plod ubedjenja svedoka i rezultat novih sa-gledavanja. Sud nije ubeden da je ovde taj slučaj. U ovakav zaključak uveravaju sud i činjenica da se svedok, ako se već izjašnjava o knjizi, a zna koje su pesme predmet raspravljanja, konkretno ne osvrće pojedinačno ni na jednu pesmu kako bi istu analizirao kad već zeli da se o knjizi izjašnjava.

I svedok Milan Komnenić je u jednom dužem izlaganju na glavnom pretresu izneo dosta onoga što spada u domen književne kritike, subjektivnih ocena i sudova o poeziji, navodeći da sudovi o poeziji predstavljaju jedan od najdelikatnijih poslova kojih se ljudski um, ili duh, mogu latiti, da jedno književno delo, po modernim shvatanjima, predstavlja tvorevinu u kojoj sudeluje stvaralač, dakle pisac i čitalac, da je književni sud uvek subjektivan, manjkav, ograničen izvesnim uslovnostima, bilo onoga ko ga daje, bilo onoga ko ga prima, itd. Verovatno je sve ovo tačno što svedok kaže, ali se ni on, sem u vezi sa jednim detaljem iz pesme "Crnokrug na Trgu Republike", ne osvrće, ne ocenjuje pesme koje su predmet raspravljanja. Za knjigu kaže da je ona produžetak Đo-

govog pomnog i minucioznog istraživanja izvesnih mitoloških elemenata i lege-ndi, praznoverica, bajki i folklora, da je pesničko delo jedna mreža u kojoj se mogu naći biseri, ali u koju se može biti i ulovljen. Neće se sud upuštati u ocenu ovih navoda jer to nije ni zadatak ni ovlašćenje suda.

U prethodnom postupku svedok Komnenić nije ovako govorio o opštoj oceni ove knjige niti da se radi o mnogočnosti svih pesama. Rekao je: "Sa knjigom u ovom obliku se potpuno ne mogu saglasiti, jer su moja idejno-politička uverenja dijametralno suprotna pojedinim mestima ove knjigom u ovom obliku se potpuno ne mogu saglasiti, jer su moja nego su, što je inače bilo neminovno, vrlo slaba poezija".

U tom zapisniku isto tako kaže da je autoru rekao da je pravo svakog čitaoca na različite asocijacije, a poezija kao umetnost pruža mogućnost različitih asocijacija. Ali je tada još rekao da kao pisac drži da je stvaralač "dužan uklo-niti mogućnost asocijacija ove vrste koje vode ka zaključku da je reč o nizu uvereda".

Na sastancima u "Prosveti" on je rekao da se suština ove knjige krije između prve verzije i konačnog oblika knjige. Pored onoga što je već ranije rečeno da je svedok govorio na sastancima Književne redakcije on je tamo još kazao: "Kada sam (knjigu) juče pročitao, bio sam iznenađen. Cela knjiga me je zapre-pastila". I tada iznosi tvrdnju da nije video sve pesme u rukopisu koje je čitao.

Pošto je ovaj svedok poznati pesnik, a kaže da se bavio i književnom kritikom, sud veruje da on ni tada, dok je istupao na sastancima u "Prosveti", i davao iskaz u prethodnom postupku, nije izgubio iz vida ovo što je govorio na glavnom pretresu, na primer: da donositi sud o poeziji predstavlja jedan od naj-delikatnijih poslova kojih se ljudski um ili duh mogu prihvati. Ovaj svedok, ipak, i na glavnom pretresu kaže nešto što u određenoj meri, iako ne onako određeno kao u prethodnom postupku, potkrepljuje njegovo ranije kazivanje. Tako, on kaže da zna da su pojedina mesta iz ove knjige kod njega probudila asocijacije o kojima je bilo dosta reči u javnosti. I dodaje, da zna da neke od tih asocijacija lete "na jedno mesto gde se već sakovao simbol našeg postojanja, naše današnjice". Istina, on dodaje da su ljudi, ne pročitavši knjigu, poverovali "da je reč isključivo o tome".

Ranije je navedeno šta je svedokinja Svetlana Velmar-Janković navela, u prethodnom postupku, o tome kakva je razlika bila između rukopisa i objavljene knjige, a šta na glavnom pretresu, a data je i ocena njenih iskaza u tom delu. Međutim, ona u prethodnom postupku daje i svoje viđenje, istina, kratko ove knjige. Taj deo njenog iskaza daje se u celini, da bi se jasno videlo da li je to što je rečeno afirmativno, kako to na glavnom pretresu ističe ili ne. Taj deo glasi: "Pročitavši knjigu, zaključila sam da je Gojko Đogo ovim pesmama objavljenim u štampanoj knjizi dao čitaocu mogućnost asocijacija koji daju mogućnost da se da jedno neprihvatljivo značenje. Tako je na primer pesma "Crnokrut na Trgu Republike", poslednja u zbirci, nesumnjivo pamfletskog karaktera i na iz-vestan način daje ključeve za moguće tumačenje zbirke". Sud nalazi da ovo što je navedeno ne može ukazivati na to da se radi o afirmativnom mišljenju.

Objašnjavajući, na glavnom pretresu, šta je mislila kada je za navedenu pesmu u prethodnom postupku kazala da je "nesumnjivo" pamfletskog karak-tera, navela je da je podrazumevala dve stvari: da etimologija reči pamfletskog

podrazumeva satiričan, žučan odnos prema nekoj ličnosti ili prema nekoj društvenoj tvorevini, i da se satiričan ton nalazi u ovoj pesmi. No, da li je svedokinja dala, ovim što je navela pravo objašnjenje značenja reči o kojoj se govori. Zar se ova reč prvenstveno ne, upotrebljava onda kada se, onim što se napiše, želi nekome naneti uvreda ili ljaga, ili da se najčešće koristi u političke svrhe. Sud nalazi, da je svedokinja, gledano u kontekstu celog iskaza iz prethodnog postupka, ovu reč upotrebila u onom smislu, a ne u smislu kako to ona tvrdi.

Data je, dakle, pojedinačna ocena iskaza ovih svedoka, i šta sud prihvata, a šta ne prihvata iz njihovih iskaza. Ovde treba reći da su ovi svedoci, neki sasvim jasno i određeno, na glavnom pretresu nastojali da pomognu optuženom. Utvrđivanje pravih motiva za ovakva nastojanja nije neophodno. Moguće ih je samo prepostaviti, alm je nepotrebno da se te prepostavke navode.

Svedokinja Živka Nikolić je kao lektor pročitala svih devet rukopisa zbirki poezija. I učinila određene primedbe i ispravke. I ona navodi da rukopis na osnovu koga je štampana knjiga "Vunena vremena" nije onaj koji je ona pregledala. No, to nije ni sporno, pa prema tome, njen iskaz nema bitnijeg značaja za odlučivanje u ovom predmetu.

Sud je cenio iskaze svedoka čiji su iskazi na osnovu saglasnog predloga stranaka pročitani na glavnom pretresu, pa je našao da ni njihovi iskazi nemaju uticaja na odlučivanje o ovom predmetu.

Optužen je tokom iznošenja svoje odbrane, i u završnoj reči, izneo mnoge okolnosti, mišljenja i sudeve o mnogim stvarima i odnosima koji imaju neposrednog i posrednog značaja za ovaj predmet, ali i onoga što nema ni posrednog značaja. Sud će se, ukratko, osvrnuti samo na neke od tih njegovih navoda i stavova.

Optuženi tvrdi da se radi, pošto u izreci optužnice nisu bile citirane pesme u celini, o svojevrsnoj montaži tako što su iz pesama izdvojeni pojedini stihovi ili samo pojedine reči tako napravljene nove celine koje ne odgovaraju sadržini njegovih pesama, da je na taj način izvršeno nasilje nad njegovim pesmama, i da svi ti delovi imaju određeni smisao samo ako se čitaju u kontekstu pesme.

Sud je naveo, naravno, u razlozima, sve ove pesme u celini, pa se tako može videti da li je ova tvrdnja optuženog osnovana. Sud nalazi da nije. Sud je za to dao razloge kada je bilo govora o svakoj pesmi pojedinačno.

Optuženi je takođe istakao da se ovde sudi njegovoj poeziji i slobodi stvaralaštva, a ne njemu. Sud nalazi da citirane pesme, u celini, najbolje govore da je takva tvrdnja lišena osnova.

Ranije je rečeno da sud nalazi utvrđenim da optuženi urednika nije obavestio koje pesme je ubacio u novi rukopis, a predmet su raspravljanja u ovom predmetu. Sud je dao svoju ocenu ovih pesama, odnosno kakav je smisao tih pesama i na šta su usmerene. Sud nalazi da je optuženi, što se zaključuje iz svega onoga što je napred navedeno, bio svestan, duboko svestan pravog smisla, značenja i poruka ovih pesama. To je pravi, jedini razlog zašto nije urednika obavestio da je te pesme naknadno ubacio.

Pored optuženog i neki svedoci su isticali da je u "Prosveti" bila stvorena takva psihoza da nije bilo moguće na miran i racionalan način da se oceni ova

knjiga. Iстicano je i to da odnosi u toj izdavačkoj radnoj organizaciji nisu sasvim u redu. Nije zadatak suda da ocenjuje kakvi su odnosi u "Prosveti". Ali je sigurno da svedoci, pa i optuženi, koji pominju da je bila stvorena takva psihoza, preteruju kada kažu da je imalo značaja za zauzimanje stavova o ovoj knjizi.

O iskazima pomenutih svedoka treba reći još nešto: znatan deo njihovih izlaganja odnosi se na opšta razmatranja o modernoj poeziji ostavljavajući, pri tome, nekako po strani ove sporne pesme. Ali ovde treba reći još i ovo: kada ovi svedoci govore, i optuženi, bez obzira da li o pojedinačnom ili opštem, da to čine na način koji karakteriše lepota kazivanja, pa i onda kada se to što kažu ne može prihvati. Neko reče: šta može gola i hladna istina protiv blistavo kazane... netačnosti. Međutim, činjenice imaju nekakvu čudesnu moć da razbiju taj okvir u oklop tako kazane... netačnosti.

Nije, kažu, retkost da onaj koji čita pesmu, i književno delo uopšte, u njoj traži, ne ono što ona ima nego što on želi da ima. Ovo društvo nema interesa da u nečemu traži ono čega nema, ali ima pravo da vidi ono čega tamo ima, pa ako je to što je viđeno – neprijateljsko, ima pravo da preduzima i odgovara-juće mere. Sud je svestan činjenice da neko može reći da je sud u ovim pesma- ma tražio onoga čega tamo nema. Sud to nije činio; u uverenju je, dakle, da je video ono čega tamo ima. No, vreme izriče pravdu i stavlja sve stvari na svoja mesta.

Sud je odbio predlog da se izvrši veštačenje u ovom predmetu. I odbio da se pročitaju oni pismeni dokazi iz predloga odbrane koji su u zapisniku sa glavnog pretresa uneti. Sud nalazi da veštačenje ovom predmetu nije nužno zbog toga što je sa sigurnošću mogao ustanoviti pravi smisao, cilj i poruke ovih pesama o kojima je reč.

Upuštajući se u pravnu ocenu utvrđenog činjeničnog stanja opisanog u izreci ove presude, sud nalazi da se u tim radnjama optuženog stiču svi elementi krivičnog dela neprijateljske propagande iz člana 133 stav 1 KZ SFRJ. Jedan od elemenata ovog krivičnog dela jeste i zlonamerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji. Zlonamerno postupati, znači, da se preduzima neka delatnost u namjeri koja se može kvalifikovati kao zla, rđa. Ta zlonamer- nost se mora ceniti s obzirom na stav učinioca prema društvenom uređenju na- še zemlje i taj odnos u osnovi mora biti neprijateljski. Zlonamernost označava i umišljaj učinioca da neistinitim prikazivanjem društveno-političkih prilika u SFRJ izazove neku štetu interesima zemlje, odnosno društva. Dalje, neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika je svako prikazivanje tih prilika koje se ne zasniva na činjenicama ili samo delimično zasniva na činjenicama, a isto tako i ono koje sadrži netačnu interpretaciju činjenica. Po nalaženju ovoga suda optuženi je postupio u tom smislu, tj. zlonamerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike u zemlji na taj način što je, služeći se očiglednim aluzijama, na svojevrstan način izneo tvrdnju da u našoj zemlji nema slobode i demo-kratije, da je nastupilo beznađe i nerad, da naše društvo nema nikakve perspektive, da se naš sistem zasniva na strahovladi jedne ličnosti kojoj je sve podređeno, da niko ništa ne radi, već se samo ta ličnost veliča, nastojeći pri tome da oma- lovaži sva dostignuća naših naroda i narodnosti u posleratnoj socijalističkoj iz- gradnji, obezvrede tekovine naše revolucije, na najgrublji način vreda vredno- sti i simbole našeg društva. Sve ovo čini na način opisan pod tačkom 1-6 izreke

presude. Ovo krivično delo može biti izvršeno samo sa umišljajem, direktnim i eventualnim. U konkretnom slučaju sud nalazi da je optuženi postupao sa direktnim umišljajem, da je, dakle, bio svestan da, na način opisan izreci, istupa neprijateljski, i da je to htio.

PRESUDA VRHOVNOG SUDA SRBIJE

KŽ.I.1167/81

U IME NARODA

Vrhovni sud Srbije u Beogradu, u veću sastavljenom od sudija: dr. Jovana Pavlice, kao predsednika veća, Sretena Veličkovića i Rajka Popovića, kao članova veća i stručnog saradnika Ljiljane Žikić, kao zapisničara, u krivičnom predmetu optuženog GOJKA ĐOGA zbog krivičnog dela iz člana 133. stav 1. Krivičnog zakona SFRJ, rešavajući o žalbama optuženog i njegovog branioca izjavljenim protiv presude Okružnog suda u Beograd K.460/81 od 17. septembra 1981. godine, posle sednice veća održane u smislu člana 371. Zakona o krivičnom postupku dana 16. februara 1982. godine, u prisustvu zamenika javnog tužioca Srbije Stojana Miletića, optuženog i njegovog branioca Branislava Tapuškovića, advokata iz Beograda, doneo je

PRESUDU

PREINAČUJE SE presuda Okružnog suda u Beogradu K.br. 460/81 od 17. septembra 1981. godine tako:

I. što se radnje optuženog Gojka Đoga opisane u izreci prvostepene presude pod tačkama 1, 2, 3, i 6. za koje je navedenom presudom oglašen krivim, pravno kvalifikuju kao krivično delo povrede ugleda SFRJ iz člana 157. Krivičnog zakona SFRJ i optuženi za to delo OSUĐUJE na kaznu zatvora u trajanju od 1-jedne godine u koju se ima uračunati vreme provedeno u pritvoru od 29. maja do 8. jula 1981. godine; i što se

II. optuženi Gojko Đogo sa ličnim podacima, navedenim u prvostepenoj presudi, na osnovu člana 350. tačka 1. Zakona o krivičnom postupku,

OSLOBAĐA OD OPTUŽBE

da je radnjama opisanim pod tačkama 4. i 5. prvostepene presude i to:

1) u pesmi "Crni dani", žećeći da naš put u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva prikaže apsurdnim i da smo kao društvo dovedeni u bezizlazni položaj kaže: "Bože kako ne vide da rade čorav posao-čorava im sveća. Vran peva na grani, došli crni dani-ćuti,dušo, ne krvavi"; i

2) u pesmi "Crnokrug na Trgu Republike" čini aluziju na navodno nedostojan položaj srpskog naroda koga poistovećuje sa ovcama koje "mirno pašu na Terazijama i osluškuju zvono na ugiču"

– čime bi, prema optužbi, zajedno sa radnjama opisanim pod tačkama 1, 2, 3, i 6. prvostepene presude učinio krivično delo neprijateljske propagande iz člana 133. stav 1. Krivičnog zakona SFRJ.

O b r a z l o ž e n j e

Prvostepenom presudom izrekom pod tačkama od 1. do 6. oglašen je krivim optuženi Gojko Đogo za krivično delo neprijateljske propagande iz čla-

na 133. stav 1. Krivičnog zakona SFRJ i osuđen na kaznu zatvora od dve godine uz uračunavanje vremena provedenog u pritvoru od 29. maja do 8. jula 1981. godine.

Na osnovu člana 69. Krivičnog zakona SFRJ oduzeti su primerci knjige "Vunena vremena".

Optuženi je obavezan da plati 2.500 dinara na ime paušala kao i ostale troškove krivičnog postupka o čijoj će se visini odlučiti naknadno posebnim rešenjem.

Protiv ove presude izjavili su posebne žalbe optuženi i njegov branilac zbog bitne povrede odredaba krivičnog postupka, pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, povrede krivičnog zakona i odluke o kazni, s predlogom da se prvostepena presuda preinači tako što će se optuženi oslobođiti od optužbe ili ukine i predmet vrati prvostepenom суду na ponovno suđenje. U žalbama je zahtevano da optuženi i branilac budu obavešteni o sednici veća drugostepenog suda.

Branilac optuženog je podneo i dopunu žalbe ali posle zakonskog roka za izjavu žalbe, pa takva dopuna nije mogla biti uzeta u razmatranje.

Vrhovni sud je održao sednicu veća u smislu člana 371. Zakona o krivičnom postupku, na kojoj je razmotrio spise predmeta zajedno sa pobijanom presudom koju je ispitao u smislu člana 376. Zakona o krivičnom postupku, i saslušao predloge i objašnjenja stranaka. Zamenik javnog tužioca Srbije je predložio da se žalbe optuženog i branioca odbiju kao neosnovane i prvostepena presuda potvrdi. Optuženi i branilac su ostali pri predlozima istaknutim u njihovim žalbama. Ocenjujući navode i predloge izjavljenih žalbi, Vrhovni sud je odlučio kao u izreci ove presude.

U žalbama optuženog i njegovog branioca označeni su isti osnovi pobijanja prvostepene presude. Obrazloženja žalbi razlikuju se po načinu i po sadržini pobijanja.

Optuženi u svojoj žalbi bitnu povredu odredaba krivičnog postupka, ne obrazlaže konkretnim razlozima.

Branilac optuženog ovaj isti osnovi pobijanja obrazlaže u žalbi prekoraćenja optužbe i protivurečnosti izreke prvostepene presude sa njenim razlozima. Konkretno, branilac navodi u žalbi da činjenica o zamenjivanju pesama nije obuhvaćena ni optužbom ni izrekom prvostepene presude, a ipak, je ta činjenica prisutna u razlozima presude i sud na osnovu nje utvrđuje umišljaj optuženog za izvršenje krivičnog dela za koje je pobijanom presudom oglašen krim.

Vrhovni sud nalazi da pobijana presuda ne sadrži nijednu od onih bitnih povreda odredaba krivičnog postupka iz člana 364. Zakona o krivičnom postupku, na koje drugostepeni sud povodom žalbe, saglasno članu 376. Zakona o krivičnom postupku, uvek pazi po službenoj dužnosti, a ni one bitne povrede odredaba krivičnog postupka na koje se ukazuje u žalbi branioca optuženog.

Tako, neosnovano se u žalbi branioca optuženog tvrdi da je pobijanom presudom prekoraćena optužba i učinjena bitna povreda odredaba krivičnog postupka iz člana 364. stav 1. tačka 9. Zakona o krivičnom postupku. Opis dela u izreci prvostepene presude izlazi iz okvira datog opisa dela u optužbi, što

znači da objektivni identitet nije narušen. Objasnjenje u razlozima presude da je optuženi uspeo da mimo redakcije izdavača ubaci inkriminisane tekstove u rukopisu radi njegovog štampanja i objavljivanja ne predstavlja radnju izvršenja predmetnog krivičnog dela niti njegova zakonska obeležja. Ono samo ukazuje na jedan način postupanja optuženog u nastojanju da se inkriminisani tekstovi u rukopisu objave, što znači, da dato objasnjenje u razlozima pobijane presude ustvari predstavlja samo preciziranje okolnosti pod kojima je krivično delo učinjeno.

Vrhovni sud nalazi da pobijana presuda ne sadrži ni bitnu povredu odredaba krivičnog postupka iz člana 364. stav 1. tačka 11. Zakona o krivičnom postupku, jer razlozi presude nisu protivurečni sa njenom izrekom ili sadržinom dokaza u spisima predmeta. Stoga ni ovaj navod žalbe branioca optuženog nije uvažen.

Prvostepeni sud je na osnovu izvedenih dokaza i potpunog priznanja optuženog Gojka Đoga, pouzdano utvrdio da je optuženi napisao i 1981. godine u Beogradu objavio inkriminisane tekstove sadržane u zbirci pesama "Vunena vremena". Ova činjenica se ne osporava žalbama.

Obe žalbe su specifične u pogledu pobijanja činjeničnog stanja kao pogrešno i nepotpuno utvrđenog.

Specifičnost žalbe optuženog je u tome što on svoje nezadovoljstvo sa presudom prvostepenog suda izražava pisanjem pesme sa nazivom "Pakao i penkalo". Nakon stihova optuženi završava žalbu sa tekstrom: "Poništite moju kaznu, skinite trnov venac kojim mi je ovenčana glava". Ne osporava se da optuženi ima pravni interes da pobija prvostepenu presudu zbog činjeničnog stanja na kome je neposredno zasnovao utvrđenje njegove krivice i primena krivičnog zakona. Međutim, iz načina na koji optuženi obrazlaže ovaj osnov pobijanja ne vidi se u čemu se konkretno sastoji pogrešnost i nepotpunost utvrđenog činjeničnog stanja.

Specifična je i žalba branioca u delu kojim se pobija prvostepena presuda zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja. Ni u toj žalbi se ne obrazlaže zašto se smatra da su pogrešno utvrđene činjenice važne za presudu i da su neke, isto bitne činjenice za presudu, ostale nerazjašnjene. Nasuprot tome, branič u žalbi ukazuje na priloženu završnu reč kao sastavni deo žalbe. Međutim, u njoj se branič sa svog gledišta suočava sa optužbom i tumači činjenice i primenu krivičnog zakona, izjašnjava se o dokazima izvedenim na glavnom pretresu, da bi na kraju izneo i svoje zaključke kako u pogledu činjenica koje su predmet optužbe, tako i u pogledu primene krivičnog zakona. O svim tim navodima prvostepeni sud se izjasnio u pobijanoj presudi dajući dovoljne i jasne razloge zašto ih nije prihvatio. Te iste razloge prihvata i Vrhovni sud i upućuje na njih.

U tekstu priloženom uz žalbu branioca pod naslovom "Završna reč" ne ukazuje se na eventualne propuste ili greške u prvostepenoj presudi u vezi s utvrđivanjem odlučnih činjenica. Iz toga sledi zaključak da ni žalbom branioca nije dovedeno u pitanje činjenično stanje utvrđeno prvostepenom presudom.

Polazeći od toga i od stanja dokaza u spisima, Vrhovni sud nalazi da je u predmetnoj krivično-pravnoj stvari činjenično stanje pravilno i potpuno utvrđeno.

Pri oceni primene krivičnog zakona na delo optuženog za koje je oglašen krivim, Vrhovni sud nije prihvatio pravno stanovište prvostepenog suda da je optuženi izvršio krivično delo neprijateljske propagande iz člana 133. stav 1. Krivičnog zakona SFRJ, već je našao da u radnjama optuženog opisanim pod tačkama 1, 2, 3, i 6. izreke prvostepene presude stoji bitni elementi krivičnog dela povrede ugleda SFRJ iz člana 157. Krivičnog zakona SFRJ. Ovo iz sledećih razloga:

Izjave optuženog Gojka Đoga u tekstovima pod nazivom "Svetilište oca Crnboga", "Balada o česarevoj glavi", "Ovidije u Tomima" i "Zver nad zverovima", koje su navedene u izreci prvostepene presude, u celini predstavljaju veoma teško vredanje i omalovažavanje Josipa Broza Tita dok je bio u funkciji Predsednika Republike SFRJ i Vrhovnog komandanta oružanih snaga SFRJ, kako je to pravilno zaključio i prvostepeni sud. Te inkriminiseane izjave su ujedno i klevetničkog karaktera.

Inkriminiseane delove tekstova pod nazivom "Svetilište oca Crnboga", "Balada o česarevoj glavi", "Ovidije u Tomima" i "Zver nad zverovima" iz tačke 1, 2, 3, i 6. izreke prvostepene presude karakteriše metaforičan način izražavanja sa dosta slikovitog opisa pojedinih situacija i psihološke reljefnosti ličnosti u prenosnom značenju i smislu. Karakteriše ih i prisutnost aluzija kao gorovne figure u kojima se, umesto određene ličnosti, slika ličnost vlastaoca sa negativnim osobinama, čiji prerogativi vladarske moći idu do te mere da se izjednačuje sa diktatorom i despotom. Koristeći se elementima folklora i mitologije, simbolima, već istaknuti podaci koji ne znače slikanje univerzalnog modela harizmatične ličnosti, onda ta ličnost prestaje da bude anonimna, a vreme događaja o kojima se piše, postaje sadašnje vreme. Na taj način se dolazi do prepoznavanja ličnosti koja postaje određeni pasivni subjekt na koji se odnose uvredljivi izrazi i neistinita tvrđenja, a što ima za posledicu povredu ugleda te ličnosti. Znači, u konkretnom slučaju iako je izstalo izričito imenovanje ličnosti koja se omalovažava i izlaže poruci, ona se može prepoznati. Za postojanje krivičnog dela iz člana 157. Krivičnog zakona SFRJ bitno je da se iz sadržine i značenja neistinitih tvrđenja i uvredljivih izjava, kao i okolnosti pod kojima su date, može sa sigurnošću zaključiti da se ta ličnost javlja kao predstavnik najviših organa vlasti odnosno oružanih snaga SFRJ.

U tekstovima pod nazivom: "Svetilište oca Crnboga", "Balada o česarevoj glavi", "Ovidije u Tomima", i "Zver nad zverovima" iznet je niz netačnih podataka i tvrdnji kojima se grubo napada i vređa Predsednik Republike a ujedno i Vrhovni komandant oružanih snaga SFRJ, a koje je funkcije sve do smrti maja 1980. godine vršio Josip Broz Tito.

Tako se u tekstu pod nazivom "Svetilište oca Crnboga" govori o besmrtnom svecu. Besmrtnost, uopšte, kao apstraktни pojam može se shvatiti u pozitivnom smislu. Nasuprot takvom shvatanju besmrtnosti, optuženi u inkriminisanom tekstu govori o besmrtnom svecu u podrugljivom i uvredljivom smislu. Sam naziv "Crnbog" ukazuje na mračnjaštvo. Optuženi o njemu iznosi negativne osobine, ruga mu se i daje mu ružne epitete, koji su inače moralno i etički neprihvatljivi za sva vremena. Navodom "Oko njega se kolo vrti, ne igraju samo mrtvi i vezani" optuženi je očigledno išao za tim da predsednika Tita prikaže kao autokratu. Po njegovom tvrđenju, ne igraju samo oni koji inače ne mogu

da igraju jer su mrtvi i vezani, a svi ostali to moraju da čine. Optuženi to navodi iako je opšte poznato da je baš drug Tito od samog početka naše revolucije do kraja svog života bio najizrazitiji i najenergičniji borac za humanizaciju odnosa među ljudima, za ravnopravnost naroda, za razvoj demokratije i idejni tvorac sistema socijalističkog samoupravljanja kod nas kao najpotpunijeg oblika demokratskog ispoljavanja svakog radnog čoveka i građanina. Prikazivanje Josipa Broza Tita u tekstu optuženog kao autokrate nedvosmisleno se potvrđuje i sledećim navodom: "Na uho mu pevaju tri-četiri slavuva u rukavu drži pet-šest guja" čime optuženi iznosi svoje viđenje da se sve nalazi u njegovoj moći i njegovoj službi. Kad optuženi u tekstu govori "Naše je svetilište poznato u svetu, kad naš prorok govori, slušaju ga crni i beli" on očigledno aludira na ulogu Josipa Broza Tita u pokretu nesvrstanih prikazujući je u negativnom smislu iako politiku nesvrstanosti podržavaju svi napredni narodi širom sveta. Kad optuženi piše da "U proročištima smrđi. Kod nas toga nema, nema čireva, mi odsecamo zdravo meso pre nego istruli", on daje viziju strašnog suda o unapred određivanju da nešto bude otklonjeno pre nego što se to oceni kao pojавa koju treba otkloniti. U tekstu je upadljiva i izjava "više... ne čitamo horoskop, mi znamo svoju sudbinu" iz koje bi se mogao izvesti zaključak da se nama ne može predskazati sudbina bilo loša ili dobra. Mi je znamo. Ona je za autora teksta kao loša već stvorena od "Crnboga" i zato je ne treba više tražiti po proročanstvima.

Sve izneto ukazuje na neprihvatljivost tvrdnje optuženog da je motiv za pisanje inkriminisanog teksta "Svetilište oca Crnboga" mitskog i religioznog karaktera. I pored toga što su elementi ovog teksta izneti na način kao da oni dosežu u prošlost, suština je ipak u tome da su oni stavljeni u kontekst savremenih društvenih prilika i da se njima grubo vreda i omalovažava ličnost predsednika Tita. To i sam optuženi na određeni način kaže kada iznosi svoju zbrinutost za savremeni svet koji je, i pored toga što je svež, pun kultova i crnih bogova, i da postoji nešto prokletstvo u čoveku što ga tera na odanost i religioznu poniženost prema tim novim božanstvima.

U inkriminisanom tekstu pod nazivom "Balada o česarevoj glavi" dato je dosta elemenata na osnovu kojih se može zaključiti da se oni odnose na izlaganje poruzi ličnosti Predsednika Tita. Tako, optuženi navodi u tekstu: "Jedna teška glava izlivena u bezbroj komada, tvrda i svojeglava – misli na nas... Jedan rudnik olova i cinka i jedna velika livnica u glavnom gradu rade samo za tu glavu... Mi pod njom povijamo leđa", što sve ne odgovara istini i škodi časti i ugledu ličnosti predsednika Tita. Upadljivi su i ovi navodi optuženog: "Kad se poljemo oko stola, ona udarom groma izmiri žrtve i ubice". Suština ove izjave je da se neistinito i tendenciozno prikaže način na koji je predsednik Tito rešavao sporna pitanja u našoj unutrašnjoj politici. Optuženi očigledno nije opisao kako je to predsednik Tito stvarno činio – snagom svog uma, reči i autoritetom, već ga predstavlja kao diktatora koji jednim udarcem pesnice razrešava sve probleme. Optuženi ga u inkriminisanom tekstu predstavlja kao negativnu apsolutistički vladajuću ličnost koja snagom svoje moći, ravne gromu, sve ljudske vrednosti poništava. Optuženi je očigledno išao za tim da ga izloži poruzi i da ga omalovaži kao Predsednika SFRJ i Vrhovnog komandanta oružanih snaga SFRJ. Tumačenje ovih delova tekstova optuženog treba tražiti na tom pla-

nu, a ne na planu “ćesarskih vremena” ili bilo kojeg “ćesara”. Ni ćesar, ili Franjo Josif nemaju nikakve veze sa inkriminisanim tekstom kako se optuženi branio u postupku, pošto se u njemu ličnost o kojoj se piše tretira živom i pošto se navodom: “i mi imamo takvu glavu: jedna kašičica njenog mozga nahrani dva deset miliona glava” određuje pravac tumačenja ovog teksta u sadašnjem, postojećem vremenu.

U inkriminisanom tekstu pod nazivom “Ovidije u Tomima” karakterističan je navod: “I bolje bi bilo da nisi ni živeo nego što si živeo u njegovo vreme” kojim optuženi negira i vrednost ličnosti predsednika Tita, ako i one vrednosti koje su stecene za vreme dok je predsednik Tito bio na čelu SFRJ. Prikazivanje Titovog vremena u smislu da su tada živele negativne ličnosti /mutavci, izmećari, telali, tantuzi, gmizavci, prelivode, krpelji i gnjide/ istovremeno znači i prikazivanje negativnih osobina i funkcija predsednika Tita. Tako prikazani odnos netačno simbolizuje vlast i moć Josipa Broza Tita. U praćenju celovitog teksta optuženi na uvredljiv način najavljuje i kraj života predsednika Tita, pa time vređa osećanja naših naroda prema simbolu naše društvene stvarnosti. Sve izneto ukazuje da optuženi kroz mitski prikaz “Ovidija” prikriveno i lukavo potura grube neistine na štetu ugleda Josipa Broza Tita kao predstavnika najviših organa vlasti i Vrhovnog komandanta oružanih snaga SFRJ.

U inkriminisanom tekstu “Zver nad zverovima” na metaforičan način se govori o medvedu i njegovoj smrti. Način na koji se u tekstu govori o ovom činu, takođe asocira na trenutak zbivanja iz naše sasvim bliske prošlosti sa direktnim aluzijama na smrt predsednika Tita. Naime, u delu: “A sad mrtav leži i šape mu ližu bezumne životinje, njušci svojoj stoka ne veruju: nije umro, već se učutao? нико не sme da mu izmeri rep i ogledalo pod nos prinese, može zver da vaskrsne i sedne na Stolicu”, dat je takav raspon verbalnog materijala u kome dolaze do izražaja grube i vulgarne aluzije na ponašanje predsednika Tita za vreme dok je vršio funkciju predsednika Republike i povodom njegove smrti.

Na osnovu iznetog Vrhovni sud zaključuje da navodi optuženog, izneti u inkriminisanim tekstovima “Svetilište oca Crnboga”, “Balada o ćesarevoj glavi”, “Ovidije u Tomima” i “Zver nad zverovima” i opisani u izreci prvostepene presude pod tačkama 1, 2, 3 i 6. sadrže sva zakonska obeležja krivičnog dela povrede ugleda SFRJ određenog u članu 157. Krivičnog zakona SFRJ. Ove izjave i neistinita tvrđenja u celini predstavljaju veoma teško vređanje i omalovažavanje Josipa Broza Tita kao predsednika SFRJ i Vrhovnog komandanta oružanih snaga SFRJ. U nameri da ličnost Josipa Broza Tita izloži što većoj poruzi, optuženi je u ovim tekstovima izneo grube neistine i uvrede kako o samoj ličnosti predsednika Tita, koje škode njegovoj časti i ugledu, tako i o njegovoj državničkoj delatnosti. To su samo opšti okviri koji se dopunjaju svim onim uvredljivim izrazima o kojima je bilo reči pri analizi određenih inkriminisanih tekstova. O omalovažavajućem značaju tih izjava suvišno je komentarisati. One su van granica dobrog ukusa i intonirane tako da kod čitaoca budu osećanje nezadovoljstva i reagovanja. Negativno prikazivanje Josipa Broza Tita u tim izjavama odudara od svima nama dobro poznate istine i kada se ta istina tako uvredljivo izvrće, onda se pisanje navedenih inkriminisanih tekstova ni u kom slučaju ne može braniti slobodom umetničkog stvaranja i izraza. Jer, kada ta sloboda prede u napad na one društvene vrednosti koje su zaštićene krivičnim

zakonom – u ovom slučaju članom 157. Krivičnog zakona SFRJ – onda je to krivično delo.

U vezi krivično-pravne zaštite predsednika Josipa Broza Tita, kao predstavnika najviših organa SFRJ, Vrhovni sud nalazi da se i povređivanjem njezine časti i ugleda po prestanku njegovih funkcija usled smrti, vrši krivično delo iz člana 157. Krivičnog zakona SFRJ. Ovo zato što se inkriminisane izjave odnose na period kad je Josip Broz Tito vršio određene najviše funkcije u zemlji, a član 157. Krivičnog zakona SFRJ, upravo štiti takve funkcije.

Iz iznetih razloga Vrhovni sud u ovom delu nije prihvatio pravno stanovište prvostepenog suda da je optuženi inkriminisanim tekstovima pod tačkama 1, 2, 3, i 6. izreke pobijane presude zlonamerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike u našoj zemlji i da je učinio krivično delo iz člana 133. stav 1. Krivičnog zakona SFRJ. Vrhovni sud nalazi da se iz inkriminisanih tekstova ne može izvesti takav zaključak.

U inkriminisanim tekstovima pod nazivom "Svetilište oca Crnboga", "Balada o česarevoj glavi", "Ovidije u Tomima" i "Zver nad zverovima", postoje nekoliko delova teksta koji bi se mogli shvatiti u tom smislu, ali samo ako se posmatraju sami za sebe strogo izdvojeno od ostalog dela inkriminisanog teksta. Međutim, kada se ovi delovi posmatraju u sklopu celokupnog teksta, onda oni gube navedeni smisao i značaj jer se, ili pokazuju sekundarnim u odnosu na glavnu misao autora, ili se čvrsto vezuju za ličnost i aktivnost predsednika Tita sa puno opisanih elemenata a sve u cilju potpunijeg prikaza određene tvrdnje kojom se predsednik Tito izlaže poruzi i omalovažava. Tako, na primer, navodom "Oko njega se kolo vrti ne igraju samo mrtvi i vezani", ili "Na uho mu pevaju tri-četiri slavuja, u rukavu drži pet-šest guja a stoku mu čuva sedam-osam vlašića", optuženi je prvenstveno išao za tim da predsednika Tita prikaže kao apsolutistu i despota kome su svi ponizni i od čije moći sve zavisi, pri čemu se, radi stavljanja poente na tu misao kao glavnu, služio i izjavama koje same za sebe, nisu dovoljne za neistinito i zlonamerno prikazivanje društveno-političkih prilika. Ili, na primer, navodom "Kad se pokoljemo oko stola, on udarom groma izmiri žrtve i ubice", optuženi je neistinito prikazao način rešavanja problema u našoj unutrašnjoj politici. Ali, povezano sa glavnom temom u tekstu /"Balada o česarevoj glavi"/ ovaj navod gubi svoju samostalnost i direktnost i dobija samo karakter opisnih elemenata kojima se optuženi poslužio pri alegoričnom predstavljanju osobina i načina rada Josipa Broza Tita u rukovođenju Jugoslavijom. Može se uzeti u obzir i tekst sa nazivom "Zver nad zverovima" u kome optuženi na indirektan način govori o strahovladi u našoj zemlji. Međutim, i ta tema pisanja je direktno vezana za predsednika Tita u nameri da se on omalovaži kao ličnost. Tekst sa nazivom "Svetilište oca Crnboga" optuženi počinje s navodom: "Naša sveta nedelja ima 365 dana, prestupnog dana nema" čime je htio da kaže da niko ništa ne radi. To, svakako predstavlja karikiranje prilika u našoj zemlji, ali ne toliko konkretno i opasno da bi se moglo govoriti o motivu za izvršenje krivičnog dela neprijateljske propagande. Osim iznetog inkriminisani tekstovi sadrže i dosta absurdnih izjava koje, same za sebe, ne mogu biti dovoljne za postojanje tog krivičnog dela.

Na osnovu iznetog može se zaključiti da je pri pisanju ovih inkriminisanih tekstova kod optuženog postojala zla namera, ali ne da neistinitim pri-

kazivanjem društveno-političkih prilika u SFRJ izazove neku štetu za interesu zemlje, već da bi iznošenjem neistinitih tvrđenja omalovažio Predsednika Republike.

Po prvostepenoj presudi inkriminaciju krivičnog dela neprijateljske propagande iz člana 133. st. 1. Krivičnog zakona SFRJ čine i određene izjave optuženog iz tekstova pod nazivom "Crnokrug na Trgu Republike" i "Crni dani" opisane pod tačkama 4. i 5. izreke pobijane presude koji su isto sastavni delovi zbirke pesama "Vunena vremena". Međutim, Vrhovni sud nalazi da ni tim izjavama nisu ostvareni zakonski elementi krivičnog dela neprijateljske propagande iz člana 133. stav 1. Krivičnog zakona SFRJ, a ni bitni elementi krivičnog dela povrede ugleda SFRJ iz člana 157. Krivičnog zakona SFRJ, niti nekog drugog krivičnog dela.

Tako deo teksta pod nazivom "Crnokrug na Trgu Republike" koji glasi: "Samo glupave ovce, svete srpske životinje, mirno pasu na Terazijama i osluškuju zvono na ugiću", ne može se podvesti pod pojmom neprijateljske propagande i ne predstavlja omalovažavanje. Sadržina teksta nije takva da bi se iz nje moglo na pouzdan način zaključiti šta se njim hoće reći. Taj tekst u celini predstavlja jedno čudno košmarno viđenje neke pojave, bez bliže izražene poruke, našta se konkretno odnosi.

Identična situacija je i sa inkriminisanom izjavom iz teksta pod nazivom "Crni dani". Naime, izjava optuženog: "Bože kako ne vide da rade čorav posao-čorava im sveca, Vran peva na grani, došli crni dani-čuti, dušo, ne krvari" ne sadrži ni konkretnе aluzije na određenu ličnost u smislu omalovažavanja, niti se zbog izostale konkretizacije takva iznošenja mogu upodobiti sa oblikom vršenja krivičnog dela neprijateljske propagande putem zlonamernog i neistinitog iznošenja društveno-političkih prilika u našoj zemlji.

Na osnovu iznetih razloga, Vrhovni sud nalazi da inkriminisani tekstovi optuženog opisani pod tačkama 1, 2, 3, i 6. izreke prvostepene presude sadrže samo zakonska obeležja krivičnog dela povrede ugleda SFRJ iz člana 157. Krivičnog zakona SFRJ, a ne neprijateljske propagande, pa je u pogledu pravne ocene dela u tom smislu preinačio prvostepenu presudu i u tom delu, saglasno odredbi člana 387. stav 1. Zakona o krivičnom postupku, odlučio kao u izreci pod I. ove presude.

Za ovo krivično delo Vrhovni sud je optuženom izrekao kaznu zatvora u trajanju od jedne godine kao srazmernu težini izvršenog krivičnog dela i stepenu krivične odgovornosti optuženog, nalazeći da se javlja kao nužna mera za ostvarenje svrhe kažnjavanja iz člana 33. Krivičnog zakona SFRJ, posebno vezane za opštu prevenciju. Prilikom odmeravanja ove kazne Vrhovni sud je imao u vidu olakšavajuće okolnosti utvrđene u prvostepenoj presudi, a cenio je i veliki broj i izrazitu težinu omalovažavajućih, podrugljivih, uvredljivih i netačnih izjava u tvrdnji optuženog u odnosu na ličnost predsednika Tita.

Isto tako, iz već navedenih razloga, Vrhovni sud nalazi da delatnosti optuženog opisane pod tačkama 4. i 5. izreke prvostepene presude ne sadrže zakonska obeležja krivičnog dela neprijateljske propagande iz člana 133. stav 1. Krivičnog zakona SFRJ, pa ni onda kada se uzmu povezano sa navedenim radnjama pod tačkama 1, 2, 3, i 6. izreke prvostepene presude. Stoga je optuženog

za radnje pod tačkama 4. i 5. preinačenjem prvostepene presude usled nepostojanja krivičnog dela, na osnovu člana 3...0. tačka 1.

Zakona o krivičnom postupku, oslobođio od optužbe i primenom člana 387. Zakona o krivičnom postupku odlučio kao u izreci pod II ove presude.

S obzirom na prirodu krivičnog odela iz člana 157. Krivičnog zakona SFRJ i način njegovog izvršenja, pravilno je postupio prvostepeni sud kada je izrekao meru bezbednosti iz člana 69. Krivičnog zakona SFRJ oduzimanjem primeraka zbirke pesama "Vunena vremena", jer se oni pojavljuju kao predmeti koji su upotrebljeni radi izvršenja navedenog krivičnog dela za koje je optuženi osuđen.

Sa izloženog, Vrhovni sud je odlučio kao u izreci.

Zapisničar
Žikić Ljiljana, s.r.

Predsednik veća
s u d i j a
Dr Pavlica Jovan, s.r.

Za tačnost otpravka
šef pisarnice Radmila Mitrović

Presuda primljena 22. marta 1982. godine u Okružnom суду u Beogradu.

ZAHTEV ZA VANREDNO PREISPITIVANJE

K – 460/81

OKRUŽNOM SUDU U BEOGRADU

Na osnovu člana 425., stav 1. u v. člana 426., stav 2. ZKP, osuđeni GOJKO ĐOGO, književnik iz Beograda, preko branioca po punomoći koju prialže, ovim podnosi

SAVEZNOM SUDU

ZAHTEV ZA VANREDNO PREISPITIVANJE

pravosnažne presude Okružnog suda u Beogradu K-460/81 od 17.09. 1981. godine i presude Vrhovnog suda Srbije Kž 1167/81 od 16.11.1982. godine

I – zbog povrede krivičnog zakona na štetu osuđenog član 427., stav 1., tačka 1. u v. člana 365., stav 1., tačka 4. i 1. ZKP;

II – zbog povrede odredaba krivičnog postupka – član 427., stav 1., tačka 2, u v. člana 364, stav 1., tačka 5. ZKP

i predlaže da Sud doneše sledeću

PRESUDU

UKIDAJU SE presude prvostepenog i drugostepenog suda i predmet vraća prvostepenom суду na ponovnu odluku,

ili

PREINAČAVA SE pravosnažna odluka tako što se osuđeni OSLOBADA OD OPTUŽBE,

ili

PREINAČAVA SE pravosnažna odluka tako što se ODBIJA OPTUŽBA,
a u svakom slučaju

stavlja se Sudu, pozivom na član 428., stav 1., tačka 5. ZKP

P r e d l o g

DA ODLOŽI IZVRŠENJE pravosnažne presude.

Obrazloženje:

Prvostepenom presudom pesnik GOJKO ĐOGO oglašen je krivim da je objavljinjem svoje zbirke pesama "Vunena vremena" aprila 1981. godine izvršio krivično delo neprijateljske propagande iz člana 133, stav 1. KZ SFRJ i osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 2 (dve) godine,

Drugostepeni sud pravosnažno je rešio da objavljinjem ove zbirke pesama osuđeni NIJE izvršio krivično delo neprijateljske propagande, već krivično delo povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ, pa je shodno tome izrekao i blažu kaznu od 1 (jedne) godine zatvora.

Prema stanovištu odbrane osuđeni nije izvršio nijedno od ova dva dela. Međutim, kako princip zabrane reformatio in peius obuhvata i kvalifikaciju dela, u ovom zahtevu se neće polemisati sa prvostepenom presudom čija je kvalifikacija pravosnažno odbačena kao pogrešna, jer bi to bilo suvišno. Zahtev će se baviti isključivo stanovištem drugostepenog suda, koji je osuđenog oglasio krivim za delo iz člana 157. KZ SFRJ (povreda ugleda SFRJ).

Pre nego što iznesemo razloge iz kojih smatramo da je i kvalifikacija drugostepenog suda potpuno neodrživa, želimo da ukažemo na jedan očigledan paradoks: uprkos svega publiciteta koji je dat ovom "slučaju", izgleda da taj "zločin" izmiče jasnoj krivičnopravnoj kvalifikaciji, u toj meri da se oko nje spore sudovi i tužilaštva. (Ustvari, kao i obično, paradoks je prividan: znatan deo tog publiciteta obrazuju mišljenja književne i neknjiževne javnosti kojima se izražava sumnja u bilo kakvu krivičnu odgovornost GOJKA ĐOGA, o čemu svedoče i naslovi tih napisa – "Suvišna presuda", "Neprimerena presuda", "Ukinite presudu!", "Ne" itd.)

I.

"I ne sudite u strahu od carstva mi"
(Dušanov zakonik, 1349. godine)

Drugostepena presuda nalazi da je osuđeni "grubo vredao" i omalovažavao" (str. 7, drugi stav), "izlagao poruzi ličnost" (str. 7, treći stav), "škodio časti i ugledu" (str. 7, treći stav), "negirao vrednost ličnosti" (str. 7, četvrti stav), "štetio časti i ugledu" (str. 8, prvi stav) i "vredao i omalovažavao" (str. 8, treći stav) Josipa Broza-Tita.

Pošto je ovako definisao radnju izvršenja drugostepeni sud je mogao takvu radnju da kvalificuje samo na dva načina: (a) kao krivično delo iz člana 92. KZ SRS ili (b) kao krivično delo iz člana 157. KZ SFRJ, tj. (a) kao uvredu ili (b) kao kvalifikovanu uvredu (ako objekt uvrede predstavlja najviši organ u SFRJ ili predstavnika takvog organa).

Drugostepena presuda pogrešno se opredelila za drugo rešenje. Pogrešno, jer Josip Broz-Tito u trenutku izvršenja dela nije bio ni (inokosni) najviši organ, niti predstavnik takvog organa.

Naime, vreme izvršenja navodnog krivičnog dela nesporno je: u skladu sa članom 262., stav 1., tačka 2 ZKP optužnica sadrži opis dela, i kao nužni element opisa dela – vreme izvršenja dela: april 1981. godine.

Prvostepena i drugostepena presuda u potpunosti prihvataju ovako definisano vreme izvršenja.

Prema tome, činjenično je nesporno da je "delo izvršeno", odn. zbirka objavljena – aprila meseca 1981. godine.

Iz obrazloženja drugostepene presude očigledno je da je i sam sud svestan zaključka koji odavde proizilazi: da u vreme izvršenja "dela" Josip Broz-Tito nije bio najviši organ SFRJ, niti predstavnik takvog organa.

Međutim, drugostepeni sud, ipak, osuđenog oglašava krivim za delo iz člana 157. KZ SFRJ, dajući za to sledeće objašnjenje:

"Ovo zato što se inkriminisane izjave odnose na period kad je Josip Broz-Tito vršio određene najviše funkcije u zemlji, a član 157. Krivičnog zakona SFRJ, upravo štiti takve funkcije".

Ovakvo pravno shvatanje je neodrživo, jer je suprotno jasnom slovu i duhu zakona, a samo zakonom se može odrediti šta je krivično delo (čl.3 KZ SFRJ). Neodrživost ovog pravnog shvatanja odbrana će nepobitno i dokazati temeljitim egzegezom ovoga propisa, njegovim jezičkim, logičkim, teleološkim, istorijskim i ustavnim tumačenjem.

(1) Jezička interpretacija

Član 157, KZ SFRJ predviđa da će se kazniti svako

"Ko izloži poruzi SFRJ, njenu zastavu, grb ili himnu, njene najviše organe ili predstavnike tih organa, oružane snage ili vrhovnog komandanta".

Drugim rečima, to znači, da će se kazniti onaj :

ko izloži poruzi nekoga ko jeste najviši organ ili nekoga ko jeste vrhovni komandant.

Lice koje je osuđeni navodno uvredio je bilo predsednik republike. Lice koje je bilo predsednik republike nije predsednik republike. Lice koje nije predsednik republike nije najviši organ SFRJ.

Isto tako, lice koje je bilo vrhovni komandant nije vrhovni komandant.

Prema tome, očigledno je da lice koje nije predsednik republike i koje nije vrhovni komandant (a nije ni predstavnik ovih organa) – nije ni zaštićeno odredbom člana 157 KZ SFRJ.

(2) Logička interpretacija

Interpretacija člana 157 KZ SFRJ mora biti restriktivna (a) jer tako nalaže načelo zakonitosti iz čl. 3 KZ SFRJ i posebno (b) jer odredba člana 157 KZ SFRJ predstavlja izuzetak, a izuzetci se ne mogu proširivati preko slučajeva za koje su predviđeni.

Odredba člana 157. KZ SFRJ predstavlja izuzetak od opšte ustavne norme da su svi pred zakonom jednaki (član 154, stav 2 Ustava SFRJ) i opšte norme da se uvrede građana SFRJ gone po privatnoj tužbi (čl.92 i 101. KZ SRS).

Članom 157. KZ SFRJ predviđeno je izuzetno da će se vredanje građana SFRJ goniti ex officio ako je objekt uvrede inokosni najviši organ SFRJ ili predstavnik tih organa. S obzirom, dakle, da se ovde radi izuzetku od opštег pravila odredbe člana 157 KZ SFRJ moraju se tumačiti krajnje restriktivno, jer to u ovom slučaju ne nalaže samo načelo zakonitosti (čl. 3 KZ), već i činjenica da čl. 157. normira izuzetne slučajeve posebno kvalifikovane uvrede građana SFRJ.

Zato je potpuno nedozvoljeno ekstenzivnim interpretacijama proširivati krug izuzetnih slučajeva (da se radi o licu koje je inokosni najviši organ SFRJ ili vrhovni komandant) na druge slučajeve koje zakon ne predviđa (tj. da lice doduše ne vrši ove funkcije koje ga privileguju, ali da se izjave odnose na period kada je uvređeni te funkcije vršio).

Može se pokazati i na drugi način da je ova interpretacija neodrživa. Nai-me, iz stanovišta drugostepenog suda da delo iz člana 157 KZ SFRJ stoji ako uvređeni više ne pripada krugu lica privilegovanih ovim propisom, ako se uvedljive izjave “odnose na period” kada je uvređeni pripadao tom krugu lica – proizilazi da dela ne bi bilo i ako bi izjave bile uvedljive i ticale se istog uvređenog, ali se ne bi odnosile na period kada je uvređeni vršio funkcije koje ga privileguju po čl. 157 KZ SFRJ.

Takvo stanovište ja absurdno. Potpuno je jasno da bi se i izjavama koje se odnose napr. na poreklo (ukoliko su ove uvedljive) – moglo izvršiti delo iz člana 157 KZ SFRJ ako je objekt uvrede privilegovani krug lica.

Činjenica da se izjave odnose na ovaj ili onaj period iz života uvređenog potpuno je irelevantna za primenu člana 157. KZ SFRJ, ako je izjava uvedljiva.

Takvo stanovište zauzeo je i Savezni sud u presudi Kps 3/81 od 23. juna 1981. godine kada je kvalifikovao kao uvredu predsednika republike i one izjave koje se uopšte ne “odnose na period” kada je Josip Broz Tito vršio funkciju predsednika republike.

Logička analiza člana 157. KZ SFRJ, dakle, pokazuje da se on mora interpretirati krajnje restriktivno, dok je interpretacija drugostepenog suda krajnje ekstenzivna. Logička analiza same te interpretacije pokazuje da bi takva interpretacija vodila apsurdnim rezultatima, koji bi uostalom protivrećili i praksi Saveznog suda.

(3) Sistematska interpretacija

U istoj glavi Krivičnog zakona SFRJ (dakle, među krivičnim delima koji štite ista ili slična dobra) zakonodavac je propisao još jedno delo sa identičnom radnjom izvršenja. To je delo povrede ugleda strane države iz člana 158 KZ SFRJ. Ovim delom zastideni su šef strane države i diplomatski predstavnik strane države.

Ovo delo idealno je za sistematsku interpretaciju, jer se razlikuje samo po nacionalnoj pripadnosti zaštitnog objekta, koja nije razlog različitog tretmana.

Nesporno je u doktrini i praksi da samo aktualni šef države, dakle, onaj koji ima to svojstvo u trenutku izvršenja dela iz člana 158 KZ SFRJ uživa zaštitu po ovom propisu.

Da je to i u praksi naših tužilaštava nesporno vidi se iz brojnih napisa u našoj štampi o mnogim bivšim šefovima stranih država (Nikson, Staljin, Haile Selasije, Amin, Reza Pahlavi itd.), koji se ne gone iako su često (a) uvedljivi, a (b) redovno se “odnose na period kada su vršili određene najviše funkcije” u svojim zemljama.

Zaštita diplomatskog predstavnika “počinje momentom podnošenja akreditivnih pisama... i traje do prestanka diplomatske misije” (v. Bečku konveniju o diplomatskim odnosima od 1961. godine, “Službeni list SFRJ” – Dodatak br. 2/64).

Očigledno je, dakle, da je kod primene člana 158. KZ SFRJ odlučujuće da uvredeni ima privilegovano svojstvo u trenutku izvršenja dela, a da je potpuno irelevantno što bi se event. uvredljive izjave “odnosile na period” kada je uvređeni to svojstvo imao.

Kada se radi o dva ovako srodnna dela legitimno je zaključiti da je zakonodavac imao na umu identična rešenja za oba slučaja, tj. da se i u primeni čl. 157. KZ SFRJ uvredljive izjave kažnjavaju jedino ako su učinjene u trenutku kada je uvređeni vršio funkcije koje ga privileguju po ovim propisima, a bez obzira na koji se period života uvredjenog ove izjave odnose.

(4) Teleološka interpretacija

Iz stanovišta drugostepenog suda sasvim je opravdano zaključiti da drugostepeni sud smatra da je volja zakonodavca bila da zaštiti članom 157. KZ SFRJ, krivičnim delom koje se, dakle, goni po službenoj dužnosti i napr. Alek-sandra Rankovića kada se po njega uvredljive izjave odnose “na period kada je vršio najviše funkcije” (potpredsednika republike) ili Milovana Đilasa, kada se po njega uvredljive izjave “odnose na period kada je vršio najviše funkcije” (predsednika savezne skupštine).

Međutim, potpuno je jasno da volja zakonodavca to nije bila, niti tu volju tako tumače tužilaštva, niti bi je tako tumačili sudovi.

A ako je tako onda je nedopušteno tumačiti volju zakonodavca drugačije ni u konkretnom slučaju, jer tumačenje mora biti valjano za sve slučajeve (što proizilazi iz materijalne definicije zakona kao opštег pravila i ustavne jednakosti građana pred zakonom) ili nije valjano uopšte. Očigledno je da interpretacija drugostepenog suda nije valjana uopšte.

(5) Istorijska interpretacija

Istorijski posmatrano napad (u početku samo realni) na ličnost poglavara države jedno je od najstarijih, po nekimaj najstarije krivično delo, koje ima svoje arhaično jezgro u magijskom tabuu vladara, u njegovoj nedodirljivosti koja ga brani od agresije. Sa nastankom jednobožačkih religija i pretenzijom monarha na božansku provenijenciju kraljevske vlasti, uz realni napad inkriminiše se i verbalni (kao jedan od oblika *s v e t o g r ď a*), uvreda veličanstva, laesa maeistas. U tom obliku delo je postojalo još u XIX veku kada se obrazlagalo time da se uvredom poglavara države ugrožava opšti interes. Kraljevska ličnost otelotvoravala je državni suverenitet (“*L'état c'est moi*”).

Prelaskom na republikanske oblike vladavine (“oblik vladavine u kome poglavar države nema nikakve lične privilegije, nije suverena ličnost i podložan je pravu kao i svaki drugi građanin” – Pravna Enciklopedija, Beograd, 1979, str. 1217, odrednica REPUBLIKA), stupa na scenu stanovište po kome nema nikakvog razloga verbalni napad na ličnost poglavara države tretirati kao kvalifikovano delo uvrede, jer iz napada na osobu koja je odgovorna, jednakata pred zakonom s drugim građanima, izborna i opoziva ne proizilazi neposredno ugrožavanje opštег interesa, koje se uzimalo za ratio inkriminacije dela uvrede veličanstva, pa je u jednom broju republikanskih zakonodavstava ovo delo bilo i deskriminisano.

Kod nas je ovo delo napada na čast i ugled poglavara države bilo inkrimisano još članom 91b biv. Kaznenog zakona Kraljevine Srbije od 26. III 1860. godine:

“Ko rečma, pečatanim ili nepečatanim pismenim sastavom ili ma kakvim izobraženjem ili znacima uvredi vladajućeg Kralja... itd.”

Po biv. Krivičnom zakoniku Kraljevine Jugoslavije od 27. januara 1929. godine u čl. 307. ovo delo je bilo inkriminisano na sledeći način:

“Ko uvredi Kralja...”

Iz upotrebe velikog slova potpuno jasno izlazi da se misli opet na “vladajućeg kralja”. Tako je propis i primenjivan, tako su ga i tumačili najugledniji komentatori toga vremena:

“Pod kraljem se tu podrazumeva samo vladajući kralj” (Dr. Mih. P. Čubinski, Naučni i praktični komentar Krivičnog zakonika Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930, str. 469).

“Delo treba da je izvršeno onda, kad je njegov objekt vladalac, da bi sačinjavalo uvredu odn. klevetu vladaoca. Ako su ove radnje izvršene po odstupanju s vlade ili po smrti, ne postoji uvreda odn. kleveta vladaoca”.

(Dr. Toma Živanović, O uvredi i kleveti, Beograd, 1927, str. 66).

Dakle, tokom 80 godina monarhije na ovom tlu (1860-1941) kao kvalifikovana uvreda poglavara države smatrala se samo uvreda aktualnog poglavara države (monarha) “izvršena onda kada objekt dela jeste poglavar države.

Iako je naš zakonodavac ostao kod inkriminacije verbalnog napada na čast i ugled poglavara države i po prelasku na republikanski oblik vladavine (za šta je svakako imao svojih razloga), ovaj kratki istorijat važan je za istorijsku interpretaciju člana 157. KZ SFRJ i shvatanje pogrešnosti pravnog shvatanja drugostepenog suda.

Naime, ako je uvreda ličnosti poglavara države mogla biti učinjena samo prema aktualnom poglavaru države u slučaju lično privilegovane, “po milosti božjoj” suverene ličnosti monarha, onda a fortiori to nužno mora važiti za ličnost poglavara države u republici, gde poglavari ne otelotvorava državni suverenitet, gde je on izboran, opoziv, bez ličnih privilegija i jednak pred zakonom sa ostalim građanima.

(6) Ustavna interpretacija

U primeni ovoga propisa ustavna interpretacija je ustvari obavezna obzirom da čl. 157. KZ SFRJ ima obeležja tzv. blanketnog propisa, koji upućuje na Ustav SFRJ.

Naime, u članu 157. KZ SFRJ inkriminiše se izlaganje poruzi “najviših organa”, a tek

“Tumačenjem Ustava SFRJ treba utvrditi koje savezne organe treba smatrati najvišim organima U SFRJ u smislu čl. 157 KZ SFRJ”

(Komentar Krivičnog zakona SFRJ, Savremena administracija, Beograd, 1978, str. 525)

Dakle, pre nego što je osuđenog oglasio krivim za delo iz člana 157. KZ SFRJ drugostepeni sud je morao utvrditi da li su u vreme izvršenja dela predsednik republike i vrhovni komandant bili najviši organi SFRJ prema Ustavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Nisu.

Od 4. maja 1980. godine nijedan od ova dva organa uopšte više ne postoji, a prava i dužnosti ovih bivših inokosnih organa vrši Predsedništvo SFRJ

– član 328, stav 6. Ustava SFRJ (“Službeni list SFRJ” br. 9/74 od 21.11.1974. godine, str. 254).

Prema tome u aprili 1981. godine (nesporno vreme izvršenja) “predsednik republike” i “vrhovni komandant” nisu bili najviši organi SFRJ i nisu, niti su mogli predstavljati zaštitni objekt člana 157. KZ SFRJ, pa se ni izlaganjem poruzi ovih nepostojećih organa nije moglo izvršiti delo iz člana 157. KZ SFRJ.

I sada se tek vidi do koje mere je nedopuštena ekstenzivna interpretacija člana 157. KZ SFRJ drugostepenog suda: nasuprot kristalno jasnoj odredbi člana 157. KZ SFRJ drugostepeni sud proširuje granice inkriminacije ne samo na lica koja više nisu najviši organi ili njihovi predstavnici, već i na organe koji više ne postoje i nisu postojali ni u vreme izvršenja dela (“ako se izjave odnose na period kada su ta lica bila najviši organi i ako se odnose na period kada su ti organi postojali”!).

Ustvari radi se očigledno o tzv. interpretaciji “contra legem” (protiv zakona), koja je isključivi prerogativ zakonodavca, budući da je interpretacija “contra legem” ustvari, materijalno, izmena zakonodavstva, na koju sudska vlast nije ovlašćena po našem (niti bilo kom drugom) ustavu.

Očigledno je takođe da je drugostepeni sud do ovakve “interpretacije” (pod znacima navoda jer je “contra legem”) došao zaveden metapravnim sadržajem konkretnog slučaja, dopisujući zakon u nastojanju da popuni ono što oseća “pravnom prazninom”. To, međutim, nije dopušteno.

* * *

Na ovom mestu odbrana želi da ukaže na prisustvo još jednog tumačenja u primeni člana 157. KZ SFRJ, koje je u javnost, izneo Savezni javni tužilac (v. intervju objavljen u NIN-u od 17. maja 1981. godine), a koje je takođe očigledno pogrešno.

Na pitanje novinara: Da li se smrću predsednikovom nešto menja u krivično-pravnoj zaštiti njegove ličnosti, Savezni javni tužilac odgovara:

“Ništa se ne mijenja. Smatramo da je ličnost predsjednika Tita simbol nove Jugoslavije. Kad bi bila posrijedi samo njegova privatna ličnost, smrću bi prestala krivično-pravna zaštita te ličnosti. Ali pošto ona oličava sve ono što Jugoslavija jeste mi i dalje krivičnom sankcijom štitimo uspomenu na Tita.”

Naravno, ovde je pre svega pogrešno stanovište da smrću prestaje krivično-pravna zaštita ličnosti uopšte (“privatne ličnosti”). Dela iz člana 92. do 94. KZ SRS mogu se učiniti i prema umrlom licu (v. čl. 101, st. 3 KZ SRS).

Drugo, pogrešno (ekstenzivno) je tumačenje da ličnost Josipa Broza Tita predstavlja simbol zaštićen članom 157. KZ SFRJ.

Simboli koji su zaštićeni tim članom taksativno su nabrojani u članu 157. Zakona : to su (1) zastava, (2) grb, (3) himna. Ti su simboli određeni u članu 6. do 8. Ustava SFRJ.

Niko, pa, čak, ni zakonodavac ne može proširivati krug ovih simbola, a najmanje se može to činiti ekstenzivnim interpretacijama obzirom da su takve interpretacije u krivičnom pravu (a) nedozvoljene, a u konkretnom slučaju i (b) protivustavne.

* * *

Iz svega napred rečenog jasno proizilazi da se radnja izvršenja koja bi se sastojala u “grubom vredanju i omalovažavanju”, “negiranju vrednosti lično-

sti”, “vredanju i omalovažavanju” itd. (kako tu radnju utvrđuje sam drugostepeni sud) Josipa Broza Tita, ne može predstavljati kvalifikovano delo uvrede iz člana 157. KZ SFRJ, već samo delo uvrede iz čl. 92. KZ SRS, jer su to jedina dva dela koja u našem krivičnom zakonodavstvu imaju ovakvu radnju izvršenja (pored povrede ugleda strane države – čl. 158 KZ SFRJ – koji očigledno ne dolazi u obzir).

Pošto je kvalifikacija po čl. 157 KZ SPRJ kako smo videli nemoguća, ostaje jedino kvalifikacija po čl. 92. KZ SRS.

Ali, pošto se ovde radi o umrlom licu – gonjenje se preduzima po privatnoj tužbi bračnog druga ili lica koje je sa umrlim živelo u trajnoj vanbračnoj zajednici, dece, roditelja, braće i sestara umrlog lica – čl. 101, stav 3. KZ SRS.

Kako u spisu nema zahteva ovlašćenog tužioca – čl. 17, st. 1 i 2, ZKP, odn. kako je povređeno načelo akuzatornosti krivičnog postupka, odn. načinjena bitna povreda odredaba krivičnog postupka iz čl. 364., stav 1., tačka 5. ZKP (što po članu 427., tačka 2. ZKP predstavlja valjan razlog za ulaganje zahteva za vanredno preispitivanje pravosnažne presude), odbrana predlaže da taj Sud ODBIJE OPTUŽNICU, jer je ceo postupak vođen bez zahteva ovlašćenog tužioca (čl. 349, tač. 2 ZKP).

II.

“Pesnici su nepriznati zakonodavci sveta”
(Šeli)

Potpuno nezavisno od gornje argumentacije želimo da ukažemo na činjenicu da su i prvostepeni i drugostepeni sud pogrešili kada su osuđenog ogласili krivim za bilo koje krivično delo, pa da u tom smislu ne stoji, čak, ni krivično delo obične uvrede iz čl. 92. KZ SRS.

Naime, neoborena je zakonska predpostavka da zbirka “Vunena vremena” predstavlja umetničko delo, a umetničko delo ne može ni pod kakvim uslovima predstavljati krivično delo. Obrazložićemo sve ove tvrdnje.

Da zbirka “Vunena vremena” predstavlja umetničko delo postoje brojne indicije: (1) njihov autor je član udruženja književnika, (2) tu zbirku pesama recenzirali su kao zbirku pesama poznati književnici, (3) tu zbirku pesama – kao zbirku pesama – objavio je ugledni izdavač, (4) autor zbirke “Vunena vremena” objavljivao je i druge zbirke pesama za koje je i nagradivan, (5) čak i nakon pokretanja postupka protiv autora ova zbirka prikazivana je od stručne književne javnosti kao zbirka pesama u književnim časopisima.

Uz sve te indicije stoji i činjenica da se osuđeni tokom celog postupka branio tvrdnjom da knjiga “Vunena vremena” predstavlja poeziju, dakle, umetničko delo. Načelo materijalne istine zahtevalo je da sud proveri (shodnim dokazom) ovakvu odbranu osuđenog. Ako sud tako nije učinio to može značiti jedino da je takvu odbranu prihvatio, a onda je osuđeni osuđen za umetničko delo.

Štaviše, osuđeni je sam (kao da se ne prezumpira njegova nevinost – čl. 3 ZKP) predložio izvođenje dokaza kojim bi se utvrdilo da li je zbirka “Vunena vremena” umetničko delo na glavnom pretresu 8. jula 1981. godine (v. str. 38, drugi stav zapisnika o glavnom pretresu), ali je sud rešenjem odbio ovaj predlog “kao suvišan” (v. str. 39 istog zapisnika).

Pošto sud može odbiti izvođenje jednog dokaza kao “suvišnog” jedino onda kada će spornu činjenicu na koju je dokaz predložen utvrditi u korist op-

tuženog, ima se uzeti da je i sam sud prihvatio odbranu optuženog da se radi o umetničkom delu. In poenalibus causis benignius interpretandum est (Paulus). (Inače bi se dobila absurdna slika da sud napr. odbija da izvede "suvišni" dokaz kojim se utvrđuje alibi – a presuđuje da alibija nema!)

Dakle, neoborena je zakonska predpostavka da je zbirka "Vunena vremena" – umetničko delo. (Budući da je pitanje šta jeste poezija, a šta nije stručno pitanje ova zakonska predpostavka je mogla biti oborena samo dokazom veštacenja od strane lica koja raspolaže potrebnim stručnim znanjem – čl. 241 ZKP).

Ustvrdili smo takođe da umetničko delo ni pod kojim uslovima ne može predstavljati krivično delo. Obrazložićemo i tu tvrdnju.

Ona se osniva na činjenici da je u našem pravnom sistemu sloboda umetničkog stvaralaštva – APSOLUTNA (za razliku od nekih drugih sloboda i prava građana koja su ograničena ustavima i zakonom).

Naime, u glavi V Ustava SFRJ (gde se iznose najopštija načela i koja se, dakle, neposredno uopšte ne može primenjivati, budući da i ne sadrži norme) ograničavaju su (načelno) slobode i prava građana utvrđena Ustavom :

"Slobode i prava čoveka i građanina ograničeni su samo jednakim slobodama i pravima drugih i interesima socijalističkog društva".

Na temelju ovog opštег načela posebnim ustavnim odredbama (normama) i ograničavaju se slobode i prava građana na odgovarajućim mestima u ustavu (tamo gde se proklamuju).

Na primer,

član 175: (proklamuje) život čoveka je neprikosnoven. (A zatim ograničava) Smrtna kazna se može izuzetno propisati i izreci samo za najteže oblike krivičnih dela)

član 177: (proklamuje) Sloboda čoveka je neprikosnovena. (A zatim ograničava) Niko ne može biti lišen slobode osim u slučajevima i u postupku koji su utvrđeni zakonom.

član 183: (proklamuje) Građanima se zajemčuje sloboda kretanja i nastanjivanja. (A zatim ograničava) Ograničavanje slobode kretanja i nastanjivanja može se predvideti zakonom.

član 185: (proklamuje) Tajna pisama i drugih sredstava opštenja je nepovrediva. (A zatim ograničava) Samo zakonom može se propisati da se može odstupiti od načela nepovredivosti tajne pisama, itd.

A onda na temelju ovih, ustavnim normama određenih, ograničenja (i u okvirima tih normi) zakoni određuju slučajeve i postupak ograničavanja ovih prava.

Ustavna norma predstavlja samo ovlašćenje zakonodavcu kada i koliko može ograničiti ta prava, a samo ograničavanje, ustvari, vrši samo i jedino zakonodavac. Prema tome, zakon se jedino u praksi neposredno primenjuje.

Međutim, postoje slobode i prava građana koje se ne ograničavaju ni ustavnim normama (pa se, dakle, ne mogu ograničiti ni zakonom). Te slobode i prava su APSOLUTNI. Takav je, naprimjer, slučaj sa slobodom misli i opredeljenja. Član 166 kaže samo: "Zajemčena je sloboda misli i opredeljenja." Samo proklamuje, ne ograničava. To znači ne ovlašćuje ni zakonodavca da bilo kako te slobode i prava ograničava.

U ovu kategoriju APSOLUTNIH sloboda spada i sloboda umetničkog stvaralaštva. U članu 169, stav 1 Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije kaže se samo: “Naučno i umetničko stvaranje je slobodno”. Nikakva ograničenja se ne navode, što znači da ograničenja ne može uvoditi ni zakonodavac.

Očigledno je da je ustavotvorac (pravilno) stao na stanovište da je u slučaju slobode umetničkog stvaranja načelo iz glave V Ustava SFRJ – jednostavno neprimenljivo. Drugim rečima, da se sloboda umetničkog stvaranja PO PRIRODI SAME STVARI ne može nikada koristiti na uštrb jednakih sloboda i prava drugih ili na uštrb interesa socijalističkog društva. Ili opet drugim rečima, da se sloboda umetničkog stvaranja ne može nikada (kako se to “moderno” kaže) “zloupotrebiti”.

Još jasnije – da je upravo interes socijalističkog društva da umetničko stvaranje bude APSOLUTNO slobodno, bez ikakvih ograničenja.

To, opet, u našem slučaju znači da se ne može doneti nijedan zakonski propis kojim bi se ograničavala sloboda umetničkog stvaranja, niti se ijedan doneti propis može i sме tumačiti tako da bi se njegovom primenom ograničila sloboda umetničkog stvaranja, jer bi to bilo protivustavno, pa takvo tumačenje ne može, naravno, dobiti ni član 157. KZ SFRJ, niti član 133. KZ SFRJ, niti bilo koja druga odredba krivičnog zakona.

Pošto smo prethodno utvrđili da zbirka “Vunena vremena” predstavlja umetničko delo (ako ništa drugo po načelu in dubio pro reo), onda je potpuno jasno da ona ne može predstavljati ni krivično delo, jer ono što je APSOLUTNO SLOBODNO ne može ni pod kojim uslovima postati kažnjivo.

Ovo predstavlja nezavistan argument da su sudovi na osuđenog pogrešno primenili materijalno (krivično) pravo.

III.

“C'est plus qu'un crime, c'est une faute” (Talleyrand u povodu pogubljenja vojvode od Enghien)

Kod ovakvog stanja stvari sasvim prirodno se postavlja pitanje kako je uopšte stvoren “slučaj Gojka Đoga” kada su stvari tako neumitno jasne?

Po mišljenju odbrane to je velikim delom posledica i puka manifestacija jednog kolosalnog nesporazuma (koji ima svoju dugu istoriju, svoje duboke socio-kultурно-političke uzročnike i dimenzije o kojima ovde neće biti reči, jer je to predmet mnogo ozbiljnijih istraživanja).

Mi smo sa čitavim civilizovanim svetom priznali našim Ustavom slobodu umetničkog stvaranja. (Valja uzgred napomenuti da ta sloboda nije “data”, da ona ne postoji zato što je Ustav “daje”, da ona Ustavu prethodi kao civilizacijska tekovina i metapravna činjenica – kao istorijski zatečen uslov pod kojim se mogla i morala u datom istorijskom trenutku konstituisati državno-pravna organizacija). Međutim, mi često zaboravljamo (često to i ne znamo) šta je to – umetničko stvaranje, pa samim tim i čemu sloboda umetničkog stvaranja.

Postoji naročito jedna utilitarna svest, koja se ravnopravno manifestuje u svim oblastima ljudske delatnosti (pravu, nauci, kulturi, politici) i koja čitav

svet vidi isključivo kao poprište borbe interesa, a državne oblike društvene organizacije kao instrument prinudnog ostvarivanja tih interesa.

Za tu svest, prirodno, i celokupno umetničko stvaranje jeste ili irelevantna, marginalna, gotovo infantilna lakrdija ili voljni ili nevoljni, svesni ili nesvesni instrument borbe interesa. U ovom potonjem slučaju ta svest onda, sebi dosledno, razlikuje "korisna" i "štetna" umetnička dela.

Prema "štetnom umetničkom delu" za tu svest je potpuno legitimno primeniti silu, ako njome raspolaže, u zaštiti interesa, koje ta svest zastupa. Zato što ona državnu prinudu smatra pukim instrumentom borbe interesa, zato što interese koje zastupa, po psihološkoj nužnosti, smatra progresivnim i zato što konkretno umetničko delo doživljava kao "štetno" po te interesu. Sve je to "logično".

Međutim, tu se nailazi na jednu teškoću. Budući da je nauka i umetnost izuzeta od pravne regulacije, a da je zakon uslov legitimne upotrebe sile, ta svest se nalazi pred zadatkom da svoje shvatanje sveta uskladi sa ovakvom ustavno-pravnom situacijom.

Ona taj zadatak, po pravilu, rešava dvojako: ili zaboravlja na APSOLUTNU prirodu slobode umetničkog stvaranja (pa govori o "zloupotrebi slobode umetničkog stvaranja", "zloupotrebi slobode naučnog stvaranja", "zloupotrebi slobode misli" i sl.) ili se prečutno priznaju ovake slobode kao apsolutne, ali se konkretnom ("štetnom") delu odriču svojstva naučnog odn. umetničkog dela. Postoji i mešovita metoda u kojoj se upotrebljavaju oba argumenta.

Kada odriču nekom delu svojstva naučnog ili umetničkog dela, ova svest to ne čini sa stanovišta nauke ili umetnosti, što bi se činilo jedino opravdano (ta svest "nije naivna", ona "zna" da i nauka i umetnost imaju "svoje" interes). Ona to čini tako što jednostavno PROGLAŠAVA da se tom i tom delu ODUZIMAJU svojstva umetničkog dela.

Osećajući negde da je za takvu tvrdnju potrebna nekakva argumentacija, ta svest na mesto argumentacije stavlja jednu agresivnu i bizarnu r e t o r i k u punu podsmeha prema "štetnom delu", što je naravno izraz nemoći da se problem reši u ravni u kojoj je nastao.

Takva nauka i takva umetnost, budući da su štetni proglašavaju se za pri-vid (jer "privid" se, ipak, ne može odreći, samo što ta svest "prozire suštinu", a "suština" je važna, pri čemu je suština, naravno, u tome da je delo "štetno").

Tada se, naprimer, govori da autor samo "nastupa" "pod vidom nauke", "pod vidom umetnosti", "pod vidom poezije", ili čak "pod maskom" (prizivajući atmosferu oružane pohare) ili (arhaično) "pod plaštrom" nauke i umetnosti. Njegova umetnost ili nauka su "lažni", "toboznji", "nazovi", "kvazi", "nadvri", a umetnik ili naučnik su "samozvani", njihove pretenzije "nadobudne" i "umišljene".

Vehementnost izraza ovde je posledica činjenice da ta svest "oseća da je u pravu", samo "ne može to da izrazi". To osećanje svakako dolazi od toga što ona uzima svoju volju za razlog. Njoj je beskrajno daleka misao da možda ne može to da izrazi, zato što nije u pravu.

Budući da deli umetnost na prividnu ("štetnu") i pravu ("korisnu" i irelevantnu), ta svest ne može dozvoliti da joj "pametnjaković sole pamet" o to-

me koja je umetnost prava, a koja lažna, jer stvarno ta svest sama najbolje može oceniti šta je njoj korisno, a šta štetno. Zato reaguje razdraženo na svako “filozofiranje”.

Pokušaj da joj se objasni da se ne sme brkati nadlični motiv stvaraoca – sa stranačkim interesima politikanta, pesnički subjekt – sa autorovom privatnom ličnošću, poezija – sa diskurzivnim, denotativnim jezikom politike, ličnost romana – sa autorom ili modelom, književni prostor – sa realnim, manifestni iskaz – sa njegovom literarnom funkcijom u delu, projekcija – sa stvarnošću... itd. ovoj svesti se nužno pričinjava kao “providni trik” drugog, “tuđeg”, čak “neprijateljskog” interesa, koji traži pukotinu u zidu našeg uverenja “pod vidom” teorijske argumentacije. I krug se zatvara.

I ta svest ostaje opet sama da se iskreno pita: kako bi iko mogao iskreno braniti takve slobode, kada njoj samoj ta sloboda uopšte nije potrebna, kada se, eto, ona sama oseća sasvim slobodno i srećno u tim granicama koje postavlja (ako može) drugima, ali “pravedno” i sama sebi. Takvi zahtevi su “elitistički”, jer zašto drugi ne bi bili srećni da nalikuju toj svesti, kada je ona potpuno srećna što nalikuje sama sebi?

Tako se ta svest ispunjava sama sobom – i poriče svaku drugu svest. Tim pre što je ona i aistorična i lišena sposobnosti za apstrakciju.

Aistorična, jer se borba interesa uvek odvija sada i ovde. Za takvu svest ne postoji prošlost koja nas uči nužnosti skepsе prema našim uverenjima, koja su se tako često menjala u istoriji, niti budućnost, jer takva svest oseća da će i u njoj opet biti samo jednaka sama sebi, kao što je sebi uvek jednaka strasna borba interesa.

Njoj nedostaje sposobnost apstrakcije koju daje istorijska svest koja, naprimer, nalaže da se ustavno institucionalizuje načelo slobode misli ili načelo slobode umetničkog stvaranja, kao svesno konstruisan i ugrađen korektiv ljudskom mišljenju inherentnih zabluda i ljudskoj osećajnosti inherentnih stranputica.

Ona nema šta da koriguje, niti će ikada imati, jer će uvek ostati jednaka sebi.

I tako se može desiti da uprkos činjenici što su sva odlučna pitanja slobode umetničkog stvaranja u pravnoj i književnoj teoriji davno raspravljena, što su ona još pedesetih godina raspravljena i u književnoj javnosti, u praksi sporovi još uvek traju.

I tako se može desiti da, naprimjer, književnik Josić-Višnjić objavi priču, a da bude optužen za “širenje lažnih vesti”, jer je “okrivljeni pisao neistine...” i jer su “događaji i lica izmišljeni...”

Tako se može desiti da sud zabrani roman Ivana Ivanovića, jer iskazi junačka romana predstavljaju “lažne tvrdnje kojima se uzinemirava javnost”.

Tako se može desiti da model koji je poslužio književniku Dragoslavu Mihailoviću za njegov roman “Petrijin venac” (uz pomoć pravnih stručnjaka) tuži književnika za povredu autorskog prava koje model ima na svoj život.

Tako se može desiti da književnik Danilo Kiš bude optužen za plagijat pred celom jugoslovenskom javnošću, jer je u njegovom delu nađeno “parče života”.

Ne čini se to s nekakvim demonskim planom, iz nekakve zle volje, već iz stvarne, iskrene nesposobnosti da se literatura, kao sfera ljudske delatnosti uopšte shvati, da se shvati potreba čoveka da se kao totalno biće odnosi prema totalitetu sveta, da se shvati da se ta potreba mora zadovoljiti i da će se zadovoljavati po svaku cenu – te da je besmisleno zabranjivati ono što se ne može zabraniti. Da je to, čak, “štetno” po onoga ko bi to pokušao.

Ne čini se to s nekakvim demonskim planom, već zato što je to utilitarnoj svesti i njenom pogledu na svet inherentno. (Tačno je možda da cinični vlastljupci mogu takvu svest iskorisćavati i da prestrašeni konformisti mogu tu svest simulirati, ali je bitno da se bez nje ne bi imalo šta iskorisćavati, ni čemu se konformirati). I to je smisao citiranog Talleyrand-ovog paradoksa: to je gore od zločina, to je greška. Gore, ne u moralnom pogledu (jer je u tom pogledu zločin, naravno, gori od greške), već gore utoliko što smo pred ljudskom greškom bespomoćniji nego pred zločinom. Zločin zna da je zločin, greška to ne zna.

14. aprila, 1982. god.
u Beogradu

Gojko Đogo
koga brani:
Srđa M. Popović

Ivan Radović – *Studija muškog akta*, 1921.

REAGOVANJE NA SUĐENJE

IRO "Prosveta" – Beograd
OOUR "Izdavačka delatnost"
Beograd 30.5.1981.

OTVORENO PISMO

"Posebna komisija Radničkog saveta zadužena je da uništi sve primerke knjige "Vunena vremena" štampane u tiražu od 1000 primeraka".
"Politika", 21.5.1981.

Pesničku zbirku "Vunena vremena" Gojka Đoga, koju je izdala "Prosveta", nismo imali mogućnost da pročitamo, tako da o njoj ne možemo da iskažemo nikakav literarni ili idejni sud. Pristup ovoj knjizi je onemogućila "Prosveta" povlačenjem svih raspoloživih primeraka iz prodaje i donošenjem odluke o njihovom uništavanju. Pošto smatramo da su *naša prava kao čitalaca* time drastično oštećena želimo javno da postavimo sledeća pitanja.

Prvo, na osnovu kojih razloga "Prosveta" smatra da već *štampana i sudski nezabranjena knjiga* ne sme biti stavljen na uvid stručnoj i čitalačkoj javnosti? Da li treba da poverujemo da takva javnost nije dovoljno zrela i odgovorna da doneše kompetentnu ocenu, dok rukovodeći ljudi u "Prosveti" i izvan nje jesu?

Drugo, čime se može obrazložiti samoupravna odluka o uništavanju ove knjige, a da se izbegnu asocijacije na uništavanja knjiga iste vrste na drugim mestima i drugim vremenima? Da li je "Prosveta", mimo autora i čitalaca, isključivi *vlasnik* knjige ili se ona može, još uvek, smatrati nekom vrstom javnog dobra? Najzad, da li se ovim činom zaista ostvaruje pretpostavljeni cilj – gubljenje traga u vremenu jednoj zbirci pesama?

Očekujemo da će "Prosveta" pružiti nama i javnosti jasne i uverljive odgovore na ova pitanja, koja nisu samo naša, niti od trenutnog značaja. To je, uostalom, i u njenom interesu.

Kopije ovog pisma su upućene "Politici", "NIN-u", "Književnim novinama", "Književnoj reči" i Udruženju književnika Srbije.

1. Boris Tadić, student, Jovanova 38. Beograd
2. Dragoslav Mihailović, književnik, Studentski trg 19. Beograd
3. Zoran Avramović, sociolog, Vukova 1. Zemun
4. Borislav Mihailović, književnik, Beograd
5. Stojan Cerović, asistent Univerziteta, Vjekoslava Kovača 8. Beograd
6. Miladin Pavlović, filolog, Obrenovac
7. ...ićeć Zoran, filozof, Beograd
8. Miodrag Premović, student, Beograd
9. Sirović Žaneta, student, Velizara Stankovića 1/5, Beograd

10. Dragomir Olujić, politikolog, Knez Miletina 40, Beograd
11. Nebojša Damjanović, istoričar, Marka Oreškovića 29, Zemun
12. Gordan Jovanović, student, Studentski dom 99. Karaburma, Beograd
13. Radmila Stojanović, politikolog, Dubljanska 54, Beograd
14. Velimir Abramović, pesnik, III Bulevar 12a, N. Beograd
15. Ozrenka Popović, filolog, Dubljanska 54, Beograd
16. Milan Marković, psiholog, Dalmatinska 7, Beograd

Dragoslav Mihailović
Studentski trg 19
Beograd

Beograd
4. jun 1981. godine

Drug Dušan Čkrebic
predsednik Skupštine Srbije
i

drug Ivan Stambolić,
predsednik Izvršnog veća Skupštine SR Srbije

Poštovani druže Čkrebicu, poštovani druže Stambolicu,

S najvećim zaprepašćenjem, saznao sam da je književnik Gojko Đogo, autor pesničke zbirke "Vunena vremena" stampane kod beogradske "Prosverte", u petak 29. maja 1981. godine uhapse. Kako se taj događaj od javnosti još krije, nisam u stanju da saznam njegove bliže razloge, pa prepostavljam da se pesnikovim hapšenjem i istragom nad njim žele ili iznuditi izvesna kompromitantanata priznanja koja nemaju veze s pesničkim radom ili, pak, saznati kako je pomenuta poetska zbirka nastala, što je u oba slučaja, usuđujem se da kažem, lišeno i smisla i razuma. Ni za ovo ne znam koliko je tačno, međutim, obavešten sam da se u međuvremenu vrši pritisak i na pesnikovu porodicu, a samome uhapšeniku, kako čujem, bolesnom, ne dozvoljava da primi nužno potrebne lekove, što već smatram jasnim oblikom torture. Prepostavljam, dakle, da je ovo policijsko-sudski uvod u "konačnu pobedu" nad jednom pesničkom zbirkom, protiv čega ne mogu najoštiriće a da ne protestujem. Mislim da jedna ovakva "pobeda" ne može služiti na čast nijednom pravno ustanovljenom poretku na svetu i da bi je se svaki takav, zapravo, morao stideti.

Poštovani druže Čkrebicu, poštovani druže Stambolicu, uzimam sebi slobodu da vas podsetim da se ovo događa u trenutku kad se nalazite na najistaknutijim položajima vlasti u SR Srbiji i da vam, s poštovanjem za vaše ličnosti i molbom da mi ne zamerite neskromnost, u ovakvim slučajevima savetujem krajnju uzdržanost. Istorija socijalizma, na žalost, prepuna je pitoresknih dogodovaština "s razlogom" hapšenih pesnika, paljenja njihovih knjiga i pritiskanja njihovih porodica koje su se protokom vremena redovno izokretale protiv njihovih pokretača, ostavljajući o na povesti neizbrisive crne mrlje, a u izvođaćima neprolaznu nelagodnost. Kao ni ostali smrtni ljudi, ni pesnici nisu izvan domašaja vlasti i zakona, ali njih ipak hapsi i maltretira samo vrlo nepromišljena, jačko nedobronamerma i krajnje bahata vlast, kojoj druge zloupotrebe takođe nisu strane. A takva se u budućnosti ne može nadati dobrim uspomenama u narodu.

Druže Čkrebicu, druže Stambolicu, molim vas da upotrebite sva svoja prava i sav lični uticaj da se ovaj besmisleni "slučaj" prekine i da se uhapšeni pesnik Gojko Đogo odmah pusti na slobodu i oslobođi svake krivične, službene

i profesionalne odgovornosti. Organizacija, državna služba i tela koji se ovog trenutka bave pesnikovim delom i njegovom ličnošću nemaju u stvarima pesništva apsolutno nikakvu nadležnost.

U vezi sa svim ovim, želim da vam skrenem pažnju na još jednu pojavu. Posle dvodecenjske poratke zlatne ere Uprave državne bezbednosti i nekolikogodišnje zbumjenosti nastale padom Aleksandra Rankovića, ovih godina se u kulturnim krugovima nanovo primećuje jaka policijska aktivnost na otkrivanju grešaka u patriotizmu. Kulturni radnici se iznova tajno i javno prate, prisluškuju, denunciraju, otvara im se pošta, meša im se u privatni život i čine druge nepodopštine. Ovakvi događaji kao što su "Vunena vremena" redovno dobijaju začin u pojaćanoj trudoljubivosti Službe državne bezbednosti u kulturnim krugovima, pri čemu se katkad oduzimaju pasoši, a katkad, naročito s mlađim, manje poznatim i nezaštićenijim ljudima, vode "neobavezni" razgovori o "rodoljubnim" problemima. A da ne bi bilo sumnje s koje strane za to dolazi porudžbina, s vremena na vreme, namerno ili greškom, u javnost dopiru glasovi čija je provencijacija više nego jasna. Tako se povodom pokušaja pokretanja časopisa "Javnost" čulo da je "u tom i tom" forumu ocenjeno da je privatni pismeni odgovor "tog i tog" kulturnog radnika potencijalnom uredništvu ocenjen ovako ili onako, a u "Politici" od subote 30. maja ove godine mirno je objavljen deo javnog govora jednog političarskog trudbenika, u kojem se, otprilike, kaže da "postoje ljudi" koji "skupljaju potpise" za zaštitu Đogovih "Vunenih vremena", iako u tom trenutku pretpostavljeni adresat nikakvo takvo pismo nije bio dobio.

Kao građanin i kulturni radnik, molim vas da, prema vašim mogućnostima, stanete na put ovakvim ... One, sasvim sigurno, ne vode nikakvo ozbiljnoj bezbednosti društva nego njegovoj ... , kojom smo praktično svi podjednako ugrozeni.

Druže Čkrebiću, druže Stamboliću, svestan sam da vam upućujem reči koje niste ni tražili ni očekivali. Ipak, verujem da vam one neće biti povod za uobičajeno olako okačinjanje raznobojnih značaka na moju ličnost nego, pre svega, za razmišljanje o stvarima o kojima sam govorio. Nadam se, zapravo, da će kod vas naići na povoljan odjek i da će vam pomoći da u sferama vaše nadležnosti i uticaja u ovim pitanjima dođete do valjanih zaključaka.

Dragoslav Mihailović

ZORANU GLUŠČEVIĆU, PREDSEDAVAJUĆEM
UDRUŽENJA KNJIŽEVNIKA SRBIJE

B e o g r a d

Dana 29. maja 1981. godine uhapšen je pesnik Gojko Đogo, i biće mu suđeno zbog knjige pesama "Vunena vremena".

Pesnika u zatvor nije strpala, kako je red, tajna policija na osnovu naloge javnog tužioca, već njegove kolege, književnici, i to oni isti koji su njegovu knjigu prihvatali kao valjanu, odobrili za štampu, i objavili. Izjavama da je knjiga otrovna, podmukla, neprijateljska, odvratna, kontrarevolucionarna i ... književnici su, reklo bi se, prosto primorali policiju da izvrši hapšenje i obavili sav posao javnog tužioca. Ostalo što će uslediti jeste stvar tehnike.

Pesnik je u zatvoru. Pesnik će biti osuđen. Na ovoj tački, proces već preuzima vlast, to jest – političari i politika. I čine strahotan presedan. Dešava se *prvi put* u istoriji druge, socijalističke Jugoslavije da pesnik zbog poezije bude uhapšen, isleđivan, sudska gonjen. Prekoračena je granica koja se nije smela prekoračiti.

Budući da je Gojko Đogo član Udruženja književnika Srbije, Udruženje je moralno učiniti tri jasna, odlučna poteza:

– Uputiti hitan zahtev nadležnim vlastima da pesnik bude smesta pušten iz zatvora.

– Obrazovati Sud časti i pred njega izvesti književnike koji su, preuzevši ingerencije policije i tužilaštva, ukaljali čast i dostojanstvo svoje profesije.

– Ustanoviti Komitet za zaštitu književnika od političko-policajskih progona. Staviti do znanja političarima i njihovoj državi da se akutna kriza... postoji u našoj zemlji ne može rešiti ni permanentnom represijom (kako se to dosad činilo), ni otvorenim terorom (kako će se, sudeći po slučaju pesnika Đoga, možda pokušati). Upozoriti da narušavanje elementarnih normi državnog ..., ustanovljenih u Evropi u toku dva poslednja veka, ozbiljno ugrožava legitimitet socijalističkih vlasti u našoj zemlji (borci za slobodu postaju tlačitelji i usurpatori), i sam projekt socijalizma kao mogućno najpravednije i najslobodoumnej zajednice u istoriji čovečanstva. Predočiti da je potpuna, bezuslovna sloboda javne reči svakog i svih (ko hoće, ko može, kako hoće, po savesti) prvi, ma i rizičan, korak udaljavanja od velikih nesreća kuda nas neke i ... zle matice nose. Mnogoglasan i raznoglasan narod, stvaralački pokrenut, u većini je kadar da sačuva svoj integritet i živote svojih potomaka.

Udruženje književnika Srbije ova tri poteza nije učinilo, i nema nameru da ih učini. Ono se, njegovi članovi, i dalje drže oprobane licemerne devize ne činiti ništa (dobro) a biti nešto.

Zbog toga je čast, s ovim danom, u ovom trenutku, prestati biti član Udruženja književnika Srbije.

Ovim pismom, obaveštavam Vas da sam, u znak protesta i indignacije, doneo odluku – da više ne budem član Udruženja književnika Srbije.

Zahtevam od Vas da s ovim pismom, koje je inače otvoreno, upoznate Predsedništvo i Skupštinu Udruženja književnika Srbije.

Kao dodatak, šaljem Vam pismo koje sam 4. juna 1981. godine uputio direktoru Instituta za književnost i umetnost u Beogradu, to jest – ustanovi u kojoj radim.

U Beogradu, 8. jun 1981,

Dragoljub S. Ignjatović

UDRUŽENJU KNJIŽEVNIKA SRBIJE

Predsedavajućem PREDSEDNIŠTVA Zoranu Gluščeviću

Beograd,
Francuska 7

Obraćamo vam se povodom najavljenog suđenja pesniku Gojku Đogu. Ukoliko do tog suđenja dode, smatramo da je Udruženje i Predsedništvo obavezno da uzme u zaštitu svoga člana, književnika Gojka Đoga.

Pre svega, Predsedništvo bi moralo da oformi jedno radno telo koje bi i sudu i javnosti dalo jedno kompetentno tumačenje knjige "Vunena vremena".

Kao što vam je poznato, članu našeg Udruženja sude zbog toga što je napisao jednu knjigu pesama. Smatramo da u ovom i u svakom sličnom slučaju Udruženje ne sme da dopusti da sudovi u ovoj zemlji budu oni koji odlučuju i prosuđuju književna dela i daju političke ocene njihovog "sadržaja". Jer ako to tumačenje i ocenjivanje književnih dela bude prepуšteno samo sudovima i novinarima, onda je besmisleno da postoje katedre za književnost, književni kritičari, teoretičari i istoričari književnosti, pa i Udruženje koje nas sve objedinjuje.

U Beogradu, 16. jun 1981.

Članovi UKS:
Miroslav Jusić Višnjić
Novica Tadić
Živko Taleski
Marinko Arsić Ivković
Dragoslav Mihailović
Vladeta Janković
Antonije Isaković

PREDSEDNIŠTVU SR SRBIJE

Molimo vas da se zauzmete za to da se pesnik Gojko Đogo pusti iz zatvora i oslobodi krivične odgovornosti.

Miodrag Perišić
Milutin Petrović
Vidosav Stevanović
Vladislava Ribnikar
Raša Livada
Dušan Vukajlović
Jovan Radulović
Slobodan Rakitić
Đordije Vuković
Duško Novaković
Jasmina Lukić
Božo Koprivica
Novica Tadić
Bratislav Milanović

PREDSEDNIŠTVU SR SRBIJE

Molimo vas da se zauzmete za to da se pesnik Gojko Đogo pusti iz zatvora i osloboди krivične odgovornosti.

Nada Popović
Milorad Vučelić
Biljana Jovanović
Aleksandar Petrov
Ljubiša Jeremić
Vida Ognjenović
Lazar Stojanović
Miroslav Ivanović
Adam Puslojić

PREDSEDNIŠTVU SR SRBIJE

Beograd,
23. jun 1981. godine

Poštovani drugovi,

Apelujemo na vas da se pesnik Gojko Đogo pusti iz zatvora i ne izvodi na sud. Zalažemo se da poeziji sudi književna kritika.

Stevan Raičković
Milka Ivić
Miroslav Pantić
Dragoslav Mihailović
Predrag Palavestra
Dimitrije Bogdanović
Antonije Isaković
Pavle Ivić
Dobrica Čosić

JAVNO TUŽILAŠTVO SR SRBIJE

B e o g r a d
Nemanjina 26

Povodom zakazanog suđenja, obraćamo vam se jer smo duboko uvereni da našeg kolegu, pesnika Gojka Đoga, treba pustiti iz zatvora i obustaviti suđenje poeziji.

Treba li podsećati da nikada u istoriji nijedna sudska presuda poeziji nije dobila moralnu i ideološku satisfakciju, niti po ikakvom dobru bila zapamćena.

U Beogradu, 28. juna 1981.

Dušan Radović
Borisav Mihailović-Mihiz
Nikola Milošević
Zoran Gavrilović
Matija Bećković

Danilo Kiš
Ranka Tajsića 40/III
11000 Beograd
Beograd, 28. juna 1981.

Poštovani Ivane Stamboliću,

Kao pisac knjige "Grobnica za Borisa Davidovića" (koja se bavi mehanizmom duhovne opresije) i kao čovek koji je i sam osetio na svojoj koži, a povodom objavljivanja te knjige, jedan od perfidnih vidova te iste opresije i tragičnu usamljenost progonjenog i bespomoćnog stvaraoca – osećam svojom dužnošću da Vas zamolim da uložite sav svoj autoritet Predsednika Izvršnog veća SR Srbije da se izbegne sudska osuda pesnika Gojka Đoga. Uništavanje njegovog dela samo po sebi je već surova kazna.

Sa iskrenim poštovanjem,

Danilo Kiš

Živorad Stojković
Beograd, Gračanička 7

OTVORENA MOLBA SUDIJAMA PESNIKU

Prvi put, otkako se zna za štampalu knjigu na ovom jeziku, spaljena je jedna zbirka pesama. Komisijski, savesnije no što je bila objavljena, sa zapisnikom i zvaničnim saopštenjem izdavača, da umiri javnost, knjiga je do poslednjeg primerka svog malog tiraža pretvorena u pepeo. A od zloglasne 1929. godine, kada su Jovan Popović i Novak Simić bili pritvoreni zbog "crvenog zbornika" socijalne literature "Knjiga drugova" / i oslobođajućom presudom ubrzo pušteni iz zatvora! / – prvi je slučaj sada da se hapsi jedan pesnik, i to zbog knjige koja je legalno izašla iz štampe, kod najvećeg izdavača u zemlji. Da smo samo čitaoci, a ne još i svakojaki radnici na knjizi i književnom poslu, morali bismo pisati ovakva pisma uredništвima i pitati se: šta se ovo događa sa nama danas, dokle smo to dovedeni kad su pogromi knjiga, pogromi pesnika, ne samo zamislivi već i mogući u našem vremenu? Danima, zbog toga, čovek prosto ne zna kuda da gleda, kako da podnosi svoje nemanje reči, svoja neverovanja da išta može pomoći optuženom pesniku; još manje sebi, postiđenom savremeniku. Ako je pesnik tako opasan kriminalac, da u istražnom zatvoru mora čekati svoje suđenje, onda sumnjivi ispadamo mi ostali, koji smo ostavljeni da gledamo samo svoja posla.

U protekloj godini pisani su i potpisivani predlozi, zasnovani na Ustavu, da se lica, osuđena za "verbalne delikte", oslobole kazne, a lično mišljenje, samo po sebi, ma kakvo ono bilo, da se ne može smatrati kriminalom kod nas. Odgovori, istim Ustavom predviđeni, nisu došli sa mesta kojima su predlozi upućeni. Umesto odgovora stizale su, u kurzivnim uvodnicima, samo političke povike što ima i takvih građana koji se usuđuju da pažljivo čitaju zakone svoje zemlje i što smatraju da sloboda javne reči nije samo pravo čoveka, čak i ljudska dužnost u jednom društvu.

Dijalog sa anatemom, prekinut je, tako, pre no što je i bio započeo, a nema te upornosti koja je u stanju da se dopisuje i spori sa neshvatljivostima u

svom vremenu, sem ako joj to nije jedini posao. Ali, pesnik se već mesec dana nalazi u Centralnom zatvoru, i to je pogubnije od svega što se moglo slutiti u našim književnim neprilikama. A toliko je ionako drugih... Preostaje nam, stoga, još jedino da nešto molimo, u ovom slučaju, da preklinjemo, ako treba! I evo, posle iskustva sa pravim adresama, ovu molbu potpisani upućuje najpozvаниjima za slovo i smisao zakona – vama, sudijama knjizi Gojka Đoga.

Vi cete, dakle, suditi jednom književnom, a ne krivičnom delu; jednom pesniku koji “ispunjava svoju sudbinu”, a ne građaninu koji inače besprekorno izvršava svoje radne i društvene dužnosti. Zato se ova molba i ne odnosi toliko na samog Gojka Đoga; on, uostalom, nije nikakav krivac kome treba praštati kaznu. Kao i mnogi drugi njegovoga soja, krivica mu je samo u tome što je odišta pesnik. A takvi pesnici znaju da budu i naopaki i naletni; oni su uvek sumnjivi i nikad se ne zna u šta se sve upuste, na šta usude, kad ih povede reč koja se otvorila i stih im krene iz punog glasa. U najvišim svojim trenucima, pesnici se otmu i sebi samima i pesma ne bude samo njihovo “drugo ja”, već nešto sa svim svoje, *po svome*. Niko ne može izaći na kraj sa pesnicima, verujte! Shvatite, ako možete, da poezija spada i u đavolska posla, ali da je pesma “izvan svakog zla”, ma šta vam se činilo da joj zagledate u stih, ili je hvataće za reč. Posumnjavajte, i u pesnika Đoga, zašto da ne; svašta se može naći u pepelu njegove zbirke, *svašta*, a ne *nešto*. Ali sumnjajte, molim vas, mnogo više u one koji vam kao veštaci ili svedoci budu tumačili “Vunena vremena”. Pazite dobro na njih, jer mnogi tumači poezije svode pesnikov svet na svoje mere i pobude. Ima ih i takvih koji, obično, kad odaju sebe, za to nabede pesnike.

Ne treba, kao što vidite, moliti za pesnika Đoga, već za vašu obazrivost, baš krajnju, za vašu sumnju u sve, i svakoga, a ne samo u optuženu poeziju, ali da tu sumnju ne uzimate nizašta osnovano i pouzdano; moliti treba za vaše strpljenje u neiskustvu sa pesništvom; za vašu budnost da ne odbacite ono što ne razumete, ne samo vi. Međutim, ono osnovno zbog čega vam se obraćaju ovi redovi, jeste molba da uznemirene ljude, ovih nedelja, oslobojidite jednog straha i jednog stida: *straha*, ukratko, da su pesničke zbirke, zar, najveća opasnost za ovu zemlju u sadašnjem njenom trenutku; *stida*, još kraće, da knjigama pesama presuđuju krivična veća, a ne javne kritike i ne javni obraćuni sa lažima pesnika, ako oni lažu, ili samoobmanama vremena, ako ono zavarava sebe.

Postoji, najzad, jedan poseban razlog za ovu molbu. Srpskohrvatski jezik i jugoslovenske književnosti predaju se danas na mnogim univerzitetima u svetu. Samo u jednoj od evropskih zemalja, jugoslavističkim katedri ima na ravno 14 tamošnjih univerziteta. Sve novine te zemlje donele su, u više navrata i na istaknutim mestima, vesti o hapšenju i predstojećem suđenju pesniku Gojku Đogu. Svi strani jugoslavisti znaju za taj slučaj i svi, siguran sam, očekuju da će se on završiti drugačije, nego na drugim stranama, jer je Jugoslavija za njih uvek “nešto drugo”. Ne dozvolite, molim vas, da njihovi nastavnici, u koje godinama i sam spadam, izbegavaju pitanja svojih studenata kad najesen počnu predavanja. Omogućite predavačima da, svojim odgovorima, učvrste veru u zemlju čijim ih jezicima i predmetima najbolje učimo, ako ih prethodno naučimo da tu zemlju zavole. Nemam pravo da ne verujem u savesnost vaše presude koja će biti oslobođajuća – ne samo za uhapšenog pesnika! Inače bih vas preklinjao: ne brukajte zemlju, ne zbumujte njene prijatelje, ne dajte za pravo njenim nepri-

jateljima. Ono što *nebudnost* pravde može da počini, ne mogu da povrate decenije strpljivog, upornog rada na poznavanju jezika, književnosti, istorije ove zemlje; na njenom ugledu i mestu u kulturnom svetu.

Ne dajte, poslednje je što vas još molim, da vaša presuda uđe u primere za istoriju književnosti ovog jezika, kakvih ona nema mnogo u svom nasledu i tragu, ni iz njenih crnih vremena, a slute najgore.

Beograd,
29.06.1981.

Živorad Stojković

UREDNIŠTVU "POLITIKE"

B e o g r a d

Poštovani uredniče,

šaljem vam tekst namenjen sudijama Okružnog suda u Beogradu, koji će u četvrtak, 2. jula o.g. suditi pesniku Gojku Đogu. Kao *otvorena* molba, taj tekst je javno obraćanje predstavnicima jedne javne službe kakva je pravosude, i verujem da samo dobru može poslužiti ako bi priložene stranice bile objavljene u "Politici". Dobru zato, jer je više nego potrebno, upravo danas, da različita mišljenja o hapšenju jednog pesnika mogu biti i *javna* u ovoj sredini.

Kada su u svoje vreme hapsili Osipa Mandeljštama, bilo je samo jednoglasnih mišljenja i o progonima pesnika u njegovoj zemlji. A došle su prilike, evo i kod nas, da knjiga pesnikove žene, "Strah i nada" doživi nekoliko izdanja, i da ovdašnjem čitaocu pruži jedno od najpotresnijih svedočanstava i o sudbini ne samo tog pesnika, i o zaveri čutanja ne samo u onom nevremenu našeg veka. Dok Vaclav Havel, opet, izdržava danas i svoju treću godinu tamnice, u zemlji sličnoj Mandeljštamovoj, sa kojom Jugoslavija ima čak i korektne ideološke odnose, uzeli smo sebi dragoceno pravo da se razlikujemo od Havelove domovine i po tome što se na našim scenama trenutno igraju njegovi komadi. "Audijencija" i "Vernisaž", na primer, daju se pred prepunim pozorištem i sa takvim aplauzima autoru iza rešetaka, kao da je on ispred zavese.

Razumećete onda, dragi uredniče zašto smatram nasušnim da se, makar i jedno ovakvo razlikovanje od dosadašnjih komentara, kad je u pitanju hapšenje domaćeg pesnika, pojavi upravo u "Politici", našem najčitanijem listu i u ovoj zemlji i u stranom svetu, prijateljskom i neprijateljskom.

Sa poštovanjem,

Beograd,
30. jun 1981.

Živorad Stojković
Beograd, Gračanička 7

OKRUŽNI SUD U BEOGRADU

- 02.07.1981. - *primljeno*

Drugu
Venjaminu Pejoviću
sudiji Okružnog suda
Beograd

Poštovani druže sudija,

Kopije ove molbe vašem Sudskom veću, koje će suditi pesniku Gojku Đogu, dostavio sam listovima "Književne novine" i "Politika", s obzirom da je tekst pisan kao otvoreno obraćanje vama, i prema tome javno.

S poštovanjem,

Živorad Stojković,
profesor književnosti
Gračanička 7, Beograd

Ivan Radović – *Podstanar*, 1930.

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

Saša Ćirić

O JEDNOJ KNJIŽEVNOJ PREVARI

Smrt nezavisnih kritičara i nestanak
jedne alternativne izdavačke kuće

Marko Vidojković, *Kandže*,
Samizdat B92, Beograd, 2004.

Kritički govor o novom romanu Marka Vidojkovića *Kandže*, izdanje Samizdat B92, edicija "Busola", zapravo je govor o smrti jedne izdavačke

kuće i o čudnom posrtanju dvojice ugleđnika i kritičara, mnogo više nego o (još) jednom literarnom promašaju i nevelikoj komercijalnoj prevari.

Nekada istinski ugledna kao profilisana i drugačija, izazivačka i angažovana, prepoznatljiva najviše po časopisu *Reč* i edicijama "Apatridi", koju u prvoj polovini 90-ih uređuje Dragana Velikić, i "Reč", druga polovina 90-ih, urednik Dejan Ilić, koja promoviše nova mlada imena srpske i hrvatske proze, Samizdat nepovratno i bezizgledno tone u komercijalni kič i lako (belo)svetsko *brain-washing* štivo. Roman Marka Vidojkovića ne osporava ovu, ne sezonsku tendenciju, već tvrdnu programsku šemu Samizdata; on je dodatno *zakucava*. Odlazak duha starog Samizdata, sa uredivačkom ekipom i npr. novom Dubravkom Ugrešić u "Fabriku knjiga", koincidira sa nastojanjem najjačeg Miloševićevog medijskog protivnika, RTV B92, pokretača Samizdata, da postane konkurentan našim TV mejdžerima i isplativo popularan, tj. da naplati godine poniženja, menjajući svoju an-

dergraund estetiku i urbanizujući matrice tzv. pink-kulture. Ali i kršeći tržišne principe, na žalost još uvek ne pretočene u zakone, ali ne i nepoznate, koji zabranjuju bilo kakvo, nekmoli do neukusa dovedeno agresivno reklamiranje svojih proizvoda na svom mediju, jer to predstavlja nelojalnu konkurenčiju ostalima koji svoj oglas/reklamu stvarno plaćaju. To, na žalost, rade svi mediji kod nas, ali "kad dvoje rade isto, to nije isto", t.j. nije isto da li tržišne norme krši onaj ko se na takav način i obogatio, ili onaj ko je uvek ukazivao na to kao na ozbiljan prestup.

Mihajlo Pantić i Teofil Pančić su ljudi koji preporučuju i javno promovišu roman Marka Vidojkovića *Kandže*. Jedan profesor, pisac priča, kritičar i antologičar od zanata, tribinski promoter, zahvalni saradnik elektronskih i štampanih medija, urednik i član mnobrojnih književnih žirija, i jedan beskompromisni novinar, kolumnista našeg doba i književni kritičar staju iza knjige za koju i sami moraju da znaju da predstavlja promašaj. Nije toliko bitno zašto oni to čine. Ovo je praksa mnogih izdavačkih kuća; počev od one najveće, Narodne knjige, koja nije najveća samo po broju naslova koje godišnje objavi iz domaće i stranih literatura, zbog čega zasluzuju puno neironizovano priznanje, nego i po broju literarnih promašaja i drugorazrednih knjiga.

Književni kritičari su postali urednici ambicioznih izdavačkih kuća, svoju nezavisnost i oštرينу predali su u merkantilne ruke biznisa i poslovног interesa, te na talasu svog ranije stеченog ugleda, stvarnih zasluga i interpretativnog potencijala staju iza knjiga male ili nikakve vrednosti, pristaju na hiperprodukciju umesto da promovišu izdavačku strogost i kritičarsko

poštenje, što, naravno, dovodi do devalvacije i njihovog ugleda i kritičke reči same i savremene srpske literature. Utoliko je svejedno čije će ime i kake će formulacije stajati na tzv. blurb-u / korici knjige – ukoliko je vredna promovisće se sama sobom, ako je "dno", senka/fleka srama pašće na uslužni blejzer onih kritičara koji bestidno krčme svoje dobro ime, kao što je i ovde, u inicijalnoj meri, i sa Pantićem i Pančićem slučaj.

A sada nešto i o *Kandžama* Marka Vidojkovića. Naslov ovog prikaza "O jednoj književnoj prevari" nesumnjivo i nezasluženo je prejak. On je isprovociran nasrtljivom reklamnom kampanjom koja je urodila plodom: prvo izdanje *Kandži* srećno je rasprodato, a Marko Vidojković se slikao uzduž i popreko srpskih medija, od *Blica* i *Danasa* do *Glorije* i *Plejboja*, od "TV Dnevnika" do "Utiska nedelje", još više i bolje nego onomad Anabela Basalo, ako se neko još uvek seća ko to beše.

Ispod skerlićevske namrgođenosti ovog naslova krije se prikaz dosadnog (a ne uzbudljivog) štiva, sa dozloboga ponovljivim odnosima, situacijama i pojavadocima (a ne adrenalinom i inovacijom), sa plitkim, plošnim, nemušto skiciranim likovima od kartona, temom (građanski i studentski protesti 1996/97.), za koju autor veruje da sama sebe nosi, sa lažnom brutalizacijom protestnih zbivanja. *Posle lomljenja Nadinog stana, trčanja, ždranja, duvanja, jebanja i vitlanja ašovčetom, izgleda da sam se umorio*, piše u prvom licu narator-gnevni mladi čovek, i čitalac počinje da se oseća isto – umoran, tako umoran, čak i posle dijagonalnog i čitanja na brzu ruku.

Ali umoran još više zbog saznanja da najmlađa srpska proza posle Saše Ilića, Srđana V. Tešina i Nenada

Jovanovića (namerno preskačem Mihajla Spasojevića), nema novih imena, jer to sigurno nisu Vladimir Milicević, Vojislav Todorović, Aleksandra Unterveger, Zorica Živković, Olgica Rajić, Zoran N. Marković, Saša Stojanović, Zvonka Gazivoda, pa ni Dejan Ognjanović, imena koja ste čuli sada pa ko zna kad.

Derida piše: "Tišina je moja najuzvišenija, najmiroljubivija, ali i neoboriva izjava rata ili prezira". I zaista, o nekim stvarima najjasnije i najsnažnije je govoriti tišinom.

Ali šta ako ogluvimo od te silne tišine koja se gomila na našim glasnim žicama i u našem sluhu?

Ipak, *Kandže* ne zasluzuju opsežniju analizu, sem:

kao primer tipično niske muške spisateljske imaginacije prema kojoj se devojke redaju ispod naratora kao odlivci na pokretnoj fabričkoj traci,

kao primer besmislene verbalne brutalnosti,

kao primer poetički inferiornog uverenja da je dovoljno psovati, ejakulirati, besneti, jurcati i opet psovati po stranicama teksta da bi se bio novi Hemingvej/Bukovski (ili obojica istovremeno),

kao primer negativnog delovanja odsustva dobromamerne rđave kritike, što pada na dušu promotera ovog romana.

Dakle, tišina, dok se ne rasproda i drugo izdanje, ili ne pojavi novi (crni) biser iz pera mladog pisca u, na žalost, uzaludnom zamahu.

Ivan Radović – *Kompozicija*, 1918.

OBEĆANA ZEMLJA

– Aleks N. Dragnić, *Titova obećana zemlja Jugoslavija*,
Zadužbina Studenica, Čigoja štampa, Beograd, 2004. –

Prošle godine je do naših čitalaca došla knjiga *Titova obećana zemlja Jugoslavija* Alekса N. Dragnićа, profesora političkih nauka na Vanderbiltskom univerzitetu. Od njenog objavlјivanja na engleskom jeziku u Sjedinjenim Državama do prevoda na srpski jezik proteklo je pola veka. A to je dovoljno dugo vremensko razdoblje da od prevashodno kritičke studije ona postane istorijska. Međutim, bilo bi pogrešno na osnovu toga zaključiti da je knjiga gospodina Dragnićа zbog toga izgubila svoju političku aktuelnost. Kritički pogled na Titov komunistički režim od dolaska KPJ na vlast u Jugoslaviji do njenog učvršćivanja na vlasti u tim prvim posleratnim godinama ima još uvek aktuelnog značaja, ako ni zbog čega drugog, ono zbog toga što su u Srbiji i Crnoj Gori još uvek aktivne političke stranke i organizacije koje baštine političko i ideološko nasleđe iz tog najmračnijeg i najkrvavijeg razdoblja u novijoj srpskoj i jugoslovenskoj istoriji. Čak je u Crnoj Gori do današnjeg dana na vlasti politička stranka koja je u neprekinutom kontinuitetu s Titovom KPJ. Autor knjige gospodin Dragnić je od 1947. do 1950. godine bio kulturni ataše pri Američkoj ambasadi u Beogradu, a i 1952. godine je ponovo posetio Jugoslaviju, u kojoj je proboravio nekoliko meseci radi prikupljanja i obrade

izvorne građe o Titovom komunističkom režimu. Plod njegovih istraživačkih napora je ova knjiga, koja se u Americi pojavila 1954. godine.

Kad se ova knjiga uzme u ruke, ono što pre svega pada u oči jeste njen izvanredna dokumentovanost. Pri tom valja naglasiti da se dokumentacija kojom se autor služi sastoji poglavito od podataka čija se verodostojnost i validnost teško mogu dovesti u sumnju. To je sve istorijska građa prvog reda, dnevni listovi i drugi štampani materijali iz doba kojim se autor bavi. Da bi potkreplio svoje tvrdnje i zaključke, gospodin Dragnić navodi Titove govore i članke, zatim referate, brošure i knjige istaknutih državnih i partijskih rukovodilaca i funkcionera, kao i naučnika i pisaca koji su stvarali pod direktnim pokroviteljstvom i uz saglasnost partijskog vrha, a možda i na njihov podsticaj (na primer, korišćeno je prvo izdanje Dediđerovog *Dnevnika* iz 1946, kao i delo Leona Gerškovića *Dokumenti o razvoju narodne vlasti* iz 1948). No pored toga, gospodin Dragnić je informacije skupljao i od ljudi koji su bili učesnici i/ili svedoci ondašnjih događanja. To je narocito vredan izvor podataka. Među onima koji su mu usmeno saopštavali podatke bilo je i učesnika u političkom, privrednom, kulturnom i javnom životu, ali i običnih građana, pa i stra-

dalnika i žrtava Titovog komunističkog režima, onih koji su bili proganjeni i osuđivani. Koristio je i materijale sa sudskih procesa koji su u to vreme vođeni protiv takozvanih ratnih zločinaca, narodnih neprijatelja, izdajnika i saradnika okupatora, i to kako one objavljene (na primer, sa sudskog procesa generalu Draži Mihailoviću), tako i neobjavljene (na primer, protiv Franca Nojhauzena, "nacističkog predstavnika sa srpsku ekonomiju"). Knjiga gospodina Dragića vraća nas u doba Titove komunističke strahovlade. Autor je u njoj svojim čitaocima otvorio njeno pravo lice.

Međutim, ono što će isto tako čitaocu odmah pasti u oči jesu i autorovi pogledi, sudovi i komentari, njegovo viđenje Titove komunističke Jugoslavije, događaja i prilika koji su prethodili svemu tome. Gospodin Dragić anatomske razotkriva suštinu nakradnog i anahronog jednopartijskog poretka. On je nepristrasni posmatrač i analitičar tog poretka. Ali upravo iz tog razloga je njegova kritika Titovog komunističkog režima tako porazna. On činjenicama koje navodi daže smisao, kazuje šta one zapravo znače.

Ako bismo hteli da damo opštu ocenu ove studije, ne bi bilo dovoljno reći da ona predstavlja kritiku Titove komunističke diktature iz prvih nekoliko godina njegove vlasti. Autor svojim čitaocima pruža mnogo više; daje čitavu panoramu komunističke Jugoslavije tog vremena, sa svim njenim političkim, privrednim i drugim strukturama i njihovom delovanju u najznačajnijim oblastima javnog, pa i privatnog života. Pri tom bismo naročito naglasili da ono što u ovoj knjizi predstavlja najporazniju kritiku, jesu, pre svega, same činjenice, ali i kritički sudovi autorovi, koji počivaju isključivo na faktografiji. Ona zapravo najteže i

najstrašnije optužuje Titov komunistički režim. Činjenice iz ove knjige, sredene i s autorovim komentarima, daju pravu sliku Titove komunističke Jugoslavije, i to kako ukupnog delovanja Titove KPJ, tako i svih glavnih oblasti državnog, ekonomskog i društvenog života.

Obuhvatnost i sistematicnost autora može se konstatovati uvidom u sadržaj knjige. U prvom delu (izlaganje u knjizi je podeljeno u šest delova) on piše kako je došlo do stvaranja Jugoslavije 1918. godine, o položaju i aktivnostima KPJ u predratnim uslovima, o borbi da se dočepa vlasti u toku okupacije zemlje i, najzad o okolnostima koje su pomogle da se u Jugoslaviji Tito i KPJ domognu vlasti, a ne da se ponovo vrate građanske i demokratske snage okupljene u Ravnogorskem pokretu i olicene u Jugoslovenskoj emigrantskoj vladi u Londonu. U drugom delu autor se bavi jugoslovenskim interpretacijama diktature proletarijata, odnosno ulogom komunističke partije i vlade u sprovođenju te diktature. Pri tom je potrebno naglasiti da se u tom delu autor ne ograničava samo na izlaganje o strukturi i ulozi partijske organizacije i organizacije vlade, već piše i o kreiranju politike, administraciji, komunističkim zakonima i komunističkoj pravdi. Treći deo knjige nosi naslov "Potčinjavanje naroda diktaturi", i u njemu se autor bavi primenom sile i straha, monopolom komunista nad javnim mnjenjem, potčinjavanjem naroda režimu, ukupnog i pojedinih njegovih segmenata (omladine, na primer), školama i obrazovanjem (glava o školama ima naslov "Škole u ludačkoj košulji"), borborom da bi se uništile religija i crkva, kao i aktivnostima Titovog režima da celokupni narod dovede u položaj da se odrekne "slobodnog načina razmi-

šljanja” i da prihvati sve što mu “komunisti serviraju” (s. 200). Četvrti deo je posvećen nasilnom podržavljenju jugoslovenske privrede pod komunističkom vlašću, s posebnim osvrtom na komunističku politiku u poljoprivredi, obavezan otkup i teranje seljaka u seljačke radne zadruge, koje su bile kopija sovjetskih kolhoza. U petom delu, koji nosi naslov “Decenija komunizma”, autor daje procenu rezultata onoga što je nazvao komunističkim eksperimentom. Ali isto tako iznosi i podatke, koje propraća svojim komentarima, o raskidu Titovom s Moskvom, kao i onome što je posle toga proglašeno kao jugoslovenski put u socijalizam, tadašnjim i budućim odnosima Titove komunističke Jugoslavije sa zapadnim i socijalističkim zemljama (uključujući Kinu, Severnu Koreju i druge).

Gospodin Dragnić se ovom knjigom afirmiše kao pisac koji odlično poznaje materiju o kojoj piše, koji je proniknuo u suštinu Titovog komunističkog režima, koji ima izoštrenu misao i koji o svemu piše koliko precizno toliko i jasno i razumljivo.

Ova knjiga predstavlja individualni istraživački napor gospodina Dragnića. Međutim, njegovo istraživanje bi moglo da posluži kao temelj i početak jednog šireg, produbljenijeg i obuhvatnijeg istraživačkog projekta čiji bi predmet predstavljalo izučavanje Jugoslavije pod Titovom komunističkom diktaturom uopšte, kojim bi bilo obuhvaćeno čitavo razdoblje Titove vladavine, sve do njegove smrti, a možda i do raspada komunističke Jugoslavije. Na ovu ideju se dolazi upravo čitanjem ove knjige. Jer gospodin Dragnić je u njoj izložio istoriju, sociologiju i psihologiju prvog razdoblja Titove diktature, onog koje karakteriše mobilizacija svih snaga na sovjetizaciji zemlje i

čija je dominantna karakteristika bila otvorena i ogoljena represija, a započeo je i istraživanje razdoblja koje je usledilo posle toga, onog čije su osnove postavljene na Šestom partijskom kongresu (1952. godine). Da podsetimo da je to onaj kongres kada je KPJ promenila naziv u SKJ. On u knjizi spominje slučaj Milovana Đilasa, da je bio lišen svih funkcija u partiji i nešto kasnije osuđen, ali izričito navodi da se to događalo pošto je praktično već bio završio svoj rukopis. U stvari, knjiga gospodina Dragnića predstavlja kompletan analizu Titove komunističke stvarnosti od vremena koje je toj stvarnosti prethodilo, pa do posle Rezolucije IB. Iako je o tom razdoblju takođe naveo najvažnije činjenice, one koje su nesporne, zbog čega se o ovim njegovim razmatranjima mora voditi računa u svakom daljem pokušaju da se nastavi s ovim i ovakvim izučavanjima, delo gospodina Dragnića ipak deluje najkompletnije za razdoblje od 1944-1950. godine.

Velika je šteta što su okolnosti u Titovoj Jugoslaviji u tom razdoblju bile takve da autor nije mogao se upusti i u detaljnija kritička razmatranja Titovog komunističkog režima, a čime je tako uspešno startovao. Jer zahvaljujući tome što odlično vlasnik srpskim jezikom, on je mogao da dođe do podataka do kojih drugi strani istraživači ne bi mogli. Međutim, on je na ovoj knjizi radio u vreme najstrashnije komunističke represije, kad se strah bio uvukao u ljudske duše. Upravo iz tog razloga, on u sakupljanju podataka od učesnika i svedoka nije smeo ni da traži niti bi mogao bez posledica da dođe do većeg broja saradnika. Otuda ono što je gospodin Dragnić propustio da zabeleži i/ili pomene, ostaće uglavnom zauvek zaboravljen.

Kao strogo individualnom istraživaču, gospodinu Dragniću su ipak mo-

rali da promaknu neki podaci, specijalno oni koji bi predstavljali detaljisanje u okviru njegovih opštijih istraživačkih tema. Ipak je to velika šteta, jer i oni često imaju značaja za analizu opšte atmosfere koja je vladala u jugoslovenskom društvu tog doba. Da bismo pokazali na šta ovde mislimo, iznećemo, primera radi, jedno svoje lično sećanje iz tih godina. Na neki način, u pitanju je odnos Titovih komunista prema religiji i crkvi. Primer koji navodimo odnosi se na nastavu veronauke u beogradskim gimnazijama tih prvih nekoliko godina posle zavođenja Titovog komunističkog režima u Jugoslaviji, a o čemu se u knjizi ne govori.

Odmah, čim je u proleće 1945. godine obnovljen rad škola, veronauka je kao predmet izbačena iz redovne nastave (napominjemo da smo tada pohadali peti razred osmogodišnje gimnazije). Međutim, u školama se još uvek tolerisalo da učenici mogu da pohadaju časove veronauke po svom ličnom nahođenju, mada se ona nije više nalazila u školskim programima. Čak su nastavnici veronauke uoči časa mogli da sede u profesorskim zbornicama i da tu sačekaju završetak redovne nastave. Časove veronauke smo lično pohadali sve do velike mature (1948. godine). Nas koji smo slušali veronauku bilo je svega 7-8 iz sva četiri odeljenja jednog razreda. Verovatno bi nas bilo više da nije postojao strah od toga što će biti s onima koji su svesno pristali da ih u školi žigošu ne samo kao reakcionarnu omladinu, nego i kao nazadne i verski zatucane. Nije nam poznato za druge, ali naš veroučitelj u ondašnjoj II muškoj gimnaziji, profesor Emilijan Čarnić, jedan divan i izvanredno obrazovan nastavnik, trudio se da nam gradivo izlaže na krajnje neformalan način. Sećamo

se da nam je hrišćansku etiku u VIII razredu izlagao tako što nam je tumaćio *Zločin i kaznu* Dostojevskog. Međutim, za sve vreme dok smo pohađali ove časove, u našoj grupi je bio i jedan učenik koji je bio skojevski do ušnik, ubačen da bi izveštavao skojevsko rukovodstvo gimnazije o svemu o čemu se na svakom času veronauke govorilo. Mi, naravno, to nismo znali, jer nam nije padalo na pamet da bi među nama, koji smo se, uprkos svim rizicima, svesno opredelili da slušamo veronauku, mogao da bude "cinkaroš". U stvari, taj smo podatak doznavali tek mnogo godina kasnije. To su nam rekla dva naša drugara, bivši skojevci, koji su u vreme IB bili izbačeni iz SKOJ-a, a završili su na Golom otoku. Čak su nam rekli i ime tog doušnika. Održavanje nastave veronauke u školskim prostorijama je bilo definitivno zabranjeno tek pošto je generacija kojoj smo pripadali završila gimnazijsko školovanje. Emilijanu Čarniću nije više bilo dozvoljeno da uđe u gimnazijsku zgradu, i on je posle toga prešao na Bogoslovski fakultet, gde je predavao grčki jezik. Pričalo se tada da su u nekim beogradskim gimnazijama izbacivanja nastavnika veronauke vršena na brutalan način. Naime, skojevci su ih izvodili silom iz profesorskih zbornica, a neke i fizički maltretirali.

Razumljivo je što gospodin Dragić nije mogao da ulazi u sve ove i druge detalje. Jer, kad je reč o nastavi veronauke, to je podrazumevalo da bi morao da pronađe pouzdanog informatora među učenicima koji bi ga o tome obaveštavao. Mada ni tada ne bi dobio podatak o prisustvu doušnika na časovima veronauke, jer smo i mi to saznali tek posle 10-15 godina, dakle u vreme kad je njegovo istraživanje već odavno bilo okončano. Inače, već

sami naslovi odeljaka na koje se glava "Rat protiv religije" deli, ukazuju da je autor obradio najglavnije pravce partijske borbe protiv religije i crkve: "Materijalno osiromašene crkve", "Opstrukcija verskih službi", "Prorežimska crkvena udruženja" i "Antireligijska propagandna kampanja".

Potpuno razumemo što gospodin Dragnić nije mogao da dode do svih relevantnih podataka za sve o čemu piše. Jer ne sme nijednog trenutka da se izgubi iz vida da je on u to vreme u Jugoslaviji boravio kao službenik Američke ambasade, na koju je komunistička vlast gledala ne samo s podozrenjem, nego su svi koji su u njoj bili zaposleni bili pod neprekidnom prismatrom političke policije. Upravo iz tih razloga gospodin Dragnić je bio naročito obazriv. On nigde u svojoj knjizi ne spominje svoj izvor informacija po imenu, da ljudima od kojih ih je dobijao ne bi natovario Udbu na vrat ili ih izložio drugim oblicima nemilosrdne komunističke represije.

Nažlost, u izlaganje konstatacija i stavova gospodina Dragnića o sve-mu o čemu piše u ovoj knjizi ne možemo da ulazimo, jer to prevazilazi obim prikaza za jedan časopis. Međutim, ipak ćemo izložiti njegove poglеде na pokret generala Draže Mihailovića, s obzirom na to da je to u ovom trenutku u Srbiji ponovo postala aktuelna tema zbog zakonskog izjednačavanja prava partizanskih boraca i pripadnika Jugoslovenske vojske u Otadžbini.

Da u vezi s Drugim svetskim ratom i nemačkom okupacijom Srbije najpre pomenemo da je gospodin Dragnić izneo argumentovanu tvrdnju da su komunisti, "koji su se potpuno povukli u ilegalu nakon potpisivanja pakta između Sovjeta i nacista u avgustu 1939. godine", bili "zatečeni događaji-

ma od 27. marta" (1941). "Nisu čak ni znali da su demonstracije bile pripremene. Njihov odgovor na aktivnosti usmerene protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu bio je, prema *Njyjork tajmsu* od 29. marta 1941. (a koji gospodin Dragnić navodi u fusnosti), da organizuju demonstracije protiv 'imperijalističke Engleske' (s. 35)". Ovim gospodin Dragnić argumentovano opovrgava sve posleratne komunističke priče da su komunisti bili inspiratori i glavni organizatori martovskih demonstracija protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. One spadaju među najobičnije izmišljotine i pokušaje prekrjanja istorijske istine.

A kad je reč o pokretu generala Draže Mihailovića, gospodin Dragnić piše da on "u početku (...) nije imao nikakvih političkih ciljeva, osim da pomogne Saveznicima u borbi protiv Sila osovine" (s. 39). "Tek kada je postalo jasno da su komunisti odlučili da preuzmu političku vlast i da preurede Jugoslaviju po sovjetskom modelu, Mihailovićev pokret je rešio da izradi liberalno-demokratski program." To je urađeno na Svetosavskom kongresu u selu Ba, održanom u januaru 1944, kada je o tome bio sastavljen i dokument, "uz pomoć predstavnika demokratskih političkih partija". Šta više, Ravnogorskom pokretu su se pridružile i antimonarhističke Republikanska i Socijalistička partija, jer su osetile opasnost od komunista" (s. 39). Inače, o Titovim podmetnjima da je Mihailovićev pokret saradivao s okupatorom, gospodin Dragnić iznosi uverljive dokaze da su sve te optužbe isfabrikovane i bez osnova. Naprotiv, četnici ne samo da su organizovali prevoz avijatičara iz savezničkih aviona oborenih nad Srbijom da ne bi bili zarobljeni, nego su u godinama 1943. i 1944. vršili i razne druge akcije protiv okupatora.

No, o tim akcijama se u današnjoj javnosti malo zna. Na primer, gospodin Dragnić navodi jednu izjavu Franca Nojhuzena, koji je, kada mu je u Beogradu suđeno kao ratnom zločincu, izjavio da "Nemci uopšte nisu izneli žito iz Srbije 1944. godine, dok su 1943. izneli samo jedan deo. Iznenadeni komunistički sudija", priča dalje gospodin Dragnić, ga je tada "ironično upitao": "Prepostavljam da niste imali dovoljno željezničkih vagona i radne snage?" Na to je Nojhauzen odgovorio: "Ne. Nismo mogli ništa da iznesemo od četnika Draže Mihailovića". S ovim svedočenjem u vezi, gospodin Dragnić primećuje da ono što se na ovom suđenju otkrilo "nije bilo dostupno u vreme kada su komunističke optužbe uživale punu podršku" na Zападу (s. 45). Gospodin Dragnić помиње као kontraargument komunističkom proglašavanju generala Mihailovića izdajnikom i to što su Nemci nudili "iste nagrade i za njegovu i za Titovu glavu, bar sve do sredine 1943. godine" (s. 45). Ovo vreme izričito navodi, jer se u fusnoti poziva na beo-

gradsko *Novo vreme* od 21. jula 1943. Uostalom, on nije propustio da iznese i druge dokaze koji u potpunosti opovrgavaju komunističke insinuacije o saradnji generala Mihailovića s okupatorom. Zato bismo onima koji se danas deklarišu kao protivnici zakonskog izjednačavanja prava partizanskih boraca i pripadnika Jugoslovenske vojske u Otadžbini preporučili da u ovoj knjizi pročitaju glavu "Drugi svetski rat i dolazak komunista na vlast".

Knjiga gospodina Aleksa Dragnića *Titova obećana zemlja Jugoslavija* predstavlja i prema zamisli, a i prema onome što saopštava naučnoj javnosti, ali i običnim čitaocima, prvo razredno istorijsko delo. Ono je i porazna kritika Titove krvave komunističke diktature u prvih nekoliko godina od dolaska KPJ na vlast. No ona predstavlja i upozorenje, i to ozbiljno i argumentovano, kakve opasnosti vrebaju državu i narod ukoliko se prevarе i poveruju komunističkim propagandnim trikovima i mahinacijama. To je knjiga koja ne zastareva.

Ivan Radović – *Kompozicija*, 1921.

Jovica Trkulja

NEKRŠTENA VREMENA

Biljana Živković, *Nekrštena vremena*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, 2004. –

U biblioteci "Politicus" Centra za unapređivanje pravnih studija u Beogradu, objavljena je knjiga kikindske novinarke i hroničara Biljane Živković. Reč je o deset razgovora koje je autorka vodila od februara 2002. do marta 2004. godine i koji su objavljeni u kikindskom nedeljnju listu *Novo vreme* i u beogradskoj *Politici*. Autorka je te razgovore prikupila i objavila u jednoj knjizi pod naslovom *Nekrštena vremena*. Njihov širok tematski ok-

vir je vreme zla, laži i prevara, o kojem svedoče svojim životima, mislima i rečima autorkini sagovornici.

U prvom delu knjige rečitog i oporog naslova "Krst pravednika", autorka je razgovarala sa trojicom žrtava autoritarnog režima, koji ih je raspeo na krst prognanika i u njihove živote uneo pustoš i teskobu, poništio prošlost, obesmislio sadašnjost i zamutio budućnost.

Put dvojice goloootočana, Vlade Ćuka i Čede Čalije, od pakla do beznađa, kao i veličanstvena umetnička usamljenost nepravedno osuđenog i ostrakizovanog kikindskog slikara Radivoja Berbakova, tipični su putevi stradalnika koji su u zatvorskim ćelijama i pod torturom satrapskog režima plaćali najskuplju cenu za svoje ideale i ubeđenja.

U ovoj knjizi oni govore iz samog vrtloga mračnog i vunenog vremena i stihije minulih političkih zbivanja. Njihove misli su natopljene presnim materijalom naše još neugasle autoritарне prošlosti, one prošlosti koja je tokom proteklih pet decenija bezočno potkopala, a uveliko i srušila same temelje ljudskih prava i čovekovog dostojanstva na našem tlu. Sa stranica ove knjige zapahnuće nas jak i neprijatan zadah destrukcije i pustoši koju su za sobom ostavili autoritarni režimi i koji u svom malignom nastupu gotovo da nisu ostavili prazan prostor.

Knjiga započinje razgovorima sa Radivojem Berbakovim, velikim ki-

kindskim slikarom, majstorom pejzaža i predstavnikom savremenog srpskog realizma. Reč je o izuzetno talentovanom i plodnom stvaraocu, ali i čoveku bolne i teške sudsbine. Patnja, proganjanja, osuda sredine, tamnovaњe, život u osami – krst je koji je stočki nosio do poslednjeg trenutka. Berbakov je osuđen na robiju i surovo ostrakizovan samo zato što je obogažavao rusku umetnost i što se odvazio da slobodno govoriti ono što misli. Preko noći je proglašen opasnim rusofilom, potkazan od svojih kolega i osuđen kao državni neprijatelj. Spalili su mu 70 slika i sproveli ga u zatvorsku samicu. Preživeo je i vratio se porodicu i umetnosti i nikome više.

Drugi prilog je o golotočaninu, Ruskoselcu Vladi Ćuku, koji je prešao put od pakla do beznađa. Na zlokobnom ostrvu stravične ljudske tragedije i smrti, on je robijao dva puta. Tamo je ukupno proveo tri godine, a u samici kikindskog zatvora 14 meseci. Sve je to preživeo i danas sa mirom istočnjačkih mudraca izvan svakog zla, govoriti tihim glasom o svojim nezaleženim golotočkim ranama.

Nakon toga sledi isповест Čede Čalije, zatvorenika i stradalnika u fašističkim i komunističkim logorima. On je prošao neobično trnovitu i surovu životnu stazu. Kao aktivistu SKOJ-a i borca oslobođilačkog pokreta, fašisti su ga uhapsili i osam meseci držali u “ćeliji smrti” zrenjaninskog zatvora. Posle rata ostao je dosledan svojim idealima i to platio najskupljom cenom. Proglašen je državnim neprijateljem i za kaznu robijao u najzloglasnijim vojnim logorima u Novom Sadu, Zrenjaninu, Bileći, na ostrvu Grguru, Golom otoku – ukupno sedam godina i osam meseci. Uprkos tome, nisu uspeli da ga slome. Ostao je dosledan sebi i svojim principima, tako da danas s pono-

som konstatuje da nije “crkao kao pas i obraz ukaljao”. Prvi deo knjige autorka završava reportažom o prorocima Tarabićima iz Kremana.

U drugom delu knjige, njeni sagovornici su savremeni srpski intelektualci i njihovo suočavanje sa vremenom beznađa, njihove strepnje i slutnje na pragu XXI veka. Prvi sagovornik je dr Danica Popov profesor Medicinskog fakulteta u Beogradu, istraživač i naučni radnik, poreklom iz Mokrina. Ona je govorila o svom časnom pozivu i vezanosti za zavičaj, kome se nikada ne možemo dovoljno odužiti. Filozof i akademik Mihailo Marković je izneo svoja razmišljanja o “bremenitoj prošlosti, aktuelnom trenutku u državi i našoj budućnosti”. Istaknuti srpski književnik Ivan Ivanović kazivao je o svom životu večitog disidenta i opozicionara, posebno o osudi i izgonu zbog romana *Crveni kralj*. Pesnik Matija Bećković obrazlagao je svoju tezu da se današnja crnogorska elita koja zagovara odvajanje od Srbije zapravo ruga Crnoj Gori i radi protiv istorijskog interesa crnogorskog naroda. Profesor Kosta Čavoški izneo je argumente koji govore o “sistematskom razbijanju Srbije” od strane vladajuće koalicije DOS i separatističkih snaga u Vojvodini i na Kosmetu. Knjiga se završava razgovorom sa doajenom jugoslovenskog novinarstva – Milanom Kneževićem. Iza naslova “Glas je govor duše”, kao nekada sa radio talasa Prvog programa Radio Beograda, govorio je odmereni bariton o sebi, ljudima, životu i novinarstvu.

Stiče se utisak da su u ovoj “omnibus knjizi” sadržane dve knjige. Prvi deo knjige, koji se bavi stradanjem političkih osuđenika i kažnenika, predstavlja zaokruženu tematsku i sadržinsku celinu. Prilozi o trojici stradalnika koji su hrabro i dostoјanstveno

nosili svoj krst prognanika najbolji su u knjizi i predstavljaju visok spisateljski i profesionalni domet. Autorka je nemametljivo pratila svoje sagovornike i omogućila im da opišu svoju tražićnu sudbinu i iskažu svoj stav. Međutim, u drugom delu knjige autorka prelazi na novu i sasvim drugačiju tematiku, na stavove srpskih intelektualaca o aktuelnim društvenim pitanjima. Reč je o dobro poznatim stavovima obojenim ličnom bojom i rigidnošću javnih poslenika (M. Markovića, M. Bećkovića, K. Čavoškog, I. Ivanovića) o srpskom narodu, njegovoj državi, nepravednom stradanju i gubitništvu u XX veku. Autorka je propustila priliku da, umesto ponavljanja opštih mesta iz njihovih čestih javnih nastupa, osvetli njihove likove, zapadene kritički dijalog sa njihovim kontroverznim tezama.

Ova dva tematski i sadržinski posve različita dela knjige su mehanički spojena i ugurana u jedne korice. Otuda je osnovna slabost ove knjige njeni nekonzistentnost, mehanički spoj prvog, veoma zanimljivog i solidnog dela pod naslovom "Krst prognanika" i drugog, literarno i novinarski slabijeg dela pod naslovom "Kroz prizmu srpskih intelektualaca".

Velika je šteta što autorka nije smogla snage da obavi još nekoliko razgovora sa političkim osuđenicima i kažnjenicima koji su stradali zbog svojih političkih uverenja, delikta mišljenja, moralno-političke nepodobnosti i sl., te da ih objavi u jednoj tematski i sadržinski konzistentnijoj knjizi. Bila bi to knjiga izuzetne dokumentacione i literarne vrednosti koja bi služila na

čast i njoj kao autorki i profesiji kojom se bavi.

Uprkos brojnim slabostima i nedorečenostima, knjiga *Nekrštena vremena* ipak svedoči o novinarskom umeću Biljane Živković. Ona ne spada u novinare koji sede u redakciji i čekaju "nalog" urednika. Njen novinarski instinkt nepogrešivo je vodi da vredna samih događaja, do neobičnih ljudskih sudbina, do samog središta vremena u kome živimo. Sa istančanim nervom da zabeleži sudske trenutke iz života svojih sagovornika, koji istovremeno svedoče, optužuju i opominju, ona je izlazila u susret prešnjoj potrebi da se o našem vremenu ostavi verodostojan trag, dragocen arheološki belleg, kako sve ne bi pokrili zaborav i čutanje.

Njena novinarska radoznalost, ljudska toplina, odgovornost i profesionalizam učinili su da njeni intervju budu koliko sadržajni, toliko i osećajni, jer ona nije samo puki hroničar. Ona je ne samo studiozno proučila životopise i dela svojih sagovornika, već je uspešno i znalački koristila prikljenu gradu u vođenju razgovora sa njima. Pri tome se nije povodila za autoritetima i tzv. moralno-političkim nepodobnostima svojih sagovornika, već je pažljivo i temeljito preispitivala i pohvale i kritike u svetu njihovog celokupnog opusa.

Ukoliko se potрудi da otkloni i ne ponovi stanovite slabosti njenog prvaca, od Biljane Živković se tek mogu očekivati ozbiljni i dragoceni prilozi našoj umnogome naruženoj i obezvređenoj novinarskoj profesiji.

HERETICUS

Journal for re-examination of the past
Vol. II (2004.), No. 4

TABLE OF CONTENTS

<i>Introduction</i>	3
---------------------------	---

RESTITUTION AND DENATIONALISATION

<i>Jeremy McBride</i>	
Compensation and Restitution for Property	
Interferences in Post-Communist Europe	7

<i>Zlatko Stefanović</i>	
Denationalisation in Serbia - Chronology of Promises	37

<i>Vladimir Todorović</i>	
Denationalisation in Serbia – de lege ferenda	54

<i>Supplements</i>	
Draft Law on Restitution of Expropriated Property	
and Compensation for Expropriated Property	69
Explanation	87

Research

<i>Tomislav Žigmanov</i>	
Note on Reception of Notions of Guilt	
and Liability in Serbia	99

Essays

<i>Dragoljub Todorović</i>	
Vampires and a Stake	115

<i>Marko Vešović</i>	
Weeping for a Lamb	123

Developments

<i>Sima Pandurović</i>	
Crisis of Democracy	127

Events

- Marinko Vučinić*
On Destruction of Intellectual Community 133

Opinions

- Ivan Ivanović*
When Zagorka was able to do it, we could do it too 137
- Nebojša Šarkić*
Requesting a Sword for the “Sabre” 151
- Branko Ljuboja*
Milo the Great 154

Interview

- Messages and Moral of the Serbian October (I) 157
- Desimir Tošić*
There are no real Changes 159
- Vuk Drašković*
Pillars of Totalitarian Regime remained unchanged 177

Controversies

- Miloslav Samardžić*
Jaglicic’s Writing 193

Censored texts

- Jovica Trkulja*
Djukanović was a Product of Milošević’s Time 197

Testimonies

- Miloslav Samardžić*
Dossier of the State Security Service 205

Dossier on Gojko Đogo

- Dragan Hadži-Antić*
The Case of Gojko Djogo - Documents 229
- Trial to Rights to Insinuation*
Introduction to the Trial 237
- Trial 245
- Reactions to the Trial 327

Retrospectives and Review Article

- Saša Ćirić, On a Literary Deceit
(Marko Vidovjković, *Claws*, Belgrade, 2004) 337
- Aleksandar Miljković, Promised Land
(Aleks N. Dragnić, *Tito's Promised Land Yugoslavia*) 340
- Jovica Trkulja, Marks of Unbaptised Times
(Biljana Živković, *Unbaptised Times*, Belgrade, 2004) 346

Objavljivanje ovog broja časopisa *Hereticus* pomoglo je
Ministarstvo kulture Republike Srbije

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

4

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. - Vol. 1, No. 1 (2003) -
. - Beograd (Danijelova 32/II) : Centar za
unapredovanje pravnih studija, 2003-. - 23
cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus
COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past
Vol. II (2004), No. 4

Editor-in-chief

Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Predrag Čudić

Ivan Ivanović, zamenik glavnog urednika

Marinko Arsić Ivkov

Predrag J. Marković

Dejan Milić, secretary

Nikola Šuica

Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies Belgrade,
Belgrade, 32/II Danijelova Street

Editorial Board Address

Belgrade, 32 Danijelova Street, II floor, tel/fax: 011/249-7788
E-mail: cups@cups.org.yu

Language editing and proofreading

Marinko Arsić Ivkov

Printrun

500 copies

Annual subscription: 60 EUR / 75 USD

Societe General Yugoslav Bank

Vladimira Popovica 6/apt B 31 Beograd

SWIFT address SOGYYUBG

EUR: 222 30121 0083 06

Front-page illustration

Milo Milunović, "Vetar sa Jadrana"

Works published in this review may not be reproduced, either entirely or in parts, without express permission of the Editorial board. Assessments made in the articles are personal opinions of their authors and do not necessarily express the opinion of the editor or the publisher.

ISSN 1451-5822

A standard one-dimensional barcode is positioned horizontally in the center. It consists of vertical black bars of varying widths on a white background.

9 771451 582001